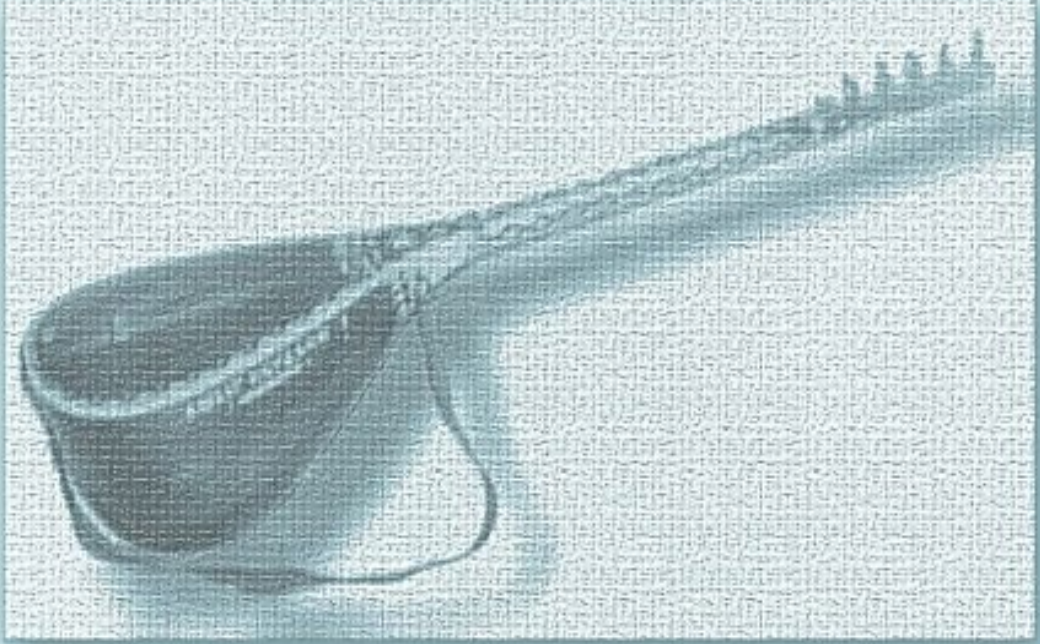

GÜRCİSTAN'DA TÜRK EDEBİYATI (Başlangıç Dönemi)

Şureddin MEMMEDLİ

GÜRCİSTAN'DA TÜRK EDEBİYATI
(Başlangıç Dönemi)

Prof. Dr. ŞUREDDİN MEMMEDLİ

FENOMEN

Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ 1956 yılında Gürcistan'ın Kölagir köyünde doğdu. Tiflis Devlet Pedagoji Enstitüsü Filoloji Fakültesi mezunudur. 1988 yılında Bakü'de ilk doktorasını, 2003 yılında yüksek doktorasını tamamlamıştır.

Gürcistan'ın üniversitelerinde doçent, profesör unvanlarında öğretim üyesi olarak çalışmıştır. 2007-2010 yılları arasında Türkiye'de Kars Kafkas Üniversitesi'nde Prof. Dr. unvanı ile öğretim üyeliğini sürdürmüştür. 2010 yılından beri Ardahan Üniversitesi'nde çalışmaktadır.

Araştırma-inceleme alanları, Gürcistan'daki Türklerin edebi geleneklerinin, Gürcistan-Azerbaycan, Gürcistan-Türkiye edebi ve kültürel ilişkilerinin çeşitli yanlarını kapsamaktadır.

Gürcistan Milli Akademisi'nin asli üyesi, Gürcistan Gazeteciler Federasyonu ve Azerbaycan Yazarlar Birliği, Aşıklar Birliği'nin üyesidir.

Gürcistan'ın Devlet Şeref Nişanı'na ve diğer ödüllere sahiptir.

FENOMEN YAYINCILIK
www.fenomenyayincilik.com
siparis@fenomenyayincilik.com

ISBN:978-605-9474-22-1

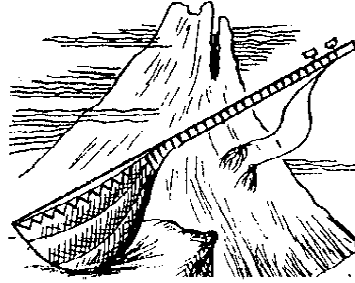

9 786059 474221

Prof. Dr. **ŞUREDDİN MEMMEDLİ**

GÜRCİSTAN'DA TÜRK EDEBİYATI

(Başlangıç Dönemi)

FENOMEN YAYINLARI

Eser Adı /
GÜRCİSTAN'DA TÜRK EDEBİYATI (Başlangıç Dönemi)

Yazar /
Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ

Editör /
Doç. Dr. Mitat DURMUŞ

Kapak Tasarımı /
Salih ÖZYURT
Dizgi /
Hümeyra ÖZYURT

1. Baskı /
Nisan – 2018

ISBN /
978-605-9474-22-1

Baskı ve Cilt /
Orka Matbaacılık /
İncik Mah. Çırağan Sk.
No: 4 Melikgazi/KAYSERİ

Kültür Bakanlığı
Yayıncı Sertifika /
27242

İletişim /
Fenomen Yayıncılık
Yukarı Mumcu Mah. 1. Dabakhane Sk. Şahin
İş Merkezi No: 2 – Erzurum
www.fenomenyayincilik.com
bilgi@fenomenyayincilik.com – siparis@fenomenyayincilik.com

Bu yayının hiçbir bölümü yayıncının ve yazarının izni alınmadan kopya edilemez. Atıf vermeden alıntı yapılamaz. Elektronik, mekanik, fotokopi vb yollarla kopya edilemez ve yayımlanamaz.

*“Borçalı-Başgeçit diyarları
koruyup sürdürdüğü güzel gelenekleri,
en vacibi de dil saflığı ve doğallığıyla seçilir”*

Bahtiyar Vahabzade

Şureddin MEMMEDLİ, Gürcistan'da Türk Edebiyatı (Başlangıç Dönemi). Monografi. Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2018. 320 s.

Editör: Doç. Dr. **Mitat DURMUŞ**

Türkiye'nin doğu komşusu Gürcistan'da günümüzde 400.000 civarında Türk yaşamaktadır. Borçalılılar, Karapapaklar da denen Türkler, ülkenin Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Gardabani ilçelerinde yoğun şekilde, Tiflis, Rustavi şehirlerinde, Sagareco, Telavi, Lagodehi, Zalka, Tetrisharo, Msheta, Kaspi ilçelerinde de belirli oranda meskûndurlar.

Gürcistan'da Borçalı Türkleri, ayrıca onların kan kardeşleri olan, 1944 senesinde Gürcistan'ın güneybatı bölgesinden sürgün edilen Ahıska Türkleri zengin sözlü halk edebiyatı, kendine özgü âşık sanatı gelenekleri ile bilinmektedir. Gürcistanlı Türkler olarak nitelendirdiğimiz bu öz Türk topluluğunun olgun yazılı edebiyat birikimine de sahip oldukları bu araştırmada karşımıza çıkmaktadır.

Kitapta Gürcistan'da Türkçe edebiyat faaliyetlerinin ilk dönemi (başlangıçtan 1920'ye kadarki evre) kronolojik gelişim süreci ekseninde ve nazım, nesir, tiyatro, gazetecilik eserleri kapsamında irdelenmektedir.

Azerbaycan edebiyatı, Gürcistan'da Türkler, Hikâye, Şiir, Tiyatro

TURKISH LITERATURE IN GEORGIA (early period)

Today, there are around 400 thousand Turks in Georgia, which is Turkey's eastern neighbor. These Turks known as Borchalilis, Karapapaks live mostly in counties of Marneuli, Bolnisi, Dmanisi and Gardabani of the country, there are a number of settlements in Tbilisi, Rustavi, Sagarejo, Telavi, Lagodekhi, Tsalka, Tetriskaro, Mtskheta and Kaspi.

This genuine Turkish community is well known for its rich oral folk literature and its distinctive traditions of ashik art. In this research, we are faced with the fact that Georgia Turks also have a mature written literary accumulation.

In the book, the early period of Turkish literary activities – from the beginning to 1920 – in Georgia is examined in the axis of chronological development process and within the framework of the works of poetry, prose, theater and journalism.

Azerbaijani Literature, Poetry, Story, Theater, Turks in Georgia

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
GİRİŞ	9
1. GÜRCİSTAN TÜRKLERİ: Folklor, Kültür, Muhit	21
1.1. Coğrafi-Tarihsel Konum	21
1.2. Gürcistan Türk Folklorunun Motif Özgünlükleri	26
1.3. XI.-XIII. Yüzyıllar Tiflis Türk-İslam Kültürü	43
1.4. Gürcistan'da Türk Edebiyat Muhiti	55
1.5. Komşu Edebî Bölgelerle Etkileşim	68
2. NAZİM ESERLERİ.....	79
2.1. Klasik / Divan Tarzlı Şiir	79
2.2. Âşık Tarzlı Şiir	97
2.3. Mizahlı Şiir	171
2.4. Olay Örgülü Şiir	188
3. NESİR ESERLERİ	195
3.1. Sözlü Halk Hikâyeleri	195
3.2. Yazılı / Telif Hikâyeler	248
3.3. Gazetecilik ve Edebî Eleştiri	268
4. TİYATRO ESERLERİ	277
4.1. Tarih Konulu Tiyatro Oyunları	278
4.2. Sosyal ve Eğitimsel Konulu Tiyatro Oyunları	281
4.3. Toplumsal Konulu Tiyatro Oyunları	284
SONUÇ	291
BİBLİYOGRAFYA	297

ÖNSÖZ

*Azizinin gars, ayaz,
Bura gündür, Kars ayaz,
Tanrım, benim bahtımı
Osmanlı'ya, Kars'a yaz.*

Ninemin hazin ezgiyle söylediği şu maninin laylasıyla büyüdüm. Manide denildiği gibi, Tanrı'm benim de bahtımı sevdalısı olduğum, Türk'e iye Türkiye'ye yazdı. 2006 yılından Kars Kafkas Üniversitesi'nde akademik görevde bulundum, 2010'dan Ardahan Üniversitesi'ndeyim.

Doğduğum memleketim Gürcistan ile doydüğüm yurdum Türkiye Cumhuriyeti'nin ortak vatandaşı olmam dolayısıyla berhudarım.

19. yüzyıl Borçalılı kadın şair Güller Peri'nin aşağıdaki özlem dolu dizeleri de hazin ezgisiyle dilimin ezberi olmuştı:

*Kars'a taraf bakıp bakıp ağlarım,
Vurulup göğsüme yaralar, kardaş!
Sinem üstün çalın çapraz dağlarım,
Dolanır gönlümde haralar, kardaş!*

Hasretle dünyadan göç etmiş dede babamın, nine anamın rüyalarını süslemiş Kars'a gelişimle ecdat ruhunun bu coğrafyaya ilişkin duyguları ve çocukluk yıllarımı şekillendiren sözler kulaklarımda çınlarken karşılaştığım üç önemli hadise bende gururlu bir onur hissi yarattı.

Birincisi, şehrin merkezindeki halk kütüphanesinin önünde ünlü Âşık Şenlik'in büstünü görmem oldu. Şenlik'in babası 1820–1830'lu yıllarda benim ata yurdum Borçalı'dan gelip Çıldır'a sığınmış bir isimdir. Âşıklık geleneğini Ahıska-Borçalı'da olgunlaştıran Âşık Şenlik, Borçalı'da pek çok insan tarafından 'sınırın ötesinde kalan hemşeri' olarak görülür. Benim bu şehre gelişim ve böylesi bir büstle karşılaşmam yalnızca derin duygular yaşamama sebep olmakla kalmadı, bana bu şehirde yapmam gereken sorumlulukları da hatırlatmış oldu.

İkincisi, sözleşmeli öğretim üyesi olarak geldiğim üniversitenin yolu üzerindeki bir okulun kapısının üstünde "Mihrali Bey İlköğretim Okulu" tabelasını okumam oldu. Mihrali Bey, benim ata yurdum Borçalı'nın Darvaz köyünden olup, "Türk Türk'e silah kaldırmaz" diyerek, Osmanlı sınırını geçip 93 Harbinde Hamidiye Alayında Karapapaklardan oluşan

bir milis kuvvet kurmuş, Kars'ın ve çevresinin düşmandan kurtuluşunda önemli başarılar göstermiş bir isimdir.

Üçüncüsü, 1918'de Kars İslam Şurası'nın bulunmuş olduğu binanı buldum. İlkere imza atmış bu şuranın ilk cumhur reisi Borçalılı Emin ağa Hacallı seçilmişti.

Şenlik'in, Mihrali Bey'in, Emin Ağa'nın bu coğrafyadaki varlıkları ile karşılaşmış olmam vatan denilen olgunun sınırlarla değil kültürel hissedişlerle belirlenen bir bilgi olduğunu bir kez daha düşündürdü. Ruhî hissedişlerle içine karıştığım vatana hizmet etmenin onurunu yaşarken yapmam gereken sorumlulukları da düşünmeden edemedim. İşte elinizdeki bu kitap, böylesi düşüncelerin bir ürünü olarak hazırlanmıştır.

Türkiye'deki okurlara Âşık Şenlik'in baba-dedesinin, Mihrali Bey'in, Emin Ağa'nın da mensup olduğu Gürcistan Türklerinin yüzyıllar içinde şekillendirdikleri edebiyat ürünleri, sanat gelenekleri, edebî gelişim süreçleri hakkında araştırma kitabımı mutlulukla sunmaktayım.

Kitap, Gürcistan coğrafyasında Türkçe vücuda gelmiş edebiyat geleneklerini konu edinmektedir. Bu sebeple çeşitli alt adlandırmalar dışarıda tutularak siyasal tanımlamalardan daha çok bilimsel tanımlamalar esas alınıp aşiret, boy, klan adlandırmalarına yer vermeksizin genel bir adlandırma yapmayı daha doğru bulduk.

Bu çalışmada, günümüzde çeşitli alt adlandırmalar yapılarak ayrı bir milletmiş izlenimi verilmek istenen ve ayrıştırılan kültürel bütünlük Türk dili esas alınarak sunulmak istenmiştir. Kaldı ki bu coğrafyada 1940'a değin aynı dil dünyasına mensup olanlar Türk olarak adlandırılmış ve nüfus cüzdanlarına “Türk” yazılmıştır. Sonraki yıllarda siyasal gelişmelere bağlı ortaya çıkan adlandırmalar elbette ki bilimsel değildir. Çalışma Tiflis-Borçalı-Karayazı-Karaçöp bölgelerinin yanı sıra Ahıska-Ahılkelek bölgelerini de içine almaktadır. Bu açıdan çalışmanın “**Gürcistan'da Türk Edebiyatı**” adını almasının daha doğru olacağına kanaat getirdik. Kitap, söz konusu edebiyat muhitinin evriminin başlangıç dönemini kapsamaktadır. “**Başlangıç dönemi**” dedikte muhitin gelişim sürecinin başlangıçtan 1920 yılına kadarki evresi dikkate alınır.

Göçün yolda düzeltileceği düşüncesi ile gözden kaçan eksiklikleri için okurların hoşgörüsüne sığınırız.

Kitaptaki edebî metinlerin imlası hakkında:

Eser, Türkiye Türkçesi okurları için ön görülmüş olduğundan edebî metinlerin imlası mümkün olduğunca Türkiye Türkçesinde anlaşılır şekle uyarlanmıştır. Yani Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında kısmi imla ayrıcalıkları bulunması nedeniyle söz konusu farklılıklar Türkiye Türkçesi imla kılavuzu esas alınarak düzenlenmiştir.

Azerbaycan Türkçesinde var olan özel ses-harflerin Türkiye Türkçesindeki yaklaşık karşılıkları aşağıdaki gibidir:

Əə – Türkiye Türkçesinde karşılığı açık e, Arap alfabesindeki ع ayın

Ee – Türkiye Türkçesinde karşılığı yoktur, kapalı e <é>, Arap alfabesindeki ه he

Gg – Türkiye Türkçesinde ince ünlü ile g, Arap alfabesinde گ gef

Ğğ – Türkiye Türkçesinde artdamak sızıcı ğ, Arap alfabesinde غ ğayn

Kk – Türkiye Türkçesinde ince ünlü ile k, ince artdamak soluksuz, Arap alfabesindeki ك kef

Qq – Türkiye Türkçesinde kalın ünlü ile g, tonlu artdamak patlayıcısı, Arap alfabesindeki ق kaf;

Xx – Türkiye Türkçesinde karşılığı yoktur, sert h <kh>, artdamak sızıcı; Arap alfabesindeki خ hı

Bu açıdan önemli kurallar ve etmenler dikkate alınarak, ses-harf çevriyazısı-transliterasyonu aşağıdaki şekilde gerçekleştirilmiştir.

Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesindeki kelimelerin imlaları esas alınarak, ع ayın, ق kaf, ل lam sesleri bulunan kelimelerin günümüz Türkiye Türkçesinde kullanıldığı şekli esas alınmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde ə (açık e) sesi, Türkiye Türkçesinde e sesine yakın veya eşdeğer olduğu için Türkiye Türkçesine çevriyazıda normal e olarak aktarılmıştır.

Azerbaycan Türkçesindeki e (kapalı e) sesi, Osmanlı Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde korunmuş, Anadolu ağızlarının da çoğunda bulunmaktadır. Çağdaş Türkiye Türkçesine çevriyazıda e veya i ile veya istisna hallerinde anlam farkını sağlamak için é ile işaretlenmiştir.

Azerbaycan Türkçe alfabesindeki q harfiyle işaretlenen ses, Türkiye Türkçesine adaptede daha çok k, bazı hallerde h şekliyle verilmiştir.

Azerbaycan Türkçe imlasında belirtilmeyen uzun ünlüler Türkiye Türkçesinde anlam farklılığını belirttiği hem de inceltici görev üstlendiği için şapkalı şekilde yazılmıştır.

Azerbaycan Türkçe imlasında b partisibi Türkiye Türkçesinde p'tir.

Türkiye Türkçesinde l, t seslerinden sonra kalın ünlülerin incelendiği dikkate alınmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde ve Borçalı ağzında var olup Türkiye Türkçesinde eşdeğeri bulunmayan kimi kelimelerin Türkiye Türkçesinde anlam açıklamaları ilgili dipnotlarda verilmiştir. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında kısmen ses ayrıcalıkları bulunan kelimelerden: ağ – ak; bağça – bahçe; béle – böyle, bile; böyük – büyük; cahan – cihan; cavan – civan; çemen – çimen; dastan – destan; él – il; éle – öyle; élm – ilim; én(mek) – in(mek); éşit(mek) – işit(mek); éşq – aşk; eziz – aziz; gét(mek) – git(mek); géyin(mek) – giyin(mek); göy – gök; gözel – güzel; hara – nere; héç – hiç; hékaye – hikâye; hesret – hasret; hökm – hüküm; il – yıl; kâmal – kemal; kimi – gibi; kôr – kör; könül – gönül; körpü – köprü; men – ben; mene – bana; min – bin; néçe – nice; qara – kara; qéyret – gayret; qebul – kabul; qeder – kader, kadar; qelem – kalem; qem – gam; qesd – kasit; qüdrət – kudret; qürbet – gurbet; méhman – mihman, sene – sana; senet – sanat; şehir – şehir; taléh – talih; teref – taraf; teze – taze; torpaq – toprak; veten – vatan, xeste – hasta...

Ayrıca, anlam bütünlüğünün, ölçünün ve kafiyenin bozulmamasına mümkün olduğunca özen gösterilmiştir.

Atıflar metinde ayraçlar () içerisinde gösterilmiş olup; önce yazar soyadı veya arşiv ismi, sonra kitabın veya makalenin yayın yılı veya arşiv belgesinin oluşturulma yılı, virgülden sonra varsa sayfa belirtilmiştir.

Arşiv isimleri kısaltmaları aşağıdaki gibidir:

AEE – Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Mehemed Fuzuli Elyazmaları Enstitüsü, Bakü

AEİ – Azerbaycan Selman Mümtaz Devlet Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi, Bakü

AFE – Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dede Korkut Folklor Enstitüsü arşivi

EHK – Eflatun Hüseyinoğlu koleksiyonu, Marneuli, Keşeli

GEE – Gürcü Edebiyatı Enstitüsü arşivi, Tiflis

- GEM – Gürcü Edebiyatı Müzesi arşivi, Tiflis
GMA – Gürcistan Milli Arşivi, Tiflis
GMK – Gürcistan Milli Kütüphanesi 5. korpus arşivi, Tiflis
GMM – Gürcistan Milli Müzesi doğu koleksiyonu, Tiflis
GTM – Gürcistan Tiyatro, Sinema Müzesi arşivi, Tiflis
GYM – Gürcistan Milli Yazmalar Merkezi, Tiflis
KHK – Kars Halk Kütüphanesi arşivi, Kars
KYK – Kitap yazarının kişisel arşivi, Tiflis

Bazı açıklamalar:

Ahıska: 1918'e kadar Tiflis guberniyasına / vilayetine, 1918–1921 yıllarında Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ne bağlı bölge olmuştur. Bölgede Ahalsihe ve Ahalkalaki kazaları mevcut olmuştur. 1944 yılında buradan Türkler Orta Asya'ya sürgün edilmişler.

Borçalı: 1918'e kadar Tiflis guberniyasına / vilayetine, 1918–1921 yıllarında Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ne bağlı kaza (sancak) olmuştur. Borçalı (günümüz Marneuli), Yekaterinenfeld (Bolnisi), Başgeçit (Dmanisi), Parmaksız (Zalka), Akbulak (Tetriskaro) ilçelerini, ayrıca bugünkü Ermenistan'ın birkaç ilçesini içermiştir. Nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturuyor.

Gimnaziya: (gymnasium) Çarlık Rusya'da Rus dilinin öğretilmesine odaklanan ortaöğrenim sisteminin en yüksek dereceli okulu olmuştur. Yüksek lise de denilebilir, Türkiye'deki lise seviyesinin üstünde bir okul olmuştur. Tiflis'teki gimnaziyada yetenekli Türk gençler de (hem erkekler hem kızlar) Rusça eğitim almışlar.

Karaçöp: Gürcistan'ın Sagareco ilçesinde yedi köy. Köylerin nüfusunun tamamı Türklerdir.

Karayazı nahiyesi: 1920'li yıllara kadar Tiflis kazasına bağlı bölge (bucak) olmuştur. Karayazı (günümüz Gardabani) ilçesini kapsamıştır. Türkler yoğun şekilde bulunmaktadır.

Seminariya: (seminaryum) Çarlık Rusya'da ortaokullara erkek öğretmenler hazırlayan yüksekokullara denilmiştir. Osmanlı'daki darülmualimine denk gelir. Gürcistan'ın Gori kentinde böyle bir seminariya var olmuştur ve Gürcistan'ın, Azerbaycan'ın birçok ilerici aydınları bu okuldan mezun olmuşlar.

GİRİŞ

Günümüzde Gürcistan'da yarım milyon civarında Türk topluluğu bulunmaktadır. Resmiyette Gürcistan Azerbaycanlıları olarak adlandırılan bu topluluğa Gürcistan Türkleri, Borçalı Türkleri, Karapapaklar gibi isimlendirmeler de yapılmaktadır.

Gürcistan'da Türkler ülkenin Tiflis, Rustavi, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Gardabani şehirlerinde, Kvemo-Aşağı Kartli ilinin ilgili ilçelerine, ayrıca Şida-İç Kartli iline, Kaheti iline bağlı 200'e yakın köyde oturmaktadırlar. En çok toplu ve yoğun halde günümüz Kvemo-Aşağı Kartli bölgesinde barınmaktadırlar (Memmedli Ş 1996).

Gürcistan'daki soydaşlarımız hem vatansever vatandaşları oldukları bağımsız Gürcistan devleti ile hem de öz Türklüğüyle kıvanç duyarlar. Kendilerine gururla Türküz diyen bu topluluğun soy kökünün, tarihsel geçmişinin, kültürünün, anadilde eğitiminin, folklor, edebiyat, sanat, yayın-basın faaliyetlerinin gelişimine özen gösteriliyor.

Bölgenin Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasında dehliz rolü üstlenmesi burada kültürlerin bütünleşmesine, aynı zamanda da Türklüğün, Türk kültürünün güçlü bir kolunun gelişimine olanak sağlar.

Bu ülkeler kavuştağında Gürcistan'a bağlı olan, Gürcülerle Türklerinin iç içe sevecen bir anlayışla meskûn oldukları, Kvemo-Aşağı Kartli denilen bir mevki de bulunmaktadır. Aşağı Kartli / Borçalı, coğrafi mekân olmakla birlikte, tarihsel-coğrafi konumu, etnik yapısı gibi özelliklerle ilgili olarak, edebi-bedii, bilimsel-entelektüel mirasın da geliştiği bir yerdir ve bu vesileyle burada edebi-estetik fikrin özgün geleneksel yanları mevcuttur. Bu önemli etmen göz önünde bulundurularak, sunulan çalışmada Gürcistan alanında Türkçe edebiyatın gelişim sürecinin tipolojik dinamiği irdelenmeye alınmaktadır.

Milli edebiyatların bölgeler, sahalara üzere öğrenilmesi güncel önem arz etmektedir. Bu etmen, araştırmaları bölgesel kapsamda öğrenilmesine, edebiyatın gelişim sürecinde bölge katkılarının göstergesi olan edebiyat çevrelerinin incelenmesine yöneltilir.

“Edebî mektepler, akımlar, topluluklar, hareketler, edebiyat dergi ve gazeteleri, sürekli devam edilen mekânlar birer sanatsal edebî muhittir” (Karataş 2004, 327). Bu açıdan Gürcistan'daki Türklerin edebiyat

geleneklerinin irdelenmesinin de gündeme alınması akademik bir zorunluluk olarak görülmektedir.

Bu çerçevede konu hakkında önceki yıllarda yapılmış önemli çalışmaları da anmak gerekir.

Gürcistan'daki Türkler hakkında Türkiye'de tarih alanında Mirza Bala Mehmedzade, Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, Zeki Velidi Togan, epigrafik yazıtlar alanında Cengiz Alyılmaz, etnografya alanında Yaşar Kalafat, abideler alanında M. F. Kırzioğlu, yer isimleri alanında Mahmud Kamaloğlu, Recep Albayrak Hacaloğlu, şive özellikleri alanında Nikolay Baskakov, Ahmet Caferoğlu, M. F. Kırzioğlu, Bahadır Güneş, Nevzat Özkan, eğitim alanında Osman Mert gibi isimler araştırmalar yapmışlar, tanıtım kitapları yayımlanmıştır ve çeşitli ağ sayfaları hazırlanmıştır.

Gürcistan'daki Türklerin edebiyat ürünleri bölgeye özgü bir saha edebiyatı olarak ele alınmak durumundadır.

Ünlü şair Bahtiyar Vahabzade: “Borçalı–Başgeçit diyarları koruyup sürdürdüğü güzel gelenekleri, en vacibi de dil saflığı ve doğallığıyla seçilir” (Vahabzade 1982, 73–79) diyerek konunun ayrıcalığına işaret ederken Semra Alyılmaz da: “Bugün Gürcistan sınırları içinde Borçalı, Karayazı, Başgeçit ve Karaçöp'te yaşayan ve bu topraklar üzerinde eşsiz kültür ve medeniyet eserleri vücuda getiren Gürcistanlı Türklerin edebî faaliyeti tıpkı tarihleri gibi ya göz ardı edilmiş ya da Azerbaycan edebî muhiti içinde değerlendirilmiştir. Oysa Gürcistan Türklerinin tarih boyunca vücuda getirdikleri kendi yaşayış ve inanışlarının ürünü olan sözlü ve yazılı edebiyat, Azerbaycan edebî muhitinin içine sığmayacak kadar kapsamlıdır” (Alyılmaz S 2003, 7) görüşündedir.

Gazeteci Seyfullah Türksoy: “Yıllardır Türk dünyasını baştanbaşa dolaşan bir gazeteci olarak diyebilirim ki, en saf, en temiz, en katıksız Türklüğü Borçalı'da gördüm. Kiminle konuşsanız Türkiye'ye, Türk dünyasına, Türk milletine büyük bir sevgi hissedersiniz. Zaten kendilerini Türk ya da Karapapak Türkü diye nitelendirirler” (Türksoy 2007, 134–136; <http://www.turansam.org>) diyerek meselenin ayrıcalıklı yanına vurgu yapar.

Milli edebiyat tarihinin bölgesel eksende, somut olarak Azerbaycan edebiyatının Akbaba / Ağbaba, Abşeron, Bakü, Borçalı, Derbent, Gah-Zagatala, Gence, Gökçe, Karabağ, Gazağ, Lenkeran, Nahçıvan, Revan, Şamahı, Tebriz vd edebiyat muhitleri çatısı altında bilimsel araştırmalar –

Yaşar Karaev, Azade Musaeva, Cavid Musaev, Yavuz Ahundlu, Hüseyin İsmailov, Alhan Bayramoğlu, Mahmud Allahmanlı, Azad Ozan, Seyfeddin Ganiev, Mir Mahmud Talışlı, Ziyeddin Meherremov, Metanet Saraçlı, Yusuf Seferov, Tarlan Gökçeli, Güzel Ağaeva, Zümrüt Samedova, Avtandil Ağbaba, Tacir Kurbanov, Kıvamı Kazıev vd – bu eser için yöntemsel kaynaklar niteliğindedir.

İşte, edebiyat çevrelerinin varlığı ve incelenmesi gerekliliği kabul edilir. Zira edebiyat tarihinin, edebî fikrin gelişiminin ölçütleri içinde şerit şebekelerin ayrıcalıklı özellikleri de vardır.

Edebiyatın bölgesel çerçevede araştırılması, neticede onun bütünüyle ortaya konulmasını sağlar.

Yaşar Karaev'in; "Milli tefekkür, ferdi seciye ve ahlak hepsi tabii rölyef ve muhitte şartlaşır" (Karaev 2002, 41) diyerek ifade ettiği gibi edebiyat ve folklor çevreleri ayrı ayrı araştırılarak, genel sonuçlara varılabilmektedir.

Milli edebiyatın gelişim düzeyi, edebî yöntem, edebiyat akımı, içerik, biçim, biçem tipolojisi özelinde çeşitli bölgelerin edebiyat geleneklerinin araştırılması sayesinde de dolgun bilimsel yargılar ortaya koymak mümkündür. Bu algıyı belirli anlamda Gürcistan'daki Türklerin edebiyat ortamına da şamil edebiliriz.

Bölgede manevi edebî peyzajın saydamlığı coğrafi konum, etnik temel kıskacında koşullanır, başka deyişle, Gürcistan'daki Türklerin edebiyat duruluğu etnik duruluktan, doğa berraklığından doğur.

Gürcistan'da Türk edebiyat geleneklerinin işlevsel sürekliliği, edebî sözün yaşı bu yurttaki Türk soyunun ilk yerleşme tarihi kadar, Türkçe sözün sanata dönüştüğü tarih kadar köklüdür.

Bu edebiyat geleneklerinin temeli, bölgede yayılmış mit-esatir söylencelerinden, parçalarından, engin ve zengin folklordan, ozan-âşık üreticiliğinden beslenir.

Şimdiki halde söz konusu edebî muhitin gelişim süreçlerinin araştırılmasında 1920 öncesi ile sınırlanmanın nedeni şudur ki, Gürcistan'daki Türklerin edebiyatı gelişiminin ezel çağları hafızalardan silinmek endişesiyle yüz yüze durmuştur ve dolayısıyla da, bilimsel araştırma çemberinde epeyce ilgi çeken, özgünlük için daha çok bilgi malzemesi veren aynen şu evredir.

“Türkiye'nin kuzeydoğu bölgesinde, yani Iğdır, Kars ve Ardahan illerimizde yetişen âşıkların ortaya koydukları örnekler, âdeta bu iki Türk coğrafyasının, Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın nazım şekillerinin kesiştiği noktalar gibidir” (Sakaoğlu 2000, 3) (Sakaoğlu 2014, 343).

Sunulan monografinin amaçlarından birisi de, Azerbaycan edebiyatının bir uzantısı olan Gürcistan Borçalı edebiyat ortamıyla Doğu Anadolu edebiyat çevresi arasında bütünlüğe ışık tutmaktır.

Konuyla ilgili kaynakları iki kısımda sınıflandırabiliriz: Birincil kaynak materyaller; Araştırma-inceleme çalışmaları.

Birincil / ilkin kaynak materyalleri de yine üç alt kısma ayırabiliriz: arşiv belgeleri, yayınlanmış kaynak materyaller, bölgede derlemeler. Temel / birincil kaynaklarımız Gürcistan, Azerbaycan arşivlerindeki ilgili belgeler, bölgede korunan kişisel arşivlerdeki malzemeler, kitap yazarının bizzat bireysel arşiv koleksiyonunda bulunan edebiyat metinleridir.

Arşiv belgeleri:

Önemli kısmını ilk kez bilimsel araştırmaya bu monografi yazarının taşımış olduğu kaynaklar Azerbaycan Bakü'de Dede Korkut adına Folklor Enstitüsü, Fuzuli adına Elyazmaları Enstitüsü, Selman Mümtaz adına Devlet Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi, Gürcistan Tiflis'te Gürcü Edebiyatı Enstitüsü Arşivi, Gürcü Edebiyatı Müzesi, Milli Arşiv, Milli Kütüphane, Milli Müze, Milli Yazmalar Merkezi, Türkiye Ankara'da Milli Kütüphane, Kars'ta Halk Kütüphanesi gibi kurumlarda, ayrıca Gürcistan Marneuli ilçesi Keşeli köyünde derleyici Eflatun Hüseyinoğlu'nun kişisel koleksiyonunda ve bu kitap yazarının kişisel koleksiyonunda bulunmaktadır.

Öncelikle, Gürcistan Milli Yazmalar Merkezi'nde¹ ve Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü'nde, Azerbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi'nde önemli temel kaynaklar vardır.

¹ Gürcistan Milli Yazmalar Merkezi'nde Osmanlı Divan edebiyatından Fehim, Fuzulî, Nabi, Nefî, Nevaî, Nihanî Efendi, Vecdî Bey ve diğer şairlerin divanları korunur. Ayrıca merkezin koleksiyonlarındaki cönklerde, mecmularda Abdî, Abdullah Çelebi, Abdulvasi Alisî, Ahmet Nazif, Ahmet Yusuf, Ahmedî Tebrizî, Ahmet Paşa, Ali Çelebi, Ali Efendi, Ali es Sadrî Konevî, Ali Halife, Ali ibn Abi Talep, Amirî, Arif, Arifî, Âşık Kemal, Âşık Ömer, Atarî Çelebi, Aziz Mahmut Efendi, Azizî Efendi, Aziz Çelebi, Bahariye Haltı Efendi, Bahaî Efendi, Baki,

Saim Sakaoğlu'nun vurguladığı gibi, “cönkler Türk kültürünün tapusudur, bize ait kültürün atalarımız tarafından adımıza tescil edilmiş belgeleridir” (Sakaoğlu 2014, 46) (Yardımcı 2015, 213) (<https://www.turkedebiyati.org/conk>).

Azerbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi'nde Ziya Borçalı koleksiyonundaki جنگ بیاض Cönk-Beyaz (AEİ 1914) özellikle kıymetlidir. Cönk veya cüng, sığirdili ve sefine adlarıyla da bilinmektedir. İçinde halk şairlerine ait eserlerin, türkü, mani, destan, fıkra, hikâye, dua, hutbe gibi yazanı belli olmayan anonim manzum ve mensur ürünlerin yer aldığı el yazma defter-mecmuadır (Karataş 2004, 85). Beyaz veya Bayaz, 20. yüzyıla kadar Azerbaycan aydınları muhitinde ailelerde bulunmuş, seçme şiir parçalarının, duaların, aile işlerine ait notların yer aldığı elyazmalarıdır (Mirahmedov 1988, 22).

Bahsedilen Cönk-Beyaz iki kısımdır. Ajandanın, üzerindeki notlardan 1903–1906 yıllarında Tiflis'te Mehmed Şahtahtılı'nın matbaasında basıldığı anlaşılıyor. Bir sayfada el yazısıyla şöyle bir not yer almaktadır:

Behiştî Çelebi, Camî Efendi, Celâlî Köroğlu, Cevherî, Derviş Fasih, Derviş Sadık Efendi, Derviş Talibî, Evliya Çelebi, Faizî, Farakî Çelebi, Fasihî, Fazlî, Fehim Çelebi, Feriştioğlu Abdullatif, Fevzî Efendi, Fuzulî, Galî Çelebi, Gevherî, Gubarî Çelebi, Hacı Abdullah Efendi, Hakanî, Hamdî, Hamza Efendi, Haşimî, Hatîfî Abdullah, Havaî, Hayran Hanım, Hazık Mehmet Erzurumî, Helalî, Henalik, Hoca Ahmet Yasevî, İshak Çelebi, İzzet Ali Paşa, Kabulî, Kâşif, Kadı Burhaneddin, Kemal Paşazade, Kınalızade, Kişverî, Koçi Bey, Kurban Ali Magruffî, Kûsî, Lamî Çelebi, Larendeli Hamdî, Lütfullah bin Ebu Yusuf Halimî, Mahmut Şebüsterî, Mantıkî Efendi, Mecdî Ali Emrî, Meçi, Mecnunî, Mehmet Şemsî, Mevlana Abdurrahman Camî, Mevlana Nasibî Çelebi, Meyil Agraşî, Mirsimî, Mirza Hasret, Mustafa Çelebi Ünsizade, Nabî, Nadirî, Nail, Namî, Naşir Ali, Natikî Efendi, Nazım, Nazirî, Necatî, Nedim, Nefî, Nehifî, Nesimî, Neşatî, Neşibî Çelebi, Nevî Efendi, Nevcivan, Nevlana Molla Abdullah Manşanî, Nihailî Efendi, Nihanî, Nişanî, Niyazî Efendi, Nizamî, Nurî, Nurmuhammed Andalib, Nuşrat, Osmanzade Efendi, Rabguzî, Ragib, Rahimî, Rahmî, Rasih, Rehberî, Reşid, Razî, Riyazî Efendi, Ruhî, Rüşenî, Sabibî, Sabit Efendi, Sabrî, Sadıkî Efendi, Saip Tebrizî, Sakatî Efendi, Sakib, Salih Çelebi, Samî, Sadeddin Hasan Hoca Efendi, Saykâfî, Sefaî, Selim, Semaî, Serî Efendi, Seyyadî, Sezaî Çelebi, Sinan Efendi, Sinan Paşa, Südfî Efendi, Süleyman Çelebi, Sofî Allahyar, Şafi, Şemî, Şemseddin Sivasî, Şevket, Şevkî, Şeyh Attar, Şeyh İshak Tokatî, Şeyh Muhammed Gazelî, Taceddin Ahmed bin İbrahim Ahmedî, Ulvi Çelebi, Vahdetî Efendi, Vakıf, Vakizî, Valihî, Vasfî, Vazih, Vecdî Beg, Velişah Gazi, Veliyehi Efendi, Veysî Efendi, Vidadî, Yahya Efendi, Yunus Emre, Zafî Efendi, Zihnî Çelebi, Zuhurî ve diğer şairlerin şiirleri yer alır (Türkçe Yazmalar 2004).

Сія книга Зяддина Эфендиева, 1914 – işbu kitap Ziyeddin Efendiev'in'dir, 1914 (AEİ 1914, 89). 1902 doğumlu Ziyeddin Efendiev'in 12 yaşında böyle bir cönk-beyaz düzenleyemeyeceğine göre, 1914 senesi onun bu cönkle ilk tanışlığı yıldır, düşünürüz. Bu sebeple adı anılan cönk, belirtilen tarihten önceye aittir.

Hatırlatalım ki, 1974 yılında Z. Efendiev'in yazmaları arşive götürülürken bu materyallere babası Yusuf Efendi Allahyazade'nin külliyatı da katılmıştır (Mehdi 2001, 4). Yusuf Efendi Türkiye'de yüksek dinî eğitim almış, Borçalı kazası kadısı olmuş, şiirler yazmıştır. Bu durum cönkün Yusuf Efendi'ye ait olma ihtimalini güçlendirmektedir. Cönk-Beyaz'ın tıpkıbasımı bu kitap yazarının arşiv koleksiyonunda da bulunmaktadır (AEİ 1914).

Şu belgeyi bilim alanında ilk kez ve ayrıntılı şekilde bu kitap yazarı araştırmıştır (Memmedli Ş 2000) (Memmedli Ş 2003). Cönk-Beyaz'da tertipçinin seçtiği, bölgede ve civarlarında yayılıp sevilmiş şiirler bir araya getirilmiştir. Cönkte maniler, destansı hikâyelerden şiir parçaları, Fuzulî, Karacaoğlan, Tufarkanlı Abbas, Hasta Kasım, Kurbanî, Vidadî, Vakıf, Zakir, Alasker ve diğer ünlü şairlerden, ozanlardan örnekler yanında, Borçalı–Ahıska şairleri Abbas, Abdullah, Ahmed, Aliyar, Cebbar, Emrah, Halis, Hasta Hasan, Haydar, Kahraman, Kamber, Karanî, Kelbi, Mehdi, Mirsis, Mustafa, Nebi, Sadık, Sona, Şekerhanım, Şenlik, Şindili, Talıb, Üveylər Allahverdi, Yusuf, Zabit ve diğer şairlerin şiirleri de vardır.

Yayınlanmış kaynak materyaller kapsamında:

Tiflis'te yayınlanan Sovet Gürcüstanı / Gürcüstan gazetesinde Telli Saz sayfaları (Telli Saz 1986) (Telli Saz 1988) (Telli Saz 1990) (Telli Saz 1993) (Telli Saz 1994) (Telli Saz 1997) (Telli Saz 2003),

Marneuli'de yayınlanan Qarapapaqlar dergisinin ilgili materyalleri (Hacıaliev 2005) (Süleymanov 2005) (Hubanlı 2010) (Sadaklı 2010) (Ağacan 2013, 56–60),

Gürcüstanlı Türk yazar ve şairlerin eserlerinin yer aldığı antolojiler, seçmeler, mecmualar (Çeşme 1980) (Dan Ulduzu 1987, 1989) (Hacılı 1992) (Karaçöp 1995) (Borçalı Folkloru 1996) (Ömerov 1997) (Almemmedli 2000) (Çenlibel 2003) (Edebî Gürcüstan 2007) (Memmedzade 2008) (Azerbaycan Folkloru 2011) (Edebî Gürcüstan 2012) (Tehle Çökeği 2012),

Ayrı ayrı âşıkların, şairlerin, yazarların kitapları (Saraçlı H 1992) (Hacallı 1998) (Lecbeddinli 1999) (Memmedov H 1999) (Hındı Memmed 2001) (Çemberli 2003) (Kuşçu 2003) (Tehle 2003) (Karaçöplü H 2006) (Kosalı 2009) (Âşık Emrah 2009) (Karayazılı 2010) (Han Kemandar 2012) (Borçalı N 2013) (Beyazıtılı 2015) (Saraçlı H 2016) (Kamaloğlu 2018),

Tanıtım kitapları (Tağiev İ 1994) (Karaçöp 1995) (Memmedli Ş 1996) (Aydoğ 1998) (Sarvan 1998) (Enverli 1999) (Almemmedli 2000) (Borçalı Ansiklopedisi 2001) (Fahralı 2001) (Ömerli 2001) (Kacar 2002) (Kaçağan İli 2002) (Memmedli H 2002) (Aşırılı 2003) (Sarvan 2003) (Dündar 2004) (Tanrıku 2004) (Nesiboğlu 2006) (Kerem 2009) (Ahmedoğlu F 2010) (Budak 2010) (Ömeroğlu 2011) (Veliev E 2011) (Veliev D 2013) (Adıgüzelli 2014) (İbrahimov 2014) (Hemidov 2015) (Memmedli Z 2017),

Ağ-web sayfaları materyalleri ve bilgileri (<http://www.borchali.net>) (<http://www.karapapak.com>) (<http://www.karapapakyurdu.blogcu.com>).

Konuyla ilgili inceleme, araştırma çalışmaları:

Bu kapsamda ilk bilimsel irdelemeler yapmış Gürcistan kökenli pedagoğ Aliyar Karabağlı'nın, uzun yıllar Tiflis'te pedagoji enstitüsünün öğretim üyesi olmuş Ziyeddin Efendiev'in, Bakü'de pedagoji enstitüde öğretim üyeliği yapmış Abbas Kireçli'nin katkılarını saygıyla anmalıyız.

Aliyar Karabağlı (1901–1969) Gürcistanlı Türk şairler hakkında makaleler yazmıştır (Karabağlı 1965, 4). Onun Bakü'de Edebiyat Arşivi'ndeki koleksiyonunda Gürcistanlı Türk şairler hakkında birtakım bilgiler, onların edebiyat birikimlerinden örnekler bulunmaktadır (AEİ 1926) (AEİ 1930). Gürcistan'ın Lecbeddin köyündendir. Bu köyde öğretmenlik yapmış, Bakü'de pedagoji araştırma enstitüsünün şube müdürü, Azerbaycan Mektebi dergisinin yayımcı yardımcısı, Bakü Devlet Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Edebiyatın öğretimi yöntemleri hakkındaki ders kitabı yüksek değere sahiptir.

Tiflis'te pedagoji enstitüsünde öğretim üyesi olarak görev yapmış Ziyeddin Efendiev'in (1902–1965) 18. yüzyıl şairi Zabit, şair Muhakker hakkındaki makaleleri bilimsel içeriğiyle önem arz etmektedir (KYK 1959) (Efendiev 1960, 3) (KYK 1961) (Efendiev 1962, 2–3) (Borçalı Z 1999, 11–13, 30–32). Ziya Borçalı olarak bilinen Ziyeddin Efendiev Gürcistan'ın Arıklı köyündendir. 25 sene Tiflis'te pedagoji enstitüsünde dersler yürütmüş, ders kitapları hazırlamış, edebî eleştirel makaleler,

şairler yazmıştır. Tiflis Azerbaycan edebiyatının gelişim süreci konusunda doktora tezi ve Tiflis Azerbaycan matbuatı tarihini inceleyen çalışmaları vardır (AEİ 1963).

Abbas Kireçli Memmedov'un (1917–1947) 1947 yılında yazmış olduğu “Borçalı Şairleri Hakkında” makalesini (AEİ 1947) (Kireçli 1993, 38–41) Gürcistan'daki Türklerin edebiyat geleneklerinin gelişim evrelerinde edebî sürecin incelenmesi açısından ayak izi olarak değerlendirebiliriz. Gürcistan'ın Kireç Muğanlı köyündendir, şair Mirza Hesên Mecruh'un oğludur. Bakü'de pedagoji enstitüsü edebiyat bölümünü bitirmiş, Karabağ'ın Şuşa şehrinde enstitüde dekanlık görevini üstlenmiştir. İkinci Dünya savaşına katılmıştır, sonra Bakü'de pedagoji enstitüsünde öğretim üyeliğini ve doktora öğrenimini sürdürmüş, gazetelerde, dergilerde edebî eleştirel makaleler yayınlamıştır. Hikâyeleri ve cephe anıları vardır.

Gürcistan'daki Türklerin edebiyat geleneklerinin bilimsel açıdan sistemleştirme deneyimi olarak Eflatun Saraçlı'nın “Borçalı Edebî Muhiti” başlıklı makalesi (Saraçlı E 1992, 7) önceliklidir.

Gürcistan'daki Türk edebiyatı konusuna tez olarak temas etmiş Müşfik Çobanlı araştırmasında Gürcistan'da günümüz Azerbaycan şiirinin, nesrinin, tiyatrosunun, edebiyat biliminin, edebiyat eleştirisinin gelişim sürecini detaylı malzemelerle özetlemiştir (Çobanlı 2016).

Konuya ilişkin Eflatun Saraçlı, Behram Mehdi, Abbas Hacıev, Adil Mişiev, Dilara Alieva, Asıf Hacı, Vahid Ömerli, Valeh Hacılar, Hüseyinkulu Memmedli, Elhan Memmedli, Hemid Veliev, Razım Memmedli, Süleyman Süleymanlı, Mahyeddin Sultanov, İsmail Ömerov, Medet Çobanov, İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Azim İsmaili, Metin Ergun, Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz, Adilhan Bayramov, Zelimhan Memmedli, Şahbaz Şamioğlu, Tinatin İsabalıkızı, İsmail Güller, Reşid Hacı, Reşid Fahralı, Ali Abbas, Ali Şamil, Ferhad Hubanlı, Neriman Abdülrehmanlı, Abdüleli İbrahimsoy, Semender Almemmedli, Yusuf Yusufli, Gültekin Ağacankızı, Hafız Kerimov, Gamze Alkan ve başkalarının araştırmaları vardır (Hacıev 1980) (Mişiev 1987) (Ergun 1989, 17–18) (Nasrattinoğlu 1989, 12–14) (Saraçlı E 1992, 7) (Çobanlı 1994) (İsabalıkızı 1999) (Memmedov R 2000) (Şamioğlu 2002) (Alyılmaz S 2003) (Hacılar 2005) (Kerimli 2005) (Alkan 2016) (Alyılmaz S 2017, 45–54) (Kerimov 2017) (Memmedli Z 2017).

Ayrıca, Selman Mümtaz, Hemid Araslı, Eziz Şerif, Kemal Talıbzade, Ezize Ceferzade, Bahtiyar Vahabzade, Şamil Kurbanov, Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, Ensar Aslan, Orhan Yeniaras, Elyar Seferli, Nizami Ceferov, Veli Osmanlı, Abbas Abdulla, Goça Caparidze, Mürsel Hekimli, Sednik Paşa Pirsultanlı, Meherrem Kasımlı, Azad Ozan, Arif Emrahoğlu, İbadet Rüstemli, Sevil Mehdieva, Kaşem Veliev, Salide Şerifova, Yaşar Kalafat, Hetaya Rüstemli, Azade Abbaskızı, Perviz Kâzımoğlu, Kemandar Eyvazlı, Eflatun Hüseyinoğlu, Mahal Kacar, Ziyafeddin Hemidov ve başkalarının edebî kişiler, edebiyat ürünleri hakkında çalışmaları mevcuttur.

1920'ye kadarki dönemin edebiyat temsilcilerinden Zabit, Kasım Ağa, Üveyler Allahverdi, Güller Peri, Alhas Hacallı, Hasta Hasan, Baba Şenlik, Leleoğlu, Mirza Mehdi Velizade, Yetim Musa, Dollu Abuzer, Şair Nebi Miskin, Ağacan, Hasta Namaz, İsa Borçalı, Muhakker, Mecruh, Sadık Sultanlı ve başkalarının mirasları kısmen derlenmiş ve belirli ölçüde irdelenmiştir.

Gürcistan'daki Türklerin edebiyat-kültür-sanat gelenekleri bilgi-tanıtım yönlerinden, manevi kültürle, süreli basınla ilişkisi, etnik kültürel süreçleri, muhaceret edebiyatı açılarından akademik düzeyde araştırılmıştır (Çobanlı 1994) (Aliev E 1995) (Şamıoğlu 1997) (Çobanlı 1998) (Memmedov R 2000) (Şamıoğlu 2002) (Ağacankızı 2006) (Yusifli 2011).

Gürcistan'daki Türkler hakkında çeşitli yönlerden araştırmalar gerçekleştirmiş bilim insanlarından, araştırmacıardan bazıları şunlardır:

Siyasal tarih hakkında Mirza Bala Mehmedzade, Nodar Şengelia, Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, Ziya Bünyadov, Giorgi Avalişvili, Zurab Ançabadze, Zurab Sinsadze, Zeki Velidi Togan, Kerem Memmedov, Mahal Memmedli, Giuli Alasania, Reşid Memmedov, Hafız Hesenov, Memmed Sarvan, Mihriban Abbasova, Şemistan Nezirli, Lokman Nesibli, Nesib Nesibli, Haledin İbrahimli, İrine Cukaşvili, Fahri Valehoğlu, İrade Alieva, Reşad Mustafa, Gela Guniava, Ketevan Kutateladze, Elbeyi Celaloğlu, Vügar Kerimli vd,

Tarihsel coğrafya hakkında Aleksandr Argutinski-Dolgorukov, Koba Kharadze, İase Lortkipanidze, Davit Mushelişvili, Devi Berdzenişvili vd,

Kazıbilim hakkında Giorgi Çubinişvili, Tariel Çubinişvili, Aleksandre Cavahişvili, Tamaz Kiğuridze, Otar Caparidze, Tsira

Davlianidze, Rusudan Dolaberidze, Manana Sinauridze, Marina Pirtshalava, Ömer Koçulu vd,

Epigrafik abideler, yazıtlar hakkında Meşedihanım Neymetova, Cengiz Alyılmaz vd,

Etnografya ve manevi kültür hakkında Adilhan Nebiev, Siala Bezaraşvili, Giorgi Calabadze, Leyla Molodini, Eldar Nadiradze, Yaşar Kalafat, Celal Novruzov, Esed Aliev vd,

Abideler hakkında M. Fahrettin Kırzıoğlu, Rızvan İsmailzade, Elbrus Memmedov vd,

Halı sanatı hakkında Latif Kerimov, Rasim Efendi, Toğrul Efendi, Vidadi Muradov vd,

Yer isimleri hakkında M. Fahrettin Kırzıoğlu, Medet Çobanov, Budak Budakov, Gıyaseddin Gaybullaev, Mahmud Kamaloğlu, Murad Kemularia, Halil Aliev, Vakıf İsrailov, Recep Albayrak Hacaloğlu, Mirza Memmedoğlu, Müşfik Çobanlı, Şahbaz Şamıoğlu, Sevinç Şahbazkızı vd,

Şive özellikleri, ağızlar ve sözvarlığı hakkında Ahmet Caferoğlu, Nikolay Baskakov, M. Fahreddin Kırzıoğlu, Nodar Canaşıa, Venera Cangidze, Teymur Karaev, Medet Çobanov, Mahmud Kamaloğlu, Vügar Vügarlı, Sadakat Esedova, Bahadır Güneş, Fatma Özkan vd,

Eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında Aliyar Karabağlı, Zahid Karalov, Emrullah Paşaev, Gülnara Gocaeva, Alı Musaev, Nevruz Bayramov, Ebdüleli İbrahimsoy, Osman Mert vd,

Basın yayın faaliyetleri hakkında Razım Memmedli, Müşfik Çobanlı, Gültekin Ağacankızı, Nizami Memmedzade, Mitat Durmuş, Mahmud Kamaloğlu vd,

Tiflis Azerbaycan edebi-kültürel muhiti hakkında Abbas Hacıev, Adil Mişiev, Adilhan Bayramov, Mirza Memmedoğlu vd,

Ayrıca Gürcü-Azerbaycan edebi, tarihsel, kültürel ilişkileri hakkında Dilara Alieva, Konstantine Pağava, Giorgi Şahgulaşvili, Teymuraz Caferli, Magali Todua, Leyla Eradze, Lia Çlaidze, Abbas Hacıev, Medet Çobanov, Valeh Hacılar, Hemid Veliev, Aleksandre Gvaharia, Şahbaz Şamıoğlu, Alı Musaev, Oktay Kâzımov, Müşfik Çobanlı, İrina Kiladze, Mirza Memmedoğlu, Alhan Binnetoğlu; dilbilgisi paralelleri hakkında Fatma Alieva, Meher Kahramansoy, Ketevan Lortkipanidze, Marine Cıkia, Luiza Ruhadze; pedagojik ilişkileri hakkında Memmed

Gülmemmedov, Vahit Rzaev, Şefika Zülfükarova, Gülnara Gocaeva; tarihsel ilişkileri hakkında Şefika Hemidova, Yunus Nesibli vd araştırmalar gerçekleştirmişlerdir.

Bu kitap yazarının Gürcistan'daki Türklerin tarihi, edebiyatı, Gürcistan-Azerbaycan-Türkiye kültür-edebiyat ilişkileri hakkında araştırmaları vardır.

Sorunsal meselelerden biri Gürcistan'daki Türklerin edebiyat geleneklerinin kronolojik teşekkül, tekâmül, yükseliş dönemlerinin belirlenmesidir.

Bu açıdan ilk ve temel mülahazayı Eflatun Saraçlı söylemiştir: “Halk edebiyatının zenginliğiyle seçilen Borçalı edebî muhitinin birinci devrinin ürünü halen tam toplanıp öğrenilmemiştir. İkinci devir 19.–20. yüzyıllara denk gelir. Yüzyılımızın 20–30'lu yıllarından Borçalı'da yazılı edebiyat da canlanmaya başlamıştı... Şimdi Borçalı edebî muhiti yeniden yükselmektedir” (Saraçlı E 1992, 7). Eflatun Saraçlı, edebiyat çevresinin gelişim evrelerini şöyle de belirler: birinci – 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk iki on yılı, ikinci – 20. yüzyılın 20–90'lı yılları, üçüncü – 1990 sonrası.

Müşfik Çobanlı, Şahbaz Şamioğlu, Memmed Sarvan, Semra Alyılmaz bu tasnifi desteklemektedirler (Çobanlı 1994, 13) (Şamioğlu 1997, 139) (Sarvan 1998, 224) (Alyılmaz S 2003, 7) (Alyılmaz S 2017, 46).

Biz de bu sınıflandırmayı ilkesel olarak desteklemekle birlikte Gürcistan'daki Türklerin edebiyat geleneklerinde folkloru onun oluşumunda, gelişiminde zemin olarak görmekteyiz.

19. yüzyıla kadarki dönemi muhitin ön aşaması; 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarını başlangıç dönem, 1920–1990 yılları yeni dönem, 1990 yılından sonraki süreyi günümüz dönemi olarak belirlemek tarafımızca çok daha tutarlı görülmektedir.

Bu sınıflandırmada birinci aşama muhitin oluşumuyla, ikinci aşama gelişimiyle, sonraki aşamalar yükselişiyle nitelendirilebilir.

Bir özeline de altını çizmeliyiz: Gürcistan Türk etnik alanı, aslında bölge coğrafyasından geniştir. Yani bugün Gürcistan'da yaşayanlara ilaveten, Gürcistan doğumluların büyük bir kısmı Bakü'de ve başkaca yer ve ülkelerde edebiyat faaliyetleri yürütmektedir.

Borçalı edebiyat muhiti kavramıyla hem bu coğrafyada yaşamış hem de bu mekâna bağlı olan Gürcistan doğumlu Türklerin edebiyat faaliyetleri bu çalışmanın kapsamı içine alınmıştır.

Borçalı coğrafi mekân olmanın yanında hem de güçlü bir edebî hafıza, edebiyat bilgisi mekânıdır. Borçalı derken öncelikle bağlama sazı veya meydansazı göz önüne gelir.

Bu diyar, Türk töresinin ve kültürünün önemli bir ocağı, ana sazımızın beşiği, sanatsal / estetik sözümüzün kaynar pınarıdır. Gürcistan'daki Türkler, belirli çağlarda zorluklarla yüzleşmelerine karşın, dinini, anadilini, milli adet-örflerini ve milli-etniksel özelliklerini koruyup devam ettirmişlerdir.

Bu çalışma ile Gürcistan'da Azerbaycan Türkçesinde gelişen edebiyat geleneklerini Türkiye'de tanıtmak yolunda bir adım atmış bulunmaktayız.

1. GÜRCİSTAN TÜRKLERİ: Folklor, Kültür, Muhit

1.1. Coğrafi-Tarihsel Konum

Gürcistan'da Türkler yoğun olarak Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Gardabani, Sagareco, Zalka ilçelerinde, azınlık olarak Tiflis, Rustavi şehirlerinde, Tetrisğaro, Telavi, Lagodehi, Kaspi, Msheta, Gori ilçelerinde meskûndurlar. Gürcistan'da Türklerin toplu halde varlıklarını sürdürdükleri arazi, Borçalı denilen, hâlihazırda resmi yönetsel coğrafi birim olarak Kvemo-Aşağı Kartli olarak adlandırılan bölgedir.

Etnik topluluğu belirleyen temel koşullar, yurt bilgisi, vatan sevgisi, tarih bilinci, dil duyarlılığı gibi unsurlara ilişkin olmasının yanı sıra sosyal yapı, coğrafi yerleşim ve ekonomi gibi etmenlere de bağlıdır.

Yusuf Vezir Çemenzeminli: “Dağlı, ormanlı, çeşmeli yerin halkı daha ince dile, daha şairane tabiatlara sahip olur” (Karaev 2002, 41). Bu sözleri kalbi dağlarını, yeşil ormanlarını, berrak pınarlarını, insanların tatlı şivesini göz önünde bulundurarak, Borçalı'ya da ait edebiliriz.

Gürcistan'daki Türkleri etnik topluluk olarak ve coğrafi mekân olarak bir adlandırma da Borçalı'dır.

1920 yılına kadar Borçalı kazası, arazice daha geniş bir coğrafyaya sahipken; Loru nahiyesinin işgal edilerek, Ermenistan'a katılmış olması nedeniyle bu coğrafi alan daralmıştır (Memmedli Ş 1991).

Gürcistan'daki Türkler, Azerbaycan Türklerinin etnik öbek ismiyle Karapapaklar da adlandırılmıştır. Karapapaklar kavramı Gürcistan'daki çeşitli yerleşim yerlerindeki, kısmen de Azerbaycan'ın Gazağ–Tovuz bölgesindeki Türklerin etniksel isimlendirmesi olarak kullanılmıştır.

Şu etnonimin milattan önce salnamelerde geçen Barsılların / Burçoğluların, 12. asırda İdil–Ural–Don kıyılarından askeri güç olarak Gürcistan semtlere gelmiş Kuman Kıpçakların Burçol, Karabörk / Karapapak uruğunun adlarından kaldığı düşünülür.

İslam kaynaklarında Karabörklü, Siyah Külahın, Rus salnamelerinde çyornıye klobuki / siyah şiş papaklar diye anılan bu Karapapaklar tarihte mert savaşılar olarak önemli iz bırakmışlardır.

Karapapak / Terekeme Türkleri hakkında araştırma yapan önemli isimler şunlardır:

Türkiye'de Zeki Velidi Togan, Ziya Gökalp, Ahmet Caferoğlu, Mirza Bala Mehmedzade, Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, Orhan Yeniaras, Orhan Aydoğ, Muzaffer Şamiloğlu, İsmail Türkoğlu, Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz, Nevzat Özkan, İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Selahettin Dünder, Haydar Çetinkaya, Yaşar Kalafat, Selahettin Tozlu, Salih Yılmaz, Mustafa Tanrıverdi, Zihni Papakçı, Fuat Türkay, Cemal Mehmethanoğlu, Ali Kafkasyalı, Seyfullah Türksoy, Muhammet Kemaloğlu, Mustafa Raşit Karabağ, Muharrem Yıldız, Özcan Çiftçi, Ersin Hakan, Bahadır Güneş, Rahim Taş, Mürsel Adıgüzel vd (Caferoğlu 1942, 17–84) (Mirza Bala 1966, 330–331) (Caferoğlu 1971, 309) (Kırzioğlu 1972) (Yeniaras 1994) (Aydoğ 1998) (Şamiloğlu 1999) (Türkoğlu 2001, 470) (Nasrattinoğlu 2003, 36–40) (Dünder 2004) (Kalafat 2005, 842–872) (Tozlu 2006, 90–110) (Yılmaz 2007) (Tanrıverdi M 2009) (Papakçı 2010) (Mehmethanoğlu 2011) (Türkay 2011) (Kafkasyalı 2012, 269–304) (Kemaloğlu 2012, 55–81) (Güneş 2013) (Hakan 2013) (Alyılmaz C 2015, 72–84) (Çiftçi 2015) (Özkan F 2015, 231–243) (Taş 2015) (Adıgüzel M 2016),

Rusya'da Konstantin Sadovskiy, Nikolay Baskakov vd (Baskakov 1965, 25–31),

Gürcistan'da Valeh Hacılar, Mahmud Kamaloğlu, Fahri Valehoğlu vd (Valehoğlu 2005) (Kamaloğlu 2006) (Hacılar 2009, 83–92),

Azerbaycan'da Ziya Bünyadov, Ali Şamil vd (Bünyadov 1993, 14–19) (Şamil 2007, 84–89),

İran'da Mehdi Rızavî, İsa Yegâne, Yusuf Kahramanpur, Furud Husrevî vd (Rızavî 1992) (Yegâne 2001) (Kahramanpur 2007) (Husrevî 2011).

Gürcistan'da Karapapak nesilleri (Kacar 2002, 100), Azerbaycan Gazağ ilçesinde Karapapak köyü bu etnosun yadigârlarıdır.

Aşağı Kartli / Borçalı bölgesinde maddî, manevî kültürün kadim geçmişini arkeolojik buluntular teyit etmektedir (Memmedli Ş 1996, 4–7). Bakır-taş çağından Arıklı, İmir, Kaçağan, Şülever, Yeşiltepe meskenlerinde Güneşe, Aya benzer anne heykelcikleri; tunç, demir çağından Arıklı'da insan yüzü figürü, Sadaklı'da ışın simgeli süs eşyaları, İlmezli'de altınla kadın türbesi, Şülever ile Saraçlı arasında gökcisimleri tasvirli kaplar, Darvaz, Çopurallar, İmir, Karaağaç, Nazarlı, Soğanlık

anıtlarında Türk Böser / Börer, İskit örnekleri; antik devrin Çatak, Kazret, Şülever taş sanduka mezarlarında İskit tipli cilalı bilezikler, küpeler, yüzükler, altın boncuklar, ok uçları Gürcistan'ın güneyinde kültürün arkaikliğine işaret etmektedir.

Miladın başlangıcında Dmanisi, Hunan, Kendman, Surtay, Şemsölde kasabalarının önemli sanat ve ticaret bölgeleri olduğu görülmektedir. Bu bölgelerde kervan yollarından birisi Hunan şehrinde gelip Kendman bölgesi yakınındaki Leze pazarından, diğeri Bördüzü nehri kıyısı boyunca gelip Lelvar dağı yamacındaki Lâl pazarından geçer ve her iki yol da Tiflis şehrinde buluşmuş. Başka bir kervan geçidi Alget nehrinin sağ kıyısında yer almış. Dmanis'e yol buradan ayrılıyor. Bu kervan yollarının kültürel bütünleşmedeki rolü kuşkusuz son derece önemlidir.

Ortayüzyıllarda Borçalı ırmağı boyu Loru–Borçalı hanlığı, Anahatır / Hıram ırmağının aşağı akımı boyunca Baydar sultanlığı, Kür nehri boyunca Demircihasanlı sultanlığı olmuştur. 18. yüzyıl başlarında Tiflis'te nüfusun üç bini, 34 köyde 2 bin hane Türk soylulardan oluşmuştu. Yüzyıl sonlarında Demircihasanlı sultanlığında bin, Baydar sultanlığında iki yüz, Borçalı–Pembek hanlığında iki bin, Baratlı'da yüz aile, Kahet bölgesi Yor ırmağı boyunda on iki bin Türk yaşamıştır.

19. yüzyıl başlarından Gürcistan vilayeti terkinde beş kazadan biri Borçalı livasını da içeren Loru sancağı olmuştur. Karapapaklar Ruslara boyun eğmemiş, sıklıkla başkaldırıda bulunmuşlardır. 1819'da Tiflis vilayeti terkinde Borçalı'ya distansiyon, yani mıntika-bölge statüsü verilmiştir. 1840'ta Gürcistan–İmereti vilayetinin Tiflis sancağı, Borçalı bölgesinin bir hissesini de kapsamıştır. Rus–Türk savaşları dolayısıyla Gürcistan'dan binlerce Karapapak ailesi Kars vilayetine göçmüştür. 1880'de Tiflis vilayeti terkinde Borçalı kazası teşkil edilmiş ve bu kaza Borçalı, Loru, Yekaterinenfeld, Trialeti nahiyelerini içermiştir.

1918'de Güney Kafkas'ta üç bağımsız cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından Borçalı bölgesi buradaki üç devlet arasında tartışmalı bölge sayılmıştır. Borçalı iddiasıyla Ermeni–Gürcü savaşı yaşanmış ve Loru nahiyesi tarafsız bölge ilan edilmiştir.

Etnik demografik dağılıma göre, 1838'de Borçalı sancağında nüfusun yüzde 64'ü, 1918'de Borçalı bölgesinin orta kısmında nüfusun yüzde 93'ü, Karayazı bucağında ise yüzde 89'u Türklere ibaret olmuştur.

Gürcistan'da Türk kültürünün gelişimini gözler önüne seren abideler, yazıtlar bugün de varlığını sürdürmektedir. Balıç köyü yakınında bulunmuş taştan yonma at ve koç heykelleri, koni biçimli kalpak giymiş erkek insan tasviri, Arap alfabesiyle yazıtlar, Ayarta, Güveç, Hörüzmen, Hamamlı, Tekeli köylerinde bulunmuş ak koç, kara koç heykelleri bu bakımdan önemlidir. Kadimlerden kalıntı türbelerde, mezar taşları üzerindeki yazıtlar burada hattatların yaşamış olduğuna tanıklırlar. Araplı'da Borçalı vekili Emircan oğlu Hacı'nın türbesinde güzel hatla Kuran ayetleri işlenen yazıtın hattatı usta Molla Mehemed İsmail oğlu bilinmektedir. Lecbeddin köyünde sultan Ahmed'in, Kaş Muğanlı'da Kâzım Han'ın türbelerinde şiir parçaları, Araplı, Arıklı, Darvaz, Fahrallı, Görarkı, Hamamlı, Kepenekçi, Kızılhacılı, Köseler, Kölagir, Lecbeddin, Sadaklı, Saraçlı, Sarvan, Tekeli, Tekle, Yırğançay kabristanlarındaki baştaşlarında da desenler, hatlar dikkati çeker.

Kaş Muğanlı köy kabristanında 1817 / h. 1233 yılında vefat etmiş Kâzım Hanoğulları Mehemed ve Ali kardeşlerinin mezar taşında iki insan resmi işlenmiş, harimde yonma taştan papak / kalpak, at, eyer, üzenği tasvirleri vardır. Araplı mezar taşlarında şiir metinlerinin baştaşlarına yazılmış olması da ayrıca bir özellik olarak görülmektedir.

Tiflis'te Osmanlı yapımı Eyvanlı camisinin yanı sıra, Arıklı, Görarkı, Sadaklı, Saral köylerindeki camiler de eskiçağların yadigârlarıdır.

Kuşçu köyü yakınında kayalı tepede önceki Kurtbasar kalesinin yerinde 1488 yılında Akkoyunlu serdarı Halil Bey'in diktirdiği, sonra Safili hâkimi Şah İsmail'in şenlendirdiği Akçakale büyük yuvarlak burçları, iki katlı kuleleriyle, taş, saksı kırıntılarında süslerle ilgi çekicidir. Kölagir / Kölayır köyü yakınında kadim Akkale'nin yerinde Erekle Şah'ın hanımı Derecen Beyim'in 1788–1798 yıllarında Müslümanların çabaları ile inşa ettirdiği Kölagir Kalesi dört burcuyla, doğu ve batı semtlerden yüksek kapılarıyla, mazgallı kuleleriyle, düzlük yerde olmasıyla dikkatleri üzerine toplar. Akçakale, Baydar Kalesi, Çaklakkale, Dalavar Kalesi, Güveç Kalesi, Kızkale, Koçulu Kalesi, Kölagir Kalesi, Sukale, ayrıca Gürcistan ile Azerbaycan sınırında Hıram / Ehram nehri üstünde küheylan at belinde altın eyere benzeyen Sınık Köprü, onun kervansarayları, Debed ırmağı üstündeki taş köprü, Alget köprüsü seyyahların, bilim insanlarının ilgisini çekmiştir.

18. yüzyıla ait “Borçalı”, yahut “Damgalı” adlandırılan, birisi New-York'ta, diğeri Münih'te sanat müzelerinde bulunan halı, çift koçboynuzu ve bakla desenli, ara alandaki iri damga biçimleriyle uzmanlarda büyük ölçüde ilgi uyandırır. Berlin sanat müzesindeki “Damga” kilimi, Budapeşte sanat müzesindeki “Çobankere” halısı Gürcistanlı Türklerin el işleridir. Gence'de mescidin duvarını süsleyen “Karaçöp” çeşnili halı yeşil çemberiyle, koçboynuzu desenleriyle, gezme hatlarla zengin kurgu oluşturur. 19. yüzyılda Kızılhacılı köyünde dokunmuş “Ziynetnişan”, Karapapakların adına bağlı olan “Papaklı” halıları, Azerbaycan sanat müzesinde korunan “Karakoyunlu” halısı, ayrıca “Demircihasanlı”, “Fahralı”, “Kaçağan”, “Karaçöp”, “Karayazı”, “Kurbağalı”, “Lambalı” halıları Borçalı incileridir.

1909 yılına ait Emin Hacıaliev sunuşunda “Borçalı kadınının giyim kuşam takımı” ilgi odaklıdır (GMM 1909).

“Başhanımı”, “Destanî”, “Gevheri”, “Gilenar”, “Gülabı”, “Gurbeti”, “İbrahimi”, “Karakeher”, “Karakuyu”, “Karapapağı”, “Kayabaşı”, “Keremgöçtü”, “Mansırı”, “Miheği”, “Mine Giraylı”, “Tavşankuloğlu”, “Terekeme Güzelleme”, “Yurt Yeri”, “Zarıncı” gibi saz makamları Gürcistan Türk halk edebiyatından yakın uzak bölgelere yayılmıştır.

Bölgedeki kâtipler, hattatlar, mirzalar güzel hatla, harika ciltle yazma kitapları, defterleri hazırlamışlardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

18. yüzyılda Demircihasanlı beldesinde Ahmed bin Hasan bin İsa bin Molla Ahmed tarafından علم المنطق İlim'ül Mantık (Kekelidze 2002, 216),

1818 / h 1234'te Mehemed Sadık Bey bin Mustafa Bey Yadigâroğlu Tiflisî tarafından göçürülmüş Mirza Mehdi Han Astrabadî'nin تاریخ نادری Tarihi Nadir (AEE 1818),

1838 / h 1254'te Borçalı'da Abbas İsmail oğlu tarafından istinsah edilmiş انشاء İnşa (AEE 1838),

1841 / h 1257–1258'de Koçulu köyünde Seyid Mirza tarafından düzenlenmiş جنگ Cönk (AEE 1841),

1842 / h 1258'de Serban beldesinde Süleyman Talıb oğlu tarafından dizgisi yapılmış Sadi Şirazî'nin بوستان Bustan (AEE 1842),

1877 / h 1294'te Mustafa ibn Ahund Molla Süleyman'ın kütüphanesinde bulunmuş انشاء مرغوب İnşâf Merğip (AEE 1877),

1881 / h 1299'da Karakeşeli beldesinde hazırlanmış Musa veledi Mahmud'un "Meyvelerin Bahsi" (EHK 1881) (Hüseyinoğlu 2017, 2–3),

1902'de Tiflis'te Hesên Sadıkov tarafından düzenlenmiş جنگ Cönk (AEE 1902),

1913'te Karabulak köyü sakini Molla Eyüp Bayramoğlu'nun yazıp düzenlemiş olduğu şiirler ve dualar defteri (Kırzıoğlu 1977, 8092–8094). Not: Defterde Yunus Emre'nin "Bir Gün" şiiri de yer alır.

1914'te Arıklı köyünde Yusuf Efendi Allahyarzade tarafından hazırlanmış جنگ بیاض Cönk-Beyaz (AEİ 1914),

1914'te Karakeşeli beldesinde hattat Molla İsmail tarafından hazırlanmış Molla Mehmed Musazade'nin شفاعة نامه Şefaaname (EHK 1914) (Aşırılı 2003, 133),

1917 yılına ait Karabulak sakini Hocamverdioğlu Süleyman'a mahsus şiirler ve dualar defteri (Kırzıoğlu 1977, 8092–8094). Not: Defterde Yunus Emre'nin "Bizi Mahrum Eyleme" şiiri de yer alır.

Muluhsalı karyesinde istinsahı yapılmış حقایق دقائق Sedreddin Berdeli'nin Hakaiki Dekaik / Dakik Hakikatler (Kekelidze 1969, 1977, 1978),

Recepoğlu Hacı Ali Tiflisli, Mehmed Bağır Tiflisli, Muğanlı Mehmed ibn Allahyar tarafından düzenlenmiş el yazma kitapları (Kekelidze 1969, 1977, 1978) vb.

İsmi anılan örneklerden de anlaşıldığı üzere, Gürcistan'daki Türk edebiyatı geleneklerinin temelinde tarihsel sosyal zemin, tarih boyunca gelişmiş zengin kültür ve sanat önemli bir yer tutmaktadır.

1.2. Gürcistan Türk Folklorunun Motif Özgünlükleri

Saz makamlarından, söz hikmetinden esinlenen Borçalı estetik sanat fikrinin ilkin kaynakları cilalanıp berraklaşan kutlu inançlardan, törenlerden, gelenek göreneklerden, mit-esatir metinlerinden, zengin folklordan, ozan sanatından kaynaklanıp süregelmektedir.

Günümüzde Gürcistan'da Borçalı-Karayazı-Karaçöp Türklerinin engin halk edebiyatı, milli edebiyat birikimine beşiklik yapar. Bu halk edebiyatının kendine özgü olduğu en çok folklor ürünlerindeki öz yurt

sevdasının yoğunluğu ile önümüze çıkmaktadır. Gürcistan'daki Türklerin vücuda getirdikleri mitsel parçalar, nağmeler, düzgüler, koşuklar, bayatı ve masallar bu kapsamda önemli göndermeler içermektedir. Bu açıdan şu yargıyı hatırlatmak isteriz: “Borçalı bölgesi, eski Türk etnik medeni sisteminin bilimsel yandan açıklanması için değerli bilgileri barındırmaktadır” (Hacılar 2009, 90).

Gürcistan'daki Türk folklor dağarcığının yazınlaştırılması yönünde Tiflis matbuatının ilgili materyalleri (GMK 1830) (GMK 1899), Tiflis'te Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan Gürcüstan gazetesindeki Telli Saz seçmeleri (Telli Saz 1986, 3) (Telli Saz 1988, 3) (Telli Saz 1993, 3) (Telli Saz 1994, 3), ilgili antolojiler, kitaplar, diğer kaynaklar (Acaloğlu 1976, 8) (Kırzioğlu 1977, 8092–8094) (Karaçöp 1995, 171–263) (Borçalı Folkloru 1996) (Azerbaycan Halk Bayatıları 1998, 15) (Borçalı Latifeleri 1999) (Kalafat 1999, 160–164) (Fahralı 2001, 242–265) (Ömeroğlu 2008) (Abbas 2009) (Azerbaycan Folkloru 2011) (Bayatı 2013) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013) önemlidir.

Gürcistan Türk folklorunun incelenmesi yönünde dikkate değer araştırmalar gerçekleştirilmiştir (Hacılar 1991) (Hacılar 2005) (Acaloğlu 2011, 69–77).

Bölgede yayılmış folklor ürünleri (Telli Saz 1986, 3) (Telli Saz 1988, 3) (Telli Saz 1993, 3) (Telli Saz 1994, 3) (Borçalı Folkloru 1996) (Fahralı 2001, 242–267) (Azerbaycan Folkloru 2011) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1) irdelendiğinde yukarıda Valeh Hacılar'ın ifadesi ile işaret ettiğimiz değerlendirme karşımıza çıkar.

Gürcistan'daki Türklerde hafıza edebiyatının tür çeşitliliği, düşünce muhtevası ve sanat özgünlükleri üzerine bilimsel incelemeler yapılmıştır (Hacılar 2005) (Acaloğlu 2011, 69–77). Biz burada Gürcistan Türk folklor muhitinin yalnızca genel özelliklerini dile getirmekteyiz.

Türk folklor düzeninin bütünlüğü ekseninde Borçalı folklor gelenekleri bölgesel etnik köken ve coğrafi konumla ilgili olarak kendine özgünlüklerini de korur. Bu unsurlar arasında öncelikle Gürcistan'daki Türkçe folklor incilerinde öz yurt görünümünün anahtar çizgi olduğunu ve daha çok bununla özgünlük kazandığı gözlemlenmektedir.

Borçalı folklor ürünleri (Azerbaycan Folkloru 2011) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1) ile bölgeye komşu olan ve buradan Karapapakların göç ettikleri Çıldır, Arpaçay, Kars bölgelerinde derlenmiş folklor örnekleri

(Arpaçay Köylerinden 1976) (Ercilasun 1983) (Korkmaz 2015) (Aslan A 2017-a) (Aslan A 2017-b) arasında tipolojik örtüşme sergilenmektedir.

Gürcistan'daki Türkler arasında kutsal ruh inancının izlerine ilişkin efsunlar-ovsunlar, dualar-beddualar, inanmalar, yaşam formlarını belirleyen eylemler yaygındır. Bu konuya ilişkin bazı örnekler şunlardır:

- İlkbaharda gök gürlememiş hiçbir pancar yenilmez.
- Yörede yoncaya benzer dört yapraklı tılsım otunu kim bulup üstünde gezerse, işi uğurlu olur derler.
- Çocuğun üstüne altın dikmek onu nazardan korur.
- Gece evi süpürmek olmaz, evin bereketi uçar.
- Gözden öpmek ayrılık alametidir.
- Yemin edilmiş ekmek parçasını yemek günahtır.
- Rüya akarsuya söylenir.
- Ekmeği sofrada tersine koymak günahtır.

Düğünlerde beşik kesme, el yemeği, fetir üstü, kazan açma, lopa yandırma, süt hakkı, şah kaldırma, toy babası, toy payı vb örflerin çoğu günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

“Mitolojik ürünlerden de anlaşıldığı üzere, Borçalı coğrafyasının bütün toponimsel sözvarlığı eski Türk yaşayış ve inancı etrafında şekillenmiştir” (Hacılar 2009, 84).

Bölgede yazıya alınmış mit-esatir tasavvurlarına ilişkin parçalarda, mevsim-tören nağmelerinde (Azerbaycan Klasik Edebiyatı 1982, 23, 28) (Azerbaycan Halk Efsaneleri 1985) (Telli Saz 1986, 3) (Acaloğlu 1988, 10–87) (Telli Saz 1988, 3) (Telli Saz 1993, 3) (Telli Saz 1994, 3) (Acaloğlu 2011, 69–77) (Azerbaycan Folkloru 2011, 41–59) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 17–124) etnik topluluğu anlatan örnekler daha çoktur ve onların yurda bağlılığı bu örneklerde açıkça görülür.

Bolnisi ilçesi Deller köyünde derlenmiş bir örneğe göre Borçalı isminin doğuşu da şöyledir: “Kadim zamanlarda gününü görüp, devranını sürmüş yaşlı bir aksakal hastalanır. O, etrafını seyrederken, ırmağın o yüzünde bir kurdun onlara bakakaldığını görür, – A bala, yığışın, kurt nereye gitse, biz de onun iziyle gidek / yavrum, toparlanın, kurt nereye giderse, biz de onun peşinden gidelim der. Kurdun durduğu yerde kurt yürekli oğullar bina kurarlar. Borçalı / Börüçala ismi de buradan ortaya çıkar” (Telli Saz 1993, 3).

Börü, Türk mit düşüncesinde ilkin ecdat, kurtarıcı, gözcü, aynı zamanda zafere çağrı arketipi / ilk örneği olarak bilinmektedir. Eski Türk tasavvurunda börü, Güneş'in sembolüdür. Borçalı yer ismi, börüçala / börüler oymağı şeklinde de açıklanmaktadır.

Bilginler, özellikle Kâmil Veli Nerimanoğlu Türk efsanelerinde dişi, anne börünün veya börü yavrusunun Börüçe diye anıldığını ifade etmektedirler (Nerimanoğlu 1980, 18). Demek ki, bu durumda Barsıl / Börüsoylu – Borçalı etnik isminin kökeni, kadim Türklerin erdemlik simgesi olan, Tanrı'dan güç alan börü, börçe kelimesine yaslanmaktadır. “Kurttan insana zarar gelmez”, “Kurt köleliğe katlanamaz”, “Kurtlar insanlara kismet getirir” gibi mit örneklerine de sıklıkla rastlanmaktadır.

Esatire göre: Dünyanın pek ezeliymiş. Âdem Ata zamanından bir az sonraymış. Boşşalı ovasına henüz insan ayağı değmemişmiş. Bir kafile gelir bu taraflara. Nevruz vaktiymiş... Ansızın gelen sel, ırmak kıyısında bir annenin çocuğunu koynuna alıverir. Anne diz çöküp Tanrı'ya yalvarıp yakarır. Sel suları azalır, çocuk da selamet kalır. Irmak dile gelip şöyle der: Bu çocuğu anne hatırı için selamet bıraktım. İlin başçıları derler: O ki böyle oldu, bu ırmağa Anahatır, bu ovaya Boşşalı adı veririz, yanık kokusu gelen bu ormana Yanık ormanı adı veririz, burayı yurt ediniriz (Telli Saz 1988, 3) (Hacılar 2009, 84) (Azerbaycan Folkloru 2011, 51).

Burada da Tanrı'nın anne yalvarışını işitip, yavrusunu kurtarması ve dolayısıyla Borçalı'yı anneye yurt vermesi anlamlı bir göndermedir.

Verilen parçada ve başka esatir örneklerinde su, mitsel bir imge gözler önüne serilmektedir. Ulu ecdatlarımız suyu hayatın kaynağı bilmiş, suyun ölmezlik bahşettiğine inanarak, Kür / Kura, Hıram / Anahatır, Debed / Börçala, Çabala / Görüncüt, Alget / Elyet ırmakları kıyısında yerleşmişlerdi.

Esatire göre: Borçalı yiğidi dirilik suyundan içmiş, onun rüzgâr kanatlı atı kutsal pınarın otuyla beslenir. Burada Cennet Bulağı'nın suyu bebeklere şifadır. Pervane gölü, Pervane adlı periyi ebediyete kovuşturur.

Diğer bir esatire göre: Borçalı memleketinin en ünlü, cömert yiğitleri Alp Eren'dir, Uğur'dur, il güzellerinin isimleri Hatun Çiçek'tir, Hatun İpek'tir. Alp Eren ile ulu İskitler devletinin en şevketli devrini yaşatan azametli yiğit, kadim Türk destanlarındaki Alp Er, Dede Korkut'taki Kalın Oğuz Bey'i Alp Eren örtüşmektedir. Uğur, iyi yolculuk simgesidir; güzelin çiçekle simgeleştirilmesi de dikkat çekicidir.

Çeşitli bölgelerde derlenmiş mitsel toponim rivayetlerine göre: Dağlar, taşlar yurdun bekçileridir. Yalçın kayalara yiğit haykırırları, küheylan kişnemeleri sinmiştir. Geğliğin köyünde yurdu düşmandan korumaktan ötürü beş erkek kardeş safa dizilmişler. Saraçlı'da Kara isminde iyi yapılı Oğuz, köyün tepesinde kayaya dönüşmüş, düşman eline geçmesin diye iki sevgili taşlaşmıştır. Bu yer, şimdi de Karakaya adıyla bilinmektedir. Koçulu köyü yakınında yedi ateşli kale yabancılara gözdağı olmuştur.

“Borçalı coğrafyasının tüm toponimsel sözvarlığı eski Türk yaşayış ve inancı etrafında şekillenmiştir” (Hacılar 2009, 84). Gürcistan hudutlarında Kara Dağ, Kızıl Tepe, Mığır Tepe, Yel Dağı, Maral Dağı, Maral Kayası, Sınık Köprü, Kızıl Köprü ve özge yer isimlerine, Karaner ve başka pır yerlerine ilişkin söylencelerde de mit motifleri hâkimdir.

Ata-babalarımızın bitkiler, meyveler, güller, çiçekler hakkındaki tasavvurları da mitsel nitelikler taşır. Bu yurttan çınar, dağdağan, elma, iğde, incir, nar ağaçları gibi kutlu sayılan ağaçların, bitkilerin ruhu olduğuna inanılmıştır.

Bölgenin merkezindeki Candar köyü yakınında, Alget ırmağı kıyısında Ulu Çınar piri inanca her sene Nevruz Bayramı günü yakın uzak oymaklardan gelip burada şenlikler yaparlar. Gürcistan'daki Türkler arasında Nevruz'a Çınar Bayramı da denir. Görünüşü, ululuğu özenleşen bu Çınar piri yurdun koruyucusu olarak hem de hayır dua, dilek ağacıdır, bayram günü ağacın şah dallarından salıncaklar asılır, niyeti olanlar sallanarak, gelecek bayrama kadar muratlarına ermeği dilerler; bölgenin sözlü sohbetli ozanları telli sazı dillendirir, halkın diliyle, sazın teliyle çalıp okurlar. Burada çınar sevgisi elbette sebepsiz değildir. Yiğit oğullar çınara benzetilmiş, her zaman onlara güvenilmiştir. Bu çınar, merdanelik, ululuk ve erdem sembolüdür.

Gürcistan'daki Türk mit örneklerinde kurt, at ve maral / kızılgeyik çoğu zaman Türk'ün koruyucusudur. Çocukların geyik sütüyle beslenmesi, kadının marala dönüşmesi, annenin geyiği avcıdan koruması, sonda da maralların uğruna kurban gitmesi, hastaların geyik sütüyle şifa bulması, çobanların geyiği yalkuzaktan / açkurttan kurtarması, namertliğe, eşkıyalığa itiraz alameti olarak geyiğin kendisini yalçın kayalardan atması motifleri eski Türk inançlarından süzülgelemiştir.

Efsanelerde yılan Borçalı güzeline âşık olur, sevgilisinin öldüğünü görünce ona sarılarak, başını onun sinesine koyup ölür.

Aşağıdaki mitte telli saza, duygulu söze bağlılık göz önüne serilir:

...Karaşın çocuk fısıltılarına ara verdi, elleri okşadığı güllerin üstünde donakaldı, ürkek ürkek aşağıdan yukarı bakıverdi... Eyerden yüzü aşağı eğilmiş azman kişinin ateşli nefesiyle dik kalktı ve dili tutar tutmaz dedi:

– Söz koşmuyajam, ay dede, koşmuyajam.

Ansızın yargan uçu, azman adam kuş ağırlığında çocuğu kaldırıp kucığına aldı:

– Yok, babam, yok, söz koş, – dedi, – söz yahşi şeydir. Ama gördün mü o uçurumu? İştin mi uçkun sesini? Bir taife de böyle uçu, yurdu viran kaldı. O derde söz koş, yol boyu ot gibi biçiliriz, ona söz koş, yitirdiğimizi tapammamışık, ona söz koş (Telli Saz 1986, 3)².

Aşağıdaki örnek de ilgi çekicidir:

– Bu darlık uzun mu çeker, baba?

– Kırk gün, oğul, kır gün.

– Kırk gün geçti ya, baba?

– Alıştık, oğul, alıştık.

(Azerbaycan Folkloru 2011, 66) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 105)

Verilen örnek metinlerden de anlaşıldığı üzere, Gürcistan'daki Türklerde mit-esatirlerin özgünlüğü bu tasavvurların coğrafi estetik memlekete, etnik düşünceye bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Borçalı etnik ve yer ismine ait etnolojik esatir parçalarının yaygınlığı da bununla ilgili olsa gerekir.

Antlar / Yeminler

Gürcistanlı Türkler arasında “and olsun / ant olsun” deyişinden çok “hakkı” deyişi kullanılıyor.

Bölgede yaygın antlar / yeminler arasında açılan sabaha, ateşe, ay ışığına, ekmeğe, güneş ışığına, helalliğe, yolun uğuruna yapılan yeminlerle birlikte, diğer kutsallara ilişkin yeminler de bulunmaktadır:

– Bu toprak hakkı!

– Bu yurt hakkı!

– Bu su hakkı!

² yargan – uçurum; koşmuyajam – söylemeyeceğim; tapammamışık – bulamamışız

- Dedemin göru hakkı!
- Ninemin ruhu hakkı!

Bölgede etkin sıklıkta kullanılan alkışlar-dualar:

- Ağ ikbalin olsun.
- Akarsular kapından aksın.
- Çöreğin pişmiş olsun, suyun gelmiş olsun.
- Gök yaylağın olsun.
- Ocağın ışıklı olsun.
- Ocağından köz, sazından söz eksik olmasın.
- Serin bulağın olsun.
- Surun yerisin.
- Toprağı sanı yaşa.
- Vatan hasreti çekmeyesin.
- Yer kimindir oturanın, söz kimindir götürenin.
- Yerin yurdun sayalı olsun.
- Yurtta berk beşik ol, kayım kadim ol.

(KYK 1983–2003, Gerekmezli) (Telli Saz 1994, 3) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 111–112)

Bu örneklerde memleketin, toprağın, öz yurdun, güneşin, ışığın, ocağın ısısı duyulmaktadır.

Nağmeler / Koşuklar

Gürcistan'daki Türkler arasında çocuk nağmelerinde, layla-ninnilerde Tanrı'nın kurtarıcı, koruyucu olarak algılandığı görülür:

Ağrın alım, Hak Tanrı,
Gel bacadan bak, Tanrı;
Kim balamı istemez,
Dantaşını yak, Tanrı.³

(Azerbaycan Folkloru 2011, 66) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 59)

Vatan toprağına bağlılık duygularını, kopuz saz tellerinden kopup gelen nağme-koşuklarda, ezgilerde apaydınca sezme mümkündür.

Bölgede yaygın ezgi-nağmelerde Oğuz imgesi arketip olarak yer alır:

Boşşalı güzel yerdir,
Yar gelip gezen yerdir,

³ ağrın alım – kurban olayım; bala – yavru

Neden nanay demezsin...

Oğuz Oğuz söylerim,

Yağı gele teylerim.⁴

(Telli Saz 1988, 3) (Memmedli Ş 2000, 18) (Aşırılı 2003, 179–180)

Bu örnek, Borçalılıların Oğuz kökenliği özelinde folklor bilgisidir.

Borçalı'nın güzel yer, yâr gelip gezen yer olarak terennümü, Oğuz'un anılması rastgele olmayıp, tarihsel geçmişin edebî hafızaya sinmesidir.

Kâmil folklor incileri yurtta, obalarda geleneksel adet-örflerle gerçekleştirilen toy-düğünlerde, ova-dağ boyunca saflanan göç arabalarında oluşmuş ve yayılmıştır.

Yurtiçinde ova ile yayla arası göç okumalarından getirdiğimiz aşağıdaki örneklerde bunu açıkça görmek mümkündür:

Aranda kaldım, ay nene,

Yandım, karaldım, ay nene;

Yaylağa gönder, ay nene,

Çiyeleme dönder, ay nene.⁵

(Memmedli 1990) (Telli Saz 1994, 3) (Memmedli Ş 2000, 18)

Nehre çalka, yağ olsun,

Balam yesin, sağ olsun

(Borçalı Folkloru 1996, 128)

Ova-dağ, kışlak-yaylak sosyal yaşamı; il, oba geçimini sembolize ederek yöresel folklor geleneklerine özgü motifler olarak dikkati çeker.

Bayatılar / Maniler

Türk şiirinin ilk ve en kıymetli türlerinden olan, Borçalı folklor geleneklerinde de en etkin olan bayatı-mani türü şiirlerde etnik soyköke, tarihsel, coğrafi olgulara ayna tutan bariz göndermeler çoktur:

Yola çıktı yüz atlı,

Ne durupsun süz, atlı,

Balam, babam odurna,

Karapapak boz atlı.⁶

(Borçalı folkloru 1996, 128)

⁴ Boşşalı – Borçalı yer ismi yerel ağızda, folklor ürünlerinde, şiirlerde “Boşşalı” şeklinde de geçer; nanay – ninni; yağı – düşman; teylerim – hemen kovarım

⁵ çiyelem – çilek; aran – ova

⁶ balam – yavrum; babam – dedem; odurna – odur ya; durupsun – durmuşsun

Azerbaycan Türklerinin bir alt etnik öbeği olan Karapapakların bu bayatıda özenle anımsanması, hem de Karapapak insanının tıpkı boz-gri atlı olarak algılanması, onun “babam odur ya” gibi nişan verilmesi rastgele olmasa gerekir.

Borçalı mani-bayatılarında Türklüğe içten bağlılık, yüce Osmanlı seviciliği öne çıkar:

Azizim, güven gez,
Dağda biter güvengez,
Yâd sene arka durmaz,
Öz Türk'üne güven gez.⁷

(Memmedli Ş 2003, 29)

Kar altına,
Kar düşüp kar altına;
Osmanlı, cesur dayan,
Sığınak karaltına.⁸

(Memmedli Ş 2003, 29) (Memmedli 2015, 30)

Aşağıdaki bayatı özlem duygusunun sözle ifadesidir:

Ana Kür'den geçen çok,
Sularından içen çok;
Borçalı'dan, Gazağ'dan
Alosman'a göçen çok.⁹

(KYK 1983–2003, Nebikızı) (Memmedli 2015, 30)

Yüce Osmanlı'ya Borçalı ağzında Alosman / Alî-Osman denilmiştir. Öncelikle Kür / Kura ırmağının hatırlanması rastgele olmasa gerekir.

Başlangıcını Türkiye'den, Allahüekber dağlarından alan bu nehir, Gürcistan'ın şahdamarı olarak akar. Ana Kür veya Deli Kür de denir.

⁷ güvengez – Borçalı'nın dağlık kısmında biten ot; arka – destek
Bayatının varyantı Çıldır Şenlik'te şöyle görülür:

Azizim, güven gez,
Dağda biter güvengez,
Ne devlete bel bağla,
Ne evlada güven gez.
(Özdemir 1993, 189)

⁸ sığınak – sığınalım; karaltı – gölge

⁹ Kür – Türkiye'den başlayıp Gürcistan boyunca, Tiflis'in içinden, Borçalı köylerinin yanından geçerek, Azerbaycan boyunca akan nehir (Kura); Gökçe – şimdi Ermenistan'da kalmış Türk yurdu; Alosman – Osmanlı, Alî-Osman

Bayatı söyleyicilerimizin yorumunda ana Kür, ayna Kür Türkiye'ye “kaçhakaç” göçlerine tanıklık etmiş metafor ve simge olarak kullanılıyor. etniksel akraba meskenler olan Çıldır, Erzurum, Kars, Sivas vd yerler Osmanlı'ya içten rağbeti yansıtan manilerde sık sık anılmaktadır.

Çıldır, Kars adına yaygın bir kesik bayatı:

Kar say az,
Ayaza yaz, garsa yaz,
Tanrı'm, benim bahtımı
Çıldır'a yaz, Kars'a yaz.¹⁰
Azizinim gars, ayaz,
Bura gündür, Kars ayaz,
Tanrı'm, benim bahtımı
Osmanlı'ya, Kars'a yaz.

(KYK 1983–2003, Nebikızı) (Memmedli 2015, 30)

Başkaca örnek ise:

Ele mi, kar sınadı,
Kar yağdı, kar sınadı,
Bir kanlı kavga koptu,
Yüceldi Kars'ın adı.

(KYK 1983–2003, Nebikızı) (Memmedli Ş 2015, 30–31) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 49)

19. yüzyıl boyunca ve akabinde Gürcistan'dan Çıldır, Kars dolaylarına göç eden insanlar, kabileler çok olmuştur.

Bayatılarda bu göç olayları dile getirilir:

Aziziyim, havasın,
Kuş arar öz yuvasın,
Kör oldum hey bakmaktan
Yollarına Sivas'ın.
Geçti beyaz da, yaz da,
Yetiştii tut, gilas da,

¹⁰ Bayatının kısmen farklı varyantlarını 1930'lu yıllarda Kars'ta M. Fahrettin Kırzioğlu derlemiştir (KHK 1939, 14):

Ah öyle mi Kars'a yaz,	Kars'a da,
Hava bulut, Kars ayaz,	Tipiyse de, karsa da,
Kâtip, kurbanın olum,	Haber ver müşkül halim
Arzuhâlim Kars'a yaz.	Çıldır'a da, Kars'a da.

Can kuşum Borçalı'da,
Hayal kuşum Sivas'ta.

Her arzuma,
Yol gider Erzurum'a,
Arkamda Türk dayansa,
Dözerim her zuluma.¹¹

(KYK 1983–2003, Nebikızı) (Gocæva 2007: 493–497)

Son manideki zaman algılanışı dikkati çeker. Dut / tut, kiraz / gilâs Gürcistan'da Mayıs ayında olgunlaşır, bu vakitler Kars–Sivas dağlarında karların eriyip, yolların açıldığı zaman olduğu için hasretliler de görüşmek olanağını bulabilirler.

Diğer örnekler:

Azizim, kağı zamane,
Yol gider Kağızman'a,
Kardaş, uzakta kaldın,
Yaz gönder kâğız mana.

Azizim, dar kamaşa,
Kar yağar Sarkamış'a,
Yüz bende neyleyecek
Bir felek kargamışa.¹²

(KYK 1983–2003, Gerekmezli)

Sonuncu örneğin diğer bir varyantını 1930–1940'lılarda Ahmet Caferoğlu Ahıska bölgesinde Koyundere köyü Türklerinden derlemiştir (Caferoğlu 1942, 52).

Örnek bayatılarda Osmanlı'ya büyük bir sevgi görülür. “Arkamda Türk dayansa, Dözerim her zuluma”, “Can kuşum Borçalı'da, Hayal kuşum Sivas'ta”, “Tanrı'm, benim bahtımı Çıldır'a yaz, Kars'a yaz” deyişleri özellikle çağrışımlıdır ve Osmanlı'nın, Türk'ün güvenç yeri, övünç yeri, kıvanç yeri olduğunun duygusal ispatıdır.

Bu bayatılarda Kars, Erzurum, Sivas sadece mekân adları olarak geçmeyip devlet erkine karşı duyulan özlemi de dile getirmiştir.

Borçalı mani-bayatılarının kendine özgünlüğü, özgünlüğü pek çok sıkıntıya rağmen yine de onlarda öz yurt erdeminin vurgulanmasından

¹¹ dözerim – katlanırım; zulüm – zülüm

¹² kargamış – kargışa/bedduaya uğramış

kaynaklanmakta olup aşağıdaki örnek bayatılarda da bu durum açıkça görülmektedir:

Hançerimin tiyesi,
Düşmanıma deyesi;
Yurdumu yağı görmez,
Benim onun yiyesi.¹³
(Memmedli Ş 2003, 29)

Borçalı'nın varlığının ölçütü öncelikle bağlama meydansazı, özgün saz söz definesidir. Onun tüm ve bütün manevi kültürü saza bağlılığındadır.

Bölge folklorunda müzik aleti bağlama saz da imgeleşerek terennüm öznesine dönüşmüştür:

Azizinim, sim ağlar,
Saz inilder, sim ağlar,
Sen öldün, ben ağladım,
Ben ölsem, bes kim ağlar?¹⁴
(Memmedli Ş 2003, 29) (Bayatı 2013, 198)

Aşağıdaki hoyrat tarihi olaylarla ilişkili olarak söylenegelmiştir:

Kaza kaldı,
Kılmadım, keza kaldı;
Bir yanımı Kür kesti,
Bir yanım kaza kaldı.¹⁵
(Memmedli Ş 2003, 30)

Bu kesik bayatıda vurgulanan tarihsel olay şudur: 1880'de Tiflis vilayeti bünyesinde Borçalı kazası oluşturulmuş, Karayazı nahiyesi ise Tiflis sancağına katılmıştı. “Bir yanımı Kür kesti” deyişi Borçalı ile Karayazı'nın ayrılışına, “Bir yanım kaza kaldı” deyişi bölgede kaza birimi oluşturulmasına bir göndermedir.

1918'de Ermenistan–Gürcistan savaşıyla Borçalı kazasının dağlık kısmını Ermenilerin fitneyle işgal etmeleri ağıtlara, manilere yansımıştır:

Borçalı'yım, dağ bende,
Tepe bende, dağ bende;

¹³ yağı – katı düşman; deyesi – degesi; yiye – sahip

¹⁴ sim – bağlama teli; bes – peki

¹⁵ kaza – sancak; Kür – bölgeden geçen nehir

Dağlarım elden gitti,
Düzde kaldım, dağ ben de.¹⁶
(Memmedli Ş 2003, 30)

Manilerde yerel şehir, kasaba, köy isimleri sıkça kullanılıyor:

Ak deve düzden gider,
Yükü Tiflis'ten gider;
Oğlanı dert aparmış,
Dermanı kızdan gider.¹⁷
Azizim, Karacalar,
Ak çalar, kara çalar;
Öyle güzel sevmişim,
Yanağı kara çalar.

Azizinim, Başgeçit,
Kaya geçit, taş geçit,
Bundan özge geçit yok,
Baş geçittir Başgeçit.
Azizinim, Borçalı,
İl ulusum Borçalı;
Obama yağı gelse,
Pençe vurur, bor çalı.

Kar yazı,
Ak kâğız, kara yazı,
Bir yanım Kür'e bağlı,
Bir yanım Karayazı.
Tiflis'in üstü bostan,
Güzel yerdir Gürcistan,
Namerdin kaidesidir,
Ayırır dostu dosttan.

Tiflis'in yollarında,
Bent oldum kollarında,

¹⁶ aran – sıcak bölge, ova

¹⁷ Maninin bir varyantı Çıldır'da derlenmiştir (Korkmaz 2015, 212):

Ak deve düzden gelir,
Yükü Tifliz'den gelir,
Oğlumu kan aparmış,
Dermanı kızdan gelir.

Bir cüt bazbent olaydım
 Yarımın kollarında.
 Yar göyneği bizdedir,
 Düğmeleri düzdedir,
 Gittim yarı görmeğe,
 Dediler Tiflis'tedir.¹⁸

(Acaloğlu 1976, 8) (Memmedli Ş 2000, 18–19) (Memmedli Ş 2003, 30–31) (Bayatı 2013, 46, 182, 228) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 51, 58)

Bayatılarda bağ, dağ, dere, göl, ırmak adları da bölgesel görüntüyü pekiştirir:

Ağlağan,
 Karağac, hem Ağlağan,
 Gidek dertli yanına,
 Görek kimdir ağlağan.
 Dona çay,
 Suyu gıjoy Dona çay;
 Necesin bir ah çekim,
 Gözyaşımından dona çay.

Yastı kar,
 Asta yağar yastı kar;
 Bana lokman ne lazım,
 Tabibimdir Yastı kar.
 Yeke derdi,
 Yetimin yeke derdi;
 İl çekmez, oba çekmez,
 Söyledim Lök'e derdi.¹⁹

(Memmedli Ş 2000, 19) (Memmedli Ş 2003, 30–31) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 50)

Örneklerde hatırlanan Karağaç, Ağlağan yaylalardır, Dona ırmaktır, Yastıkar, Lök dağ isimleridir.

¹⁸ Karacalar – köy ismi; yanak – yüz; kara çalar – kara benzer; Başgeçit – yayla ilçesi (Dmanisi); özge – gayrı, başka; yağı – katı düşman; pençe vurur – yenilgiye uğratar; bor çalı – açıklar; ayaz – ılık kar soğuğu; Karayazı – ilçe (Gardabani); kıl – çalı; cüt – çift; bazbent – pehlivan kolunda muska; göynek – gömlek

¹⁹ ağlağandır – ağlamağa alışkandır; gidek – gidelim; görek – görelim; gıjoy – suyu hızlı; necesin – nasılsın; dona – donsın; asta – yavaş; yeke – kocaman, iri yapılı

Bölge mani-bayatılarının en seçkin, kendine özgü sanatsal üstünlüğü dizelerin akıcı ritmik avaza sahip olması, uyakların özgün cinaslarla süslenmesidir:

Ahımdır, günahımdır,
Öz suçum, günahımdır,
Gece yıldız sitemim,
Gündüzler gün ahımdır.
Azizim, yarım gile,
Bir gile, yarım gile,
Ayak başa yalvarır,
Dur gidek yarım gile.

Kurut aşısı,
Yemeye kurut aşısı,
İnsanın gönlü olsa,
Göyerder kuru taşı.²⁰

(KYK 1983–2003, Gerekmezli, Kerimov) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 48, 50, 53)

Tapmacalar / Bilmeceler

Borçalı ile özdeşleşen bağlama-sazın tapmaca-bilmecelerle imgeleşmesi dikkati çeken etmendirdir:

O nedir ki, yetmiş iki dil bilir?

Yahut:

Hallenir ha, hallenir,
Üstü ayna göllenir;
Her şey ağzından diner,
O, göğsünden dillenir.
(Memmedli Ş 2000, 18)

Bu örneklerde yetmiş iki saz havası-makamı olduğuna, meydansazının göğsünden hazin avaz çıktığına göndermeler vardır.

²⁰ öz – kendi; gün – (burada) güneş; gile – üzüm veya nar tanesi; dur(mak) – kalk(mak); gidek – gidelim; yarım gile – sevgilimler; kurut – yoğurt kurutması (kurutaç, çökelek); göyert(mek) – yeşillendir(mek), dirilt(mek)

Atasözleri

Bölgede yaygın hikmetli atasözlerinde, mesellerde âşık, bağ, dağ, helallik, il, memleket, mertlik, oba, saz, söz, vatan, yurt vb ifadeler, deyimler ağır basmaktadır:

- Ağaç kökünden su içir.
- Aldı sazı çiyine, kurban mezhep dinine.
- Asaya yaslanıp gezen kocaya bir il yaslanır.
- Âşığı olan obanın kaşığı yağlı olur.
- Âşık il anasıdır.
- Bülbül gülü sever, insan vatani.
- Çörek kadri bilmeyen il kadrini bilemez.
- Çörek keseni kılıç da kesemez.
- Dağdan gelen bağdakini kovar.
- Dostu kurt olanın ili yurt olur.
- Dumanlı kışın telli yazı olur.
- Ekmek ilden, su gölden.
- Halkın diliyle, sazın teliyle
- Her kuşa öz yuvası, her insana vatan havası.
- İl içinde, öl içinde.
- İlin gözü terazidir.
- İlini lağa koyanın evine lağım koyarlar.
- İnsan ağzında söz, kazan altında köz.
- Palaza bürün, ille sürün.
- Sabah saz ile akşam naz ile.
- Saz harada, söz de orada.
- Saz kudreti, Tanrı mehebbeti.
- Saz seven yürek saz kalır.
- Tere yiyen de yaza çıkar, kere yiyen de.
- Vatan beşikten başlar.
- Vatansız insan yüyensiz at gibidir.
- Yazıya pozu yoktur.²¹

(KYK 1983–2003, Azimova) (Telli Saz 1994, 3) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 28–47)

²¹ çiyin – omuz; koca – yaşlı, ihtiyar; çörek – ekmek; lağa koymak – dalga geçmek; harada – nerede; saz kalır – sağlam olur; kere yağ – tere yağ; yüyen – yular

Nağıllar / Masallar

1828 yılında Moskova'dan Tiflis'e gelmiş Rus yazar Dmitri Zubarev'in (1802–1850) Borçalı bölgesinin Şamalı köyünde yazıya aldığı “İnsan ile Yılan Masalı” adlı örnek Rusça yayınlanmış Tiflisskie Vedomosti / Tiflis Haberleri gazetesinin 13 Kasım 1851 sayısında yer almıştır (GMK 1830, 1–4; <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/191332>).

Rus gazeteci 1828 sonbaharında Şamalı köyünde kendisinin belirttiği gibi, “Borçalı'da son derece meşhur şahıs” olan usta Molla Mehdi ile görüşüp tanışmış, masal derlemiştir. O, masalı буквальный перевод / kelime kelimesine tercüme ettiğini belirtmiştir. (GMK 1830, 1–4) (Memmedli Ş 2003, 32–33) (Azerbaycan Folkloru 2011, 155–159).

Masal, 20. yüzyıl başları Gürcü matbuatındaki “Köylü ile Yılan”, sonralar Darvaz köyünde derlenmiş “Fakir Adam ile Yılan” isimli örneklere (Veliev H 1984, 59) (Azerbaycan Folkloru 2011, 159–165) benzeyiş niteliği taşıyor.

Gori seminariyası mezunları Rüstem Melik Aslanov, Ziyad Şerifov, Abbas Minasazov masallar derleyerek, Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа / Kafkas'ın Yerleşimlerinin ve Kavimlerinin Tasviri için Materyaller Mecmuası dergisinde Rusça yayımlatmışlardır (GMK 1899, 71–108). Sarvan köyünden derlenen masallar “Çoban İbrahim”, “Bağdatlı Cafer'in Masalı”, Tecis köyünden derlenen masal ise “Bahadır İbrahim” ismini taşır. Ziyad Şerifov'un Tecis köyünde Kuluoğlu Meşhedi Ali'nin dilinden aktardığı “Bahadır İbrahim” masalı mitsel içerik özgünlüğüyle dikkat çekmektedir. Masal kahramanı İbrahim, yaprakları şarkı söyleyen ve insan gibi konuşan gizemli ağacı ve bu ağacın dilini bilen sihirli kuşu kız kardeşi Güllüzar'ın isteğiyle bulur ve uçan halının, göze görünmez borkün, sihirli sofranın yardımıyla Gür memleketine gider, Gür padişahının kızıyla evlenir. Bahadırlığa ulaşır.

Bölgeden derlenmiş başka masallar da (Azerbaycan Folkloru 2011, 156–241) (Feyzioğlu 2012) manevi dünyamızı yansıtmaktadır.

Bölgede yazıya aktarılmış folklor malzemeleri, derleme ve incelemeler, Gürcistan'daki soydaşlarımızın yüzyıllar boyunca vücuda getirdikleri manevi mirası, edebî üreticilik olanaklarını gösteren kaynaklar olduğunu kanıtlar.

Gürcistan'da ulularımızdan bugüne birikmiş bulunan esatirler-mitler, efsaneler-söylenceler, toponimsel etimolojik rivayetler-duyulcalar, cilalı halk deyimleri, veciz nağmeler-koşuklar, atasözleri, yeminler, alkışlar-dualar, kargışlar-beddualar, yalvarışlar, okşamalar, hazin bayatılar-maniler, meyhaneler, dertli elemli ağıtlar, düşündürücü bilmeceleler, gülmece-bezemeler, güldürü-latifeler, çeşitli nağıllar-masallar, şirin düzgüler, dudakdeğmezler-lebdeğmezler kıymetli söz hazineleridir.

Folklor incileri, Gürcistan'da Türkçe halk edebiyatının arkaik kaynağı olmakla, folklor atlasımızı bölge renkleriyle zenginleştirmekle birlikte, burada sazın, sözün kalıcılığını destekleyen özellik rolünü oynamaktadır.

1.3. XI.–XIII. Yüzyıllar Tiflis Türk-İslam Kültürü

10.–14. yüzyıllarda Gürcistan'da İslam Türk kültürünün gelişmiş olduğunu Gürcü bilim insanları da kanıtlamaktadırlar (Caparidze 2012).

Bu çağlarda Gürcistan'ın doğusunda Türkler nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği için Gürcü yıllıklarında bu araziler Turkoba / Türklük olarak bilinmektedir (Memmedli Ş 1996, 21). Selçuklar da İslam-Türk bayrağıyla bu bölgeye gelmişlerdir. 1063–1064 / hicrî 456 yılında Sultan Alp Arslan bu civarlardaki Loru, Şemşölde kalelerini ele geçirmiş, Loru yöneticisinin kızıyla evlenmiş ve akrabalık, anadili birliği vesilesiyle bu sancakların sakinleri Sultan huzurunda İslam'ı benimsemişlerdir. Sultan Alp Arslan, Tiflis'te camiler inşa etmiştir. Gürcü yıllığına göre, Selçuklular, Kür ve Kavrı / Yor ırmakları boylarına yayılmışlardı ve bölgedeki birçok kaleler onların tabiliğindedi (Memmedli Ş 1996, 18–19). Kuman Kıpçaklar, daha çok da onların Burçol, Karapapak kavim urukları 12. yüzyılda Gürcülere destek amacıyla askeri güç olarak akınla Gürcistan'a gelmiştir.

Gürcistan coğrafyasında Türk soylarının toplu şekilde yerleşmesi burada Türk kültürünün de yayılmasına vesile olmuştur. Bölgede yapılmış kazıların verileri, 10.–13. yüzyıllara ait Koçulu kalesinde aydınlığa kavuşturulmuş, uzmanların -Manana Sinauridze, Ömer Koçulu vd- İslam örnekleri olarak değerlendirdikleri hamamlar, saksı kaplar, süs eşyaları, özellikle de Arap harfleriyle Kuran ayeti yazılı kil kaplar, Anıklı arkeolojik meskeninde Kıpçak tipli taş sanduka tabutlar, İmir'de

cevahirlik, Kaçağan'da güney semtten kapısı olan türbe, Dmanisi Müslüman mezarlığında Arap harfleriyle kûfi, sülüs ve nesih hatlarıyla yazılı epitafi abidesi, taştan yontma at heykelciği, Balıç'ta, Şülever'de minareli dört köşe türbelerde Kuran ayetleri yontulmuş taş sandukalar, yazılı me hazlar bunu doğrular niteliktedir.

Dmanisi, Erkuvan, Gak, Hunan, Şemşölde, Kendman bölgeleri önemli ticaret ve kültür bölgeleri olup, Büyük İpek Yolu'nun Gence'den gelen iki kolu buradan geçmiştir.

Gürcü bilimcisi Manana Sinauridze, Koçulu / Çabala kalesi havalisini göz önünde bulundurarak: “Tıpkı bu vilayetlerde kültürel hayat güçlü olmuştur. Şehir mimarlığına ve hem de sakinlerin yaşayışına, maişetine o dönemde kendi doruğuna ulaşan Müslüman medeniyeti destek vermiştir” (Sinauridze 1977, 25) ifadelerine yer verir.

Tiflis'teki Narinkale'de Şahtahtı istihkâmında Müslümanların rasathane işlettikleri, Tiflis'te, Hunan'da, Dmanis'te kervansaraylar, İslam sanatçıları, İslam bilginleri, tasavvufçular, şairler için saraylar dikildiği, bu ziya ocaklarının, Tiflis İslam kütüphanesinin tüm Doğu'da ün kazandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır (Caparidze 2012). İslam maarifinin kudretli merkezlerine dönüşmüş olan Tiflis, Dmanisi, Hunan'da Nizamiye mektepleri açılmış, camiler bünyesinde medreseler, mektepler teşkil edilmiştir.

13. yüzyılda Mısır'daki Burçlu sülalesinin kâtibi olmuş Mahyeddin Zahir, Gürcistan'da halıcılığın geniş ölçüde yayıldığını bildirmiştir (Memmedli Ş 1996, 26).

10.–14. yüzyıllarda et-Tiflisî, et-Dmanisî, et-Hunanî nisbeli âlimler, İslam fıkıh, hukuk bilginleri, hekimler, müneccimler, nasirler, şairler, edebiyat bilimcileri, sanatçılar bilinmektedir. Onlardan kâmil hadisçi Abdullah Tiflisî, İbn Sina'nın hocası olmuş dünya tababet ilminin meşhurlarından biri Abdülmümin Tiflisî, derin bilgili dilci âlim Ebu Muhammed el-Hasan Tiflisî, zekâ sahibi, “İslam'ın en gözde âlimlerinden biri” olarak kıymetlendirilmiş Hubeyş Şerefeddin Tiflisî, tasavvuf şiirinin ünlü temsilcisi Ebûlbeka Necmeddin Tiflisî, Marağa rasathanesinin kurucularından olmuş hekim Fahreddin et-Hilati Tiflisî, Arran'da İlhanlılar sarayında bilginliğiyle seçilmiş, Tiflis'in kadısı tayin olunmuş Alâeddin Tiflisî, rubailer yazarı Ömer Şemseddin Tiflisî, filozof âlim Mahmut Müeyyeddin Tiflisî, Kuran'ın kâmil yorumcusu Humaid

Sedreddin Dmanisi, Sivas Divriği Ulu Cami mimarı Ahmed Nakkaş Hilatî Tiflisî, Divriği Ulu Cami neccarı İbrahim Tiflisî ve diğerleri dönemin ünlü isimlerinden birkaçıdır.

10. yüzyılın ikinci yarısında ve 11. yüzyılın başlarında elli seneye yakın Tiflis medresesinde edebiyattan, Arap dilinden ders vermiş Ebu Muhammed el-Hasan Benderoğlu Tiflisî, şiirde methin ve eleştirinin kuramlarına dair kitap yazmıştır. Onun edebiyat hırsızlarını ifşa eden tefsiri, Arap şiirinin tahlilini içeren edebî risalesi, ayrıca imamlar hakkında kasideleri vardır.

Âlim, gezgin Ebu Ahmet Hamit Tiflisî, mutasavvıf olarak, sultan Melik Şah'ın veziri Tacelmülk'ün takipçisi olmuştur.

Azerbaycan mütefekkeri Seyyid Yahya Celaleddin Şirvanlı'nın tezkiresinde şairler Bedir Tiflisî, Seyfeddin Tiflisî, Kadı Tiflisî, Kemal Tiflisî, Latif Tiflisî isimlerine yer verilmiştir.

Ebul Fazl Hubeyş Hüseyin Tiflisî

Şeyh, âlim, müneccim, tabip, lügatçi, mühendis, dilci, edip, edebiyat bilimcisi, şair olarak zengin bilimsel mirasa sahip olmuş Hubeyş / Hüseyin Tiflisî edebiyat bilimcisi, şair, nasir olarak ün kazanmıştır.

Kaynaklarda kimlik bilgisi Şeyh Ebul Fazl Hüseyin bin İbrahim bin Muhammed Hubeyş et-Tiflisî olarak geçen, Bediüzzaman, Kemaleddin, Şerefeddin unvanlarını taşımış bu görkemli şahsiyet, “Kafkasya'dan Anadolu'ya gelip yerleşen ve Anadolu'da çok meşhur eserler veren değerli âlimlerden birisi” olarak tanıtılır (Ateş 1945, 97) (Mahfuz 1975, 392–406) (Tiflisî 1976) (Kahramanov 1979, 5–17) (Alaskerova 1988, 91–96) (Abdullaev T 1991) (İzgi 1998, 268) (Bedirhan 2014, 195). Kâtip Çelebi onun ölüm yılını h 629 – m 1232 gösterir (İzgi 1998, 268).

Hubeyş et-Tiflisî, gençlik yıllarını Tiflis'te geçirmiştir. Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın (1113–1192) Aksaray'ı camiler, medreseler, zaviyeler ve çarşılarla donatıp buraya Gürcistan'dan, Azerbaycan'dan gaziler, âlimler ve tüccarlar getirdiği sırada Selçukluların başkenti Konya şehrine göç etmiş, Selçuklu sarayında bulunmuştur. Akabinde Sivas'a sultanın oğlu, Sivas valisi Kutbettin Melik Şah'ın hizmetine girmiş, Kifâyet'üt Tıp dâhil eserlerinden bazılarını ona sunmuştur (İzgi 1998, 269; <http://www.tdvia.org>). Hubeyş'in Sivas'ta Muhammed bin Ebu Bekir et-Tiflisî'nin, Hacı Cemaleddin bin Ebu Bekir

bin el-Hac Ömer bin Hüseyin et-Tiflisî'nin dedesi olduğu ihtimali ileri sürülmüştür (Ateş 1945, 97).

Hubeyş'in Kifâyet'üt Tıp risalesinde anılan, rüya yorumuna dair risalesi olduğu bildirilen Muhammed bin Sirin Tiflisî (Kahramanov 1979, 14), Hubeyş'in dedesi düşünülür. Tarihçi, gazeteci Samson Pirtshalava bu konuda şu bilgileri vermektedir: “Müslüman ruhbanları ve âlimleri arasında Şah David'in yakınları var idi. Onlar arasında sadece ilahiyatı değil, tüm ilimlerin iyi bilgisi, ihtiyar Hoca İbrahim özellikle seçilirdi. Gürcüce de pekiyi biliyordu ve David gibi kitapsever idi, evi Arap, Yunan, Yahudi ve Fars dillerinde her tür kitaplarla dolu idi. Orada ilahiyat, tarih, coğrafya, felsefe, tıp, matematik vs konularda yazılara da rast gelmek olurdu. Kurucu David, Hoca İbrahim'le sık sık görüşürdü, onu davet eder ve yahut kendisi onun yanına gider, onun sohbetlerini dinlerdi” (Pirtshalava S 1990, 28).

Ahmet Ateş ve İrenç Afşar, Hubeyş'i “Arran devletinden olan âlim” tanıtmışlar (Ateş 1945, 98). Fars filologu M. Bahar'ın altını çizdiği gibi, “bu insan kendi devrinin görkemli zekâsıydı ve şimdi onun eserlerinin birtakım yazmaları kalmıştır, şu eserlerin her biri de kendi alanı üzere ender eserlerdir” (Tiflisî 1976, 15).

Ahmet Münzevi, Hubeyş Tiflisî'nin “Azerbaycanlı olduğu dolayısıyla lehçesinin Horasan lehçesinden ayrılaştığını ve onun eserlerinin araştırılmasının Azeri lehçesinin tetkikçilerine fayda getirebileceği” fikrini savunmuştur (Tiflisî 1976, 53).

Hubeyş'in doğa, ilahiyat, nücüm, tababet, rüya yorumu, kimya, fizik, hendese, felsefe, dilcilik, edebiyat bilimine ait Farsça ve Arapça telif eserleri ve tercümeleleri vardır.

Hubeyş Tiflisî, eserlerinin Türkiye'de bulunan yazma nüshaları şunlardır (İzgi 1998, 268–270):

Beyan'üs Sınaat – İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu 3574; İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Yeni Cami koleksiyonu 925/5

Edviyet'ül Edviye – Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi koleksiyonu nr 2540/2; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi koleksiyonu 2540/2

Kâmil'üt Tabir – Bursa Müze Kütüphanesi E4/1251; İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü 1769

Kanun'ül Edep – Beyazıt Devlet Kütüphanesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa koleksiyonu 19051; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi koleksiyonu 3131, 3132; İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmet Hafit Efendi koleksiyonu 434; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY koleksiyonu 5771

Kanun'ül Edep fi Lügat'ül-Fars – İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa koleksiyonu 367-a

Kevamül'üt Tabir – İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu 1727, 2008, 2010; İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu 591; İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Laleli koleksiyonu 2926

Kifayet'üt Tıp – Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Osman Gazi koleksiyonu 1120

Kitabü Methal'ün Nücum – İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesi 2803/1

Kitabü Sıhhat'ül Ebdan – Türkiye Milli Kütüphanesi

Kitabü Telhis Ülel'ül Kuran – İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Laleli koleksiyonu 62/2

Kitabü Vücuḥ'ül Kuran – İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi Ek koleksiyon 1316

Tahsil'üs Sıhhabi'ül Esbap'üs Sitte – Musul el Celili Medresesi kütüphanesi 236

Takvim'ül Edvıyet'ül Müfrede – İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu 3600; İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa koleksiyonu 1887

Usul'ül Melahim – İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu 2706

Hubeş'in Kâmil'üt Tabir eserinin Türkçeye bir tercüme nüshası da “Tercüme-yi Kâmil'üt Tabir” başlığıyla İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yazmalar arşivindedir (Yazar 2016, 384).

Hubeş Tiflisî eserlerinin Azerbaycan'da – Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunan yazması nüshalarından:

Beyan'üs Sanat – Şark yazma kitapları koleksiyonu (AEE D2142)

Lügat-el Kafiyet-i Aşar – Şark yazma kitapları koleksiyonu (AEE D13/7574)

Kevamül'üt Tabir – Eski çap kitapları koleksiyonu, Şark el yazma kitapları koleksiyonu (AEE 1848) (D13/9989)

Birkaç yapıtı Hubeys'i edebiyat bilimcisi, şair olarak tanıtmaktadır. Filoloji, yani dil-edebiyat alanında bilinen eserleri şunlardır:

Kanun'ül Edep / edep kanunu

Nazm'üs Sülük / nazma dair

Tercüman'ül Kavafî / kafiyeleciler tercümanı

Kanun'ül Edep risalesi h 548 / m 1153 yılında telif edilmiştir. Kâtip Çelebi'ye göre, Tiflisî, alanında ender bir eser meydana getirmiştir. Eserde mukaddimenin ardından Arapça Farsça sözlük, sonunda fiil çekim şeması gelmektedir (İzgi 1998, 269; <http://www.tdvia.org>). Risalede örnek metinler için Arap edebiyatının klasiklerine müracaat edilmiştir. Eserin bitişinde maddeyi tarih şiirle ifade edilmiştir ve bu, Hubeys'in şairliğine de delalet eder.

Nazm'üs Sülük, Arapçadır, sözlük içeriklidir, bir nüshası Britanya Müzesi'ndedir.

Tercüman'ül Kavafî, farklı isimler taşır. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü'ndeki nüsha لغت قافيت اشعار Lügat-e Kafiyyet-i Aşar şiirlerin kafiyeleciler lügati adıyla bilinir (AEE D13/7574) (Alaskerova 1988, 91–96).

Hubeys, bu risalesiyle Azerbaycan şairi, âlimi Katran Tebrizli'nin (1012–1088) temelini attığı sözlükçülük geleneklerini geliştirmiştir. Edebiyat bilimcisi olarak da o, öncelikle Azerbaycan bilimcisi Hatip Tebrizli'nin (1030–1109) takipçisidir. Yapıtın giriş kısmında yazarın bizzat vurguladığı üzere, bu kitap şiir yazmaya başlayanlara, şairlere yardım, onları zor ve ender kafiyelecilerle tanıştırmak amacı güder. Risalenin esas kısmı Arapça kafiyeleciler kelimelerin Farsça karşılığını sergileyen sözlüktür ve o, elif uyaklı sözcüklerle başlar. Burada Fars şiirinde kafiye için işlenen Arap kelimeleri uyarlanan harflere göre alfabe sırasıyla sıralanmıştır. Önce iki harften, sonra üç, daha sonra dört, beş, altı, yedi harften ibaret uyaklı kelimeler verilmiştir. Lügat, kafiyeleşen sözcüklerin dilbilgisi niteliklerinin, kafiye oluşturan harf ve hareketlerin, kafiye türlerinin düzenini, uyaklar dizinindeki keşifleri içerir. Bilginlerin özenle değerlendirdikleri bu risale 12. yüzyıldan Arapça, Farsça filoloji düşüncesinin gelişiminde önemli rol oynamış, eserden yüzyıllar boyunca Doğu'nun edebî söz-fikir üstatları esinlenmiş, Doğu halkları içerisinde nazım sanatını öğrenmek, öğretmek için temel kaynaklardan birisi olarak görülmüştür. Hubeys'in kafiyeleciler düzeninden Azerbaycan şairi ve âlimi

Essar Tebrizli'nin Kafiyelerin Sayısı Hakkında Tafsilat, Fars Tacik şairi Abdurrahman Cami'nin Kafiye Risalesi eserlerinden yararlanılmıştır.

Tiflisî'nin başka yapıtları da edebiyat bilimi açısından önemlidir.

بیان التفسیر Beyan'ül Tefsir, şiir hakkında kuramsal risaledir. Tefsirin Beyanı risalesi Hatip Tebrizli'nin, Yusuf Hoylu'nun, Nesireddin Tusî'nin, Essar Tebrizli'nin, Hesen Rami Tebrizli'nin, Vahit Tebrizli'nin, Muhammed Refi Dost bin Muhammed'in, Mirza Ebu Talip Tebrizli'nin ve diğerlerinin eserleriyle bir saftadır, Azerbaycan edebiyat eleştirisinin ilkin yanını teşkil eden şiir sanatı kitapları silsilesindedir. Tefsirin, yorumun kuramsal düzeni hakkında risale olarak da kıymetlendirilir.

بیان السنن Beyan'üs-Sanat, meslekler hakkında risale olup Farsça yazılmıştır. Yirmi bölümden ibarettir. Kimya ilmi, değerli taşlar, cam ve bunların boyanması, boya terkipleri, kılıç, bıçak ve ustura gibi aletlere su verilmesi, deri tabaklama ve boyama teknikleri, mürekkep yapımı, hayvanların özellikleri, değerli taşlar ve madenlerin özellikleri, elbiselerden leke çıkarma teknikleri gibi çok çeşitli konuları içermektedir. Eserin Halil bin Abdurrahman tarafından Türkçeye muhtasar bir tercümesi yapılmıştır (İzgi 1998, 218–219). Bakü'de Elyazmaları Enstitüsü arşivinde eserin h 1217 – m 1802 yılında Molla Kurban bin Celil tarafından istinsah edilmiş yazma bir nüshası bulunmaktadır (AEE D2142). Eserin Farsça metni Tahran'da İrenç Afşar'ın tertibinde yayımlanmıştır (İzgi 1998, 218–219). Rusçaya da tercüme edilerek yayımlanmıştır (Tiflisî 1976). Rus çevirmen Giorgi Mihaleviç, bu risaleyi “hem de Fars nesrinin gelişiminin önemli evresini yansıtan edebî abide” olarak tanımlamıştır (Tiflisî 1976, 4). Eserdeki mesleklerin teknolojisine, tababete ait reçeteleri o zaman Tiflis'te ve Güney Kafkas'ta yayılmış sanat sırları hesap etmişlerdir (Tiflisî 1976, 20).

کوامل التعبير Kâmil'üt Tabir veya diğer adıyla کامل التعبير Tabir eseri olgun rüya tabiri olup, II. Kılıç Arslan'a ithaf edilmiştir. Farsça alfabetik rüya tabirnamesidir. On beş fasıldan ibarettir. Mukaddimedede rüya tabiri hakkında genel bilgiler sunulur, o güne kadar hiç kimsenin böyle bir kılavuz ortaya çıkarmadığı, bu eserin okuyucuyu birtakım kitaba başvurmadan müstağni kılacak kadar zengin olduğu söylenmektedir. Pek çok nüshaları vardır. Defalarca basılmıştır. Türkçeye beş ayrı tercümesi bilinir: II. Murat devrinde Beylerbeyi Karaca Bey'in

emriyle kimliği bilinmeyen bir kişi tarafından yapılan tercüme; Yavuz Sultan Selim adına kimliği bilinmeyen bir mütercim tarafından yapılan çeviri; Bevariç'te doğup Musul'da yaşamış Hızır bin Abdülhadi tarafından Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmış çeviri; Kadilkudat Çelebi için Muhip tarafından yapılan çeviri; Mir Azam Şah Miskin tarafından Çağatay Türkçesine yapılan çeviri.

Bakü'de elyazmaları enstitüsünde bu eserin Farsça aslının 12. yüzyıla ait bir yazması, h 955 – m 1548/1549 yılında Irak Kerkük Türkmenlerinden yazar Hızır Abdülhadioglu Bevacicî'nin Musul şehrinde Sultan Süleyman için hazırladığı كوامل التعبير Kevam'ül el Tabir adıyla Farsçadan Türkçeye tercümesi, h 1265 – m 1848/1849 yılında Tahran'da bir taş basma yayını da bulunmaktadır (AEE 1848) (AEE D13/9989).

Cihangir Kahramanov, Rüstem Aliev, Möhsün Nağiev, Cevat İzgi, Yaşar Bedirhan, Cemile Sadıkova, Tayyibe Alaskerova, Tofik Abdullaev ve diğerleri bu eseri, kıymetli edebî tercüme abidesi olarak değerlendirmişler (Kahramanov 1979, 5–17) (Abdullaev T 1991) (İzgi 1998, 289) (Bedirhan 2014) (<http://www.tdvia.org>). Türkçe tercüme nüshasının ilk yaprağında onu h 1222 – m 1808 yılında Ahıska'da Kara Hafız isimli bir Türkün şahsi kütüphanesine Zanitzade'nin hediye ettiği yazılmıştır (AEE D13/9989).

Eserde abece sırasıyla kelimelerin rüyadaki ifadesini yorumlamak için kısa, yalın hikâyeler vardır ve bu hikâyeler değerli edebiyat ürünleridir. Cihangir Kahramanov, Rüstem Aliev eserdeki hikâyeleri “bedii nesrimizin kadim numunelerinden” hesap etmişler (Kahramanov 1979, 15). Hubeyş'in söz konusu risalesinde on dört minyatür hikâye vardır (AEE D13/9989).

Sabit Necmeddin Tiflisî

Tiflis'in tasavvuf âlimlerinden ve şairlerinden Ebu Muhammed el-Hasan Benderoğlu Tiflisî, risalesinde tasavvufun gururlanma, laf gibi iki mecazı, remzi özelinde bilgiler sunmuştur. O, Arap şairlerinden İbn er-Rumi'nin, El-Mütenebbin'in yaratıcılıklarının tahlili hakkında edebî eleştirel risale yazmıştır ve bu yapıtlarıyla kendisini tasavvufun ilmi-edebî unsurlarının bilicisi olarak tanıtmıştır. Şiiliği ve Şii imamlarını büyük ebatlı kasidelerinde vasıflandırmıştır. Nazımsal değerleriyle de

dikkati çeken bu kasidelerde şair, ilerici fikirlerini tasavvuf mecazları, remizleri aracılığıyla bildirmiştir.

Muhaddis, tasavvuf şeyhi, imam ve şair olarak tanıtılan Ebülbeke Sabit ibn Tavan ibn Ahmet Necmeddin et-Tiflisî, 12. yüzyıl ortalarında Tiflis'te doğmuş, Azerbaycan tasavvufçu düşünürü Şehabettin Sühreverdi'nin takipçilerinden olmuştur. Uzun süre Tiflis'te yaşamış, tasavvuf şeyhi olup, fihri, usulü, suluğu, sarf-nahvi, şiiri mükemmel bilmiş, hattat olmuş, ömrünün sonlarında Dimeşk / Şam şehrinde yaşamış, imam seçilmiş, 1234'te Şam sofiler kabristanında defnedilmiştir.

Necmeddin hakkında Gürcü bilimci Goça Caparidze'nin Dimeşk Arap Dili Akademisi mecmuasındaki “Tasavvuf Şairi Necmeddin et-Tiflisî” makalesini (Caparidze 1990, 65–79) (Caparidze 2012) önemsemek gerekir.

Divanı olduğu ihtimali vardır. Malum olan 10 şiirinin dördü çağdaşı Şehabettin el-Gusfî'nin Şiirler Çelengi antolojisinde, 14.–15. yüzyıllar El-Kütübî'nin ve Selaheddin es-Sefadî'nin tezkirelerinde, ikisi 1215 yılı Ebu Talip el-Mekk'in Kalplerin Visal Kazancı kitabında, dördü Ebul Fereç el-İbri'nin tarihsel eserinde yazılı şekilde günümüze ulaşmıştır (Caparidze 2012).

Ünlü şiirlerinden birisi şudur:

Haram kazancındır en zararlı şey,
Kendin de bilmezsin kazandın neyle;
İdrak ettiğin vakit varlı, zenginsin,
Harcayıp hayrını verirsin yele.

(Tercüme kitap yazarına aittir)

Sunulan fikrin esası, “selle gelen yelle gider” atasözüne dayanır.

Genellikle, Necmeddin'in şiirlerinde tasavvuf remizlerinden haram, helal tezdadı daha çok baskındır. Şaire göre, nurlanmanın gerçek yolu, Hak yolu helalliğe doğru yükselen şerittir. Yukarıdaki şiirde şairin haramı en zararlı şey, yararsız hesap etmesi bununla ilgilidir.

Sabit'in şiirlerinde helalliğin haram üzerinde zaferinin yolu manevi yetkinleşmeden geçer.

Bugün hiç kimse bilmez ne zaman gelecek rızkı,
Haramla helali bir teraziye koymak hiç olmaz.
Ancak ki birinin eli kısadır, birinin uzun,
Birin lokma payı çoktur, diğerinin az.

(Tercüme kitap yazarına aittir)

Şiirlerinde öğretici ilkeler tasavvuf mecrasındadır. Hayatı anlamsız geçirenlere karşın, iyi emeller için zamandan yararlanmayı tavsiye eder:

Bu uyku ömrünü kazançsız geçirme, gün misafirdir,
Ne ki elindedir, kazançtır sana, çabuk akan vakittir.
Boş geçirme bugün dakikaları, günün hiç olur,
Şimdi kadrini bil geleceğinin, yarın geç olur.

(Tercüme kitap yazarına aittir)

“Bu şiirde mütefekkir sanki kendi müridine tasavvuf psikolojisi aşilar, tasavvufçu zamanesinin evladıdır fikrini söyler” (Memmedov Z 1994, 190).

Dünya, ömür hakkında kelimeleri okuyucuyu derinden düşündürür:

Hayatın eşrefi sensin, acele yapma,
Bugün ne gelmişse, gider bir zaman;
Devam getiremez, eğilir bir gün
Birce dakikaya ömür gün binan;
En sonda ölüm var, çalış mutlu ol,
Bir gün göçeceksin fani dünyadan.

(Tercüme kitap yazarına aittir)

Şair, insanı dünya ile mukayesede algılar, bireyin rolüne üstünlük verir. Öte yandan da, tasavvufun bu dünyadaki hayat fenadır taliminin ifadesini gözlemleriz. Şiirde terki dünyalık, ruhi mutlak idesi baskındır.

Sabit Necmeddin, insanları zalimlere boyun eğmemeye sesler:

Kimiler öyle hep öğüt verirler,
İmansız cellâttır fakat özleri;
Daim uykudadır onların kalbi,
Fakat uyak kalır dili, gözleri.

(Kelime kelimesine tercüme kitap yazarına aittir)

Şairin şiir rûbabında aşk-sevgi coşkulu dizeleri de belirli bir yer tutar:

Kalbim ümide ışık salarsa eğer,
İhtiras visalin için hemen can atar.
Tembih görmese ihtiras geri çekilmez,
Kendisi âşık olur o kıskanan kes.

(Kelime kelimesine tercüme kitap yazarına aittir)

Işık, visal, tembih, aşk kelimeleri tasavvuf mecazlarıdır. Bu mecazlar, mutlak hüsün, tasavvufi aşk fikirlerinin ifadesi için kullanılmıştır.

Şiirleri aruz vezninin remel, kâmil, seri, mutedarik bahirlerindedir. Bu şiirlerde teşbihler, tezatlar ve terennüm araçları ağır basar. Tasavvufî anlam olgunluğu, söyleyiş güzelliği ile şairin kudretli sanatçı olduğu kanıtlanır.

Necmeddin Tiflisî, tasavvuf edebiyatı temsilcilerinden olup, onun şiirlerinde felsefî coşku da bir başka özellik olarak dikkati çeker. Onun ismi, ilmi ve edebî kaynaklarda 11.–13. yüzyıllar Arap dilli Azerbaycan şiirinin temsilcileri Hatip Tebrizli, Ali Tebrizli, Ebu Nesir Tebrizli, Yusuf Hoylu, Ömer Genceli, Şehabettin Sühreverdi, Cemaleddin Erdebili, İbrahim Urmevî, Baba Kûhî, Zülfikar Şirvanlı, Hümam Tebrizli ile bir safta anılır (Memmedov Z 1994, 190).

Ömer Şemseddin Tiflisî

Ebu Hefid Ömer bin Ahmet Tiflisî, h 7. / m 13. yüzyılın âlimlerinden ve ariflerinden biri olarak bilinir. Tüccar oğlu olmuş, kendisi de tüccarlık yapmış, hem de şair olarak tanınmıştır. İran mutasavvıf şairi, Şafii mezhebi fıkıh âlimi Evhadeddin Ebu Hamid Kirmanî'nin (1164–1232) has müridi/peyrevi, en sonuncu halifesi sayılır (Kirmanî 1968, 47).

Farsça üç rubaisi Evhadeddin Kirmanî'nin Tahran'da neşredilmiş نقائیب Menakıp külliyyatına eklenmiştir (Kirmanî 1968, 135–136).

1. Sen himmetin, ebedi dünyanın tedbircisisin,
Ve kemalde vasfı hadden çok olansın,
Bir Vav vardır ortada, vilayetten nişandır,
Yoksa olmazdı haddinden Hadle Elif arası.
2. Çünkü onun himmeti bizim için ebedi tedbircidir,
Onun talebinde can veririz kabre kadar,
Eğer benden bir melaike sual sorsa bu hususta,
Onun cevabında derim ki, o tektir, o tektir.
3. Senin dudağın tüm dünya için dirilik çeşmesidir,
Bin ölünün kârına bir nefesin yeter.
Senin nefesinden Mesih'in nefesi pişmanlık çeker,
Meryem için senin gibi bir cevher nerede var.

(Kelime kelimesine tercüme kitap yazarına aittir)²²

²² Şiirlerin Farsça metinlerini gönderdiği için Tebrizli gazeteci dostum Reza Hemraz'a minnettarız.

Evhadeddin Kirmanî, Anadolu'ya da gelmiş, Sivas'ta yerleşerek, ticaretle meşgul olmuştur. Buradan Evhadeddin Kirmanî'nin peşince Kayseri'ye gitmiş, irşatta bulunmuştur. Kayseri'den sonra Konya'da ikamet etmiş, dergâhta dersler verip talebeler yetiştirmiştir. Anadolu'nun birçok kasaba ve köylerini dolaşmıştır. Muhyiddin Arabî, Şems Tebrizli, Mevlana Celaleddin Rumî ile görüşmüştür. Türbesi Konya'dadır. Kirmanî, Tiflis'e de faaliyet göstermiştir. Ömer Şemseddin ile Evhadeddin'in Tiflis'te görüşmüş olma ihtimalleri yüksektir.

8.–14. yüzyıllarda hayat-faaliyetleri Tiflis'e bağlı olmuş İslam şahsiyetleri arasında ediplere, edebiyat bilimcilerine, şairlere de rastlıyoruz.

Hubeyş Şerefeddin, Sabit Necmeddin, Ömer Şemseddin Tiflisî'lerin eserleri 9.–13. yüzyıllarda Gürcistan coğrafyasında Türk-İslam medeniyetinin zenginliğini kanıtlaması bakımından önemlidir.

Azerbaycan kültürü, edebiyatı intibahının öncülleri Felekî Şirvanlı'nın (1108–1146), Hakanî Şirvanlı'nın (1120–1190) Tiflis'e zaman zaman misafir gelmeleri, onların, ünlü Nizamî Genceli'nin (1141–1209) eserlerinin, konularının burada da yayılması Tiflis'te ve tüm Gürcistan mekânında edebiyat geleneklerinin yerleşmesine imkân sağlamıştır.

Şair Hakanî'nin mektuplarından açıkça görülmektedir ki, onun eniştesi Mühezzebeddin, Kurtbasar'dandır. Kurtbasar kalesi, buradaki Akçakale'nin yerinde olmuştur (Memmedli Ş 1996, 18). Hakanî'nin mektuplarında adı geçen üçüncü damadı, sevimli talebesi Mahmut Müeyyededdin de Tiflislidir (Memmedli Ş 2003, 43). Hakanî'nin, Mahmut Müeyyededdin Tiflisli'yi “hikmeti kalem” ve “mücüzi kalem” adlandırması adı geçen Tiflisli'nin görkemli bir âlim olduğuna işarettir (Sarvan 1998, 9). Dahi şair Namaned redifli kıtasını Müeyyededdin Tiflisli'nin ölümüne adanmıştır ve onun ölümüne üzüldüğünü ifade etmiş, onu “ilhamın kökü”, “isteklerin yıldızı”, “dostların en seçimlisi” diye tarif etmiştir. Hakanî'nin “Bu Kür Ceyhun olur, Tiflis Semerkant'ı koyar arkada” diye vasıflandırması (Memmedli Ş 1996, 19, 20), Abhaz'ı, ak yüzlü, kıvrım saç Gürcü güzelini övmesi ilgi çekicidir.

Nizami Genceli Tiflis şehrini “cennet bezekli güzel toprak, gül bağı” diye vasıflandırmıştır.

Gürcistan hükümdarı Kurucu Davit Kıpçak hâkimi Ertek'in kızı Kurantaht ile evlenmiştir. Ünlü kraliçe Tamar da adı geçen Kıpçak kızından doğmuştur (Memmedli Ş 1996, 21).

1.4. Gürcistan'da Türk Edebiyat Muhiti

Ahıska'nın, Borçalı'nın, Karayazı'nın, Karaçöp'ün, Mühren'in her obasından bağlama saz sesi işitilmiştir. Her köyün, her beldenin saz söz adamları, her bir ağanın, her bir beyin kendi âşığı olmuştur.

Kudretli saz söz sarrafları tüm bölgenin sevimlilerine dönüşmüşlerdi.

Bölgedeki yerleşim yerleri arasında şiir ocakları, bireylerden genele, yani edebiyat ocaklarından edebiyat muhitine doğru biçimlenmenin olduğunu göstermektedir.

Muhitin edebî ve kültürel biçimlenmesini sağlayan edebiyat ocakları ortak özelliklerle nitelenmiş olmakla birlikte özgün farklılıklar da vardır.

Muhitin mekânsal edebiyat çevrelerini bu şekilde sınıflandırabiliriz:

- Tiflis ve yakın çevresi
- Borçalı Aran-ova semti – Kaçağan, Sadaklı, Kaş Muğanlı, Kürüstü, Sarvan yöreleri,
- Borçalı Bağlar semti – Arıklı, Bolus Kepenekçi, Çörük Kemerli, Darvaz, Fahralı yöreleri,
- Borçalı Yaylalar semti – Karabulak, Saca, Soğukbulak, Yırğançay yöreleri,
- Karayazı semti – Kosalı-Nazarlı, Tekle yöreleri,
- Karaçöp semti – Yedi köylü Karaçöp obası,
- Ahıska semti – Ahıska, Ahılkelek yöreleri.

Bu şiirsel sanat ocakları arasında verimlilik oranı sanatçı sayılarına göre farklılık göstermektedir:

5 ve daha fazla sanatçıya sahip yerleşimler: Fahralı, Kosalı, Soğanlık, Şeytanpazar, Tekle

4 sanatçıya sahip yerleşimler: Görarkı, Kaçağan, Kızılhacılı, Lecbeddin, Sarvan

3 sanatçıya sahip yerleşimler: Hasanhocalı, Kölagir, Kuşçu, Saraçlı

2 sanatçıya sahip yerleşimler: Bolus Kepenekçi, Eğrem, Kaş Muğanlı, Kürüstü Kepenekçi, Tekeli

1 sanatçıya sahip yerleşimler: Arıklı, Baydar, Beyler, Darvaz, İmirhasan, Karabulak, Kazlar, Kireç Koçulu, Muğanlı, Saca, Soğukbulak, Ulaşlı, Yırğançay

Anlaşıldığı üzere, verimli sanat ocakları olarak 30 sanatçıyla Tiflis Şeytanpazar mahallesi ve 17 sanatçıyla Borçalı Fahralı obası ilk akla gelenlerdir. Sonra 6 sanatçıyla Kürüstü Köseli köyü, 5'er sanatçıyla Soğanlık kasabası, Tekle köyü bilinmektedir. Daha sonra 4'er sanatçıyla Görarkı, Kaçağan, Kızılhacılı, Lebeddin, Sarvan köyleri ve 3'er sanatçıyla Hasanhocalı, Kölagir, Kuşçu, Saraçlı köyleri seçilmişlerdir.

Başka deyişle, edebiyat ocakları arasında yerleşim yerleri sanatçı sayısı ile genel edebiyat muhiti sanatçı sayısı oranında:

13'ünde 1 sanatçı, %36,7

5'inde 5 ve 5'ten fazla sanatçı, %16,7

5'inde 4 sanatçı, %16,7

5'inde 2 sanatçı, %16,7

4'ünde 3 sanatçı, %13,3 olmuştur.

Tiflis ve Yakın Çevresi

Tiflis'teki Türk edebiyat geleneklerinin yükselişi, Borçalı'daki edebiyat sürecinin gelişimini olumlu etkilemiştir. O dönemde Tiflis'in Kafkas'ın genel toplumsal siyasal, kültürel merkezine dönüşmesiyle ilgili ilerici bilim insanlarının, şairlerin, edebiyatçıların buraya gelip faaliyet göstermeleri Tiflis'te Türk edebiyat muhitinin ve yakınındaki Borçalı edebiyat ortamının gelişimine destekte bulunmuştur. Tiflis'in kültürel odak olmasından Gürcistan'daki Türkler de yararlanmışlar.

Anne taraftan Yadigâröğulları neslinden Doğubilimci, şair Mirza Cafer Topçubaşı'nın (1784–1869) şairlik istidadını Rus edebî eleştirmeni Vissarion Belinski de kıymetlendirmiş, şiirlerini “bayındırlı şiir ürünleri, esinli eserler” olarak tanımlamıştır. Mirza Cafer'e şairlik ününü 1835'te yayınlanmış Farsça “Galibiyet Teranesi” poeması / uzun şiiri ve Türkçe, Farsça iki şiir kitabı kazandırmıştır. Rusçaya çevrilmiş olan bu yapıtta 1812 savaşının acıları öne çıkarılmıştır. Müellif dünyayı sert kayaya, insanları bu sal kayanın tanelerine benzeterek: “Dünyanın iki kapısından birisi giriş, diğeri çıkış içindir ve o insan şerefli ki, bu dünyada kendisinden sonra şan şöret koyup gider” der. Mirza Cafer'in babası Genceli Ali Mardan Bey, Yadigâröğlü Mehemed Sadık Bey'in kızıyla

evlenmiştir. Kafkas serdarı sarayının sözcüsü Ağabey, tümgeneral İsrail bey Yadigâroğulları, Mirza Cafer'in kız kardeşinin çocuklarıdır.

Tebriz'den Tiflis'e gelerek, Arap harfli epigrafi yazıtlarının okuyucusu, çeviricisi, Tiflis Aliye mektebinde muallim çalışmış, ders kitapları yazmış Fazıl Han Şeyda (1790–1852) burada saygı kazanmıştır.

Genceli düşünür şair Mirza Şefi Vazih (1794–1852) Tiflis'te öğretmenlik yapmış, Divanî Hikmet edebiyat meclisini kurmuştur. Hikmetli şiirleri dünyaya buradan kanat açmıştır. Gürcüce İveria gazetesi sayfalarında Mirza Şefi mahlasıyla özdeyişleri yayınlanmıştır (Memmedli Ş 1988, 88–93).

Abbaskulu ağa Bakihanlı Kutsi (1794–1847) belirli süre Gürcistan'da yaşamıştır. Gazellerinin birinde: “Tiflis'in köşesinde bu ömrü geçiririm bahtiyar” der. Şiirlerinin, manzum hikâyelerinin, diğer edebî yapıtlarının çoğunu Tiflis'te kaleme almıştır. Meşhur Tiflis muhammesinde “Tiflis'e nazar kıl ki gülistana dönmüştür” dizesi geçer (Çobanov 1977, 12).

Azerbaycan modern edebiyatının kurucusu, ünlü dramaturg Mirza Fethali Ahundzade (1811–1878), ömrünün 44 senesini Gürcistan'da geçirmiştir. Tiflis'in toplumsal edebiyat âlemi onun yetkinleşmesinde mühim rol oynadığı gibi, o da gerçekçi edebiyat mirasıyla bu muhite önemli ölçüde etki yapmıştır. Büyük sanatçının komedileri henüz 19. yüzyılda Tiflis'te Türk tiyatrosunun teşekkülünde temel yer tuttuğu gibi, Lenkeran Hanının Veziri eserinin ünlü şair, Akaki Tsereteli tercümesinde Gürcüce oyunu da önemli kültür-edebiyat olgusuna dönüşmüştür.

Borçalı Yadigâroğulları neslinin münevverleri Mirza Fethali'nin sırdaşları, aziz dostları olmuşlar; Akaki Tsereteli'nin mektuplarından onun Sankt Petersburg Üniversitesi'nde öğrenim yıllarında Petersburg'da Rusya çarının özel muhafızlar takımında hizmet göstermiş Yadigâroğulları neslinden askerlerle dostluk ilişkisinde bulunduğu anlaşılmaktadır (Memmedli Ş 1988, 53). Tümgeneral rütbeli İsrail Bey Yadigârov (1815–1885), Mirza Fethali ile gönül sırdaşı olmuştur. Borçalı'nın Rusya'da öğrenim görmüş öncü aydını, Petersburg Üniversitesi mezunu Ağabey Yadigârov (1823–1892) Tiflis'te Kafkas serdarlığı defterhanesinde Mirza Fethali ile bir ofiste görev yapmış, onun alfabe ıslahatı projesini destekleyen bir kitapçık da hazırlamıştır. Sarvan köyü kökenli tanınmış münevver Ahund Mustafa Talıbzade onun

arkadaşlarından olmuştur. Mirza Fethali bizzat Talıbzade'nin zengin kütüphanesinden yararlanmıştı (Saraçlı E 1983, 5–6).

Mirza Fethali, Borçalı'ya, Karayazı'ya sık sık gitmiş, ihtiyar yaşlarında günlerce Borçalı'da kalmış ve ailesiyle birlikte her yaz Kocur'daki yayla evinde, Başgeçit yaylalarında dinlenmiştir.

Tiflis'teki etnik öbekler arasında da işlek bir iletişim aracı ve şiir sanat dili olarak en çok Türkçe kullanılmıştır. Tiflis'te Türklerin yoğun buldukları mahalleler, Ortaçala bağları, Şeytanpazar kahvehaneleri çalıp okuyanların yığınak yerlerine dönüşmüştür.

“Tiflis'te ticaret meydanı Türk-Tatar Meydanı sayılmıştı, buraya Şüregel'den, Marneuli'den, Dürnük'ten un, buğday, Karayazı'dan pirinç, Şıklı'dan peynir, Hamamlı'dan yumurta, Celaloğlu'dan ve Mengilis'ten patates, Lembeli'den yağ, Borçalı'dan bostan ve sebze, soğan, patlıcan gönderilmişti” (Grişaşvili 1985, 7). Bu ticari ilişkilerde elbette ki, Borçalı–Karayazı köylerinden Tiflis'e söz sohbet de gelmiştir. Ünlü Gürcü şairi İoseb Grişaşvili'nin “Öteden beri bizde hiçbir evlenme töreni, hiçbir doğum günü ziyafeti, hiçbir düğün, hiçbir şölen âşısız, sazendesiz geçmezdi” (Grişaşvili 1985, 140) ifadesi Tiflis'in kültürel edebî özgülüğünü belirleyici niteliktedir.

Kaynaklarda Ortaçala'nın, Şeytanpazar'ın saz söz ehlerinden Allahverdi, Eziz, Esedullah, Hurşit, Hüseyin, İbrahim, İsmail, Kul Ali, Samed, Refi, Resul Yetimi, Şefi ve diğerlerinin şiirlerine rastlanmaktadır (KYK 2001, 1–43). Tiflis arşivlerindeki Gürcü harfleriyle defterlerde şiirlerine yer verilmiş olan Çirkin Ekber, Fakir, Hasta Yetim, Kasım, Kurban, Mahzun, Malul, Mazlum, Memmed Ali, Mine, Mucur, Mürşit, Müştak, Neşet, Nevası, Revan, Rıza, Süleyman, Şükür, Tekle Şeyda, Ülfet, Zeki vd âşıkların, saz şairlerinin (GYM 1894) kimliğini somut olarak belirleyemiyoruz; bunlardan bazıları, kuşkusuz, Tiflis'te, Borçalı köylerinde yaşamışlardır.

Kilisenin, mescidin ve sinagogun aynı mahallede var olduğu Tiflis şehrinde yaşamış İbrahim, şiirlerinin birinde şöyle der:

İbrahim din besler dinler içinde,
Kızılgül de misk ü amber içinde.

(KYK 2001, 40)

Tiflis–Soğanlık edebiyat ocağından Dertli Hurşit ile İbrahim'in muamma-kıfılbent üstündeki atışmasında dinî, tasavvufî, mistik konular

ele alınmıştır (KYK 2001, 10–11). Selman Mümtaz mecmuasında Hurşit mahlasıyla yazılmış birkaç şiir bulunmaktadır (Mümtaz 2005, 55–57).

18. yüzyıl sonunda II. Erekle'nin sarayındaki Allahverdi, Borçalı Yadigâroğulları neslinden vezir, şair Mehmed Sadık Bey'in evladıdır (Memmedli Ş 1996, 54, 61). Çocukluk, gençlik çağları Borçalı'da geçmiş, şarkıcı, çalgıcı olarak burada ün kazanmış olan Allahverdi'yi dinlemek amacıyla, Gürcü şehzadeleri buraya gelmişlerdir. Sonra Allahverdi Tiflis'te şah sarayında Azerbaycan türkülerini ve Gürcü şarkılarını icra ederek saray çevresinde de ünlenmiştir. “Rus şiirinin güneşi” olarak tanımlanan Aleksandr Puşkin, Erzurum'a giderken yol üstündeki Ortaçala bağlarında Allahverdi ile karşılaşmış ve Allahverdi, Puşkin'i şiirleri ile büyülemiştir. Nikoloz Barataşvili'nin babası Meliton Barataşvili de ona içten bir şiir adamıştır. Şah Giorgi'nin oğlu, ömrünün çoğunu Borçalı'da geçirmiş Garip mahlaslı şair Davit, muhammeslerinin birinde Allahverdi'ye “ağır kişi, berk eren, sıcak şile pilav pişiren” diyerek övmüş, “Çağırın, gönül ovunduran Allahverdi'yi, gelsin” demiştir. Şair Grigol Orbeliani ise, muhammesinde Allahverdi'yi “tatlıca okuyan ihtiyar bülbül” olarak tanımlamıştır.

Şehrin müzik ortamında tarın, kemençenin, sazın üstünlük kazanmasında “Tiflis ehlinin dildadeleri / sevimlileri” olarak tanımlanan Ebdülbaği, Sadıkcan, Settar ve Allahverdi büyük rol oynamışlardır. O dönemde Tiflis'te ve başka yerlerde tar, saz, kemençe, def, zurna, düdük, nağara gibi müzik aletleri, Bayatı Şiraz, Çahargâh, Hümayun, Mahur, Rast, Şur uzun havaları sevilirmiş. Tiflis'te Allahverdi'nin, Ebdülbaği'nin, Sadıkcan'ın, Settar'ın Şark konserleri ilgi çekmiştir.

Azerbaycan şiir türleri ve şekillerinin – bayatı, giraylı, koşma, tecnis, muhammes – Gürcü şairlerini etkilemesinde de Allahverdi'nin ve başka sanatçıların katkıları vardır. O çağların şiir, müzik meclislerinin etkin katılımcılarından olmuş Ketevan Orbeliani anılarında: “Aleksandre Çavçavadze'nin şiirlerine bir Türk, şarkı besteleyip okurdu” (Çavçavadze 1986, 9) ifadesine yer vermiştir. Burada adı anılan ses sanatçısının Allahverdi olduğu ön görülmektedir. Gürcü romantik şairi Aleksandre Çavçavadze'nin (1786–1846) Bayatı, Latayır, Muhammes, Müstezat, Teclis adlandırdığı şiirlerini Allahverdi “Badısaba çimen”, “Bahçe duvarından aştım”, “Bir nazıyla bir gamzeyle”, “Can gülü bu yerlerdedir”, “Dübeyti”, “Dügâh Guşe”, “Hüseyinî”, “Kacar Bayatı”,

“Ben ha Genceli değilim”, “Mensuriye”, “Nazı ben nazı”, “Osmanlı Kaidesi”, “Şehnaz”, “Şüşter Muhalif”, “Rast Guşe”, “Uçtu gönül kuşu” (Çavçavadze 1986) ve diğer saz, tar makamları üstünde icra etmiştir.

Aleksandre Çavçavadze'den önce yaşamış Gürcü mepe-şahları ve şairleri I. Teymuraz'ın (1589–1663), Arçil'in (1647–1713) VI. Vahtang'ın (1675–1737), Tiflis kentsel şiiri temsilcisi Besiki'nin (1750–1791) muhammesleri, müstezatlari, koşmaları, tecnisleri Doğu şiiri akışındadır.

Tiflis'te halk şiiri tarzında Türkçe şiirler söylemiş, repertuarlarında Türk türkülerinden, manilerinden, koşmalarından, destanlarından esinlenmiş Gürcü, Ermeni meydan âşıkları, saz şairleri yetişmişlerdir.

Gürcistan'da etnik-kültürel ilişkileri inceleyen Şahbaz Şamioğlu'nun ifadesi üzere, Borçalı folkloru, Gürcü edebiyatına etkide bulunabilecek seviyededir (Şamioğlu 2002, 56–57). Borçalı ozanlığının öncüllüğünü vurgulayan Tinatin İsabalıkızı: “Tiflis'te Gürcü, Ermeni milli sanatlarının Azerbaycan edebî gidişatının ilavesine dönüşmesi olgusunda merkez rolünü Borçalı âşık muhiti oynamıştır” demektedir (İsabalıkızı 1999, 20).

Tiflis şehir şiirinin özgünlüklerini araştıran Giorgi Şahgulaşvili: “Âşık şiiri, Gürcü düşüncesi için gayri immanent, yani gayri ögesel bilgi idi, bu sanat Doğu-Türk âleminden dâhil olarak, Tiflis'te yaygınlaşmıştır” görüşündedir (Şahgulaşvili 1987, 11).

Saz-âşık şiiri tarzı Gürcü edebiyatına Türk dilli muhitten, en çok da yakın Borçalı'dan gelerek yayılmıştır. Tiflisli ses sanatçısı Allahverdi'nin buraya Borçalı'dan gelmesi, ayrıca Tiflis'te Gürcü, Ermeni sanatçılarının bazılarının – Hezir ve diğerlerinin Borçalı bölgesinden olmaları, bazılarının, örneğin Yetim Gürcü'nün Borçalı ilinde çalıp çağırmaları dediklerimize tutarlı deliller niteliğindedir.

Gürcüler, şiir söyleyip okuyan kendi halk sanatçılarına mgosan(i) derler (Hacılar 1991, 8–9) (Hacılar 2005, 141). Gürcü meydan şiirinin ünlü temsilcisi Yetim Gürcü'nün (1875–1940) ilk kitaplarından biri 1911'de Yeni Mgosanlar ve Ezgileri adıyla yayınlanmıştır (GEM 1999). Ozan – mgosan kelimelerindeki gövde, ses benzeyişi dikkat çeken bir başka husustur. Tiflis'te mgosan'lar veya karaçoheli'ler / kara çuhalılar, sazandeler olarak adlandırılan bir kısım halk sanatçıları ya kendileri Azerbaycan Türkçesinde giraylılar, koşmalar, tecnisler, yedeklemeler, dudakdeğmezler-lebdeğmezler söylemişler, ya da Türk ozanların şiirlerini okumuşlardır.

Tiflis'te Gürcü mgosan'lar, aşuğ'lar, lirik şairler Besiki, Aleksandre Çavçavadze, Grigol Orbeliani, Akaki Tsereteli, Yetim Gürcü gibi isimler kendi dillerinde Türk şiirinin bayatı, koşma, tecnis, muhammes, müstezat gibi şekillerine özgü eserler ortaya koymuşlardır.

Oysaki Tiflisli Ermeni halk müziği sanatçılarının, âşıklarının çoğu – Çakmakçı Aslan, Dülger Oğlan vd sahte düzmecelerle, kerdiyar, yani aynı dörtlükte Türk, Ermeni, Gürcü, Rus kelimeleri kullanılarak kafiye kurulması biçiminde intihal şiirler ortaya koymuşlardır. Örneğin, Bahçede Güller adlı popüler Azerbaycan türküsünü 1893 yılında Görgez Oğlan mahlaslı Martişka Gorgazov telif eseri olarak yayınlamıştır (Veliev H 1984, 82–83) (Memmedli Ş 1988, 104–107). Tiflis Azerbaycan tiyatrosuna muhalif olarak Ermeni tiyatro ekibi de oluşturulmuştur (Hacıev 1984). Bazı Ermeni sanatçıların önemli bir çoğunluğu, örneğin Türkçe de şiirler söylemiş Sayat Nova, Küçük Nova, İskender Nova, Şikeste Şirin, Şamcı Melkon, Keşiş Derdimend, Biçare, Yolcu Oğlan, Dellek Oğlan, Görgez Oğlan, Çerkez Oğlan, Naçar Oğlan, Civanî, Azira, Çakmakçı Aslan, Zabuzaloğlu ve başkaları, kendi mahlaslarını Türkçe olarak kullanmışlardır (Veliev H 1984, 86–87) (Memmedli Ş 2000).

Arşiv belgelerindeki Gürcü harfleriyle mecmualarda Fuzulî'nin, Vidadî'nin, Vakıf'ın şiirlerine rastlamamız dolayısıyla Tiflis meclislerinde onların şiirlerinin de seslendirildiği anlaşılmaktadır.

Yetim Gürcü, Hezir daha çok ün kazanmışlardı ve onların koşmaları, tecnisleri malumdur (Bir Sinede 1981, 13–16) (Veliev H 1984).

Tiflis meydan şairi, halk müziği sanatçısı Yetim Gürcü'nün (1875–1940) dedesi Osmanlı'ya esir düşmüş, Müslümanlığı kabul etmiş ve ona burada Gürcü mahlası verilmiştir. Onun debbağ oğlu anlamına gelen Dabğışvili soyadı babasının debbağ (deri ustası) mesleğiyle ilgilidir. Genç yaşlarında anne babasını kaybetmiş olan şair, Yetim Gürcü mahlasıyla tanınmıştır (Yetim Gürcü 1999, 2).

Yetim Gürcü, Tiflis'in Türk mahalleleri olarak bilinen Meydan, Ortaçala, Şeytanpazar çevresinde, Borçalı ilinde, Bakü'de de şarkılar besteleyip okumuştur.

Kendi şiirlerine, ayrıca Fuzulî'nin, Vakıf'ın, Vidadî'nin de sözlerine şarkılar bestelemiştir.

Türkçe şiirler de seslendirmiş, Gürcüce şiirlerinde bayraktar, bülbül, defter, ikbal, zümrüt, lokman, kahraman, koç, kotan, sim ve benzeri

kelimeler etkin şekilde kullanmıştır (Yetim Gürcü 1999). სიყვარულის მგოსანი ვარ Aşkın ozanırım, მე სახალხო მგოსანი ვარ ტფილის ქალაქს, საქართველოს Ben halk ozanırım Tiflis şehrinin, Gürcistan'ın (Yetim Gürcü 1999, 14, 52) ifadelerini örnek verebiliriz.

Gürcü romantik şairi Grigol Orbeliani, Gürcü modern edebiyatının kurucularından Akaki Tsereteli, ayrıca Rapiel Eristavi, Davit Garip, Gürcü Güloğlan, Gürcü Kikola, Miskin Gürcü, Şahoğlu ve diğerlerinin de Doğu / Türk şiiri şekillerini kullandıkları görülmektedir.

Arşivlerdeki Gürcü harfleriyle mecmualarda, defterlerde Tiflisli, Borçalılı Dertli Hurşit, Fahralılı Üveyler Allahverdi, Kızılhacılı Kul Ali vd gibi şairlerin şiirlerinin yazılması (GYM 1894) bu şiirlerin Tiflis'te Gürcü âşıkların, sanatçıların söz repertuarlarında belirli yer tuttuğuna tanıklık eder.

Bu tür olgular, Tiflis kentsel şiiri ile Borçalı yöresel edebiyat gelenekleri arasında sanat köprüsü bakımlarından da önemlidir.

Tiflis'in Harpuh, Kaleli, Meydan, Ortaçala, Sololak mahallelerinde ve şehrin yanı başındaki Soğanlık Poniçala köyünde yüzyıllar öncesinden başkente yerleşen Türk sanatkârlar da olmuştur. 18.–19. yüzyıllarda Mehmed Sadık Yedigâröğlü, Kâzım, Rızvan, Allahverdi, 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında Biçare Hüseyin, Dertli Hurşit, Eziz, Esedullah, İbrahim, İsmail, Kemal, Memmed Bağır, Recep, Refi, Resul Yetimi, Sadık Sultanov, Samed, Şefi ve diğerleri Tiflis'in Meydan, Ortaçala, Şeytanpazar mahallelerinde Türk edebî sözünü yaşatmışlardır.

Azerbaycan ozanları Alı, Dede Alasker, Veli Bozalkanlı, Hüseyin Bozalkanlı, Hüseyin Şemkirli, Necef Akkilseli, Növres İman, İskender Ağbabalı ve başkaları, Anadolu ozanları Zülali, Şenlik, Sümmanî ve başkaları Tiflis'te bulunarak, çalıp okumuşlardır.

Borçalı Aran-Ova Semti

Bu edebiyat çevresi, günümüz Marneuli (Borçalı) ilçesini kapsamıştır. Söz konusu edebiyat çevresi yerleşim yerlerinin lokal bütünlüğü açısından aşağıdaki kısımlar üzere sınıflandırabiliriz: Kaçağan–Sadaklı yöresi, Kaş Muğanlı yöresi, Kürüstü Demircihasanlı yöresi, Sarvan yöresi.

Kaçağan–Sadaklı yöresinde -günümüz Marneuli ilçesinin güney semtinin Ahlımahmudlu, Beyazıt, Kaçağan, Kasımlı, Kırıklı, Kireç

Muğanlı, Kuşçu, Sadaklı, Saral, Taştepe, Tekeli, Ulaşlı köylerinde- saza, saz şiirine eğilim etkin olmuştur.

Edebiyat gözdelerinden: Ahlımahmudlu'da Hüseyinhan, Beyazıt'ta Mesim, Kaçağan'da Ağacan, İsa, Kasımlı'da Yusuf, Kırıklı'da Nadir, Kireç Muğanlı'da Mecruh, Kuşçu'da Abbas Ali, İbrahim, Oruç, Sadaklı'da Usta Mahmud, Yeter Nine, Hacı Hüseyin Ali, Taştepe'de Şamil, Tekeli'de Bağır, Mehemed Sadık, Ulaşlı'da Dollu Abuzer vd.

Kaş Muğanlı yöresi, günümüz Marneuli ilçesinin Baydar, Kaş Muğanlı, Kürtler, Lecbeddin köyleri arazilerini içerir. Zamanında Baydar sultanlığı olmuş, Hıram nehrinin aşağı akımı boyundaki Damgacı adında ticaret meydanı, cevahir pazarı var olmuştur ve bu durum çevrede kültürün gelişimine yardımda bulunmuştur.

Edebiyat gözdelerinden: Baydar'da Leyli Ezizbeykızı, Muğanlı'da Kasım Ağa, Hındı Memmed, Lecbeddin'de Veli Seyyar, Ayyar, Ahmed Hancallıoğlu vd.

Kürüstü Demircihasanlı bucağı – şimdiki Marneuli ilçesinin Ambarlı, Keşeli, Kosalı, Kürüstü Kepenekçi köyleri bölgenin toplumsal, kültürel, edebî düzleminde zengin yörelerindedir. Civarda etkin edebiyat ocağı olarak Kosalı beldesi seçilmiştir. Bu belde Birinci Kosalı, İkinci Kosalı, Karayazı Kosalı köylerine bölünmesine rağmen, onların kökü özdeştir.

Edebiyat gözdelerinden: Zabit, Nasip Baba, Nebi Efendi, Veli Efendi, Mirza Mehdi Velizade, Mail Yusufoğlu, Sadi Bey Arif Müftüzade, Hoca Mahmudoğlu, Mehemed Kasımoğlu, Paşa, Alhan Karayazılı, Aslan Kosalı, Zahid Elempaşalı vd.

Sarvan yöresi olarak sınıflandırdığımız Candar, Görarkı, Kızılhacılı, Sarvan kasabaları edebî coşkunluk ekseninde etkin sanat yöresine aittir. Edebiyat gözdelerinden: Gorarkı'da Abbaskulu İlebağlı, Oruç, Kızılhacılı'da Kul Ali, Kul Necef, Sarvan'da Kerim Şerifli, Hüseyin Minasazlı vd.

Borçalı Bağlar Semti

Bölgenin bağlar semti deyince günümüz Bolnisi ilçesi ön görülür. Bu çevreyi doğu ve batı yöreler olarak iki kısma ayırabiliriz. Aşağı (doğu) kısımda Fahralı, Arıklı yöreleri, yukarı (batı) kısımda Bolus Kepenekçi, Darvaz yöreleri seçilmiştir.

Yörenin doğusunun Fahrallı, İmirhasan, Koçulu, Saraçlı köylerini kapsayan güney kısmı edebî verimlilik bakımından daha zengin sayılır. Tek bir köyde – Fahrallı'da on beşten fazla ozan-âşık, halk şairi vardır. Bunlar; Fatma Alikızı, Güller İsmail, Güller Peri, Güller Ali, Usta Polat, Üveylar Allahverdi, Sekine Almemmedli, Kerbelayı Ali, Miskin Nebi, İbrahim Ağakışioğlu, Hüseyin Mahmudoğlu, Ellez Bekiroğlu, Şaban, Rehim, Hesên, Şemistan, Bayram. Diğer edebiyat temsilcilerinden: Koçulu'da Cebrail, Saraçlı'da Ahmed, Hüseyin, İsmail vd.

Ayrıca Arıklı merkez olmakla Hasanhocalı, Kölagir, Muğanlı köyleri vardır. Edebiyat temsilcilerinden: Arıklı'da Yusuf Efendi Allahyarzade, Hasanhocalı'da Musa Veledi Mahmud, Mehemed Musazade, Kölagir'de Muhakker, Mehemed Ali vd.

Yörenin batı hissesinin güney kısmındaki Bolus Kepenekçi köyünde Alhas Hacallı, Emin Hacallı gibi iki otorite edebî simanın yetişmesi bu obanın sazın sözün verimli ocaklarından biri olduğuna delalet eder.

Bu hissenin merkez kısmındaki Çörük Kemerli'de Meşhedî Hüseyin'in, hissenin kuzey kısmında Darvaz obasında Şair Cafer'in şiirleri malumdur (Edebî Gürcistan 2012, 47–48).

Borçalı Yaylalar Senti

Yaylalar senti edebiyat çevresi sınıflandırılmasında günümüz Dmanisi ilçesinin köyleri düşünülmüştür.

Dağlar koynundaki Başgeçit dolaylarında şiirin, sanatın daima kadir kıymeti gözlenmiştir.

Yörede şairler Karabulak'ta Mehemed Şindili, Saca'da Balakışi, Soğukbulak'ta Memmed Tülü, Yırğançay'da Miskin Allahverdi vd isimleri dikkati çekenlerden bir kaçıdır.

Karayazı Senti

Karayazı senti edebiyat çevresi, günümüz Gardabani ilçesinin ekser köylerini kapsamıştır.

Yörede Kosalı-Nazarlı, Tekle obalarında edebî söz sanatının coşkunluğu sürekliliğini korumuştur.

Edebiyat gözdelelerinden: Kosalı-Nazarlı'da Mirza Mehdi Velizade, Tekle'de Aşır Ahmedoğlu, Memmed Halil, Şeyda, Temur Caferoğlu, Ahmed Hüseyinoğlu, Almemmed Hüseyinoğlu, Hesên Tateroğlu vd.

Karaçöp Semti

Karaçöp semti edebiyat çevresinde – Kaheti bölgesi Sagareco ilçesi Karaçöp denilen Türk köylerinde Gülü, Hacı Veli, İsmail Merdanoğlu, Kasım, Yetim Musa, Murguzlu Abdullah, Pirili Alihan, Zakir vd saz şairleri, âşıklar çalıp çağırılmışlardır.

Yörede en kudretli sanatçı Yetim Musa sayılır.

Ahıska Semti

Ahıska paşalığında yaşayan Karapapaklar 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında Borçalı, Gazağ, Şemşeddil sancaklarından göçmüşlerdir. Ahılkelek merkezli Cavahet bölgesindeki Karapapak İmirler vaktiyle Borçalı İmirhasan obasından gelmişlerdir. Niyal Düzlüğü olarak adlandırılan araziye yerleşerek, Hertüz beldesini kurmuşlardır. Tiflisskie Vedomosti Tiflis Haberleri gazetesinin yazdığına göre, Borçalı ve Şemşeddil mıntıklarından çıkmış ve Hertüz / Hertvis livasının Kür ırmağının sol kıyısındaki ova yerlerinde ve vadilerinde kışlaklarda bulunan Karapapaklar, İmirhasanlar olarak adlandırılmışlar. İmirhasanlar, Diliga, Elanca, Göye, İpnet, Kakavel, Nazrov, Vana kışlaklarında yaşarlar. Karapapaklar veya başka adıyla Terekemeler, Borçalı ve Şemşeddil mıntıklarından göçmüş Türklerdir. 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında kendi sürüleri ve hayvanlarıyla bu paşalığın topraklarına gelmişlerdir. Onlar paşalar zamanında hiç bir vergi ödememiş olmakla birlikte talep edildiğinde silahlanıp savaşa hazır olmaları istenmiştir (Valehoğlu 2005, 60).

Asıf Hacı: “Ahıska âşık ve umumiyetle folklor muhitinin Borçalı ve Çıldır'dan kısmen farklı yanı klasik yazılı edebiyatın daha güçlü tesiridir, bu da burada paşalığın saray ananesinin, dini ve ilahiyatçı mekteplerin etkinliğiyle izah olunabilir” (Hacı 2014, 71) kanısındadır.

Ali Şamil'in ifade ettiği gibi; “Borçalı ve Ağbaba ile kültürel ve ekonomik cihetten sık bağlı olan Ahıska bölgesi Anadolu ile Azerbaycan arasında sanki bir köprü, bir bağdır” (Şamil 2012, 22).

Ahıskalı üstatların, sık sık oraya gitmiş saz söz ehlinin etkisiyle orada yetişmiş Meshetli Türk, Gürcü âşıklarından Faydaî, Kâzım, Mehemed Sefili, Pektaî, Ruhanî, Sandro, Sefil Lado, Şeydaî, Şivga, Yaralı Mahmud, Zeyin ve diğerlerinin Türkçe şiirleri (Hacılar 1991) içerik

bakımından Borçalı–Ahıska sanat geleneğiyle yakından ilgilidir. Ahıska, Ahılkelek havalisinde Karapapak sanatçıların etkisiyle Türkçe ozan şiiri tarzında şiirler söyleyen Gürcü şairler, Gürcü âşıklar da yetişmiştir. Tiflis'te Gürcü âşıklar da bağlama saz çalmışlardır (Hacılar 1991, 73).

Molla Halis'ten:

Bir kes ki dininde Müslüman ola,
Onun da dilinde salavat ola.
Yazısı mahizer olur duasız,
Kelimesi dilde şahadet ola.
Molla Halis hayli salavat vere,
Günahlarımıza irahmet ola.

(AEİ 1914, 103)

Molla Halis serden kalkar külahı,
Bana yardım eyle, kadir İlahi,
Otağında asılıptır silahı,
Böyle yiğit olan neden gam çeker.

(Korkmaz 2015, 87)

Gürcüce დროება Droeba (zamane) gazetesinin 24 Eylül 1878 sayısında Ahılkelekli gazeteci Solomon Bavreli-Aslanışvili'nin Osmanlı'nın Ardahan mıntikasından bir haberi: “Müslümanların Ramazan bayramı son buldu. Sıradan etkinlikler düzenlendi, cirit, güreş olmadı. Her kesin yüzünde bir üzüntü görünürdü. Kahvehanelerde sıradan çongur-keman avazı ve hoş muhammesler duyulurdu: Divanî'nin ve Meftunî'nin muhammesleri, adı geçen Meftunî Ahıskalı Gürcü şairdir” (GMK 1878/193, 1–2; <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/161845>). İsimleri zikredilenlerden Divanî Ardahanlı Türk âşık, Meftunî Ahıska Oşora köyünde Gürcü âşık olmuşlar, Meftunî Türkçe şiirler söylemiş, diğer Gürcü âşık Şivğa / Şığva (1860–1906) ile bilişmiş, tanışmıştır.

Tiflis'te, Borçalı'da mersiyehanlar, sinezen üstatları yetişmişlerdi. Gazağ'ın Hanlıklar köyünde, belirli süre Borçalı'da yaşamış Seyyid Mir Hamza Nigârî'nin (1815–1885) şiirlerini Borçalı, Karayazı, Karaçöp illerinde de müritleri meclislerde irticalen söylemişlerdi.

1887/1888 yılında İstanbul'da yayınlanmış نىگارنامه Nigârname divanının bir nüshasının hâlihazırda Keşeli köyü sakini Eflatun Hüseyinoğlu'nun ev koleksiyonunda bulunması, şairin ilk kitaplarından

birinin دیوان نگاری Divanî Nigârî adıyla 1908'de Tiflis'te Gayret matbaasında basılması, kitabın bir nüshasının Ziya Borçalı arşivinde korunması, Cönk-Beyaz'da Nigârî'nin şiirlerinin yer alması (AEİ 1914, 31, 99) (Aşırılı 2003, 133) bu Nakşibendî şairine Gürcistan'da ilgi gösterildiğini doğrular.

Borçalı'da Nakşibendî şairlerinden Mehemmed veledi Binnet önemli bir isimdir. Cönk-Beyaz'da "Sahibi Molla Mehemmed veledi Binnet" notu düşülmüş ve onun Hacı Mahmud Efendi'ye sadakatle hizmet yaptığı bildirilmiştir (AEİ 1914). Hacı Mahmud Efendi (1835–1891), Azerbaycan'ın Gürcistan'la sınırdaki Gazağ ilçesinde yaşamış, Veysel Karanî'yi evliyalar piri adlandırarak, kendisine de Karanî mahlasını kabul etmiş ve Mir Hamza Nigârî'nin müridi, tarikat şairi olarak bilinmiştir. Türbesi Borçalılıların da ziyaret ocağı olmuştur. Türbedeki harimi 19. yüzyıl sonlarında Kalakalalı Celal Samedoğlu, Keşeli Ahmed Osmanoğlu Borçalılıların masraflarıyla yaptırmışlar ve türbenin onarımında Sadaklı Avdı da yardımda bulunmuştur. Hacı Mahmud Efendi her yıl Karağaç yaylasındaki Hacıhalil ocağını ziyarete gelirmiş.

Hasanhocalılı Mehemmed veledi Binnet, şiir yaratıcılığı itibarıyla Hacı Mahmud Efendi'nin sadakatli takipçisi olmuştur.

Kürüstü Kosalı'dan Nesip Baba'nın, Sadaklı'dan Usta Mahmud'un, Yeter Nene'nin, Hacı Hüseyin Ali'nin de Nakşibendî tarikatı yönünde sözler söyledikleri, şiirler yazdıkları bilinmektedir (Aşırılı 2003, 158) (Adıgüzelli 2014, 88–89). Haydar Bey, Kahraman, Mine, Nebat, Piri, Sona gibi şairlerin yalnızca isimleri, şiirlerinden cüzi örnekler kalmıştır.

Kadın şairler arasında Güller Peri, Mine Hanım, Nebat Hanım, Sekine Almemmedli, Sona Hanım ve diğerlerinden şiirler bulunmaktadır.

Bu nedenle farklı mevkilerin edebî süreçleri bütün bir muhiti teşkil etmiştir. Yerli şairlerin yaratıcılıklarında vatan, ata yurt motifleri coşkun akışla süregelir ve bu, edebiyat faaliyetinin temel yönlerinin her üçünde - nazım, edebî nesir ve, tiyatro- etkin şekilde sergilenir.

Gürcistanlı Türkler arasında atayurt, anatoprak sevgileri önceliklidir. Bu, Karapapakların vatan kıvancını yüksek tutmalarıyla örtüşen psikolojik nitelikten dolayıdır. Burada favori konu da vatan sevgisidir.

Şairler memleket dağlarının, derelerinin, yaylalarının, çeşmelerinin isimlerini şiirlerine taşımakla derin yurt sevgilerini ifade etmişlerdir.

Gürcistanlı Türk şairler, şiirlerinde ata yurtlarını, hatta doğdukları köyleri iftiharla dile getirmişlerdir.

Sekine Almemmedli'den:

Ağlağan ağlar kalıp,
İl göçüp, dağlar kalıp,
Hayalimde, ay Alı,
Bahtavar çağlar kalıp.²³
(Almemmedli 2000, 35)

Güller Alı'dan:

İzinize düşüp geliptir Alı,
İli Borçalı'dır, yurdu Fahralı.
(Fahralı 2001, 28)

Sedi Bey Arif'ten:

İlim Kosalı'dır, Kür kenarlıyım.
(Aşırılı 2003, 106)

1.5. Komşu Edebî Bölgelerle Etkileşim

Borçalı'nın yakın komşu bölgelerle edebî bütünleşmesinin mihverini çeşitli bölgelerin etnik ve tarihi bakımdan akrabalıkları teşkil eder. Bu bütünlük, kültürel etnografik yaşam tarzlarında, konuşma ağızlarında olduğu gibi, edebiyat geleneklerinde de birliği sağlar. Şu bilgi, edebî mekânların hem şecere kökünde hem de edebî ortaklığında görülür.

Şecere/ soyağacı kökü bütünlüğü derken, Tiflis'te de, Ahıska'da da, Kars'ta da saz söz sahiplerinin arasında Gürcistan kökenlilerin bulunduğunu ön görüyoruz. Zaman zaman Gürcistan'dan göçler, kovulmalar, sürgünler sürecinde sanatçılar ata yurttan Ahıska'ya, Gökçe'ye, Akbaba'ya, Kars'a, Sulduz'a, Urmu'ya, Gazağ'a, Karabağ'a gitmişlerdir. Bu fiziki taşınmalar yeni yurttan öz ezeli gelenek göreneklerini, özellikle de saz söz ağırlığını korumuşlar, yaşatmışlar.

Borçalı'nın komşuları Ağbaba, Gökçe, Loru, Şöregel nahiyeleriyle hem etnik akrabalık, hem tarih olayları, hem de kültür-edebiyat gelenekleri açılarından birbirlerine bağlılık köklü ve derin olmuştur.

²³ Ağlağan – Başgeçit yaylası; bahtavar – bahtiyar, şanslı

Özellikle, bu bucakların nüfusu orta yüzyıllarda Borçalı–Pembek–Loru hanlığında, 1918 yılına değin Borçalı sancağı terkinde bir çatı altında yaşamıştır. Yalnızca 1918'de Güney Kafkas'ta halk cumhuriyetleri döneminde Borçalı arazisi üç devlet arasında tartışma konusuna dönüşünce Ermenistan–Gürcistan savaşı sonucunda Borçalı sancağı parçalanmıştır. Onun güneyindeki Loru kısmı tarafsız bölge ilan edilmiş, Sovyetlerin ilk yıllarında Loru–Voronsovka bölgesi, üstelik de Lök–Lelvar dağ yamaçları Gürcistan'dan koparılarak, Ermenistan'a verilmiştir (Memmedli Ş 1991). Loru nahiyesinin sanatçılarından Göğemlikli Ahmed, Mollaeyüplü İmankulu ve diğerlerinin şiirleri Gürcistanlı sanatçıların söz repertuarlarında her zaman var olmuştur (KYK 2001, 31). Onlar da doğrudan Borçalı âşık şiir alanına aittirler.

Gökçeli ünlü sanatçı Ağ Âşık mahlaslı Allahverdi'nin (1754–1860) ün bulduğu yerler arasında Gürcistan'ın da adı geçer. “Ağ Âşık'ın Borçalı Seferi” anlatısı özelinde bilgiler vardır (Hekimov 1983, 322) (Üstat Âşıklar 1983, 51).

Akbulaklı Kâzım, Akkilseli Mehemmed, Musa, Talıb, Daşkendlı Memmed Hüseyin, Gökçeli Ağ Âşık, Karakilseli Taptık, Karakoyunlu Musa, Kızılvenkli Alı, Sarıyakuplu Miskin Abdal, Şışkayalı Aydın, Gökçeli Alasker, Memmed Hüseyin, Yarpızlılı Ali, Başhanım Şefikızı, Alioğlu Beşir, Növres İman, Usta Abdullah, Zodlu Abdullah, Dost Pirmemmed, Hacı Bey, Kurban, Tağioğlu Mehemmed, Mirza Beyler ve diğerlerinin şiirleri Borçalı meclislerini süslemiştir. Akkilseli Mehemmed'in “Mehammed ile Gürcü Kızı” hikâyesi Karapapak oymaklarının toy düğünlerinde ilgiyle dinlenilmektedir.

Kızılvenkli Alı, Borçalı'da sıkça bulunmuştur (Kızılvenkli 2006, 183).

Ünlü Azerbaycan ozanı Dede Alasker'in (1821–1926) ağır meclisler yürütmüş olduğu yerler arasında Gürcistan öncelikli yerler arasındadır. Tiflisli Esedullah ile atışmış (Veliev K 1991, 20) (Veliev K 2012, 15), Karayazı'da Tiflisli Cafer ile buluşmuş, ona şiir adamıştır (Âşık Alasker 2014, 467). Gürcistanlı saz şairlerinin, örneğin Ağacan'ın, Şair Nebi'nin, Musa Karaçöplü'nün Alasker'e nazireler söyledikleri, kıfılbentler açtıkları bilinmektedir. Alasker'in sanat takipçileri arasında Gürcistan söz ehlerinden Ağacan, Şair Nebi, Yetim Musa ve diğerlerini zikredebiliriz.

Loru nahiyesi Köprülü köyünden Asker Neziroğlu'nun (1880–1953) giraylılarında, koşmalarında Lelvar dağı ormanına gül dizilen,

çeşmesinden can süzülen cennet ocağı vasfıyla anılarak, Çubuklu yaylası, Leçen dağı, Yeke Yal, Gen Dere, Güllübağ özlemle şiire konu edilir.

Gökçeli Dost Pirmemmed çoğu zaman Gürcistan'da yaşamış, yerli sanatçılarla, örneğin Fahralılı Şair Nebi ile atışmıştır. Gürcistan muhitine o kadar kenetlenmişti ki, onu Borçalılı şair olarak tanımışlardır.

Gürcistanlı âşıkların söz-ifa repertuarlarında Ağbaba, Gökçe sanatçıları Alı'nın, Dede Alasker'in, Memmed Hüseyin'in, Necef'in şiirleri önemli yer tutar (KYK 2001, 19, 20, 35-a). Ağbaba âşık çevresinin “Doğu Anadolu, ayrıca Gümrü ve Borçalı muhitlerinin etkisiyle gelişmiş olduğunu” düşünenler de vardır (Kurbanov T 2014, 12).

Ünlü Çıldırılı Âşık Şenlik, Borçalı edebiyat muhiti ile Ağbaba çevresi arasında da köprü oluşturmuştur. Şenlik Baba'nın çırağı, Ağbaba'nın söz sevdalısı Güllübulaklı Nesib'in şiirleri (Saraçlı H 1992, 180) (Veliev K 2012, 19) ve Şenlik'in Dede Alasker ile sanat ilişkisini yansıtan söylenceler dilde halen dolaşmaktadır (Saraçlı H 1992, 179–184) (Kerimli 2005, 17–24) (Saraçlı H 2016, 273–278).

Ağbaba, Gökçe, Loru, Şöregel sanatçılarından birkaçı Gürcistan'a göçerek, sanatlarını burada sürdürmüş ve bu yolla muhitleri birbiriyle yakınlaşmış, bütünleşmiştir. Muhitler arasındaki sanat köprülerinden birisi de âşık Alı'nın kız kardeşinin oğlu Sadık Sultanov olmuştur. Tinatin İsbalıkızı'nın kanaatince: “Sadık aslında üstat-şakirt ananesiyle Borçalı âşık muhitine üstadı ve dayısı âşık Alı'nın, muhit bakımından ise Gökçe âşıklığının tesirini getirmiştir” (İsbalıkızı 1999, 26).

Şöregel yöresinden Gürcistan'a göçmüş meşhur Ağacan, şiirleriyle o tarafların saz sanatı özgünlüklerini Borçalı'ya taşımış, ayrıca bu çevrelere özgü geleneklerini bağdaştırmış, tamamlamıştır.

1827–1830 yıllarında Gürcistan'dan ağır göç arabaları Kars taraflara da yüz tutmuştur. Mustafa Tanrıverdi'nin tespitine göre, “Karapapaklardan Anadolu'ya göç edenler toplu şekilde değil de küçük kabileler halinde geldiklerinden Anadolu'da iskânları farklı coğrafyalarda olmuştur. Özellikle Kars, Malatya, Elazığ, Sivas, Mardin, Muş, Tokat ve Yozgat bölgeleri Karapapakların iskânının yoğunluk kazandığı yerlerdir” (Tanrıverdi M 2009, 99).

Bu göçlerle birlikte sanat ve kültürel gelenekler, konuşma ve ağız özellikleri de taşınmıştır. Ahmed Caferoğlu'nun (1899–1975): “Doğu Anadolu ağzının Anadolu illerinin diğer ağzlarına nispeten Azeri

ağızlarına doğru oldukça büyük bir yakınlık gösterdiğini”, “Karapapakların-Terekemelerin fevkalade zengin bir halk edebiyatına sahip eski ve yeni halk âşıkları, şairleri olduğunu” ifade etmesi bu bakımdan önemlidir (Caferoğlu 1942, XI, XV). Bu kapsamda;

İlyas Tapdık'ın: “Anadolu âşıklarının şiirleri bir taraftan profesyonel Türk şiir servetinin ürünüdür, diğer taraftan Azerbaycan âşık sanatının terkip hissesi gibi Abbas Tufarkanlı, Hasta Kasım, Alasker şiirinin biçim, mazmun ve ahengine çok benzer” (Anadolu âşıkları 1993, 3).

M. Öcal Oğuz'un: “Azerbaycan'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Azerbaycan'a âşıkların gidip geldikleri ve aynı meclislerde sanatlarını icra ettikleri, yarıştıkları, âşıkların hayat hikâyelerinden anlaşılmaktadır. Aynı meclislerde sanat icra etmeleri, aynı gelenek etrafında buluştuklarını göstermektedir” (Oğuz 1998, 427).

Ensar Aslan'ın: “Doğu Anadolu'da yaşayan Karapapak ve Azeri grupları arasından çıkan âşıklar dil, kültür ve gelenek bakımından kendilerine çok yakın olan Azeri âşıklarıyla her bakımdan sıkı bir bağ meydana getirmişlerdir” (Aslan E 2007, 13).

Zeynelabidin Makas'ın: “Kars yöresi âşıklarının Anadolu'dan ziyade Azerbaycan âşıklarının üslubunu benimsediklerini” (Makas 2000, 32) söylemesi ve Erdoğan Altınkaynak'ın: “Aslında bu bölgenin uzantısı Azerbaycan'ın Gazağ, Gürcistan'ın Ahılkelek, Gürcistan ve Ermenistan içinde yer alan Borçalı'yı da içine alır” (Altınkaynak 2015, 9) ifadeleri yukarıdaki yargılarımızı doğrular niteliktedir.

Gürcistan'dan göçenler arasında sanatçılar çok olmuştur ve onlar yeni yurttan uzaklaşarak geliştirerek saz söz geleneklerini ağ halinde örmüşlerdir.

Belirli zaman aralıklarında Gürcistan'dan göçen saz söz insanların saz geleneklerini kendileriyle oralara götürüp yaydıkları Ahıska'nın da, Kars'ın da, Sulduz Urmu'nun da Karapapak âşık geleneklerine, Borçalı sazına köklenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Asif Hacılı, Valeh Hacılar, Yunus Zeyrek, Aydın Poladoğlu, Mircevat Ahıskalı ve başkalarının Ahıska Karapapaklarından (Hacılar 1991) (Hacılı 2001) (Zeyrek 2001) (Hacılı 2009) (Ata Yıldız 2017); Ahmet Caferoğlu, Selahettin Olcay, Ahmet Bican Ercilasun, Ensar Aslan, M. Fahrettin Kırzioğlu, Yaşar Kalafat, Orhan Yeniaras, Selahettin Dündar, Yücel Feyzioğlu, Haydar Çetinkaya, Ramazan Korkmaz, Ahmet Ali Aslan, Muhammet Kemaloğlu, Erkan Aslan ve diğerlerinin Türkiye'de

Çıldır, Arpaçay, Kars, Erzurum, Muş, Iğdır, Sivas dolaylarındaki Karapapaklardan (Caferoğlu 1942, 17–84) (Kırzioğlu 1958) (Kırzioğlu 1972) (Arpaçay Köylerinden 1976) (Ercilasun 1983) (Yeniaras 1994) (Dündar 2004) (Feyzioğlu 2012) (Kemaloğlu 2012, 55–81) (Korkmaz 2015) (Aslan A 2017-a) (Aslan A 2017-b); Mehdi Rızavî, Ali Kafkasyalı, Yusuf Kahramanpur ve diğerlerinin İran Sulduz Karapapaklarından (Rızavî 1992) (Kafkasyalı 2006, 105–172) (Kahramanpur 2007) derledikleri sözlü ve yazılı edebiyat ürünleri fikrimize destektir. Şenlik, Borçalı kökenliği vesilesiyle sanatın inceliklerini benimsemekten ötürü Gürcistan'a yüz tutmuştu. Dollu Mustafa, Dollu Abuzer de Urmu'dan dede yurdunun çekim gücüyle buraya dönmüşlerdi.

Borçalı edebiyat muhitinin komşu ve akraba çevrelerle ilişkileri, etkileşimi doğaldır. Burada saz etkinliği muhit dışı değil, muhit içi olmayı gerekli kılar. Borçalı, âşıklığın beşiği olması dolayısıyla buradaki ozan çevresi daha çok etkileyici bir güce sahip olmuştur, Ahıska'nın da, Kars'ın da, Sulduz Urmu'nun²⁴ da saz söz üstatlarının şecere kökünü doğrudan Borçalı'da arayıp bulmak mümkündür.

Meherrem Kasımlı'nın; “Urmu'nun cenup şeridi boyunda Sulduz mahalında Karapapak âşıkları adıyla tanınan halk ozanlarının ifacılığı ana akışla Urmu âşıklığına bağlanmış olsa da bir sıra özgünlüklere sahiptir” (Kasımlı 1996, 211) yargısı dikkat çekicidir.

Urmu'daki bu özgünlükler aynen Borçalı muhitinin orada yayılmış varislik geleneğine ilişkin olmuştur.

Mirza Mehdi Rızavî'nin İran Karapapak ilinin tarihine, folklor, edebi-kültürel geleneklerine dair monografisindeki örneklerde (Rızavî 1992, 151–187), Yusuf Kahramanpur'un Karapapak kültürüne ilişkin derlemelerinde (Kahramanpur 2007) Borçalı saz geleneğinin izleri görülür. Ayrıca Sulduz Urmu Karapapaklarının ağız özelliklerinde, hafta günlerinin adlarında, şahıs adlarında, yer isimlerinde Borçalı'ya özgü anımsatmalar gözlemlenmektedir.

“Türk âşıklık geleneğinin en önemli merkezlerinden biri Urmiye âşık muhitidir” diye vurgu yapan Ali Kafkasyalı, Urmiye âşık alanının coğrafi sınırlarını şöyle çizmektedir: “İran coğrafyasının kuzey batısında Urmiye

²⁴ Sulduzlu Kulu Han Borçalı'nın şiirleri bellidir (Cenubi Azerbaycan Edebiyatı 1988, 154–156).

gölü ile Nahçıvan, Türkiye, Irak arasında kalan Bazergân, Maku, Mergen, Siyahçeşme, Evoğlu, Hoy, Salmas, Tazeşehir, Aliabad, Kuşçu, İşgesu, Silvana, Zeyve, Akbulak, Reşkan, Türkeman, Dol ile Urmiye il ve ilçelerini kapsayan şerit Urmiye âşık muhitini oluşturmaktadır” (Kafkasyalı 2006, 125).

Bu muhitin âşıklık geleneğine büyük üstatlar bahşetmiş ocaklarından birisi Dol kasabası sayılır. Dollu Mehemed (18.–19. yy), Dollu Mustafa (1806–1873)²⁵, Dollu Abuzer (1856–1921) bu ocaktan yetişmiştir. Urmu ozan çevresinin öncül isimlerinden 19. yüzyılda yaşamış Dollu Mustafa, ondan sonra yaşamış Hüseyin Balovlu Miskin, Feryat Selimi, Ebdürrehim ve diğerleri; Sulduz ozan muhitinden 19. yüzyıl sanatçıları Mahmud, Ali Cavid, Macit Begimkala, Kurban Ali, Ali Sulduzlu sayılabilir (Namazov 2004, 135–136) (Kafkasyalı 2006, 102, 150).

Borçalı'da, Ahıska'da, Kars'ta, Anadolu'da, Urmu'da ortak saz geleneklerinin yaşaması dolayısıyla bu muhitlerde soyağacı birliği aynı zamanda iç içe kenetlenen edebiyat birlikteliğini sağlamıştır.

Borçalı–Ahıska–Kars saz söz ağı konusuna temas edersek, Hasta Hasan'ın “Yüzde Bir” divanisi ve Cönk-Beyaz önemli kaynaklardır. Hasta Hasan şairnamede (AEİ 1914) (Hacılı 2009, 395) (Şamil 2012, 133) çağdaşları olmuş ünlü söz sahiplerine özenle kıymet vermiştir (AEİ 1914) (Hacılı 2009, 395) (Hacılar 2010, 18). Şairnamede hatırlananların çoğu, özellikle de Deli Tamı, Çöllü İsmail, Güfdadî, Halis, İrfanî, Karanî, Polat, Seyfî ve başkaları Borçalı–Ahıska–Çıldır–Kars sanat alanının Hasta Hasan'a kadarki veya Hasta Hasan ile çağdaş temsilcileridir.

جنگ بیاض Cönk-Beyaz defterinde (AEİ 1914) şiiirlerinden örnekler yer alan Abdullah, Aydın, Cebbar, Efkan, Aliyar, Emrah, Esat, Evez, Halis, Hamdullah, Hasta Hasan, Haydar, Hümmet, Kahraman, Kelbi, Kamber, Karanî, Mirsis, Ahmed, Mustafa, Müştakî, Nuru, Pirverdi, Sadık, Seyyad, Suna, Şenlik, Talıb, Vekil Kızı, Yunus, Yusuf, Zabit, Zahit ve diğer şairlerin çoğunun Gazağ–Borçalı–Gökçe–Ağbaba–Ahıska–Kars ortak edebiyat sahasına ait olduğunu söyleyebiliriz.

²⁵ Dollu Mustafa ile Şenlik'in Gürcistan'da karşılaştığı yönünde imalar vardır (Veliev K 1991, 19) (Veliev K 2012, 14). Oysaki Şenlik'in atışmış olduğu Mustafa aslında Kars Arpaçaylı Kılıççı Mustafa'dır (Çelik 1942/9, 11) (Âşık Şenlik 1954, 22–26) (Âşık Şenlik 1960, 52–54) (Âşık Şenlik 1969, 28–34) (Onk 1986, 171–184) (Âşık Şenlik 2006, 491–497) (Taşlıova 2008, 473–492).

Bunların da arasında Hasta Hasan, Karanî, Nuru, Şenlik daha çok, Emrah, Esed, Evez, Halis, Kul Ahmed, İsmail, Kahraman, Mirsis, Müştakî, Pirverdi, Talıb belirli derecede ün kazanmışlardır.

Borçalı muhaceret edebiyatının bilimsel çizgilerini açıklayan Şahbaz Şamioğlu, tarihsel ve siyasal nedenlerle memleketi terk ederek, Doğu Anadolu'da yerleşmiş Borçalı Türklerinin muhacerette bir edebiyat muhiti oluşturduğunu, bu muhiti yaşatan takipçiler yetiştirdiğini yazmıştır (Şamioğlu 2002, 41). Doğu Anadolu'daki Borçalılı muhacir şairlerden 19. yüzyılda Hoca Süleyman İrfanî, Sadaî, Resul, Hacı İsa, Kul Ahmed, İsmail Şerifoğlu ve diğerlerini gösterebiliriz.

Kul Ahmed mahlaslı şair, Borçalı–Ahıska bölgesinden Çıldır'a göçmüş Karapapaklardanır. 1915 yılında Ardahan'da, Çıldır'da Ermenilerin yaptığı mezalimlerle ilgili şiirler söylemiştir.

Ağalar, dinleyin kavga işini,
Gör ki Şadevan'da kalmakal oldu.
Dağlar seda verdi, toplar atıldı,
Nas ağlaştı, didem yaşı sel oldu.

(Kırzioğlu 1958, 96) (Korkmaz 2015, 105–108)

Hacı İsa, Borçalı'nın Arıklı köyünden Salyaoğulları / Saalıoğulları ailesinden olup Çıldır'ın Urta / Gölbölen köyünde yerleşmiştir. 1879'da Erzurum ili Yukarı Tahirhoca köyüne, oradan da Ağrı ili Tutak ilçesine göçerek, İsaabat köyünü ve yaylasını kurmuştur. Şenlik'le aralarında husumet olduğu hususunda söylemler vardır (Âşık Şenlik 1960, 9–11).

Çıldır'a adadığı bir şiiri şöyledir:

Güzellere ziba, zerbap biçilir,
Ganimettir mal matahı Çıldır'ın.
Lale, sümbül, gonca güller açılır,
Göl kırağı seyrangâhı Çıldır'ın.

(KHK 1966, 17)

Hacı İsa'nın diller ezberi olan bir başka şiirinin ilk dördlüğü şudur:

Elveda, elveda, dumanlı dağlar,
Çöllerde yeşilbaş sunalar kaldı.
Sadri mermer, ak sıvalı otaklar,
Her taşı gevherden binalar kaldı.

(Korkmaz 2015, 99)

1881 yılında Posoflu Zülalî, Çıldır Şenlik'le görüşmeye giderken yol üstünde Çoban İsa ile karşılaşmıştır. Değişmede Çoban İsa;

Sarraflık satılmaz, var türlü hüner,
Yanan şema isen yel vurur söner,
Yelkenin kalkarsa ürüzger döner,
Bilmem, âşık, ne yandadır Suhara.

(Çetinkaya 1971, 170)

Azad Ozan Kerimli'nin: “Çıldır âşık mektebi sırf Azerbaycan – Borçalı, Toyuz, Gence–Şemkir, Gökçe, Şirvan, Güney Azerbaycan âşık mektepleri ve sırf Türkiye âşık bölgesi arasında çok kollu köprü vazifesini yerine getirmiştir” (Ozan 1994, 130) ifadeleri ile Mahmud Kamaloğlu'nun: “Borçalı âşıklarının ekseriyeti Türkiye'nin ünlü ozanları Ruhanî, Gevherî, Karanî, Sümmanî, Molla Halis, Çöllü İsmail, Teyfî, Polat, Deli Tamı ve başka sanatçıların yaratıcılıklarını güzel biliyor, yeri geldiğinde meclislerde onlardan okuyorlar. Türkiye'de Borçalı'nın öncü sanatçıları Sadık Sultanlı, Musa Karaçöplü, Dollu Abuzer, Hıdı Memmed, Dede Emrah, Hüseyin Saraçlı, Han Kemandar, Alhan Karayazılı, Aslan Kosalı ve diğerlerinin yaratıcılıklarına sık sık müracaat ederler” (Kamaloğlu 2016, 7) şeklindeki açıklamaları doğrudur.

Hem Borçalı hem de Çıldır–Arpaçay–Kars–Erzurum muhitlerinde yaygın halk hikâyeleri arasında aynı veya benzer olanlar çoktur.

1949 Kars Arpaçay ilçesi Taşdere köyü doğumlu Ali Rıza Ezgi'nin anlatmış olduğu “Ali Han Hükümdar ile Peri Hatun” hikâyesinde Peri Hatun Tiflislidir. Peri Hatun'un babası Hacı Seyyad “Tiflis'te bir köyde yaşar” (Âşıklardan 2011, 121–144). Peri Hatun, Van hükümdarı Ali Han'a kendisini şöyle tanıtır: “Tiflis'te Hacı Seyyad kızı Peri Hatun'um”. Ali Han, Peri Hatun'u Tiflis'e yolcu ederken: “Git baba yurduna, güzel Tiflis'e” der (Âşıklardan 2011, 129, 130). Bir başka yerde Peri Hatun: “Ben Tiflis'te Hacı Seyyad kızımıym” der (Âşıklardan 2011, 133).

Şemkirli Yahya Bey Dilgam'ın adıyla ilgili olan “Dilgam Yahya Bey ile Yemen Hanım” hikâyesinin Ali Rıza Ezgi anlatımındaki Kars–Arpaçay varyantında (Âşıklardan 2011, 161–177) mekân Gürcistan'ın Tiflis şehri, Borçalı bölgesindeki Hüseyinkend, Keçeli, Deller köyleridir. Burada Dilgam, babası Hüseyin Bey, helali Yemen hanım Borçalılılardır.

Erzurum'un Hasankale-Pasinler ilçesi Kablas-Yayladağ köyü sakini Mehmet Sarıgül'ün (1946–2010) “Ercişli Emrah ile Selvihan”

hikâyesinde (Âşıklardan 2011, 321–400) Ercişli Emrah Türkiye Van iline Tiflis şehrinden gelir. Onun sevdiği Selvihan / Selvinaz kardeşleri tarafından Tiflis'e kaçırılınca Emrah onun peşinden Tiflis'e gider. Tiflis valisine kendisini “aslen buralıyım” diye tanıtır (Âşıklardan 2011, 395).

Borçalı ile Gazağ, Şemşeddil / Tovuz dâhil Gencebasar havalileri milli etnik, tarihsel köken birliği, şive ağız bütünlüğü bakımından akrabadırlar. Bu arazilerde edebiyat gelenekleri birbirini perçinlemiş, olgunlaştırmıştır.

Gazağ, Karabağ edebiyat alanının yetiştirdiği ünlü Penah Vakıf'ın (1717–1797) Borçalılılarla akrabalık bağının olması ihtimali güçlüdür. Vakıf'ın, Gazağ'dan Karabağ'a göç ettiği zamanlar Borçalı'nın Beyahmedli, Cinli, Demircihasanlı, Kızılhacılı köylerinden çoğu ailelerin Karabağ vilayetine gittiklerini de bu açıdan mercek altında tutmak gerekir (Memmedli Ş 1996) (Memmedli Ş 2000, 64).

Vakıf'ın şiiirlerindeki “Boşşalı'dan gelen bereyi sakla” şeklindeki ifadesi (Vakıf 2003, 134), Vidadı'nın şiiirlerindeki Borçalı Kuşçu köyünden Namaz Ali'nin hatırlanması (Azerbaycan klasik edebiyatı 1988, 377) (Vakıf 2003, 36) bu görkemli şairlerin bu yerlerle olan bağlantılarına delalet eder.

18. yüzyılda Gazağ şairlerinin şiiirlerinin Borçalı'da geniş yayıldığını somut olgular doğrular. Gazağ'ın Şıklı köyünden Mustafa Arif:

Kaldı Baydar–Borçalı'nın beyleri,
Meydan günü birbirinden yeğleri,
Mihman karşısına mert gelmekleri,
Yâdıma düşende onlar, ağlarım.²⁶

(Köçerli 2005, 237)

Şiirin “Yâdıma düşende onlar, ağlarım” göndermesinden, şair Arif'in Baydar–Borçalı beylerine defalarca mihman geldiği aydınlaşır.

Kâzım ağa Salik şiiirlerinde Tiflis–Borçalı şairleri Celal, Kâzım, Rızvan, Sadık ve diğerlerini övmüş, Tiflis'in kuzeybatı semtindeki Mühren havalisi beylerinin zevkü sefa sürmelerini rağbetle nazma dökmüştür. “Ey iki nevcivan Mühren beyleri” hitabıyla başlayan şiiirinde:

Kadeh tutsun ol sağiye sadeler,
İçip keyfedelim gül gül badeler,

²⁶ yeğleri – iyileri; mihman – misafir

Dursun yanımızda ağa zadeler,
Bezmenizde sohbet olsun, saz olsun²⁷
(Kayıpzade 1989, 74)

diyen şair Salik, Mühren bölgesi nüfusunun saz sever olduklarını bu vesileyle bildirmiştir.

Cönk-Beyaz'da Gazağ şairlerinden Abdurrahman Şair'in "Yine geldi bahar fesli", Kâzım Salik'in "Ey yasım, sen yasım razdan güzelsin", "Dahi aşk ehlini kâfi görmemim" mısralarıyla başlayan şiirleri, Kesemenli Çoban Afgan'ın koşmaları, Mustafa Arif'in "Fikir ederim, bir bir düşer yâdıma", "Geldi temiz namen", "Ben de ırak düştüm senden", Mustafa Arif'in Kâzım Salik'e yazdığı manzum mektubu, başka şiirleri yer almaktadır (AEİ 1914).

Gazağ şairlerinden Molla Hüseyin Sabit, Göçaskerli Ali, Miskin Ali, Hanlıklarlı Hacı Rahim Vahidî, Şahnigâr Hanım Rencurî, Şıklı Mustafa Arif, Samed, Kesemenli Çoban Afgan, Dağkesemenli Mustafa Nasir, Abdurrahman Dilbazî, İskender Şair, Kırakesemenli Mehmed, Kaymaklı Avdı, Taşsalahlılı Mirza Samed, Canallı Memmed ve diğerlerinin de şiirleri Gürcistan'da yayılmıştır. Canallı Memmed, Derya Mehmed, Avdı Kaymaklı, Celal Kahramanov vd Borçalı obalarında meclisler yürütmüşlerdir. Toyuz-Şemkir âşık ekolünden Bozalkanlı Veli, Hüseyin, Heyyat Mirza, Şemkirli Hüseyin ve diğerlerini de Gürcistan muhitiyle belirli çizgilerde de olsa sanat birlikteliği birbirlerine bağlar.

Bozalkanlı Veli'nin, Bozalkanlı Hüseyin'in, Şemkirli Hüseyin'in şiirleri Gürcistanlı sanatçıların söz repertuarında da etkin yer tutar (KYK 2001, 7, 13, 14, 15). Hüseyin Bozalkanlı'nın "Neriman", "Tiflis Seferi", "Gürcistan Seferi" gibi destansı yapıtları, Kaçağanlı Ağacan, Kuşçulu İbrahim, Tiflisli Esedullah ile değişimleri (Bozalkanlı 1987) (Kaçağan ili 2002, 542-543) (Kuşçu 2003) Gürcistan'da yaygındır. Şemkirli Hüseyin'in "Oynasın" koşması Hüseyin Saraçlı'nın en sevimli şarkısı olmuştur.

Azad Ozan, Tovuz âşıklığında yaygın makamlar arasında Gürcistan âşık çevresinden gelme makamların ziyade olduğunu gösterir (İsabalıkızı 1999, 27).

Gazağ Kesemenli Hüseyin Şemkirli'nin çırakları arasında Borçalılı Mehmed'in ismi geçer (Azerbaycan Âşık Şiirinden 2005/1, 299).

²⁷ saki – şerbet paylayan; ağzadeler – soylular; bezme – keyif meclisi

Tiflis–Borçalı–Karayazı ile Şeki–Şirvan sanatçıları da temasta bulunmuşlardır. Melikballı Kurban, Tiflis gezisinden hoşnutluk duymuş (Mümtaz 1935/1, 202), Şekili Mehemed “Tiflis’in” muhammesinin yazarı olup, şehrin güzelliği karşısında vecde geldiğini ifade etmiştir:

Tiflis'i metih kılan bir şair yoktur yarana,
Her kimin düşer yolu bakar o serdar devrana.

(Mümtaz 1935/1, 266–268) (Mümtaz 2005, 213–215)

“Yahşi imaretleri var, giyimi pahalı Tiflis’in” (Mümtaz 1935/1, 268) (Mümtaz 2005, 215) diyen şairin manzumelerinde Tiflis’in doğa güzelliği, ipeği, halısı, yünü, şalı, sıcak suları betimlenir.

Şekili Turab Bürcü, Tiflis'te bulunmuş, yerli sanatçılarla ülfet sağlamış, sanatıyla Tiflis âşık ocağını etkilemiştir. “Tiflis’in Tarifi” şiiri bu izlenimler zemininde vücuda gelmiştir. “Tiflis bahar çağında cennete benzer” diyen Bürcü, Tiflis güzellerini laleye benzetmiş, al yeşil Ortaçala bağlarını, azametli Narınkale'yi, ateşsiz hamamları da övmüştür:

Şehri Tiflis içinde yetmiş iki millet gezer,
Kimisi yeşil giyer, kimisi giyer laleazar.

(Mümtaz 1935/1, 270) (Mümtaz 2005, 31)

Dolayısıyla, Gürcistan Türk edebiyat geleneklerinin sanat ilişkisinde bulunmuş olduğu çevreler şunlardır: Gazağ, Şemşeddil, Gencebasar, Karabağ, Şeki–Şirvan, Ağbaba, Gökçe, Şöregel, Kars–Çıldır, Anadolu, Sulduz–Urmu. Bu muhitlerle etkileşim karşılıklı bir nitelik arz etmiştir.

Borçalı–Gazağ–Loru–Gökçe–Ahıska–Kars–Sulduz sanat ağına özgü gelenekler Borçalı edebiyat muhitinin, genelde milli edebiyatın gelişiminde mühim etmendir.

Konu hakkında Eflatun Saraçlı da: “Türkiye'den Şenlik, Gökçe'den Alasker gibi üstatların Gürcistan'a gelişleri, yerli âşıklarla meclis yürütmeleri Borçalı edebiyat muhitinin öncüllüğü ile bağlı idi” (Saraçlı E 1992, 7) yargısına yer vermektedir.

Bu bakımdan Borçalı edebiyat muhiti hem esinlenmiş, hem de etkilemiş deme imkânımız vardır.

2. NAZIM ESERLERİ

Muhtite edebî coşknluk, öncelikle kalem şiiri ve saz şiiri tarzları geleneklerinin etkinleşmesi, klasik şiir biçimiyle saz şiiri biçiminin sentezlenmesi, konuşma diliyle edebî dilin yaklaşması, genelde coşkulu şiirin kurallaşması zemininde görülmüştür.

Bu muhtite şiir de dâhil edebiyat geleneklerinin şekillenme, oluşum, gelişim dönüşleri 17.–18. yüzyıllarda boy göstermiştir.

Muhtitin ezel dönem temsilcilerinin az kısmının bilinmesinin iki sebebi vardır: Birincisi, Konargöçer ova–yayla yaşam tarzıyla ilgili olarak burada bellek edebiyatı yazın edebiyatıyla kıyaslamada daha çok yaygınlaşmıştır ve ona göre bize yazılı edebiyat ürünlerimiz oranla az ulaşmıştır. İkincisi, Savaşlar, sürgünler bu yerlerde edebiyat örneklerinin kaybolmasına neden olmuştur. Göçler sırasında edebiyat geleneklerine de darbeler değmiştir. Bölgenin birçok sanatçıları yurttan aralı düşmüşlerdir, onlar ve halefleri-ardılları özge memleketlerin kültür-edebiyat ortamlarında erimişlerdir.

2.1. Klasik / Divan Tarzlı Şiir

Gürcü Doğubilimci Magali Todua, İran'da 19. yüzyıla ait bir tezkirede isimleri geçen birtakım şairlerin Gürcistan kökenli olduklarını bildirir (Todua 1971, 108–171). Bahsedilen şairler şunlardır:

Ahmed Ahterî – Gürcistan vilayetinden getirilmiş esirlerin türemelerindendir, Süleyman Han Kacar'ın danışmanı olmuş, tezkire, divan düzenlemiştir, “babam Tiflis soylularından, İslam şahsiyetlerinden, annem Hasan Paşa Türkmen neslindedir” yazmıştır.

Mirza İsmail Gamî Gürcistanî – nisbe-künyesine ve Muhammed Ali İsfahanî'nin bildirdiğine göre, Gürcistan'da yaşamıştır.

Muhammed Bağır Neşatî – adı geçen Ahmed Ahterî'nin kardeşidir, tezkire tertiplemiştir, kendisinin de divanı bulunmuştur.

Vefat Eşrefî – ismi Mirza Mehdi Kulu Han'dır, dedeleri Gürcistan'dan gelmişlerdi.

Bu şairlerin gazelleri, kasideleri, kıtaları bellidir. İran'da yaşamış şairler Fazlali Bey, Keyhüsref Han, Söhrap Bey, Şirmardan Bey, Zeynel Bey ve diğerleri de Gürcistan asıllı olmuşlar.

Divan şiirine, özellikle gazel türüne daha çok Tiflis'teki şairlerimizin şiirlerinde rastlanmakta olup bu şiirler anlatım, konu, biçem bakımlarından divan şiirinin örneklerini ihtiva eder.

Tiflis–Borçalı edebiyat muhiti özelinde bilgi veren kaynaklar arasından Şıklı Kâzım Salik'in “Sana daim işim hayır duadır” dizesiyle başlayan manzumesi önemlidir. Gazağ'ın Şıklı köyünde yaşamış olan ve “Övtanım Kür kenarı, şikârgâhım Karayazı” diyen Kâzım ağa Salik, kendisine çağdaş olan şairlerin övgüsüne adadığı söz konusu şairnamede (Kayıpzade 1989, 46) (Köçerli 2005, 242–243) şunu da ifade eder:

Mahalî Borçalı'dan şair olmaz,
Çıkan bir Şemseddinli'den Cela'dır.
Bunun tek Kaleli'de geldi Rızvan,
Kelamü nüshası behçetnümadır.
Biri Sadık, biri Kâzım, hülâsa,
Onların ismi ism-i evliyadır.²⁸

(Kayıpzade 1989, 46) (Köçerli 2005, 243)

“Mahali Borçalı'dan şair olmaz” dizesinin anlamını, bizce, birkaç şekilde yorumlamak mümkündür. Birincisi, Borçalı mahalı (sancağı) o zaman resmi yönetim birimi olarak Borçalı–Pembek hanlığı terkiibinde Akçakale dolaylarını kapsamıştır. Demircihasanlı'da, Baydar'da sultanlıklar olmuştur (Memmedli Ş 1996, 47). İkincisi, Salik'e göre Borçalı mahalı, âşıklar meskenidir, buradan şair çıkan varsa, yalnızca Şemseddinli Cela'dır anlamını vurgulamak istemiş olabileceğidir. Üçüncüsü ise, cela kelimesinin göç eden, giden anlamlarını göz önünde tutarak, bölgede güçlü bir şair olmuştur, o da Şemseddinli'den göçendir şeklinde değerlendirilmeye müsaittir.

Buradaki Şemseddinli yer ismi Gazağ ile Zeyem arası Şemşeddil / Şemşeddinli sancağıyla karıştırılmamalıdır. Borçalı kazasında da Şemseddinli obası olmuştur. 1728 yılında Osmanlı'da düzenlenmiş, İstanbul'da Başbakanlık Arşivi 897 sayılı belgede Akçakale bucağındaki Bozçalı kavimleri arasında Araplı oymağına tabi Âşıklı, Kaçağan, Kuşçular, Saral, Şamalı, Tekeli, Ulaşlı obalarının komşuluğunda Şemseddinli camiası kayıta alınmıştır (Tiflis Eyaleti 2001, 178). 1752'de Baydar–Borçalı'da Şemseddinli köyü hatırlanır (Memmedli Ş 1996, 41).

²⁸ Kelamü nüshası behçetnümadır – kelamı mutluluk getirendir.

Muhtemelen, şair Cela / Celal, Borçalı'nın Şemseddinli mıntıkasında yaşamıştır. Tarihsel kaynaklarda 18. yüzyılda Kaplanoğullar'ın kolbeyi-yasavul Celal adı geçmektedir (Memmedli Ş 1996, 52). Cela'dan sonra Tiflis şairlerinin tanıtılması bir tesadüf olmasa gerekir.

Dolayısıyla, 17.-18. yüzyıllarda ve 19. yüzyıl başlarında bölgede klasik şiirin ve âşık şiirinin tenasübü yaratıcı şahısların oranında şöyledir: tarihsel kronolojiye göre izlersek, bahsi geçen dönemde bölgede şiir temsilcilerinden şair statülü 10 kişinin, halk şairi statülü 7 kişinin, yaratıcı âşık statülü bir kişinin kayda alındığını gözlemleriz. Bağır, Kâzım, Rızvan, Mehmed Sadık gibi kimi şairlerin şiirleri, divan şiiri tarzındadır. Aşır Ahmedoğlu, Piri, Cela, Zabit, Veli Efendi gibi şairlerin şiirleri ise bu iki şiir üslubunu bir arada bulundurur. Fatma Alikızı, Güller Ali, Kasım Ağa, Leyli Ezizbeykızı, Memmed Halil, Ömer, Usta Polat gibi halk şairlerinin ve üretici âşıkların eserlerinde ise saz şiiri ürünleri daha çoktur.

Klasik şiire daha çok şehirde, her iki üsluba hem şehirde hem de köyde, saz şiirine köyde-obada yaşayanlar eğilim göstermişlerdi.

Mirza Bağır (17.-18. yy)

Kaynaklarda Mirza Bağır, Bağır, Bağırî mahlaslarıyla birkaç şiire rastlanmaktadır (AEE 24/351, 38) (AEE B114) (GYM 1894, 45, 46, 253). Bu şiirlerin Tiflisli Mirza Bağır'a ait olduğu üzerinde ısrarla durmayacağız. Bununla birlikte, Mirza Bağır hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler şunlardır.

Tarihte Borçalı Yedigâroğulları hanümanından Bağır Bey adlı şahıs olmuştur. Yedigâroğlu Mirza Mehmed Bağır Bey diye adı geçen bu şahıs 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyıl başlarında yaşamış, Tiflis'te Gürcü şah sarayında müstevfi, yani sarayın maliye yöneticisi görevinde bulunmuş ve 1701 yılında I. Erekle / Nazarali Han ona ağalık belgesi vermiştir (Gürcü Fars Tarih Belgeleri 1955, 168).

Tiflis'te Yazmalar Merkezi arşivindeki şarkı mecmualarında Bağır'ın şiiri yer alır (GYM 1894, 45, 46, 253). “Düştü” redifli aşk konulu muhammesini Dilara Alieva yayınlamıştır. Dilara Alieva'nın yayınında aslındaki beş dördlükten “Ey gül, ahır benim çengelim Azrail'e düştü”, “Oldu ki, sebebi indi her yana çekersin” dizeleriyle başlayan iki dördlük eksiktir (Alieva D 1958, 151) (Alieva D 1981, 197, 198).

Çün lütuf ile evvel beni Mecnun eyledin sen,
 Sandım ki, senin dameni vasılın öyle düştü
 dizelerinde Fuzulî'nin izleri görülürken,
 Dönmez neyleyim rahme bu gerdişî devran
 dizelerinde Vakıf'ın izleri görülür.
 Bağırî ki sana derdini izhara yetirdi,
 Ya Rab, ol Yaratan ona bir çare yetirdi,
 El kıssa, gamı verdiyse, gamkâre yetirdi,
 Her aşikî şeyda özünü yara yetirdi,
 İkbali zebun oldu, bizimki böyle düştü.²⁹

“Gamı verdiyse, gamkâre yetirdi” deyişi “Dert veren dermanını da verir” atasözüne; manilerde: “Dertliyi dindirmeyin, dert onsuz da dindirir”, yahut “Gidelim dertli yanına, bakalım derde ne bağlar” hikmetlerine özdeştir.

Mehammed Sadık Bey Yedigâröğlü (18.–19. yy)

Kimlik künyesi tam şekilde şöyledir: Mehammed Sadık Bey bin Mustafa bey Yedigâröğlü Tiflisî (AEE 1818, 1). Buradaki Mehammed Sadık, ismini; Bey, asilzade unvanını; Mustafa, babasının adını; Yedigâröğlü, soyadını; Tiflisî ise, nisbesini temsil eder.

18. yüzyılın ortalarında doğmuş, tahmini 80 yıl ömür sürmüştür. Gürcistan şahı İkinci Erekle'nin sarayında vezirlik unvanına kadar yükselmiştir. Babası Yedigâröğülleri neslinden Mustafa Bey'dir.

Abbaskulu ağa Bakihanlı, Gülistanî İrem eserinde: “Erekle Han da öz dudmanlarından, hanedanlarından Sadık Bey Yedigâröğlü'yu sefir sıfatıyla Fethali Han'ın yanına gönderdi. O, kadim Gürcü valileri neslinden yedigâr kalmıştır, dokuzuncu kuşak dedesi İran'ın kuvvetli padişahları devrinde Müslüman olmuştu. Onun oğul ve torunları şimdi de Tiflis'te yaşamaktadırlar” (Bakihanov 2001, 128) bilgisini vermektedir. Bu bilgiye ve nisbe-mahlasına binaen, Mehammed Sadık Bey, Tiflislidir.

Toplum hayatında seçkin bir yere sahip olmuş Yedigâröğülleri sülalesinden Mirza Bağır Bey, Gürcistan mepe-şah sarayında müstevfi, yani mali işler yöneticisi görevini üstlenmiş bir şairdir. Sınık Köprü'den

²⁹ elkıssa – kıssası; gamkâr – gam ehli; aşik – seven; ikbalî zebun – önemsiz talih

Tiflis'e kadar olan Müslüman bölgeleri Yadigâroğulları nesline varidat verilmişti (Aşırılı 2003, 175) (İsmailzade 201, 200–202) (Yusifli 2011, 142).

Arşiv belgelerinden Sadık Bey'in, şair, nasir, tarihçi, hattat olduğunu; Türkçenin yanında Arapça, Farsça, Gürcüce de bildiğini öğrenmekteyiz.

Erekle, Mehemed Sadık Bey'e, onun oğulları Ağacan'a, Mustafa'ya, Allahverdi'ye Tiflis'te Meydan mahallesinde cami yanında beş dükkân bağışlamış; Loru'daki Ağaöyü köyünü de ona vermiştir. Yüzyılın son karinesinde büyük oğlu Ağacan, Baydar sultanı olmuştur. Diğer oğlu Allahverdi, Erekle sarayında saz sanatçısı olarak ünlenmiştir. İran şahı Kacar, Tiflis'i ateşe verdiği zaman Karapapak süvarilerinin fermandarı Sadık Bey olmuştur. Diplomatik görevler üstlenen Sadık Bey, Nuhu'ya hanın yanına sefir olarak gitmiştir (Memmedli Ş 1996, 53, 54, 75).

Mehemed Sadık'ın çağdaşı olan şair Gazağlı Kâzım ağa Salik (1781–1842), onu ünlü şairlerle bir safta değerlendirmiştir:

Bunun tek Kaleli'den geldi Rızvan,
Kelamü nüshası behçetnümadır...
Biri Sadık, biri Kâzım, hülasa,
Onların ismi ism-i evliyadır.

(Köçerli 2005, 243)

Bu şiirde adları geçen şairler özelinde Feridun bey Köçerli şöyle açıklamada bulunur: “Tiflis şehrinde Kaleli mahallesinden zuhur eden suaranın ki ibaret ola Rızvan, Sadık ve Kâzım'dan, esar ve aşarinden, herçend cüstücü ettikse de, bir nişan bulamadık” (Köçerli 2005, 243).

Kayıpzade'nin mecmuasında Salik'in manzumesi “Tiflisli Sadık Bey'e taarruz babındadır” (Kayıpzade 1989, 46) tanıtımıyla sunulur.

Bu ifadeden, Muhammed Sadık Bey'in Tiflis'te yaşamış olduğu, Salik'in Tiflis Kaleli Rızvan, Kâzım ile birlikte Sadık'ı da yakından tanımış olduğu fikrine ulaşılabilir.

Sadık mahlaslı şairin şiirleri Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü'ndeki bir cönkte (AEE A298) vardır; fakat bu şiirlerin Tiflisli Mehemed Sadık'ın olduğunu söylemek çok da mümkün gözükmemektedir.

Mehemed Sadık'ın şiir üreticiliğinde klasik-divan şiiri ile saz şiiri tarzları iç içe geçmiştir. Gürcistan Ulusal Yazmalar Merkezi arşivinde Mehemed Sadık'ın *مسهدهس صادق* Müseddesi Sadık başlığıyla bir şiiri bulunur (GYM L92, 34) (Türkçe Yazmalar 2004, 168–169).

Şiirin 18. yüzyılda yazıldığı ihtimali üzerinde durulmaktadır (Türkçe Yazmalar 2004, 168). Şiir şöyle başlar:

Zedeler cismimi yüksek kepi suren yazım,
Almaz üstüne hatayı yine evvel tınazım.
(GYM L92, 34) (Türkçe Yazmalar 2004, 169)

Yadigâröğlü Sadık'ın bir şiirine de 1914 tertipli Ziya Borçalı Cönk-Beyaz'ında rastlarız:

Şebihin, şahbazın methin eyleyen,
Bilirsin güzelde ne nişan gerek,
Yavru keklik gibi okuyup gülen,
Güzeller içinde aşıyan gerek.³⁰
(AEİ 1914, 98-b)

Mehemmed Sadık, güzellerin övgüsünde M. P. Vakıf ile benzerlik gösterir. Vakıf, Açıkbaş / Batı Gürcistan dilberini överken: “Şirin danışban hoş gülen gerek” dediği gibi, Mehemmed Sadık da güzeli okuyup gülmesi ile yavru keklige benzer. Vakıf, güzelin endamını ayna, kametini mutedil, “siyah zülfü kametine ten gerek” şeklinde ifade ettiği gibi, Mehemmed Sadık da “serve nispet ola kameti, boyu, huri teki ola hilkatı” şeklinde ifade eder.

Şiirin devamında güzelliğin şiirsel tablo içinde sunulduğunu görürüz:

Serve nispet ola kameti, boyu,
Huri teki ola hilkatı, huyu,
Dudu teki küftar, hoş köfti kuyu,
Dembedem dehamı zerefşan gerek.
Endamı ayine, cemali güneş,
Mihrabı mescide, ebrular serkeş,
Seyb zanehtanda Hinduî Habeş,
Haller birbirine muayyen gerek.
Zülfü süsen sümbül, sinesi ak gül,
Hattı halı birbirine mukabil,
Bir mahbup şirin dil, hüsün içre kabil,
Latifi şeydai hezaren gerek.
Cem ola düsturda akili serde,
Açılmamış yüzde hicabi perde,

³⁰ şebih – benzer; şahbaz – çevik; aşıyan – yuva, mesken

Böyle güzel olsa bizim bu yerde,
Herden de Sadık'a o mihman gerek.³¹
(AEİ 1914, 98-b)

Selman Mümtaz (1884–1952) Éİ Şairleri mecmuasında “Ağyarı, gel ey dust, kenar et, seni Tari” dizesiyle başlayan çığalı muhammesin müellifini Tiflisli Mirza Sadık göstermiştir (Mümtaz 1935/1, 58–59).

Şiir coşkunuğuyla, özgünlüğüyle dikkati çeker:

Ağyarı, gel ey dust, kenar et, seni Tari,
Bir resmi pesendide şiar et, seni Tari,
Bir yanıma lütuf ile güzâr et, seni Tari,
Bir lahza kenarımda karar et, seni Tari.
Bir munisi zarım,
Dil hasta fukarım,
Bisabırü kararım,
Ben aşiki zarım,
Fikri-dili bu aşki zar et seni Tari.³²
(Mümtaz 1935/1, 58–59)

Mührede Sadık mahlası duruyor: “El kıssa benim Sadıkî dil hastaî bimar”³³ (Mümtaz 1935/1, 59).

Bu çığalı muhammesin Sadık'a mı Zakir'e mi aitliğinin tartışmalı olmasına (Kasımzade 1966, 65) rağmen Selman Mümtaz'ın onu Yadiğâröğlü Sadık'a ait gördüğü açıktır.

Destanlarda, halk anlatılarında üstatname yerinde kullanılmış “Kaldı” redifli kıymetli bir şiir günümüze ulaşmıştır. Bu şiiri 1926 yılında Azerbaycan'ın Gazağ ilçesinde âşık Abbas “Kasım” türkülü öyküsünde üstatname yerinde söylemiştir. Bu şiiri Gürcistan'dan Urmu'ya, Sulduz'a göçmüş Karapapaklardan folklor derleyicisi Hümmet Alizade (1907–1941) 1930'lu yıllarda kitaplarına dâhil etmiştir (Azerbaycan Âşıkları 1930/2, 387). Söz konusu düzgü “Âşık Alı'nın Türkiye Seferi”, “Âşık Garip ve Şahsenem” halk hikâyelerinin üstatnamesi olarak da söylenmiştir (Kızılvenkli 2006, 174). Bu şiir, mecmualarda, dergilerde,

³¹ serkeş – itaatsiz; zanehtan – yanak; hal (xal) – ben; süsen – iris; sümbül – başak; mahbup – sevgili, sevimli; hezaren – binlerce; herden – bazen, ara sıra

³² ağyar – gayri, başka; dust – dost; Tari – Tanrı; pesendide – beğenilmiş; lahza – ani bakış; munis – ünsiyetli; zarım – ağlarım; bisabır – sabırsız; aşik – seven

³³ elkıssa – kıssası; dil hasta-î bimar – kalp hastası

gazetelerde de yayınlanmıştır (Kul Allahkulu 1983, 119) (Namazov 2004, 237–238). 1920–1930'lu yıllarda ÉL Şairleri mecmualarında bu şiirden iki dörtlük Âşık Rıza'nın şiiri olarak sunulmuştur (Mümtaz 2005, 72).

Bu üstat öğüdünün müellifi Kul Allahkulu olduğu ifade edilmiştir. Ve onu bilim insanları Eflatun Saraçlı, Kara Namazov, Elhan Memmedli, Azad Ozan, Sednik Paşa Pirsultanlı, Valeh Hacılar, Kaşem Veliev, Şahbaz Şamioğlu, Memmed Sarvan, Tinatin İsabalıkızı vd Gürcistan Türk edebiyat geleneklerine şamil etmişlerdir.

Kimi bilgilere göre, Kul Allahkulu, Başgeçit Karabulak köyünde Hocaöyü neslinden olup, Karabulak'ta, bölgenin ova kısmındaki Mescitli Görarkı bucağında, Soğanlık köyünde yaşamıştır (KYK 2001, 1-a).

Bir veri sayesinde şiir müellifinin âşık Sadık Nigâristanlı olduğunu tespit etmekteyiz. Köroğlu Paris nüshasında duvakkapatmada müellif olarak geçen Nigâristanlı Sadık (Refik 1933, 434) (Köroğlu Paris 2005, 216) ile Yadiğâroğlu Sadık tipolojisi ilgi arz etmektedir.

Paris Köroğluname'sinde Nigâristan, Halep şehrinde güzel bir bağdır (Köroğlu Paris 2005, 134, 136); Nigâr kelime olarak, mecazlı anlamında resim gibi güzel demektir; Nigâristan kelimesi güzeller mekânı demektir.

Bu şiir, Paris Milli Kütüphanesi yazmaları arasında SP994 sayısıyla kayıtlı olup (15 Rebiyülevvel 1250 / 22 Temmuz 1834 tarihli), Pertev Naili Boratav tarafından (1907–1998) 1931 yılında Türkiye'de tanıtılmış, 2005'te Bakü'de yayınlanmış Köroğluname adlı destana duvakkapatma yerinde eklenmiştir ve mühürbent “Nigâristanlı Sadık ay nasip eyle” şeklinde geçer (Refik 1933, 434–435) (Köroğlu Paris 2005, 216). Her iki metin aynı şiirdir diyebileceğimiz kadar çok benzeyiş arz eder.

Paris nüshasındaki şiirin metni şöyledir:

Kul kulluk eyledi mevtada kâmil,
Kemale yetmedi, işi ham kaldı.
Danendeler göçtü gitti dünyadan,
Bedelinde bir akli yok, kem kaldı.
İhanet kimseye verme yaman dil,
Bivefadır bu dünyayı yağın bil,
Nuh ömür eyledi bin dokuz yüz yıl,
Sanasın bir seher, bir akşam kaldı.
Hükmeden, oturup durdum diyenler,
As, kes buyuruban vurdum diyenler,

Malım, ev eşiğim, yurdum diyenler,
 Öyle göçtü gitti kuru dam kaldı.
 Âşık herze sözü kelam eylemez,
 Hasis hiç kimseye enam eylemez,
 Hiç kes dünya işin tamam eylemez,
 Çokları hamt etti, natamam kaldı.
 Nigâristanlı Sadık ay nasip eyle,
 Şecerden boy çekmiş ay nasip öyle,
 İskender yürüdü aynası böyle,
 Ne Cemşid'e kaldı, ne de Cam kaldı.

(Refik 1933, 434–435)

Türkiye'de Azerbaycan muhaciri, edebiyat bilimcisi Selim Refik Refioğlu bu şiir hakkında şunu yazmıştır: “Mevzu itibarıyla didaktik, yani talimidir. Her şeyin fani olduğu kanaatini taşıyan mısralar arasından bedbin bir ruh belirlemektedir” (Refik 1933, 435).

Anlaşıldığı üzere, metinde şiirin müellifi olarak Sadık geçer. Sadık Bey'in, Tiflis'in Kaleli mahallesinde yaşamış, arşivde şiirlerine, manzum hikâyelerine rastladığımız, شهریار Şehriyar ve کتاب جلالی کوراوغلی Kitabî Celalî Köroğlu eserlerinin de tasnifçisi olduğunu zannettiğimiz Yedigâröğlu / Yedigârılı Sadık olabileceğini düşünürüz. Nigâristanlı onun mahlası, Kul Allahkulu ise bir başka mahlası olabilir, ihtimalindeyiz.

Mehammed Sadık'ın hikâyeleri de vardır; Gürcistan Ulusal Yazmalar Merkezi arşivinde onun Efsane-î Kaza ve Kader / Kaza ve Kader Efsanesi, Gülizarî Efkâr / Fikirler Güllüğü adında manzum yapıtları bulunuyor (GYM 1794, 1–58) (GYM 1827, 15–65) (Türkçe Yazmalar 2004, 179–180, 182–184). Nadir Şah'ın tarihçisi Mirza Mehdi Astrabadî'nin tarihsel eserini güzel hatla istinsah etmiştir (AEE 1818).

Yedigâröğlu / Nigâristanlı Sadık'ın yaratıcılığı Tiflis Türk edebiyat uzantısının dikkat çekici ismi olarak önemlidir.

Kaleli Kâzım (18.–19. yy)

Kâzım, Rızvan ve Mehmed Sadık'ın yaşamış olduğu Tiflis'in Kaleli Mahallesi, Narınkale civarlarını, Türk Meydanı'nı, Şeytanpazar çevresini, şimdi Cuma Mescidi olarak bilinen yerleşimleri kapsar.

Şehriyar adlı destandaki başkişilerden birisi: “Tiflis Kaleli sevmişim” der (Mehmed 2006, 67).

Kadim çağlardan beri Türklerin toplu meskeni olan bu yerler günümüzde de Kale Mahallesi adı ile bilinir ve buralarda saz da söz de her zaman önemli bir yere sahiptir.

Hüseyin Kayıpzade'nin mecmuasının dördüncü cildindeki Kâzım'ın (Kayıpzade 2013, 1027–1028), Tiflisli Kâzım olma ihtimali yüksektir.

Şairin gazelleri aruz vezninin yaygın mefailün mefailün mefailün mefailün ölçüsündedir:

Ne gündür, nar aşkın hasta gönlümü kebab etmez,
Sey ilen derdü hicranın gönül şehrin harap etmez.
Dolana bülbül gönlüm seraser bağü dünyayı,
Senin tek bir güli handanı billâh intihap etmez...
Bugün dünyada âlem tire vü takındır, Kâzım,
Üzünden ol güneş üzlü meğer defi nikap etmez?³⁴

(Kayıpzade 2013, 1027)

Şair, gazellerinde Fuzulî ekolünün takipçisi olarak önümüze çıkar:

İçti her kim ki bizim aşkta piymana Kâzım tek,
Düşür sermest ve avara olur divana Kâzım tek...
Yetişmiş her kişi metlebine didem dil tapmış,
Benim ancak ki yanan ateşi hicrana Kâzım tek.³⁵

(Kayıpzade 2013, 1028)

Dönemin tanınmış sanatçısı Salik'in Tiflis şairleri Kâzım, Rızvan ve Sadık'ı görkemli şairlerle bir arda tanıtması, onların söz kelamını özenle değerlendirmesi, onların da yetenekli söz sanatçıları olduklarına delalet eder. Onların eserleri aracılığıyla Tiflis Türk edebiyat geleneklerinin o dönemdeki gelişim sürecini gözlemlemekteyiz.

Zabit (18.–19. yy)

Arşivlerde cönklerde, defterlerde şiirlerine rastlanan Zabit mahlaslı şairin hayatı, memleketi özelinde açık bir bilgi bulunmamaktadır.

1927 yılında edebiyat bilimcisi Selman Mümtaz ایل شاعرلری Él Şairleri kitabında şairler hakkında biyografik bilgi verirken Zabit'in nereli olduğu sorusunun yanıtı karşısında soru işareti koymuştur (Mümtaz 1927, 389).

³⁴ sey – gayret; harap etmez – bozmaz; dolana – dolaşa; seraser – baştanbaşa; intihap etmez – seçmez; üz – yüz

³⁵ piyman – ahit; sermest – keyifli; metleb – talep, istek; dide – göz

1947 yılında edebiyat bilimcisi Abbas Kireçli, Zabit'in Gürcistan Kosalı beldesinden olduğunun altını çizmiştir (AEİ 1947, 1) (Kireçli 1993, 38). Ziyeddin Efendiev, 1960 yılında şüpheleri sonlandırmaya odaklanarak, şu fikirleri paylaşmıştır: “Zabit, Gürcistan'da doğmuştur” (Efendiev 1960, 3). 1966'da ve sonra da Feyzullah Kasımzade: “Zabit, tetkik olunmamış şairlerimizdendir, onun şahsiyeti ve hayatı hakkında hiçbir malumat yoktur” ifadelerine yer vermiştir (Kasımzade 1966, 47).

Bir bilgiye göre, Azerbaycan'ın Gazağ ilçesinin Hacı Emirli köyünde Nebi Efendi Zabit isimli bir şahıs yaşamıştır. Diğer bir bilgiye göre, Nebi Efendi Tiflis'te yaşamış, 73 yaşında vefat etmiş, Kosalı ve Lecbeddin köyleri arasındaki Celepli kabristanında defnedilmiştir. Başka bilgilere göre, Zabit ilköğrenimini Şeki kasabasında medresede almış, teğmen rütbesinde Varşova ordusunda hizmette bulunmuştur. Oğlu Mirza Mehdi, Gori seminariya-darülmuallimini bitirmiş, Gence'de ve Şuşa'da öğretmenlik yapmıştır (Azerbaycan Âşık Şiirinden 2005/1, 256).

Zabit'in adına ve şiirlerine 1819/1820 ve 1822/1823 yılları cönklerinde rastlanması (AEE B685) (AEE B1251) doğrular ki, Zabit'in Mirza Nebi ile eşleştirilmesi, Zabit'in Varşova ordusunda hizmette bulunması, oğlunun Gori darülmualliminde okuması gibi veriler mantıkça gerçekdışıdır. Müftü Hüseyin Efendi Kayıpzade'nin amcası Mirza Nebi 1810 tevellütlüdür, mahlası ise Zabit değil, Sabit'tir. Öte yandan, adı geçen Mirza Mehdi Velizade, Karayazı Kosalı köyünden olup, 1851 doğumludur. Mirza Velizade'nin babası da Nebi Efendi'dir, Tiflis'te müftülük görevini üstlenmiştir (Ömerli 2001, 536).

Her halde, Zabit mahlaslı şairin yahut şairlerden birinin Gürcistan kökenli olduğu açıktır.

Zabit'in kimliğini, yaşamını, edebî kişiliğini öğrenmek, daha çok da Borçalı'ya bağlılığını belirlemek yönünde araştırmalar, incelemeler yapmaktayız (Memmedli Ş 2000, 65–75).

Orta yüzyıllarda devlet hazinesine ahaliden vergi toplanmasına zabıt, vergi toplayanlara da zabıt denilmiştir. Muhtemelen, Zabit mahlası da vergi toplayan anlamlı zabıt göreviyle ilgili olmuştur.

Bu doğrultuda 17. yüzyılın sonlarına ait bir arşiv belgesinde Zabit ismi geçer ve onun Tiflis darphanesinin para toplayıcısı olduğu bildirilmiştir (Gürcü Fars Tarih Belgeleri 1955, 309).

Manzum mektuplarında akrabalarından Abdullah, Ali Efendi, Emin, Hasan, Mehemed Ağa isimleri hatırlanır. 18. yüzyılda arşivlerde geçen Emirhaslı Molla Abdullah, Kullarlı Hasan, Lecbeddinli Molla Ali, Nazarlılı Emin, muhtar Aliğa, Borçalı Mehemed Emin, Borçalı livası vekili, vergi müvekkili Mirza Emin, kelenter Hoca Emin vd isimler (Memmedli Ş 1996, 35, 51, 52) ilgi uyandırıcıdır. Emin kelimesi de o zaman zabıt gibi denetici, vekil anlamında meslek, unvan ifade etmiştir.

Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü arşivindeki 1819 yılına ait, Zabıt'in şiirleri yazılmış 19 sayılı cönkün bir kısmının daha önceler Ali Kurbanı tarafından Mehemed Emin Efendi'nin hizmetinde düzenlendiği notu düşünülmüştür (AEE B1251). Zabıt'in adını andığı Emin, vergi müvekkili görevini üstlenmiş Mirza Emin (Memmedli Ş 1996, 51) olabilir. Ünlü yazar Abdullah Şaik'in annesi, anne taraftan Eminlilerdendir (Şaik 1978, 351); Eminliler, Demircihasanlı bucağında günümüzde de yaşamaktadır.

Zabıt, kadim Yadigâröğulları neslinden olup tarih kaynaklarında adı geçen müstevfi Sadık da olabilir. Onun zabıt çalıştığı, oğlunun Emin olması da bu ihtimalimize destektir. Adı geçen müstevfi Sadık'ın torununun oğlu, Ereklı sarayında vezirlik yapmış, tarih, edebiyat bilgini olmuş Mehemed Sadık Bey, Baydar sultanı Ağacan, ses sanatçısı Allahverdi, komutan Hudu Bey, tümgeneral İsrafil Bey, Sankt Petersburg üniversitesi mezunu Ağabey ve diğerleri bu şöhretli neslin üyeleridir (Kireçli 1993, 38–41) (Memmedli Ş 1996, 53, 54) (Memmedoğlu 2018). Bu ulu hanümanın mensupları Demircihasanlı, Baydar sultanlıklarını yönetmişlerdir. Onların çoğunun mezarları Lecbeddin, Kosalı köyleri arasında Çelipli kabristanında olup, Zabıt'in de mezarı buradadır (Aşırılı 2003, 175) (İsmailzade 2010, 200–202) (Yusifli 2011, 142).

Dede Emrah (1908–1987) Zabıt'i bu yörenin sevilen şairi gibi terennüm etmiştir:

Sevip sevindiren diller maşuku
Zabıt'i, Sedi'si Kürüstü'ndedir.

Zabıt'in, Karayazı Kosalı köyünden olduğunu destekleyenler çoktur (İsabalıkızı 1999, 107).

Şairin şiirlerinde yaşamı hakkında açıklanması gereken imalar vardır. Bu imalardan anlaşılmalıdır ki, zabıt, yani vergi toplayıcısı, kadı olmuş, yurttan irak düşmüş, gurbette oğul, akraba özlemi, yar cefası çekmiştir.

Otuzdan fazla şiirini elde etmiş bulunmaktayız. Şiirleri, “Şehri ile Mihri” vd gibi halk hikâyelerinde üstatnameler yerinde kullanılmıştır.

Cönklerde şiirleri yer alır: 19 sayılı cönkte “Bağıdır”, “Beni”, “Eylemiş”, “Kılmaz”, “Medet eyle”, “Yaylanın”, 89 sayılı cönkte “Benden”, “Çektim”, “Cihan”, “Dağyım dağı”, “Getirmiş”, “Halidi”, “İncinmesin”, “Olmaz”, “Oynar”, “Senden”, “Tebanelerdir”, 108 sayılı cönkte “Bülbül” şiirleri, 232 sayılı cönkte manileri vardır (AEE A298) (AEE B685) (AEE B1251) (AEE B1335) (AEE B1858) (AEE B1987). Kayıpzade'nin mecmuasının üçüncü cildinde Zabit'in “Senden”, “Zamanelerdir”, “İncinmesin” koşmalarına yer verilmiştir (Kayıpzade 2013). “Hublar gelmiş bugün” dizesiyle başlayan bir gazelini 1854'te Başgeçit ilçesi Hamamlı köyünde Ali adlı birisi Arapça yazmasının kenarına kaydetmiştir (Efendiev 1960, 3).

Arşivdeki جنگ بیاض Cönk-Beyaz'da Zabit mahlasıyla “Ben Oldum”, “Bu Yerde”, “Eylemez”, “Gelin”, “Görünmez”, “Sebalanıptır”, “Sevdiğim” koşmaları bulunur (AEİ 1914, 26, 50, 66, 86, 87, 101, 107, 108, 110, 118, 120, 123). Ziyeddin Efendiev'e mahsus materyaller arasında Zabit'in adları geçen şiirlerinden ilave sekiz gazeli vardır. Bunlardan biri Hasan'a, üçü Emin'e olmak üzere dördü manzum mektuptur (KYK 1959).

Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü arşivinde Selman Mümtaz'ın koleksiyonundaki “Zabit'in Koşmaları” adlı elyazmasında Zabit'in “Getirmiş”, “İncinmesin”, “Oynar”, “Tebanelerdir” şiirleri yer alır (AEE 24/207). Mümtaz ائل شاعرلری ÉL Şairleri mecmualarında Zabit'in şiirlerine yer vermiştir. Kitabın Arap harfleriyle 1927–1928 baskısının birinci bölümünde Zabit'in altı manisi, “A zalım”, “Dedim dedi”, “Eyledi”, “Gerek”, “Felek” koşmaları, “Dilber”, “Mükerrer” giraylıları, ikinci bölümünde “Bülbül” koşması verilmiştir. Bu örnekler söz konusu mecmuanın Latin harfleriyle 1935, 2005 baskılarında da tekrar sunulmuştur (Mümtaz 1927, 134–141) (Mümtaz 1935/1, 101–108) (Mümtaz 2005, 101–105, 345–346).

1913'te bir süre Tiflis'te kalan Selman Mümtaz, Gürcistan'daki kaynakları da araştırmıştır. Onun yayına hazırladığı kitaplardan birincisi Tiflis'te Şark matbaasında basılmıştır. Muhtemelen, Zabit'in şiirlerini ve onun hakkındaki bilgileri bu zamanda edinmiştir.

Zabit'in şiirlerine diğer mecmualarda da yer verilmiştir (Azerbaycan Âşık Şiirinden 2005/1, 356–369) (Azerbaycan Edebiyatı 1993/3) (Çenlibel 2003, 12–13) (Yusifli 2011, 146–151) (Edebî Gürcistan 2012, 14–15).

Şiirlerin çoğunda Zabit mahlası kullanılır. Şair, kendisini Hasta Zabit, Şikeste Zabit, Zabit Efendi, Zabit Serkerdan olarak da adlandırır.

Şiirleri Gürcistan sanatçılarının söz dağarcığında günümüze kadar gelmiştir (Telli Saz 1997, 3) (KYK 2001, 22). Abbas Kireçli onu bölgenin ünlü sanatçılardan biri olarak tanıtmıştır (AEİ 1947, 1) (Kireçli 1993, 38).

Ziyeddin Efendiev, ev arşivindeki el yazısı şeklinde “Zabit” başlıklı bir makalesinde Zabit şiirlerinin sanat niteliklerini irdelemiş (KYK 1959), “Zabit Mahlaslı Bir Şair Hakkında” başlığıyla yayınlanan makalesinde (Efendiev 1960) şairin koşmalarını, gazellerini, manzum mektuplarını incelemeye alarak, “edebiyat bilimcilerimiz araştırmalar yapmalı, Zabit yaratıcılığını okur kütlesine sunmalıdırlar” kanısına varmıştır.

Feyzullah KasıMZade: “Zabit, halk şiiri üslubunda yazan istidatlı bir sanatçıdır” (KasıMZade 1966, 49) görüşünü ileri sürmüştür.

Sednik Paşa Pirsultanlı: “Zabit'in düzüp koştığı zarif, ince avazlı şiirler halk belleğinde bozulmaz iz bırakmış, saz şiiri tarzında yarattığı koşma, giraylı, tecnis ve muhammeslerin ekseri sazın kök ve perdelerinin taleplerine uygun geldiği için kolaylıkla saz havaları üstünde okunmuşlar” (Pirsultanlı 1990, 6) der.

Dönemin milli edebiyat sürecine özgü klasik şiiri üslubuyla folklor üslubunun iç içe sentezi Zabit'in şiirlerinde karşımıza çıkar.

Divan edebiyatının temel türü olan gazel biçimindeki coşkulu metinlerde aşk ve güzellik konuları üstün yer tutar.

Bu açıdan “Menden” redifli gazeli önemle ilgi çeker. Şiirin matlası / ilk beyti şöyledir:

Apar halî dilim şerhin yetir yara saba menden,
Yetişçek varit olacak, etginen çok dua menden.³⁶
(AEE B1858, 20-b)

Şair, hicranın ağır yükü ile coşkun “ben”inin zenbur misali gametinin eğildiğini, takatten düştüğünü arz eder. “Yarım, bir dert çeken var mı dahi gayri sava menden” / “Göresin ki, eskiler mi dahi cevri cefa menden” diye kalp acılarını, üzüntülerini açıp gösterir.

³⁶ apar – alıp götür; halî dilim – gönül halim; saba – seher meltemi; etginen – et, yap

Gazelin maktası / son beyti şöyledir:

Tulladı Zabit'i, hicran teki tarumar eyledi,
Yetişçek söyle bir bir gözleri yağma menden.
(AEE B1858, 20-b)

Eski bir cönkte ve Hüseyin Kayıpzade'nin mecmuasında yer alan “Senden” redifli gazeli üslupça yukarıdaki gazeliyle benzeyiş gösterir. Şair, ikinci şiiri sevgili yara cevapname gibi kullanmıştır.

Canana vasıl olmak çok çetin müşküldür, ay Zabit,
Ki, belki kesmemiş ola o Halik hem eta senden.³⁷
(AEE B1858, 34–36) (Kayıpzade 2013, 953–954)

1854 yılında Başgeçit'in Hamamlı obasında yazılmış bir defterde Ali adlı birisinin aktarmış olduğu gazel şöyledir:

Hublar gelmiş bugün ol hub benzer gelmemiş,
Tubların serveri kaddi senuber gelmemiş.
Encümen efriz olup, mahbuplar engum gibi,
Onları mahveden mihrü münevver gelmemiş.
Cem olup haktır senemler, leyk yoktur ziyneti,
Rövneği mahbeslerin zülfü muattar gelmemiş.
Firkati peykânlarından cismimin bin zahmi var,
Sıhhati mümkün değil dermanı dilber gelmemiş.
Dert, gam viranesi gönül evi Zabit'in
Etmiş memur ol sultan server gelmemiş.
(KYK 1959)

Edebî mirasında gazeller olduğu gibi, bayatılar-maniler, giraylılar-semailer, koşmalar da geniş yer tutar.

Şairin söz dağarcığında hem Arapça, Farsça terkipler, ifadeler hem de yalın halk deyimleri birbirini tamamlar.

Aşk şiirlerinde yar özlemi etkindir:

Zabit, işin ahü zardır,
Yarın ağyara gamkârdır,
Bu bemler ki benim vardır,
Nispet et Ferhad'a beni.³⁸
(AEE B1858, 34-b)

³⁷ vasıl olmak – visale ermek; çetin – zor

³⁸ ağyar – gayri, yad; gamkâr – gam ehli; bem – an

Zabit'in övdüğü dilberler köy güzelleridir:

Ay ağalar, bir yeşilbaş sunam var,
Her seher duranda teliyle oynar.³⁹

(AEE B1858, 35-a)

Bir kes ki bahsedip güzelim dese,
Ak üzünde üç muteber hal gerek,
Zerrece hüsnünde ayıp olmaya,
Kaşı fitne, gamzeleri al gerek⁴⁰

(AEE B1858, 35-b)

deyişleri Vakıf koşmalarını çağrıştırır. Bu şiiri Araz Dadaşzade “sevgiye, güzel kadına münasebette hayat prensiplerinin, dünyevi bakışın üstün geldiğini gösteren” örnek olarak değerlendirmiştir (Dadaşzade 1980, 82).

Zabit'in “Bülbül” koşmasını Sednik Paşa Pirsultanlı “ölmez sanat incisi” olarak kıymetlendirmiş, şiirin benzersiz sanatsal manzarasını Kurbanî'nin “Benövşe” şiiriyle eşdeğer hesap etmiştir (Pirsultanlı 1990, 6). Şiirde şair kendisini şeyda bülbüle benzetir, derdini Ferhad'a, Mecnun'a eşit tutar.

Yaylalar hakkında koşması doğanın terennümüne güzel bir örnektir:

Ay maşallah, seyrangâhı görünür,
Tazelenir gülistanı yaylağın,
Seyreyle bu demde, şeydai gönlüm,
Elden gider bu meydanı yaylağın.⁴¹

(AEE B1251, 28-a)

Her nişanı cennete eşit bu yaylalar Başgeçit–Ercivan dağlarıdır.

Şu dizelerde Terekeme göçer konar yaşam tarzı tasvir edilir:

Bu nece mürüvvet, göçtün yaylağa,
Koydun beni sen aranda, sevdiğim.⁴²

(AEE B1251, 28-a)

Toplumsal fikirleri işleyiş tarzı akıcıdır. “Kapısı eyvanlı virana damlara” yüz tutup, “feleğin cevrinde düştüm azara”, “bu zamane merdimi ehli riyadır” dizeleri ile aktarırken, “Ferhad'a, Mecnun'a beni tay ettin” söyleyerek felekten de şikâyet eder (AEE B1251, 29-a).

³⁹ duranda – durunca, kalkınca; tel – saç

⁴⁰ üz – yüz (surat); hal (xal) – ben; zerrece – azca; ayıp – noksan

⁴¹ yaylak – yayla; seyrangâh – seyir yeri; tazelenir – yenilenir

⁴² mürüvvet – merhamet; aran – ova (sıcak bölge)

Epizot şeklinde “Zabit” adlı bir halk hikâyesi vardır (Araslı 1956, 13).

Ziyeddin Efendiev: “Zabit’in klasik üsluptaki şiirlerinde Fuzulimsi şikâyetçi ahvalin ifadesi terennüm edilmiştir” (KYK 1959, 5) der.

Zabit’in kimi şiirleri, Vakıf’ın “Bu Yerde”, “Dağyım”, “Gerek”, “Kurbanıyım”, “Sevdiğim” şiirleriyle (Vakıf 2003) benzerlik gösterir.

Sözcük dağarcığında billur buhaklı, gerdan mineli, kamer yüzülü, kirpikleri peyken, laçın gönlüm, meral bakışlı, meste bakışlı, mihrü münevver, sarhoş yerişli, suna sığalı, yanakları gülgez vb mecazları, benzetmeler bol bol yer alır. Şiirlerinde Borçalı şivesinin izleri de yoğun olarak görülür; eliyim / eleyim, gettiğin / getirdiğin, huylansın, virana / virane vb kelimeler, deyişler bu türden kullanımlardır.

Musa Veled Mahmud (19. y ikinci yarısı)

Borçalı dini şiir tarzının mirasçılarında iki edebî kişi hakkında da bilgiler mevcuttur: Hasanhocalı Musa veledi Mahmud ve Mehemmed Musazade. Her ikisinin Arap harfleriyle el yazma defterleri Gürcistan Keşeli köyünde Eflatun Hüseyinoğlu'nun (1962–) kişisel ev koleksiyonunda korunmaktadır (EHK 1881) (EHK 1914) (Hüseyinoğlu 2017, 6–7).

Mehemmed Musazade'nin 70 beyitlik شفاعة نامه Şefaatiname kasidesi (EHK 1914), kaynağında şefaitle ilgili hadisler ve ayetlerin yer aldığı şefaatiname türünde önemli bir metindir.

Musa veled Mahmud'un “Meyvelerin Bahsi” adlandırabileceğimiz yapıtı, edebiyatımızda meyve metaforu geleneğinin bir ürünüdür (EHK 1881) (Hüseyinoğlu 2017, 6–7). Eser, 31 rubaiden ibarettir. İlk 30 dörtlüğün her biri birer meyve, yemiş hakkındadır. Armut, ayva, badem, çilek, dut, elma, kaysı, ezgil-muşmula, fındık, hiyar, hurma, incir, karpuz, nar, üzüm, zoğal-kızılca hakkında deyimler ilgi çekicidir. Dörtlüklerde her meyvenin, yemişin sevgili için bir ince güzellik, tat verici olduğu ifade ediliyor.

Ey yüzü gül, boyu beste servinaz,
 Âşığı öldürme cevrinde bir naz.
 Ol üzümdür gönlüne düşen yemiş,
 Bildim anı ey habibi serfi raz.
 Âşığım sen servi gül mehpareye,
 Lalî ehmer, kaşı gözü kareye.

Bilmişim gönlündekin, ey mahlûka,
 Lali elma imiş, versen gamhareye.
 Gece gündüz ağlarım canan için,
 Yakup'um ol Yusufî Kenan için.
 Hub olur heme kaysavei kaysı erik,
 Gönderesin ol güli handan için.
 Ayrı düştüm, ey senem, senden bugün,
 Hasretinden yüreğe düştü düğün.
 Sovkat için bir narım var, ey nigâr,
 Üzmüştüm bağdan anı dünkü gün.

Sonuncu rubai duadır:

Ya Rab, hiç yiğit aç olmasın,
 Aç olup namerde muhtaç olmasın.
 Bikeremler görmesin devlet üzün,
 Bîmürüvvetler sahibi taç olmasın.

Sonda şöyle bir not düşülmüştür: “Temam şut nemege, Musa veled Mahmud, 1299 hicrî / 1881 miladî” (EHK 1881) (Hüseyinoğlu 2017, 7).

Senanî (1880–1943)

Ali Mirza Nerimanzade, seminariya mezunu olup, Borçalı kazası köylerinde ve Tiflis şehrinde okullarda Türk dili derslerini öğretmiş Tiflisli bir şairdir (Gocaeva 2002, 35) (Paşaev 2012, 247). Mahlası, Tiflis'in başı üstündeki Senan (Mtatzminda) dağının ismiyle ilgilidir.

Kızılhacılı köy okulunda öğretmenken hazırladığı نصيحة الاطفال Nasihat'ül Etfal çocuklara nasihatler ders kitabında (AEE 1907) (AEE 1913) Senanî mahlasıyla “Müelliften” notuyla verilmiş “Vatan” şiiri (AEE 1907, 58–59), milli romantik şiir akımının Gürcistan ortamındaki yansıması niteliğindedir.

Ey beni besleyen aguşunda muhabbette vatan!
 Büyüttün daye gibi, sedri hamiyette, vatan!..
 Seni dilşad edecek yoktur elimde devlet,
 Hüneri var ise, yok ehlin o eziyette, vatan!
 Tıfil iken himmeti tahsilü uluma verdim,
 Eder irfanıma masruf, nasihatte, vatan!
 Habi gafletten edem onları belki ikaz,
 İttihat ile tutar ehlini gayrette, vatan!

Şayet ahvali zamane ederiz hasbi vukuf,
 Cani dilden çalıřak vadii himmette, vatan.
 Kıldı hak ruzi ezel cisim muhabbetle hamur,
 Nece razı ola dil, kalsa mezellethe vatan!
 Sıdk can ile sana gör nece hizmet ederiz,
 İftihar eyleyesi âleme şöhrette, vatan!⁴³

(AEE 1907, 58–59)

Türk milli edebiyat akımının öncüsü Mehmet Emin Yurdakul'un: “Bu topraklar ecdadımın ocağı / Evim, köyüm hep bu yerin bucağı / İşte vatan işte Tanrı kucağı” (Yurdakul 2002, 48); Azerbaycan romantizm edebiyatının öncülü Abbas Sehhet'in: “Vatan ecdadımızın metfenidir / Vatan evladımızın meskenidir / Vatanı sevmeyen insan olmaz / Olsa ol şahısta vicdan olmaz” (Mir Celal 2000, 523) dizelerindeki duyuş tarzı, Senanî'nin yukarıdaki dizelerinde de görülür.

Şairin okul öğretmeni olması sebebiyle şiirlerinde, diğer eserlerinde didaktik, eğitimsel yön ağır basar.

2.2. Âşık Tarzlı Şiir

Azerbaycan edebiyatının en özgün, olgun ve zengin kolu ozan-âşık şiiridir. Bu hususta araştırmacıların görüşleri şöyledir:

“Azeri edebiyatının, Osmanlı edebiyatına nazaran en zengin ve kuvvetli tarafı halk edebiyatıdır” (Köprülü 1989, 29).

“Âşık edebiyatı geleneği Azerbaycan edebiyatının en zengin kolunu teşkil eder”; “Birbirlerine âdeta iç içe diyebileceğimiz bir yakınlıkla bağlı olan Azerbaycan'la ülkemiz arasındaki pek çok ortak noktadan biri de her iki alanda âşık edebiyatına beslenen sevgidir” (Sakaoğlu 2000, 7) (Sakaoğlu 2014, 339).

“Şifahi edebiyatla yazılı edebiyat arasında köprü gibi ozan-âşık sanatı Azerbaycan edebiyatının omurga sütunu olmuştur” (Namazov 2013, 3).

“Saz, Azeriler için bir sevdadır”; “Şiir, şair, âşık, saz gibi kavramlar Azerbaycan halkıyla bütünleşmiştir”; “Azerbaycan halkı âşıklık geleneğini sadece edebiyatın bir parçası değil, hayatın bir parçası ve

⁴³ aguşunda – koynunda; hamiyet – şeref, erdem; sıdk can ile – sadakatle

gereği olarak değerlendirmektedir. Dede Korkut yadigârı kabul edilen telli saza daima hürmet beslenmiş, hatta ona kutsal bir varlık gözüyle bakılmıştır” (Makas 2000, 38, 48, 259).

“Türkiye ile Azerbaycan âşıklık geleneğinin sınıflandırılmasından, âşıklığa başlanmaya kadar, değişen hiçbir şeyin olmadığı dikkatle görülebilir” (Alptekin 2013, 35).

Edebiyat düzeninde üç yaratıcılık katının iç içe ilişkisinin diyakronik seması şöyle belirlenir:

Sözlü Halk Edebiyatı ↔ Âşık Edebiyatı ↔ Yazılı Edebiyat

Her üç edebî faaliyet yönünün sürekliliği, etkileşim ilişkisine sahip olması bölge edebiyat muhiti açısından daha yoğun şekilde ortaya çıkar. İşte, burada âşık ve halk şairi, âşık ve yazılı edebiyat temsilcisi arasında kesin sınır koymak da mümkün olmaz. Aslında, burada yazılı edebiyatı da yaşatanlar genelde halk şairleri, üretici, kâmil üstat âşıklar olmuştur.

Telli dilli, sazlı sözlü âşıklık sanatının güçlü şekilde yayılmış alanlarından biri de Gürcistan coğrafyasıdır. Bölgede âşık şiiri tarzının yaygınlaşmasında toplumsal, tarihî, kültürel ve coğrafi durumun rolü temel belirleyicidir. Karapapaklar-Terekemeler konargöçer, yayla-ova örf geleneklerine bağlı oldukları dolayısıyla burada saz sanatı, saz şiiri geniş yayılmış, kudretli bir akım olarak kalıplaşmış, edebiyatın, kültürün temelini teşkil etmiştir.

Saz şiirini halk edebiyatıyla yazılı edebiyat arasında geçit, köprü olarak görenler, elbette haklıdırlar. Nitekim saz şiiri köküyle halk ilhamından beslenir, dalları, kol kanadıyla yazılı edebiyatla bütünleşir. Bu, Borçalı edebiyat muhiti açısından da böyledir.

Edebiyat bilimcisi Lale Alieva, 16. yüzyıldan, özellikle de 17. yüzyıldan başlayarak Karabağ'dan Gürcistan'a kadarki mekânda yazılı edebiyatın saz edebiyatı temelinde evrimleştiğini, Azerbaycan edebiyatını ve hatta Gürcü, Ermeni edebiyatlarını bile güçlü boyutta etkilediğini vurgulamıştır: “Karabağ, Gence–Borçalı bölgesinde demokratik, netice itibarıyla milli edebiyatın meydana çıkıp şekillenmesini bölge ahalisinin etno-genetik saflığı, en kadim zamanlardan başlayarak Türk epos tefekkürünü kendi tarihsel tipoloji belirliliğinde muhafaza etmeleriyle de ilgilemek mümkündür”. “Folklor üslubu devrim hızıyla ileri çıkmaya ve sözlü halk edebiyatını, hatta milli yazılı edebiyatı da yöneltmeye aynen Gence–Borçalı bölgesinden başlamıştır” (Alieva L 1994, 16).

Azerbaycan şiirinin yükselişinde üstün rol oynamış saz-âşık şiiri tarzı Gürcistan edebiyat mekânında gelişim göstermiş, sözlü edebiyatla yazılı edebiyat tarih zarfında misli görülmemiş kıvamda bağdaşmıştır. Bunlar Azerbaycan edebiyatındaki yeni dirilişin ışığında Gürcistan'da Azerbaycan Türkleri edebiyat geleneklerinin teşekkül bulup, gerek nicel gerekse de nitel açıdan yükseldiğini bir kanıtla ulaştırır.

Âşığın vazgeçilmez en önemli özelliği meydansazı icracılığı ve saz eşliğinde ezgi, beste söylemesi, halk hikâyesi anlatmasıdır. Bu sebeple Borçalı'ya da sazın beşiği, ozanların anavatanı, koşmaların, giraylıların, bayatların coşkun pınarı denir. Nitekim saray etkisinden uzak kalmış bu bölgenin manevi zevkini âşıklar belirginleştirmiş ve saz sanatı bu yurttaki kendi mecrasından, mihverinden kopmadan coşmuştur.

Borçalı âşık sanatını musiki açısından değerlendiren Hafız Kerimov: “Tek saz icracılığına esaslanan Borçalı âşıkları klasik saz makamlarını maharetle ifa etmekle birlikte, besteciliğe de eğilimde bulunmuşlar”; “Borçalı âşıklığı için saz makamlarının kadim varyantları daha çok özgüdür” (Kerimov 2017, 87, 134) der.

Başgeçit Güzelleme, Borçalı Dubeyti, Borçalı Gevheri, Borçalı Güzelleme, Borçalı İbrahimi, Borçalı Kaytarma, Borçalı Laylası, Borçalı Mansırı, Borçalı Sultanı, Borçalı İrfanı, Borçalı Yurtyeri, Borçalı Zarıncı, Destanî, Fahrallı Dilgami, Fahrallı Muhammes, Gülabı, Kamandari, Karapapağı, Mansırı, Memmedbağırı, Sürütme Köroğlu, Terekeme Güzelleme, Tersa Giraylı makamları, Kara Donlu, Terekeme halk dansları Gürcistan'da ortaya çıkmış ve buradan yayılmıştır.

“Borçalı âşık mektebi uzun ömürlülüğü, orijinalliyi, çalar ve dest hattıyla seçilir” (Saraçlı E 1992, 7).

Bu ekolün kendine özgü imzasını sağlayan birincil etken, onun berraklığındadır. Uzmanlarca onanmış bir bilgidir ki, saz çalgıcılığının da, meclisler yürütmenin de en kadim, en klasik, en öz biçimini katkısız şekilde Gürcistanlı sanatçılar yaşatmışlar, yaşatmaktadırlar.

Borçalı saz-ozan mektebi öncül ekollerden sayılmaktadır, onun özgünlüğü, özgürlüğü vurgulanmaktadır. Mürsel Hekimli, âşıklığın coğrafi arazi kapsamına göre en kadimden geniş yayılmış mekânları arasında Karayazı, Borçalı, Başgeçit, Tiflis civarlarını da gösterir (Hekimov 1983, 22). Sednik Pirsultanlı: “Hazırda Borçalı âşık mektebi yüksek tekâmül devrini yaşamaktadır, başka çalgı aletlerinden katkısız

olarak, sazı, sözü ve destanı kadim köküne bağlı şekilde inkişaf eder” (Pirsultanlı 1992, 8; <http://www.millifolklor.com/pdfviewer.aspx?sayi=15&sayfa=5>) der. Ozan-saz sanatı bilginlerinden Azad Ozan, Azerbaycan âşık ekolleri arasında ilk olarak Borçalı ekolünü önemser ve bu ekole özgü gelenekleriyle belirginlik kazandığını bildirir (Ozan 1994, 129–131). Âşık edebiyatı bilginini Meherrem Kasımlı: “Borçalı âşık muhiti teşekkül tarzına göre Azerbaycan âşıklığının tekke kökenli tipinden daha çok âşıklaşmış ozanlar kanadına dâhildir... Aslında Borçalı âşıklarının tek saz icracılar olması da onların ozan geleneğine yaslandığını gösterir” vurgusunu yapmaktadır (Kasımlı 1996, 209). Borçalı âşık muhitinin araştırmacısı Tinatin İsabalıkızı: “Aslında, âşıklığın genel ölçütlerinden bakarsak, Borçalı şairi âşıktır” (İsabalıkızı 1999, 34) ifadelerine yer verir. Sanat bilimcisi Ilgar İmamverdiev, Borçalı saz ekolünü en kudretli ekol olarak değerlendirir (İmamverdiev 2004, 63). Azad Nebiev: “Gökçe ekolünün Borçalı muhiti geniş bölgesel özellikleri kapsadı, Başgeçit, Karayazı ve Karaçöp arazilerinde yayılmış yaratıcılık geleneklerini birleştirdi. Gökçe ekolünün profesyonel saz ifacılığı bu muhitte üstün mevkiye ulaştı” (Nebiev 2004, 245) derken, Latif Hesenov ise: “Şark profesyonel müziğinin inkişafıyla ilgili olan ve ondan esinlenen bu terakki süreci ilkin olarak tıpkı Borçalı âşık muhitinde teşekkül bulmuştur. Bu inkişaf sürecinin Borçalı âşık bölgesinde intişar etmesi ise hiç de tesadüf değildir... Ona göre de her bir saz havasının kendine özgü coşku ve öykü nitelikli orijinalliği, perde tonlama özellikleri, ezgili imgeselliği ve ide mazmunu ile en mükemmel ifa tavrı tıpkı Borçalı âşıklarına has olan keyfiyetlerdir” (Hesenov 2010, 49–51) yargısında bulunur. Türkiyeli bilim insanı Mehmet Yardımcı: “Anadolu'da âşıklar yurdu Sivas Emlek yöresi ne ise Gürcistan'da da Borçalı yöresi odur” (Yardımcı 2016, 1) der.

Bu tanımlayıcı özellikler; ağır, duru söyleme üslubu, ezeli saz makamları repertuarı, taravetli düzgülerle ölçütleşir (Memmedli Ş. 2016).

Henüz 16. yüzyılda Şah İsmail'in sarayında Gürcistan asıllı kadın âşığın hazin nağmeler okuduğuna yönelik bilgiler vardır (Memmedli Ş 1996, 32, 37). Bu tarihsel bilgiyi Ferman Kerimzade tarihsel roman formunda yeniden kurgular. Şah İsmail'in sarayındaki Gürcistan'dan söz konusu cariyenin ismi Sekine'dir. Bu sözlü, nağmeli kadın sürekli taş hücrede bağlama saz çalarak, yurdu Borçalı yurdunun kapalı kapılarında

gamlı gamlı vakalar konuşur. Sekine ninenin sazı sözü ona sarayda hürmet izzet kazandırmıştır.

Romanda, Sakine hanımın memleket özlemi, memleket sevgisi bir ilaç unsuru olarak kullanılıyor:

– Sekine hala, biri vardı, biri yoktu, bir Borçalı ili vardı. O ilin kırk güzel kızı seyre çıkmıştı...

– Borçalı? Hangi Borçalı?

– Sekine halanın vatani Borçalı.

Dinmedi. Gözleri doldu, ansızın kirpiklerinden yaş akıverdi. Öyle zülüm zülüm ağladı ki...

– Sağalacak, Sekine hala muhakkak sağalacak...

Onu saz sağaltmalıydı. Sazın siminin biri kırıldığında Sekine'nin gözleri yumulur. Ölüm ayağında Şah İsmail ona saz çalar (Kerimzade 1987, 255).

Gürcistanlı Türklerin sanat deryasının şah dalgası âşıklık geleneğidir ve bu geleneğin nefesi saz çalgıcılığı, şarkı besteciliği, şiir birikimidir.

Gürcistan'da Azerbaycan edebiyat muhitinden Aşır, Bağır, Cela, Kâzım, Memmed Halil, Rızvan, Sadık, Zabit ve diğerlerinin edebî miraslarında klasik-divan şiiri biçemiyle âşık şiiri tarzı bir arada iken, Usta Polat, Üveylar Allahverdi, Fatma Alıkızı, Leyli Ezizbeykızı, Nebat Hanım, Güller Peri, Mehmed Şindili, Alhas Hacallı, Şenlik, Miskin Allahverdi, Mirza Mehdi, Namaz Sefergil, Miskin Nebi, Yetim Musa, İsa Borçalı, Mehmed Ali Kölagirli ve başkalarının yaratıcılıklarına sırf saz şiiri biçemi özgüdür.

Gürcistan'da bu iki tarzı sentez şeklinde sürdürmüş edebî kişilerden bazılarının isimleri, edebî miraslarından örnekler, örnek parçalar bellidir (Memmedli Ş 2016).

Bununla Gürcistan'da Azerbaycan edebiyat kolunda saz şiiri geleneğinin şekillendiği görülür. Tüm bunlar 18. yüzyılda milli şiir düşüncesindeki geleneklerin bölgede yayılmasına, devamına vesile olan, Borçalı edebiyat muhitinin coşkunluğunu sağlayan etmenlerdir.

“Tiflis Eyaleti Mufassal Defteri”nde Borçalı sancağı Akçakale nahiyesinde Âşıklı camiası, Akstav nahiyesinde Âşık köyü kayda alınmıştır (Tiflis Eyaleti 2001, 169, 230). Bu, bölgede âşığın özel bir zümre gibi seçildiğinin ve halk ozanının şerefine bu köylerin böyle adlandırıldığının göstergesidir.

Borçalı'nın yerleşim yerlerinde nice nice âşıklar, şairler diyarın saz söz konumunu yüceltmiş, manevi estetik ihtiyacı ödemişlerdir.

Vakıf döneminin şairlerinden olan ve Vakıf'ın sütkardeşi zannedilen, şahsiyeti, edebî şiirsel birikimi belirli anlamda karanlık kalan Akkızıoğlu Piri'nin Borçalı ile ve Gazağ'a komşu Demircihasanlı, Baydar beldeleri ile bağlılığını ihtimal dâhilinde değerlendirmekteyiz.

Akkızıoğlu, şiirlerinden birinde Baydar İsa'nın adını anar:

Dad elinden senin yaman hemsaye,
Hak rahmet eylesin Baydar İsa'ya,
O ki benzemezdi hiç bir kimsaya,
Ne fayda dünyadan gitti namurat.⁴⁴

(Mümtaz 1935/1, 3)

Adı geçen Baydar İsa, Demircihasanlı ve Baydar sultanları neslinden İsa sultanın torunu, Borçalı vekili Setli Mehmed Han'ın oğludur (Memmedli Ş 1996, 38, 40). Şiirin içeriğinden anlaşıldığı üzere, Akkızıoğlu Piri ile Baydar İsa yakın akrabadır.

Gürcistanlı Türk sanatçılar milli saz hazinesini kendilerine özgü sanat miraslarıyla zenginleştirmişlerdir. Karapapaklar saza söze bağlıdırlar, ona göre bu edebiyat mekânında saz kıvamında ortaya çıkan coşkulu şiir her zaman süregelmiştir. Bölge edebiyat muhitinin 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk iki on yılını içeren döneminde burada lirik-rübabî şiirin geniş bir alanda, çeşitli kalıplarda, önemli konularda olgunlaştığı görülmektedir.

Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü arşivindeki 1841–1843 yıllarına ait bir cönkte Koçulu Cebrail isimli şairin şiirleri yer alır (AEE 1841). Bu şair, Gürcistan'da Koçulu köyünde yaşamıştır.

19. yüzyıl ortalarında Tiflis'te yaşamış Rus şair Yakov Polonskiy, Demircihasanlı nahiyesinde gördüklerini Tiflis'in Kavkaz gazetesinin 5 Ocak 1851 sayısında şöyle tasvir etmiştir: “Bir kez iki sene önce Tiflis'ten 40 mil mesafedeki Demircihasanlı karyesinde sıcak bir günde çayhanenin üzüm çardağı altında durdum, kepeneğimi çıkardım, at üstünde gezmek beni yorduğu için uyuyakaldım. Ansızın çongur-saz sesi, nihayet, yanıklı ezgi duydum, sonra bu ses feryada dönüştü. On adım benden aralıda şu çardağın altında üç ihtiyar adam yere uzanmıştı ve onların önünde taşın üstünde genç âşık oturup, metal simlerde el

⁴⁴ hemsaye – komşu; kimsa – kimse; namurat – muratsız

gezdirirdi. Bu ihtiyar dinleyicilerin yüzlerinin ifadesini hiç unutmam, sanki onlar uyuyakalmışlardı, fakat kirpiklerini kıpırdamadan bana bakakalıyorlardı, benim de onlar gibi bu aşığa, böyle veciz bestelerden haz alıp almadığıma emin olmak istiyorlardı” (GMK 1851, 3; <http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/69619>). Maalesef, şirin şirin çalıp okuyan bu sanatçının ismi anılmaz; oysa tasvirde anlaşılmalıdır ki, onun hazin çalgısı da, yanıklı okumaları da şair misafiri hayran bırakmıştır.

Ayrıca Polonskiy, Ahıska Pervana gölü yanında âşık Ali Asker'in / Alasker'in hazin çalgısına, “Aslı ile Kerem”den okumalarını da sevmiştir (GMK 1851, 3; <http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/69619>).

Bölgede âşıklığın sanat açısından olgunlaşmasında âşık meclislerinin önemli rolü olmuştur. Bu meclislerde ayaktutma, yani redif, kafiye benzerliğine yer verilmiştir. Kafiye yinelemeleri dolayısıyla da, hatta şiir örnekleri arasında bazıları belirli farklarla bu veya diğer sanatçıların adına bağlanır. Dede Alasker'in “Yüküm” ayaklı divanisi meşhurdur (Seçme Âşık Şiirleri 2011, 83) (Âşık Alasker 2014, 211–213). Aynı redifli başka bir divani Tiflis'in Tan Yıldızı dergisinde âşık Alı'nın şiiri olarak sunulmuştur (Memmedov R 2000, 124–125). Bu örnek kısmen varyantlar şeklinde Dollu Abuzer'e, Miskin Nebi'ye de ait ediliyor (KYK 1999, 7) (Borçalı N 2013, 145–146). “Dolandırır” redifli koşma varyant şeklinde Şenlik'e, Alı'ya, Abuzer'e ait gösteriliyor (Aslan E 1975, 97) (KYK 1999, 7) (Âşık Şenlik 2006, 195) (Kızılvenkli 2006, 38) (Aslan E 2007, 178). Sonraki yıllarda bu şiire nazire yazıldığını gözlemlemekteyiz (Karayazılı 2010, 164). Elbette, bu bilgi, birincisi, aynı şiirin söz konusu muhitte yaygınlaşması ve ikincisi, adları geçen sanatçıların duyularının birbirine yakın olması, bu örneklerin dilde ağızda dolaşarak bu veya diğer şairin, âşığın adına anılmasına sebep olmuş olabilir.

19. yüzyıl başlarından itibaren burada âşık şiiri üstünlüğü tam anlamıyla ele almaya başlamıştır. Bahsedilen dönemde 37 kalem şairi, 61 halk-saz şairi, 19 üretici âşık olmakla toplam 117 şiir temsilcisi kayda alınmıştır. Kıyaslamada saz-âşık şiiri temsilcilerinin sayısı hayli fazladır.

Muhitin tarihsel-toplumsal-kültürel konumuyla; söze, saza ilgi odaklı sevgilerle âşık şiiri tarzının baskın olması arasında doğal bir ilişki vardır.

Âşık şiirinin bu baskınlığının kanıtını bu çevrede saz söz ehlinin sayıca çokluğunda ve onların sanat üreticiliklerinin nitelikçe

olgunluğunda arayabiliriz. Bu konuda Mehmet Yardımcı'nın şu ifadeleri mercek altına alınmalıdır: “Âşık edebiyatı 19. yüzyılda daha büyük bir önem kazanmıştır. Bu dönem Türk halk şiirinin altın çağıdır” (Yardımcı 2015, 125).

“On dokuzuncu asır Borçalı âşık şiiri yaratıcılığının olgunlaşma devridir”. Bu yargı tanınmış bilim insanı Sednik Paşa Pirsultanlı'nın kanaatidir (Pirsultanlı 1990, 15). Gerçekten, yüzyıl boyu Borçalı'da saz-âşık şiiri hem konu hem yaygınlık hem de sanat yönlerinden gelişmiştir.

Dolayısıyla, Gürcistanlı Türk şairlerin şiirlerinde yurt sevgisi, hikmetli fikirler, aile geçim, aşk, öğütsellik, gariplik motifleri üstünlük teşkil etmiştir.

16.–17. yüzyıllara ait Borçalı şairlerinin bazılarından örnek parçalar: Karatehle obasında yaşamış Aşır Ahmedoğlu'dan (16. y – 17. y):

Yandı dilim, dulcuğum, Aşır Baba,
Hanede kaldı muncuğum, Aşır Baba,
Yakama sançtın sancağım, Aşır Baba,
Elden gider yancığım, Aşır Baba.⁴⁵

(Tehle Çökeği 2012, 36)

Şiiri Aşır Baba'nın evde sakladığı cinin dilinden söylediği rivayet edilir.

Fahralılı Seyid Ahmed'den (17. yy):

Ahmed'im, yâdında kallam illerin,
Sohbeti olarım şirin dillerin,
Serin serin esen karayellerin
Belki talihimi taraya, dağlar.⁴⁶

(Fahralı 2001, 271)

Memmed Halil (17.–18. yy)

Karayazı yöresi Karatehle köyünde yaşamıştır. İki şiiri ve tecnislerinden parçalar bilinmektedir.

Zülüfleri bent olmuş bağıynan böyle,
Bülbül şeyda kılar bağıynan böyle,

⁴⁵ dulcuk – davranışıyla serbest kız çocuğu; hana (xana) – halı dokuma tezgâhı; muncuk – boncuk; yancık – yan

⁴⁶ haray – çığlık; kallam – kalırım

Ahır yoldaş oldun Bağı'ynan böyle,

Ötüşür baykular vereye, Yeter⁴⁷

(Tehle 2003, 236–237) (Tehle Çökeği 2012)

mısraları onun rübabında âşık şiirinin üslupça olgunluk düzeyini doğrular.

Şairin bir tecnisinden parçalar:

Ne ile bağlanmış iki daldala?

Mehemmed hüsnünde iki daldala.⁴⁸

(Tehle 2003, 237)

Gelende maderin birisindedir,

Biri növestedir, biri sindedir.⁴⁹

(Tehle 2003, 237)

Kıfılbendinden:

Bir şehre girdim bağı münevver,

İki şule çırak kudreti devvar.

On dört pillekânı, dört guşesi var,

Onu cem edenin birdir bennası.⁵⁰

(Tehle 2003, 237)

Üveyler Allahverdi (18.–19. yy)

Hemen hemen aynı vakitte yakın mekânlarda Allahverdi isimli birkaç şair olmuştur: birisi Nahçıvan ve Gökçe bölgelerindeki Allahverdi, birisi Tiflis'teki Allahverdi, birisi de Borçalı'daki Üveyler Allahverdi'dir.

Gökçeli Ağ Âşık mahlaslı Allahverdi'nin (1754–1860) şiirleri, destanları bilinmektedir. Tiflis'teki Allahverdi şarkıcı olmuştur, şiir yazdığı belli değildir (Alieva D 1958, 65) (Alieva D 1981, 116) (Ahmedov 1982, 5, 7) (Mişiev 1987, 40). Şair Üveyler Allahverdi açık şekilde onlardan ayrılır.

Arşivden Allahverdi isimli şairin “Ay güzel”, “Bizden selam olsun keşiş oğluna”, “Kocaldı”, “Leyli”, “Yandırır”, “Yeriyir” koşmalarını,

⁴⁷ zülûf – saç; ahır – sonunda; yoldaş – arkadaş; bayku – baykuş

⁴⁸ daldala – peş peşe

⁴⁹ gelende – geldiğinde; mader – anne; növeste – erişkin; sindedir – yaşlıdır

⁵⁰ münevver – nurlu; devvar – devreden; pillekan – basamak; guşe – köşe; benna – bina diken, kurucu

“Dürüste beni”, “Sine” tecnislerini tespit ettik (GYM 1894, 226, 274) (AEİ 1914, 52-a, 55, 74, 78-a, 80-a, 94-a, 106, 122).

Semender Almemmedli'nin, Fahrallı şairlerinden derlemelerini içeren kitaptaki Üveylar Allahverdi'nin şiirleri ile kıyaslamalar göstermektedir ki, arşivlerde bulduğumuz şiirler adı geçen Üveylar Allahverdi'nindir. Özellikle, arşivden yazılı şekilde edindiğimiz “Kocaldı”, “Yandırır”, “Yeriyir” şiirleri ile Fahrallı şairleri güldestesindeki Üveylar Allahverdi'nin benzer redifli koşmaları aynı şiirlerdir (AEİ 1914, 74, 80, 94) (Almemmedli 2000, 29–31).

Üveylar / Karamemmedliler, Fahrallı'nın yedi kalabalık neslinden biridir. Arşiv belgesinde 1820 yılında Fahrallı'da Şamhaloğlu Karamemmed'in oğlu Allahverdi akla gelir (Fahrallı 2001, 25).

Fahrallı Allahverdi'nin şiirleri, çağında yazıya alındığı gibi, yine o çağlardan dilde ağızda seslendirilerek günümüze değin ulaşmıştır. Ve bu onun hem şairlik yeteneğinden hem halka yakınlığından hem de yaratıcılığının canlılığından izler taşır. Dönemin Gürcü çalgıcıların, şarkıcıların repertuar defterlerinde Allahverdi'nin şiirlerinin yazıldığına odaklanarak, onun şiirleri Tiflis şehrinde Gürcü sanatçılar arasında da yayılmıştır diyebiliriz.

Üveylar'in şiirleri lirizmle yüklüdür (Memmedli Ş 2000, 100–101).

Şiir birikimi, aşkın terennümüne, güzelin vafına adanan şiirler nitelikli güzellemelerle daha zengindir.

Bazen güzelin nazenin yürüyüşünü nazma döker, bazen sevdiğinin şiirsel tablosunu çizer, kimi zaman visal intizarında kavrulur, kimi zaman da Leyli'si ile görüş arzularını mısralara akıtır.

Allahverdi dertten odlara yandı,
Hayal o hayaldir, deme usandı,
Ne şahıtır, ne sultan, ne de ki handı,
Sanki başı taçlı paşa yeriyir.⁵¹

(AEİ 1914, 74)

Bu şiirin bazı küçük değişikliklerle Mehemed Şindili'ye ait olduğu da ifade edilmektedir (Ahmedoğlu F 2010, 62).

Başka bir koşmasında şair sevdiğine “güzeller içinde güzel belli”, “güzeller içinde güzel bir inci” diye hitap eder:

⁵¹ od – ateş; usandı – yoruldu; yeriyir – yürüyor

Güzeller içinde güzel bellisin,
 Bu dertli canımı üzme, ay güzel.
 Bir uzun boylusun, nazik bellisin,
 Sallanıp serferaz gezme, ay güzel.
 Sallanınca bakan der ki, sunadır,
 Ala gözlü, yanakları kınadır,
 Sine mermer, gerdan boyu minadır,
 İbrişim telleri düzme, ay güzel.
 Bağban olup bağ gülünü dermedim,
 Hasret olup yar üzünü görmedim,
 Allahverdi der ki lebin sormadım,
 Öldürüp mezarım kazma, ay güzel.⁵²
 (AEİ 1914, 78-a)

Bu güzel uzun boyludur, nazik bellidir, kalem kaş altından gözü görünür, sevdiğinin bir tek şirin sözüne muhtaçtır. Buradaki bel – insanın bel kısmı, belli – malum, bilinen anlamında olup “bellisin – bellisin” kafiyesi nadide sayılacak kafiye biçimlerindedir. Güzelin salınarak, nazlanarak, sallana sallana yürüyüşünün sunaya, sinisinin mermere, gerdan boyunun minaya, tellerinin ibrişime benzetilmesi kalıp benzetmelerdir.

Öğüt-nasihatlerin ifadesine örnek olarak “Kocaldı” / ihtiyarlaştı koşmasını ele alalım:

Çok da gam eyleme, divane gönlüm,
 Bu dünyada hamı canlar kocaldı.
 Bu dünya fanidir, hiç kese kalmaz,
 Evliyalar, pehlivanlar kocaldı.
 Yüz yirmi dört bin Nebi ullahtır,
 Musa Tur dağında kelamullahtır,
 Mehemmed Miraç'ta selamullahtır,
 Onlar gibi din imanlar kocaldı.
 Allahverdi, ölüm boynunda haktı,
 Namaz kıl, kazaya koyma beş vakti,

⁵² üzme – yüzme; sallan(mak) – salın(mak); serferaz – başı dik; yanak – surat, yüz; mina – sürahi; ibrişim – ipek ipliği; bağban – bahçıvan; leb – dudak

Gör nece boş kaldı Süleyman tahtı,
Nice nice Süleymanlar kocaldı.⁵³

(AEİ 1914, 80-a)

“Yandırır” koşmasının düzenleniş ve söyleyiş biçimi, Karacaoğlan'ın şiir dünyasından esinlenir:

Gönül gam gubarda, can intizarda,
Bu aşkın ateşi canı yandırır.
Sakla kademini, gelme yakına,
Od düşer üstüme, kanı yandırır.⁵⁴

(AEİ 1914, 94-a)

Sevgi ekici nitelikli koşmada aşkın ateşi, od düşer üstüme deyişlerine müteakip yay kirpiği, kaşları yandırır deyişleri özgünlük arz eder.

Aşk konulu bir başka şiirinden:

Seni seven bu kes şahlar şahıdır,
Hüsnün şuhur, bedirlenmiş mahıdır,
Gözlerin âlemin Kiblegâh'ıdır,
Üzün gören eyler salâvat, Leyli.

(AEİ 1914, 106)

Sanatkârlık kudretine daha çok cinas kafiye düzeyiyle kıymet verildiğini göz önünde bulundurarak, Allahverdi'nin tecnisleri doğrultusunda onu söz ustası olarak tanıtabiliriz. Şair, kendisini gül bağına bahçıvan sanır, her derdi, her sevinci güle bağlıdır.

Aşk konulu tecnislerinden:

Okudum elifi şügera sin de,
Tuti yaralanmış şügar Yasin'de,
Bülbül mesken salmış şuh arasında,
Çapar seyrin eder dal dala sine.
Soramam canandan sarı kitabı,
Nişan ver Yasin'e sarı kitabı,
Allahverdi okur sarı kitabı,
Elifi yetirdi daldala, sine.⁵⁵

(GYM 1894, 226)

⁵³ kocaldı – yaşlandı, ihtiyarlaştı

⁵⁴ kadem – ilk adım, ayak izi; od – ateş; kan – maden kuyusu

⁵⁵ dal – arka; daldala – gizlice; sarı – (burada) taraf (yön); dal, sin – Arap harfleri

Dağ başında açılıptır ha lale,
Aman eyle, seri verme hal ala,
Ben zarifim, göz dikmişim helale,
Deyin öldürsünler dür üste beni.

Yar olanın meyli olmaz tersaya,
Dost odur ki düşmanını ter saya,
Allahverdi tecnis demez ters aya,
Devretmez aşikâr du rüste beni.⁵⁶

(GYM 1894, 274)

Birinci örnekteki daldala sine, sarı kitabı söz ve ifadelerinin çağrışımları sayesinde cinas kafiyeler ifade dolgunluğunu, sanatsallığı güçlendirir, mısralar ve kıtalardaki fikirler arasında mantıklı bağ oluşturuyor. Örneğin, sarı kelimesi sonuncu kıtanın birinci dizesinde renk, ikincide yön, üçüncüde dert ve ser anlamlarındadır. İkinci örnekte ha lale – hal ala – helale, izleyen kıtada da tersaya – ter saya – ters aya, şiir boyu dürüste – dür üste – du rüste cinaslı kafiyeleri kurulmuştur.

Üveyler'in: “Çakınca kirpiğin çaldı üzünü” (AEİ 1914, 78-a) dizesindeki mübalağa ve “Gene havalanıp gönlümün kuşu” dizesindeki (AEİ 1914, 94-a) eğretileme-metafor, yani doğa olaylarının insana ait edilmesi açıkça görülür.

Fatma Alikızı (18.–19. yy)

Borçalı edebiyat muhitinde bilinen ilk kadın şairlerdendir.

“Türkiye ve Azerbaycan sahası arasındaki en önemli farklılık, kadın âşıklar konusunda önümüze çıkmaktadır. 19. yüzyılda Türkiye sahasında yaşayan herhangi bir kadın âşıktan söz edilmezken, Azerbaycan sahasında gerek nicelik gerekse nitelik bakımından kadın âşıkların önemli bir yere sahip olduğunu görüyoruz” (Oğuz 1998, 429).

Fahralı köyündendir. 18. yüzyılın sonlarında İran hükümdarı Ağa Muhammed Şah Kacar'ın Gürcistan'a hücumları zamanı erkek kardeşleri Oruç ve Daşdemir ile birlikte esir alınarak İran'a götürülmüştür.

Yurttan uzak düşmüş şairin şiirinden kısa bir örnek şöyledir:

Fahralı'da bir babanın kızımı,
Ne uzağa düştü yolum, ay felek.

⁵⁶ lale – gelincik; dür – inci; meyli – eğilimi; tersa – Hıristiyan; ter – temiz; du – iki

Atam, anam Borçalı'da kaldılar,
Bizi hardan tapar Ali'm, ay felek.
İtkin olduk iki kardaş, bir bacı,
Var mıdır göresin derdin elacı,
Dağılsın gurbetin şah tahtı, tacı,
Kalmasın arada ölüm, ay felek.
Fatma'yım, zulümle aldılar beni,
Bir kızılkuş gibi çaldılar beni,
Getirip gurbete saldılar beni,
Göresin noolacak halim, ay felek.⁵⁷

(Mehdi 1983, 4) (Memmedli Ş 2011, 7)

Yakın akrabalarının memlekette kalması ve kendisinin didergin, garip düşmesi, bu kadın şairin ince kalbini sızlatmıştır. Bu hasret duyumları hafızalarda, dilde-ağızda dolaşmaktadır.

Leyli Ezizbeykızı (18.–19. yy)

Baydar beldesindedir. Şiirleri özlemin coşkulu tarzıyla ilgi uyandırır.

18. yüzyılda Dağıstan Lezgileri birkaç kez Borçalı–Karayazı illerine baskınlar yapmışlardır. Bu yağmalamalardan en dehşetlisi 1785'te olmuş, Dağıstan'dan Ümmay Han'ın ordusu bu yerlere hamle yapmıştır.

Gürcü salnamecisi Papuna bu olayı şöyle hatırlamıştır: “Ahali dağdan yenice inmişti. Lezgi ordusu beş kısma bölündü. Bir hisse Akçakale'ye gitti. Hunzak hâkimi kendisi Baydar'a geldi, Baydar kalesine yaklaştı. Baydar sultanının oğulları içerideydiler. Kaleden tüfek ateşi başladı, çoklu Lezgi kırıldı, kaleyi de muhkem korudular. Mertlikle vuruştular” (Memmedli Ş. 1996, 42–43).

Bu baskın esnasında Lezgiler, Allahverdi gümüş-bakır yataklarını yağmalamış, ganimetler ele geçirerek, birçok esir götürmüşlerdir. Esirlerden biri de Baydar sultanlığının Baydar köyünde Eziz Bey'in şair kızı Leyli hanım olmuştur. Onun Dağıstan'a Nevruz Bey'e peşkeş götürüldüğü kaydedilmektedir.

⁵⁷ atam anam – (ağızda) babam, annem; hardan – nereden; tapar – bulur; itkin olduk – ırak düştük; kardaş – erkek kardeş; bacı – kız kardeş; göresin – acaba; kızılkuş – doğan; elac – ilaç

Leyli hanım, acı talihiyle, gurbette vatan özlemiyle ilgili hasret şiirleri söylemiştir.

Hakkında küçük bir destansı hikâye de vardır (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 114).

Koşmaları onu bir dert ehli olarak tanıtmaya olanak sağlar (Mümtaz 1935/1, 252).

En ünlü şiiri “Değmeyin” redifli koşmadır:

Leyli'yim, dilimden çekillem dara,
Özüm de bilmirem giderim hara,
Atam Eziz Bey'dir, kardeşim Kara,
Başı beyvakit karalıyım, değmeyin.⁵⁸
(Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 114)

Gurbete yılanlar yurdu diyen şairin endişesi şudur ki, adavet yolundaki iç çekişmeler anneleri yavrulardan ayırır:

Kızım, gene yatıp Leyli'nin bahtı,
Yorulup ikbali, çönüptür tahtı,
Bu yazık ananın kocalan vakti,
Yasında giyinir karalar bir gün.⁵⁹
(Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 180)

Böylece, Borçalılı kadın şairin yaşadığı sürgünlük, gariplik talihi onun dertli ve elemli gönül tellerini coşturmuştur.

Nebat Hanım (18.–19. yy)

Kaynaklarda şiirleri yer alan Nebat Hanım'ın “Felek vurdu, ayrı saldı” dizesiyle başlayan giraylısında: “Gürcistan'ın veçhesiyim” ifadesinden kendisinin Gürcistan'dan olduğu anlaşılmaktadır (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 133).

1929'da “Koşmalar” mecmuasında Nebat Hanım'ın üç şiiri vardır (Koşmalar 1929, 27–28). Sonra şiirlerine âşık-şair kadınlar güldestelerinde yer verilmiştir (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 132–136).

Âşık ve şair kadınlar güldestesinin 1991 baskısında bu şiirler 1914 Nahçıvan doğumlu, Berde'de yaşamış âşık Nebat Cevadova'ya ait

⁵⁸ çekillem – çekilirim; özüm – kendim; bilmirem – bilmiyorum; hara – nereye; atam – babam; beyvakit – vakitsiz; değmeyin – dokunmayın

⁵⁹ gene – yine; çönüptü – dönmüştür; kocalan – yaşlanan; giyiner – giyer

gösterilmiştir (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 132–136). Oysaki Süleyman Rüstem'in ve Memmed Rahim'in koşmalar kitabının basıldığı 1929 yılında Nebat Cevadova'nın 15 yaşında olduğunu dikkate alırsak, bunun gerçekdışı olduğu görülür. Aslında, bu nağmeler Talib Nardaranlı'nın anlattığı “Celalî Memmed” destanındandır (AEE 1928). Molla Cuma'nın tasnifinde “Celalî Mehemmed ve Tavat Hanım” hikâyesi de olay akışıyla Tiflis'e bağlıdır (Azerbaycan Folkloru 2000, 341–352).

Nebat'ın şiirleri Borçalı âşıklarının, bu saftan Hındı Memmed'in, Âşık Rıza Ganiev'in şarkı repertuarlarında vardır (Yusifli 2011, 204).

Şiirlerinden bir örnek:

Felek vurdu, ayrı saldı,
Düşüm bu diyara ben de.
Ya bu dert beni öldürür,
Ya tapılır çare bende.
Gürcistan'ın veçhesiyim,
Güzellerin incesiyim,
Kızıl gülün goncasıyım,
Çulğanmışım hâra ben de.
Ben Nebat'ım, sayem çoktur,
Seyraguba değen oktur,
Güzellikte tayım yoktur,
Göz dikipler nara bende.⁶⁰

(Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 133)

Usta Polat (18.–19. yy)

Bağlar yöresi Bolnisi ilçesine bağlı kalabalık Fähralı köyünde Polatlı sülalesindedir.

Onun hakkında en önemli, somut bilgi ünlü şair Hasta Hasan'ın meşhur şairnamesindedir:

Âşık Seyfî, Usta Polat, Deli Tamı sazda bir
(AEİ 1914) (Hacılı 2009, 395)

Bu tanımdan Usta Polat'ın şairliği yanında saz ifacılığıyla da beğeni kazanmış olduğu algılanır.

⁶⁰ tapılır – bulunur; veçhe – sebep, vesile; çulhanmışım – urca olmuşum; hâr (xar) – diken; sayem – özelliğim; seyragub – düşman; tay – eşit

Hasta Hasan ile karşılaşmada Fahralılı Usta Polat, Hasta Hasan'a “ay civan âşık” diyerek, Hasta Hasan da Polat'a “ay kâmil üstat” diyerek karşılıklı saygılı hitaplarda bulunmuşlardır (Şamil 2012, 155, 158). Karşılaşmanın ayakaçması “Oynasın”, taşlama-takılma aşaması “Verir”, soru-cevap kısmı “Veririm” redifleri ayağındadır (Hasta Hasan 2009, 69–74) (Şamil 2012, 156–159).

“Oynasın” redifli şiirinden:

Gönül kuşum hiç inmezdi havadan,
Ben Polat'ı unutmayın duadan,
Şuh memeler baş vermiştir yakadan,
Ömrümün binasın bozan oynasın.

(Hasta Hasan 2009, 69–70) (Şamil 2012, 156)

“Verir” redifli şiirinden:

Âşık Polat bu sözlerde ustadır,
Hem ustadır, zarıncıdır, hastadır,
Yeraltında sular neyin üsttedir,
Neyin üste durur, neye san verir?

(Hasta Hasan 2009, 71–72) (Şamil 2012, 156)

“Veririm” redifli şiirinden:

Mehemmed himmeti, Hak'ın kuluyum,
Hayrımı, şerrimi ondan bilirim,
İslam mezhebinde namaz kılırim,
İstesen sözüne cevap veririm.

(Hasta Hasan 2009, 73) (Şamil 2012, 158)

Şiirlerinden parçalar Fahralılı Minelilerin Hümmet'ten derlenmiştir.

Birinci parça:

Ay ağalar, gelin size söyleyim,
Pinhanı işleri duymak olur mu?
Bir üstat ki şeyirdine kem baka,
Onu üstat diye saymak olur mu?⁶¹

İkinci parça:

Kalıptır gözleri, gitmez ayağı,
İster ki, belimde ola bir yağı,

⁶¹ söyleyim – söyleyelim; pinhan – gizli; şeyird – şakirt, çırak; kem – eğri

Dökülüp kel atın yalı, kuyruğu,
Onu layık bilip binmek olur mu?⁶²

Üçüncü parça:

Polat ceht eyledi ala sazını,
Ne fayda, üstatsın, kıymak olur mu?⁶³

(Almemmedli 2000, 27)

Selman Mümtaz'ın *Él Şairleri mecmuasında* Polat isimli-mahlaslı şairin “Gidelim bizim illere” redifli şiiri yer alır:

Meshef açtım, elif geldi falımız,
Dal oldu, gidelim bizim illere.
Kohumun kardaşın acı sözleri
Bal oldu, gidelim bizim illere.⁶⁴

(Mümtaz 2005, 39)

Hasta Hasan (1800–1866)

“Hasta Hasan'ın Borçalı âşık mektebine de güçlü tesiri olmuş, onun sonraki inkişafında da yeri bilinir” (Namazov 2004, 171). “Hasta Hasan çok az sanatkâra nasip olan bir makama yükselmiştir. O, Çıldır–Ahıska âşık mektebini yaratmıştır” (Şamil 2012, 68).

Asil nesli Gürcistan'ın Bolnisi ilçesinin Çörük Kemerli, İmirhasan, Ağbabalı köylerinde yaşamıştır (Mahmudov 1976, 8). 19. yüzyıl başlarında çocukken anne babasıyla birlikte Borçalı'dan Cavahet'in Dirgine köyüne göç etmiş, sonra Espince ilçesi Lebis Havet köyünde yerleşmiştir (Hacılar 1991, 23–26) (Hasta Hasan 2009).

“Rus–Türk savaşından sonra, 1830'da Türkiye'de yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının Cavahet'e göçmesiyle alakadar olarak 1831'de Terekemelerin bir kısmı Rusya sınırlarına dâhil olan ve Niyal düzü adlanan çevreye göçürüldüler. Onlar Daşlıkışla, Elince, Hondra, Karzamet, Lebis, Van köylerinde yerleştiler ve Lebis camiasını kurdular. Lebis Terekemeleri İmirhasanlı kabile-uruğuna ait idi” (Hacılar 1991, 24).

Fahri Valehoğlu, *Tiflisskie Vedomosti / Tiflis Haberleri* gazetesine istinaden: “18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın evvelerinde Borçalı ve

⁶² kalıptır – körselmiş; yağı – aygır at; dökülüp – dökülmüş

⁶³ ala – alsın; kıy(mak) – uygun bul(mak)

⁶⁴ Meshef – Kuran; kohum kardaş – hısım, akrabalar

Şemşeddil mıntıklarından Karapapakların bir kısmı sürüleri, nahırlarıyla Ahıska paşalığına gitmişlerdi. Vergilerden muaf tutulmuş Karapapaklar paşanın ilk talebiyle silahlanıp savaşmaya hazır olmalı idiler. Adları geçen mıntıklardan hayli önceler de Karapapaklar gelmişlerdi. Onlar Hirtız sancağında Kür'ün sol kıyısında yerleşmişlerdi. Bu Karapapaklara Emirhasanlar / İmirhasanlılar demişler” (Valehoğlu 2005, 60).

Aşığın şiirinde dolaylı da olsa onun İmirhasanlı olduğuna dair bilgiler vardır (Şamil 2012, 29, 98, 99, 181).

Hasta Hasan, şiir söylemeye erken yaşlarından başlamıştır. Badeli bir âşık olan Hasan, rüyasında pirlere elinden şairlik badesi içirir ve Hasta mahlasını kullanır. Kendisinin de ifade ettiği gibi, kâmil bir üstattan ders almıştır. Hasta Hasan'ın karşılaşmada Fahralılı Polat'a “ay kâmil üstat” diye hitaplarda bulunmasından (Şamil 2012, 155, 158), ayrıca şairnamesinde “Usta Polat sazda bir” gibi tanımlamasından (AEİ 1914) (Hacılı 2009, 395) Hasta Hasan'ın saz söz üstadının Fahralılı Usta Polat olduğunu anlamaktayız.

Şairin: “Hasta Hasan hocaların hocası” (Hacılı 2001, 180) dizesi onun hürmet-izzet, saygı sahibi olduğunu gösterir.

Ahıska semtinde, Borçalı–Karayazı, Gazağ, Kars yörelerinde güçlü üstat olarak nam salmıştır.

Çırağı Nuru'ya, onun aracılığıyla da Türk âşık şiirinin gür seslerinden birisi olan ünlü Şenlik Baba'ya sanat etkisinde bulunmuştur. Türk-Azerbaycan saz şiiri gelenekleriyle olgunlaşmış Ahıskalı Sefil Lado: “Âşıklık Hasta Hasan'a kalmadı” demiştir (Hacılar 2010, 16–18).

Şairin mirasının toplanıp yayınlanması yönünde Ziyeddin Efendiev, Ensar Aslan, Penah Mahmudov, Asıf Hacılı, Ali Şamil, Valeh Hacılar, Rafik Hümmet ve diğerlerinin katkıları takdire şayandır. Tecnisleri, divanileri, koşmaları, giraylıları, atışmaları, “Yaralı Mahmud” vd gibi âşık anlatıları bilinir. Onun hakkında “Taşlıkullar Seferi” âşık hikâyesi tasnif edilmiştir (AEİ 1914, 22) (Mahmudov 1976, 8) (Hacılı 2001, 179–183) (Hasta Hasan 2009) (Edebî Gürcistan 2012, 21–24) (Şamil 2012).

Valeh Hacılar, Meshet-Cavahet bölgesindeki Gürcülerin ve Ermenilerin yaşadıkları Bafra, Kotelya, Prtena, Toloş köylerinde, Ahılkelek şehrinde Hasta Hasan'ı büyük bir üstat gibi değerlendirenleri ve şiirlerini ezberden bilenleri görmüştür (Hasta Hasan 2009).

Ali Şamil, Hasta Hasan'ın üç destansı anlatısını, 82 şiirini, kendisi hakkında beş hatıra derlemiştir (Şamil 2012).

“Hasta Hasan'ın Hosbiya Beylerine Şikâyeti”, “Hasta Hasan'ın Deştioğullar Seferi” halk anlatıları, “Hasta Hasan ile Usta Polat'ın Değişmesi”, “Hasta Hasan'ın Âşık Sefili ile Değişmesi” bilinir.

“Çok âşıklar geldi geçti, Hasta Hasan yüzde bir” övücünü iftiharla söylemiştir (AEİ 1914) (Hacılı 2009, 395).

Üstatnamesinden:

Der biçare Hasta Hasan, danışma namerdiyle,
Çok çalış ki dost olasın ehli dil cömerdiyle.

(Hacılı 2001, 179)

Güzelin vafında gizli duyguları açıklar:

Hasta Hasan yara dedi selamı,
Hüsnü mat ediptir cümle âlemi,
Kadir Allah böyle çalsın kalemi,
Seveni sevene versin bu gece.

(AEİ 1914, 106)

“Güzellerin dergâhına uğradım, Birer birer beri varın, güzeller” mısralarıyla başlayan koşmasından bir örnek:

Hasta Hasan der ki, dürdür sözünüz,
Çimenlerde kaldı iki gözünüz,
Baka baka bir âşığa yüzünüz,
Yedirtmeyin zehrimarı, güzeller.

(Borçalı Folkloru 1996, 177)

Güzellemede “söze şekerler katan”, “üze kınalar yakan”, cefası da âşığa hoş gelen il güzellerine maharetle övgüler diziliyor.

Hasta Hasan, akabinde de Şenlik çığalı tecnis, yani yedekli tecnis şeklinde olgun örnekler vücuda getirmekle selefleri Abbas Tufarkanlı'nın, Hasta Kasım'ın sanatkârlık geleneklerini uğurla devam ettirmişlerdir.

Hasta Hasan'ın cığalı tecnisinden:

Sunam, beni görmeyeli yayındı,
Gizlin sırrım aşıkâra yay indi,
Âşık der ki, ya indi,
Ya sabahtır, ya indi,
Hilal kaşın kahrında
Kurulmuştur yay indi,

Bu Hasta'nın sinesine yay indi,
 Bir yanaktır, bir buhaktır, bir bir çek.⁶⁵
 (Aslan E 1975, 5)

Bu şiiri esas alarak Ensar Aslan: “Şenlik'in âşık şiirimize mal ettiği çığalı tecnis türü Hasan'dan öğrendiği ve karşılıklar söylediği bir türdür” (Aslan E 1975, 6) der.

Yaratıcılığında divani türü üstün yer tutar:

Hasta Hasan, al sazını, çağır kardaş gel diye,
 Süsen sümbül, mor benövşe, bülbül öter gül diye,
 Çok âşıklar gördüm, heyhat, gezemez düz yol diye,
 Ehli marifet üstatları dara çeken bendedir.⁶⁶
 (Aslan E 1975, 50) (Hasta Hasan 2009)

Saz şairi, bir zamanlar beyler donunu çok giydiğini, ihtiyar çağında yine aşkın atını bindiğini söyler, kendi sazının, sözünün kudretine güvenir.

Ömer (19. y)

Konya Gezlevi köyünden veya Aydın ilinden yahut Kırım'ın Kezlev / Yevpatorya şehrinden olduğu tahmin edilen, söz getiren halk şairi olmuş, Türkiye'de şiirleri geniş yayılmış Ömer'in (1621–1707) adını göz önünde bulundurmanızın yanı sıra, o vakitler Borçalı–Ahıska havalisinde de Ömer / Omar isimli sanatçının, saz şairinin hatırlandığını söylemeliyiz.

Hasta Hasan'ın belli şairnamesinde (AEİ 1914) (Aslan E 1975, 50) (Hacılı 2009, 495) (Şamil 2012, 133) Ömer dönemin Anadolu, Azerbaycan, Gürcistan saz üstatları Gevherî, Vakıf, Karanî vd ile bir safta anılıyor: “Kul Karanî, Kara Zülâl, Âşık Ömer sözde bir” (AEİ 1914) (Aslan E 1975, 50).

Ömer'in Hasta Hasan ile atışması bilinir (Hacılı 2014, 81). Burada Ömer, Hasta Hasan'a “ustam” diye hitapta bulunur, Hasta Hasan da “Bir uşak ki hocasından ders alır” der. Bu, Hasta Hasan'ın üstatlığına, Ömer'in çıraklığına bir gönderme olabilir düşüncesindeyiz.

⁶⁵ indi – şimdi; yay – dağıt; sabah – yarın; kahrında – derdiyle; yay – ok; buhak – çene altı eti

⁶⁶ benövşe – menekşe; heyhat – fakat, oysa

Selman Mümtaz'ın 1930'lu yıllarda düzenlediği mecmualarında Ömer'in birkaç şiiri yer alır (Mümtaz 1935/1, 141).

Asıf Hacılı, Ömer'i Kars-Çıldır-Ahıska şairlerinden biri olarak değerlendirmiş ve Ömer'in birkaç şiirini Ahıska Türklerine dair kitaplarında yayınlamıştır (Hacılı 2001, 176-179) (Hacılı 2009, 402-408).

Gürcistan Yazmalar Merkezi arşivinde bulunan mecmualardan Ömer'in Gürcü harfleriyle yazıya alınmış bir şiirini elde ettik:

Sevmek için bir dilberi, kamer olsa, lal eyler,
O gül hüsnü, o lebleri şeker olsa, bal eyler,
Bedirlenmiş aya benzer, şövgü düşmüş âleme,
Gülistanda lale ola, heter olsa, kal eyler.
Akşam seher melül haber bihuş teyleriz,
Ehli irfan meclisinde vasıfı hali söyleriz,
Arif olan biz, dilberin yürek alasin neyleriz,
Çeşmi ahu çoğalıban heder olsa, dal eyler.
Tek tek böyle sefa çeker, böyle mey, böyle bahar,
Cananla her an olursak, bulunur bir intizar,
Geze geze, güle güle şad olur âşık Omar,
Hem endamı hem şekili yeter olsa, hal eyler.⁶⁷

(GYM 1894, 47)

Nuru (1811-1885)

Hasta Hasan'ın çırağı ve Şenlik Baba'nın saz üstadı Lebisli Nuru veya Nuri, Borçalı-Ahıska-Çıldır edebî ağının iki büyük siması Hasta Hasan ile Şenlik Baba'yı köprü gibi birbirine kenetleyen bir üstat olmuştur.

Nuru, Ahıska'nın Lebis köyüne Borçalı'nın İmirhasan köyünden ve civarlarından göç etmiş Karapapak boyundandır (Hacılar 1991) (Hasta Hasan 2009).

Borçalı'nın Arıklı, Fahrallı, Hallavar, Gümrü, Hamamlı, İmirhasan, Kamerli, Kasımlı, Kızılkilse, Mescitli Görarkı, Sadaklı, Saraçlı, Sarvan, Soğanlık obalarında bulunarak, düğünler yönetmiştir.

1920-1930'lu yılların Él Şairleri mecmualarında Nuri mahlasıyla nefesler sunulmuştur (Mümtaz 2005, 246-247).

⁶⁷ leb – dudak; bedir – dolunay; şövg – şua, ışın; heter – hata; teyle(mek) – kovala(mak); şad – mutlu

Nuru'nun en önemli hizmeti, üstat Baba Şenlik'in yüzüne sanat kapılarını açmasıdır. Hasta Hasan: “Eğlen, oğlum, haber verim, gevheri kân bendedir” sözlerini (Aslan E 1975, 50) Nuru'ya hitaben söylediği gibi, Nuru da çırağı Şenlik'i üstadının aynı sözleriyle denemiştir (Aslan E 2007, 70–74).

Karanî (19. y)

Kimi bilgilere göre Türkiye'de Ardahan'ın Değirmenli köyünde (KHK 1974, 9), kimi bilgilere göre Azerbaycan'ın Gazağ ilinde (Kerimli 2005, 25), kimi bilgilere göre Ahıska'da (Hacılı 2009, 408), kimi bilgilere göre de Borçalı bölgesinde (Saraçlı H 1992, 7) (Süleymanov K 2005, 58–59) Karanî mahlaslı şair veya Karanî'lerden her hangi birisi yaşamıştır.

Birtakım araştırmacılar Karanî'yi Borçalılı olarak tanıtmaktadırlar (Sarvan 1998, 613) (İsabalıkızı 1999, 46) (Memmedli Ş 2003, 25–26).

19. yüzyıl birinci yarısında Borçalı kazasının Beyler köyünde Karanî mahlaslı bir şair yaşadığı söylenir (Süleymanov K 2005, 58–59). Beyler köyü sakini Balabey'in dede baba hafızasından yola çıkmakla hatırladığına göre, yüce boylu, dolu bedenli, temkinli Karanî, onun ulu dedesinin çobanı, âşığı olmuştur (Memmedli Ş 2004, 25–30) (Süleymanov K 2005, 58–59). Beyler, Kosalı, Saraçlı köylerinde günümüzde de Karanizade soyadı vardır.

Cönk-Beyaz'da Karanî ile Hasta Hasan karşılaşmasının “Bak” ve “Ver haber” redifli kıfılbent hisseleri yer almaktadır (AEİ 1914, 77, 145).

Gürcistanlı âşıkların, söz üstatlarının belleğinde Karanî'nin Hasta Hasan ile şiirleşmeleri, ayrıca “Ayağa Seni” cinaslı tecnisi, “Nevcavan” redifli divanisi, “Gülgez” redifli güzellemesi vd şiirler günümüzde de etkin şekilde kullanılmaktadır (Süleymanov K 2005, 58) (Ağbaba 2012, 156–157).

Güller Peri (1799–1922)

Peri Oruç kızı, mahlasından da aydınlaştığı üzere, Fahrılı obasının şairler nesli olarak bilinen Güller veya Gülaliler neslindedir. Bu neslin otuzdan fazla söz bileni, söz söyleyeni (Fatma Alikızı, Güller Peri, Güller İsmail Oruçoğlu, Kerbelayı Ali, Güller Şemistan, Güller Rüstem, Güller Hemid, Güller Hümmet, Güller Abbas, Güller Dünyamalı, Güller Musa, İbrahim Ağakışioğlu, İsmail Güller, Güller Mustafa, Güller İslam ve

diğerleri) vardır. Bu şairler zincirinden en ünlüsü Oruç kızı Güller Peri olup, onun şiirleri, destansı hikâyesi günümüze kadar ulaşmıştır.

Peri'nin kardeşi torunu, 1912 doğumlu öğretmen şair İsmail Güller'in hafızasında korunmuş şiirleri, “İsmail ile Kızıyeter” veya “Kars Tarafa Bakıp Ağlarım” adlı coşkulu-öykülü yapıtı onu söz sarrafı olarak tanıtmaktadır (Mehdi 1980, 4) (Memmedli E 1984, 87–91) (Almemmedli 2000, 32–33) (Fahralı 2001, 270–271, 248–255) (Azerbaycan Kadın Şairleri 2005, 30–31) (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 13–14) (Yusifli 2011, 156–163) (Edebî Gürcistan 2012, 17–20) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/2, 126–140).

Arşivdeki Gürcü harfleriyle “Ağam bilir, ben ki yardan güzelim” deyişiyle başlayan, sonda Gül Peri mahlası bulunan “Durma gel” redifli koşma (Alieva D 1981, 208) söyleyiş açısından Güller Peri'nin üslubuyla örtüşmededir. Burada “Boynu buruk kaldım Kars'ın şehrinde” söyleyişinde Kars'ın anılması düşüncemizi destekler niteliktedir.

Diğer bir şiirinde Kars özlemini şöyle dile getirir:

Kars'a taraf bakıp bakıp ağlarım,
Vurulup göğsüme yaralar, kardaş!
Sinem üstün çalın çapraz dağlarım,
Dolanır gönlümde haralar, kardaş!⁶⁸

(Azerbaycan Kadın Şairleri 2005, 30) (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 13)

Kâmil Veli Nerimanoğlu, bu koşmayı özenle değerlendirmiştir (Nerimanoğlu 1980, 18). Şiirde intizarın hazin sahnesi etkilidir. Peri, sıra dağların aradan kalkmasını, Borçalı'dan Kars'ın görünmesini arzular.

Âşık Şenlik, Fahralı'da Yahyagillerin Abbas'ın düğününü yürüttüğünde mecliste Güller Peri de bulunmuş, yaşmak altından şiir söylemiştir.

Şenlik'e kılıbent göndermiş Şikeste Peri adında kadın saz şairinin Gürcistan'ın Busetli köyünden olduğu bildiriliyor (Âşık Şenlik 1960, 14–15) (Aslan E 1975, 117) (Aslan E 2007, 118). Bazı söylemlerde Şikeste Peri, Karabağ'ın Maralyan köyünden âşık Peri olarak zannediliyor (Âşık Şenlik 2006, 448); bu gerçekdışıdır, Maralyanlı Peri 1847'de ölmüştür.

⁶⁸ köks – göğüs; çalın çapraz dağlamak – ağır yaralamak; haralar – nereler

Kaynaklardan hareketle, Fahralı Şahbuzlu mahallesine o zamanlarda Şahbuzetli de denilmiş ve Güller Peri, oğul torunu İsmail'in tanıklığına göre, bir zamanlar Fahralı obasının Şahbuzlu mahallesinde yaşamıştır.

Bu sebeple Baba Şenlik'e kıfılent-muamma göndermiş Şikeste Peri aynen Güller Peri'dir.

Kuran ayetlerindeki hikmetlere dayanan söz konusu şiirinden bir kıta:

Muhammed Mustafa arşî alada,
Çekilip Mina'ya Aksa nedendir?
Nuri Selsebil'den doldurup bade,
Getirip dehana dürdanedendir?

(Âşık Şenlik 1960, 14) (Aslan E 1975, 117) (Âşık Şenlik 2006, 449)
(Aslan E 2007, 119)

Muhammed peygamberin Mina dağına çekilmesine, cennetteki dört pınardan biri olan Selsebil'e ilişkin hadisleri anımsamakla şair, hikmet dolu derin anlamlara cevap arar.

Şair, kıfılentte şöyle sorar:

Şikeste Peri'yim, gelmişim raye,
Nice bin suredir, nice bin aye,
Kuran'da okunan kul hüvallahu,
Yasin'de sırebbe nükte nedendir?

(Âşık Şenlik 1960, 15) (Aslan E 1975, 117) (Âşık Şenlik 2006, 450)
(Aslan E 2007, 119)

Peri, Yasin suresinin, İhlâs suresindeki kul hüvellahu (De ki: O Allah tektir) kelamının ilahiliğine vurgu yaparak kıfılentini söylemiştir.

“Bu dünya dediğin bir şirin bağıdır” ilkesiyle hayatı sevmiş ve terennüm etmiştir. Şiirlerinde toplumsal motifler bireysel dertle örülmüştür:

Kadir Allah, rahmet eyle bu çağa,
Koyun nece tab getirir bıçağa,
Koyarlar kabre, büklerler ağa,
Nekrailler sual etse ne deyim?⁶⁹

(Azerbaycan Kadın Şairleri 2005, 31) (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 13)

⁶⁹ çağa – bebek; nece – nasıl; tab getirir – dayanar; sual etse – sorsa

Mehammed Şindili (19. y)

Mahlasından Başgeçit Şindi köyünden olduğu anlaşılmaktadır. Şindi'de Göypapak ailesine mensuptur (Ahmedoğlu F 2010, 59).

Şiirlerini جنگ بياض Cönk-Beyaz'da tespit edebildik.

Şiirlerinden biri kendisinin hayatı hakkındaki bazı hususları aydınlatır:

Meylim hey sendedir, ben de sanlıyım,
Hoş ihtilatlıyım, şirin canlıyım,
Aslim Gafer, Demircihasan'lıyım,
Karabulak'lıyım, Saca demeyin.⁷⁰

(AEİ 1914, 105)

Alıntılanan metinden anlaşıldığı üzere, şair, aslen Demircihasan / Şindi köyünde Gafer ailesindedir. Şindi köyüne Birinci Demircihasan, Kızılkilse köyüne ise İkinci Demircihasan denilmiştir (Ahmedoğlu F 2010, 5). Tarihsel kaynaklarda yüzyılın ikinci yarısında Karabulak köyü yanında Şindi Kepenekçi obası da anılmaktadır (Memmedli Ş 1996, 70). Bu yerler, Kürüstü Demircihasanlı obasının yayla yeri, yurt yeri olmuştur.

Bir süre Karabulak köyünde yaşamış şair, Aşağı Karabulak'ta pınar başında bir güzele şiir söylemiş, kızın akrabaları şairi öldürmek istemişlerdir. Aile düşmanlığı sebebinden Gaferöyü ailesi Karabulak'tan Bolnisi yöresindeki Ceferli, İmirhasan, Koçulu obalarına göç etmişlerdir (KYK 1983–2003, Orucov). İmirhasan köyüne vaktiyle Başgeçit yurdundan gelmiş Mehmed Hacı Velioğlu'nun (Enverli 1999, 51) şair Mehmed Şindili olduğunu tahmin etmekteyiz. İmirhasan köyünde Gaferler nesli, Koçulu, Ceferli köylerinde Gaferöyü nesli şimdi de vardır.

Ziya Borçalı'nın Cönk-Beyaz'ında Mehmed Şindili'ye ait yirmiye aşkın şiir örneği bulduk (AEİ 1914, 79, 84, 105, 118) (Memmedli Ş 2000, 119–120).

“Kekliğim” güzellemesi sanat açısından dikkati çeker:

Avcı gönlüm yine pervaz eyledi,
Ötüşür bu dağda yana kekliğim.
Yâda saldın güzellerin hasını,
Bir od düştü şirin cana, kekliğim...

⁷⁰ hey – hep; ihtilat – sohbet; Demircihasanlı, Karabulak, Saca – bölgede köyler

Kışla değil meylim, hoştur yazıyla,
Turna olan katar bağlar sazıyla,
Ötüşür keklükler hoş avazıyla,
Ne gökçeksin, bir saf suna kekliğim.

Mehemmed der: bir derdim var, yamandır,
Bu dert govreleyer hayli zamandır,
Sevdiğim senemdir, kaşı kemandır,
Ben gezerim yana yana, kekliğim.⁷¹

(AEİ 1914, 79-a)

“Avcı gönlüm yine pervaz eyledi” benzetmesi duygulu çekim gücüne sahiptir. “Bir od düştü şirin cana, kekliğim” mısrasında değişmeceli söyleyiş açıkça görülür. “Dağlar başı hiç şen olmaz, virandır” deyişindeki tezat doğal görünür. Ayrıca boyu beste, gonca dehan, gönül kuşu, gözleri cellât, huri kılman, huri melek, ince belli, kaşları keman, lebi püste, mine boylu, siyah zülûf, yanağı halli gibi benzetmeler ilgi uyandırıcı tanımlayıcılarıdır.

Şindili'nin şiirlerinde tezatlar oldukça yoğun kullanılır:

Kabağımdan gelen koşa güzeller,
Bu alçak gönlüme uca demeyin.
Yüküm lal gevherdir, satmam hiç kese,
Giden bezirgândır, hoca demeyin...

Gece, gündüz ah, zar oluptur işim,
Gidiptir baharım, geliptir kışım,
Ele bil at vurup, dökülüp dişim,
Yazıktır Mehemed, koca demeyin.⁷²

(AEİ 1914, 105)

Buradaki alçak – yüce, bezirgân – hoca, gece – gündüz, bahar – kış tezatları doğal söyleyiş güzelliğine sahip unsurlardır.

Şairin hayatıyla ilgili rivayetler ve şiirleri Karakilse köyünden Memmed Osmanov'un, Şindi köyünden Novruz Novruzov'un ağzından derlenmiştir (Ahmedoğlu F 2010, 59–63).

⁷¹ has – asıl; şen – neşeli; boran – fırtına; aşık – seven; gökçek – göksü güzel; yaman – fena; govreleyer – sızlar; gezerim – dolaşırım

⁷² kabağımdan – önümden; koşa – çift; uca – yüce; bezirgân – tüccar

Alhas Hacallı (1817–1907)

Şiirleri daha çok özdeyişler, bölgesel motifler içeren Alhas Hacallı hakkında Zelimhan Yakup: “Alhas Ağa'nın günümüze gelip çıkan şiirleri onun bir sanatçı yetkinliğinden, tabiatı, insanı güzel bilmesinden, güçlü ilhama, şirin ve revan dile sahip olmasından haber verir, halktan gelen, topraktan mayalanan bu halk adamı, halk şairi bugün de sözünün sesinde, sedasında yaşar” (Hacallı 1998, 4, 8) tanıtımını ifade etmiştir.

Daha sonralar edebiyatta, bu soya bağlı Reşid Hacallı, Abbas Abdulla Hacaloğlu, Zelimhan Yakup gibi şairler bilinegelmişlerdir.

Alhas Hacallı'nın şiirleri torunu öğretmen, şair Reşid Hacallı'nın belleğinden yazıya alınmış, şiirlerinden bir kısmı gazetelerde, dergilerde, kitaplarda okuyuculara sunulmuştur. Edebiyat birikiminden günümüze ulaşan ürünler, on iki koşma, dört tecnis, bir giraylı, bir divani, on bir maniden ibarettir (Eyvazlı 1985, 4) (Hacallı 1998, 16–54).

Manilerinin birinde mensup olduğu sülalesi özelinde şu bilgileri verir:

Hacı Alı,
Hacı köyneğin hacı alı,
Atam hacı Emiraslan,
Ulu babam Hacali.⁷³

(Hacallı 1998, 20)

Alhas Hacallı'da yurt motifi son derece güçlüdür:

Meskenim Lök deresi, oylağım Karayazı.⁷⁴

(Hacallı 1998, 20)

Karağaç'tır, Akçalı'dır kalbi, gözü dağların.⁷⁵

(Hacallı 1998, 52)

Şiirlerinde sanatkârane teşbih ve benzetmeler yer alır:

Uralanmış bostan, derilmiş tenek,
Biçilmiş zemisin, ay Alhas Ağa.
Cırılmış teknesin, kırılmış senek,
Dağılmış gemisin, ay Alhas Ağa.⁷⁶

(Hacallı 1998, 29)

⁷³ köynek – gömlek; alı – alır; atam – babam; ulu babam – büyük dedem

⁷⁴ Lök deresi – bölgede dere; Karayazı – bölgede ilçe

⁷⁵ Karağaç, Akçalı – Başgecit yaylaları

⁷⁶ uralanmış – hasatlı, ürünü toplanmış; tenek – üzüm ağacı; zemi – tahıl tarlası; cırılmış – yırtılmış; senek – su testisi

Şair kendisini nahırsız arkaca, sürüsüz bekçiye, soğulmuş pınara, kurumuş dereye, derin kitaba benzetir.

Tinatın İsabalıkızı bu konuda: “Alhas Ağa'nın şiirlerinde halk hikmetleriyle hayat keşmekeşlerinin acı deneyimi derin ilham zemininde bütünleşerek, parlak yaşam levhalarının tasviriyle neticelenmiştir” (İsabalıkızı 1999, 45) ifadelerine yer verir.

Üstatnameleri hikmet hazinesinin yankısı niteliğindedir:

Külü küllüğünden, odu ocaktan,
Közü kömüründen bölesin gerek,
Çöreği tekneden, kabı kacaktan,
Kundağı kucaktan alasin gerek.⁷⁷

(Hacallı 1998, 27)

Deyişlerinde öğüt sıklıkla kullanılan bir unsurdur:

Elmayı renginden, armudu tattan,
Hayvanı deriden, insanı addan,
Soyundan seçesin kohumu yaddan,
Aslanı pençeden bilesin gerek.

(Hacallı 1998, 28)

Şiirlerinde yurt, memleket duyguları ağır basar:

Mahsulüm sulana yağış selinnen,
Balığım yollana Gökçe gölünnen,
Karpızım, yemişim Baydar ilinnen,
Kartofum üşene, Cavah'tan gele.⁷⁸

(Hacallı 1998, 31)

Borçalıların besin menüsünde etkin yer tutan karpız / karpuz, yemiş / kavun, kartof / patates mısralarda etnografik unsurlar düzleminde uyumlu şekilde kullanılır.

Koşmalarında helalliğe çağrışım güçlüdür:

Kâsıplık alçaklık sayılan değil,
Cömert elin, helal namın olanda.
Lal-altın isteme kan kusa kusa,
Yoksul öyde sağlam canın olanda...

⁷⁷ küllük – kül kabı; od – ateş; çörek – ekmek; tekne – tandır; kundak – bebe

⁷⁸ selinnen – seliyle; yollana – gönderilsin; gölünnen – gölünden; yemiş – kavun; ilinnen – ilinden; kartof – patates; Cavah – Cavahet bölgesi; gele – gelsin

Bin yıl ömreyledi, çınar dediler,
Pulun keserine dinar dediler,
Her şey incelende sınar dediler,
İnsan ohalanar kalın olanda.⁷⁹

(Hacallı 1998, 16, 24)

Alhas gileylidir hayli senedir,
Zamanın gerdişi bir mengenedir,
Selleme yağmurun faydası nedir,
Yağış dür bitirir narın olanda.⁸⁰

(Hacallı 1998, 24)

Giraylıları hem içerik hem de yapı açısından dolgundur:

Kalbi dağlar yetim kalır
Kartal kanat çalmayanda,
Tabip lokman naçar olur,
Derde derman bulmayanda.
Gül üstünü hâr almasın,
Dağ başını kar almasın,
Nece kanın karalmasın,
İsteğini almayanda.

Tanrı'dan olsun kömeğim,
Heder gitmesin emeğim,
Haram olsun tuz çöreğim
Ona sadık kalmayanda.⁸¹

(Eyvazlı 1985, 4) (Hacallı 1998, 48)

Divani türündeki şiirlerinde özdeyişler dikkati çeker:

Bir adamla dost olanda asli zatın bilmeli,
Kal diyende kulum ola, öl diyende ölmeli,
Dar gününde dayak durup, şad gününde gülmeli,
Marifette ten gerektir, ten olmasa gen gerek.

(Hacallı 1998, 53)

⁷⁹ kâsıp – fukara; alçaklık – alçakgönüllülük; nan – ekmek; öy – ev (ağızda); pul – para; dinar – para birimi; sınar – kırılır; ohalanar – ezilip dökülür; kalın – yoğun

⁸⁰ giley – şikâyet, yakınma; gerdiş – dönüş; mengene – kıskaç; selleme – sağanak; yağmur – yağış; yağış – yağmur; narın – asta, yavaş

⁸¹ kalbi – yüce; yetim – öksüz; naçar – çaresiz; hâr – diken; nece – nasıl; karalmasın – kararmasın; almayanda – almayınca; kömek – yardım; heder – zayı, boşa gitme

Maişet içerikli şiirleri de vardır:

Kışta çarvadardır, yazda kotancı,
Yayda biçincidir çölde Lal Emin.
Gündüz hırman sürer elinde kamçı,
Gece soğruk atar yelde Lal Emin.⁸²

(Hacallı 1998, 21)

Cinaslarında çoğunlukla Karapapak ağız özellikleri belirgindir:

Aran yağmur, yayla boran, bine kar,
Bilmezim ne zaman koydu bine kar,
Bu ne çoygun, bu ne çiskin, bu ne kar.⁸³

(Eyvazlı 1985, 4)

Kalvı dağın kellesinde kar kalar,
Soğuk eser, çökeklerde karkalar,
Cemdeğime daraşanda kargalar.⁸⁴

(Hacallı 1998, 29)

Dar günü dalım da, arka da yandı,
Bahtımın yıldızı arkada yandı,
Hayalim Kür geçti, arka dayandı.⁸⁵

(Hacallı 1998, 33)

Kar kalar – karkalar – kargalar, arka da yandı – arkada yandı – arka dayandı cinasları belirgindir.

Kafiyeleri çeşitliliğiyle, özgünlüğüyle seçiliyor:

Alhas çok kocalsa düşer urvattan,
Üz görmez oğuldan, kızdandan, arvattan.⁸⁶

(Hacallı 1998, 17)

Yemeğin gelmese, geçse vaktinden,
Tezce gileylenip küsme bahtından,
Ayağa çıkanda Kotan arkından.⁸⁷

(Hacallı 1998, 37)

⁸² çarvadar – mal koyun tüccarı; yaz – ilkbahar; kotancı – pullukçu, sabancı; yay – yaz; lal – konuşma engelli; hırman – harman; kamçı – kırbaç; soyruk – savurma

⁸³ aran – ova; bine – yayla çadırı; çoygun – kar fırtınası; çiskin – sis

⁸⁴ kalvı – kalbi, yüce; kalar – kalır; çökek – vadi; karkalar – toplanır; cemdek – leş; daraşanda – yığıldığında

⁸⁵ dal – arka; Kür – Kür nehri; dayandı – durdu

⁸⁶ kocalsa – yaşlansa; urvat – kalite, nitelik; üz – yüz (sima); arvat – avrat, karı

⁸⁷ tezce – çabucak; gileylenip – yakınarak; Kotan arkı, Gödek ark – su kanalları

Bu örneklerdeki urvat – arvat kafiye uygunluğu yörenin ağız özelliğinden doğar. Ayrıca vaktinden – bahtından kafiyesi ardından ses terkebince ayrımlaşan arkından sözcüğü kulak kafiyesi oluşturur.

Şair, atasözlerini de etkin şekilde kullanmıştır:

Ter libasta ter görünür ter sine,
Ters adama düz görünür tersine,
Nadan için avandı ne, tersi ne,
Bal aktarır zehrimarın içinde.⁸⁸
(Eyvazlı 1985) (Hacallı 1998, 25)

Tezatlar kurgulamakta maharet göstermiştir:

Erköyün oğuldan hambal olacak,
Dikenin hemdemi kangal olacak,
Kığılımdan yeke tongal olacak,
Külek güçlenende harın olanda.⁸⁹
(Eyvazlı 1985) (Hacallı 1998, 16)

Bu dörtlükte erköyün – hammal, diken – kangal, kıvılcım – tongal, güçlenmek – harınlaşmak gibi akıcı tezatlar karşımıza çıkar.

Şair, uyumlu ses aliterasyonlar kurmuştur: “Bu ne çovgun, bu ne çiskin, bu ne kar”⁹⁰ (Hacallı 1998, 25). Mısradaki n sesi beş kez tekrarlanarak, ritmik bir ses avazlanmasını sağlar.

Alhas Ağa'nın: arka da yandı – arkada yandı – arka dayandı, Ay Alhas – ayal has, bine kar – bu ne kar, kar kalındı – kargılandı, karı yar – kariyar, kehlene yağ – kehlen ayağı, kurut aş – kuru taş, nar emen – nara men – nere men, ter sine – tersine – tersi ne, var sene – varsa ne – var sene gibi cinasları (Hacallı 1998) ilgi uyandırıcı özgünlüktedir.

Yöre ağızından gelen alatoran, arkaç, biçinci, çarvadar, çivin, çöysüye, dehmerle, has motal, hırman, isfaha, kamçı, katlama, kere yağ, kotancı, kurut, kürüyek, lavaş, nöyüs, oloydu, öy, senek, soyruk, tenbeki, urvat vd kelimeler, ifadeler⁹¹ (Hacallı 1998) şiirde şive özelliklerini sağlar.

⁸⁸ nadan – cahil; avandı – üst taraf; aktarır – arıyor; zehrimar – yılan zehri

⁸⁹ erköyün – şımarık; hambal – hamal; kığılıcı – kıvılcım; yeke – kocaman, iriyapılı; tongal – şenlik ateşi; külek – rüzgâr; olanda – olunca

⁹⁰ çovgun – kar fırtınası; çiskin – sis

⁹¹ motal – tulum; kere yağ – tere yağ; katlama – yağlı börek; lavaş – pide; arkaç – ağıl; çivin – sinek; gavır – kabir; öy – ev; urvat – nitelik; oloydu – olaydı; nöyüs – nefis; alatoran – az karanlık; senek – su testisi; çöysüye – darıla; tenbeki – tütün; dehmerle – çomakla vur; isfaha – düzenli; kurut – kurutaç, çökelek

Şenlik Baba (1853–1912)

“Aydın edebiyatımızda Namık Kemal kim ise, halk edebiyatımızda da Âşık Şenlik odur” (Çelik 1942/9, 9). Bu değerlendirme üstat halk ozanının ulusal duyguları cesaretle haykırmasından dolayıdır.

“Şenlik'i eski Borçalı Karapapak insanların çoğu Borçalı âşığı gibi tanıyorlar. Onlar öyle biliyorlar ki, bu ulu ozan burada doğmuştur, sık sık Kars taraflara, daha çok da Çıldır'a gidip gelirmiş” (Kamaloğlu 2016, 6).

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus esaretini kabullenmeyen pek çok Karapapak Türkü Tiflis vilayetine bağlı Borçalı bölgesinden yüce Osmanlı'ya göç etmiştir. Karapapak göçleri veya kaçakça göçleri denilen bu yerdeğişmeler esnasında yeni yerleşimlere yaşam tarzı, gelenekler, görenekler, sanat, şiir şeceresi de taşınmıştır. Buradan hareketle bugün Borçalı–Ahıska–Kars ortak edebiyat alanı hakkında konuşabiliriz.

Geniş bir alanda sanat sürekliliğinin en ünlüsü Şenlik Baba'dır. Bu sanat şebekesi edebi-estetik zirvesine Şenlik'in sanatıyla ulaşmıştır.

Şenlik, Türkiye'nin Ardahan ili Çıldır ilçesi Suhara köyünde doğmuş ve tüm Anadolu, Gürcistan, Azerbaycan sahalarında âşıklık geleneğinin piri olarak tanınmış, kendine özgü bir âşıklık ekolü oluşturmuştur. 200'den fazla şiiri, âşık hikâyeleri vardır (<http://asiksenlik.com>). Şenlik'i efsaneleştiren etmenlerden şunlar öne çekiliyor: Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahalarının en önemli âşığıdır; halk edebiyatına olgun eserleriyle önemli katkıları olmuştur; halkın içinden çıkmış bir ozandır; yüksek irtical gücüne sahip olmuştur; düşmana başkaldırmıştır. 1877–1878 Rusya–Osmanlı savaşında halk önderliği yaptığı, şiirleriyle, “Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana” misalli deyişleriyle yurttaşlarını memleketi korumaya çağırmıştır.

Bilginler hesap ederler ki, ondaki Allah aşkı Fuzuli'de gördüğümüz aşkla benzerlik gösterecek kadar ileridir (Alptekin 1989: 17).

Olgun koşmalarının yanında, üstatnameleri, yedekli koşmaları, divanileri, çığılma tecnisleri, sicillemeleri, destanları da sanat incileridir.

Şenlik hakkında Türkiye'de Esat Özoğuz, Abbas Araslı, Nüsret Feridun, Ekrem Tortumlu, Zerger Mahir, Fahrettin Kırzioğlu, Hikmet Dizdaroğlu, İslam Erdener, Orhan Özbek, Binali Çelik, Erdal Özmer, Ensar Aslan, Alkay Beşmart, Ali Berat Alptekin, Ramazan Korkmaz,

Türkay Yüçük, İsmail Aşıkoğlu, Enver Taştemirolu, Ahmet Özdemir, Orhan Yeniaras, Mustafa Gültekin vd çalışmalar yapmışlar (Çelik 1941, 26–33) (Çelik 1942/9, 9–12) (Çelik 1942/11, 13–15) (Çelik 1942/13) (Âşık Şenlik 1960) (Aşıkoğlu 1964) (Aslan E 1975) (Alptekin 1989) (Özdemir 1993, 186–190) (Yeniaras 1994) (Gültekin 2004) (Korkmaz 2015).

Bu yönde Azerbaycan'da ve Gürcistan'da Ali Cedid, Selman Mümtaz, Ehliman Ahundov, Vakıf Veliev, Kâmil Veli Nerimanoğlu, Sednik Pirsultanlı, Mahyeddin Sultanov, Elhan Memmedli, Kaşem Veliev, Penah Mahmudov, Valeh Hacılar, Meherrem Ceferov, Rüstem Rüstemzade, Azad Ozan, Tinatin İsabalıkızı, Esed Aliev, Vügar Kerimli'nin çalışmaları vardır (Telli Saz Üstatları 1964) (Mahmudov 1975) (Sultanov M 1979) (Nerimanoğlu 1980) (Veliev V 1981) (Rüstemzade 1984) (Pirsultanlı 1990) (Veliev K 1991) (Ozan 1994, 126–132) (Aliev E 1995) (İsabalıkızı 1999) (Kerimli 2005) (Veliev K 2012) (Memmedli E 2014).

Şenlik'in Gürcistan'la ilişkisi hakkında bizim de araştırmalarımız bulunmaktadır (Memmedli Ş 2000, 136–141) (Memmedli Ş 2003, 49–57) (Memmedli Ş 2004, 35–52) (Borçalı Âşıkları 2005, 28–42) (Memmedli Ş 2010, 89–94) (Memmedli Ş 2011, 59–71).

Vatan, millet, toprak, yurt konulu deyişleriyle seviliyor:

Ehli İslam olan işitsin, bilsin,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana!
İsterse Uruset ne ki var gelsin,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana!

(Çelik 1942/11) (Âşık Şenlik 1954, 9) (Kırzioğlu 1958, 21) (Âşık Şenlik 1960, 4) (Aşıkoğlu 1964, 10, 59) (Alptekin 1989, 28) (Özdemir 1993, 186) (Âşık Şenlik 2006, 203, 204) (Kamaloğlu 2006, 42) (Aslan E 2007, 149)

Hulusi kalbimden bilsen fikrimi,
Ben Mevla'mdan Al-Osman'ı isterim.
Merhamet sahibi rahmani gani,
Nesli mürsel hükmü hanı isterim.

(Çelik 1842/13) (Âşık Şenlik 1954, 18) (Kırzioğlu 1958, 74) (Âşık Şenlik 1960, 20) (Âşık Şenlik 2006, 222) (Aslan E 2007, 154)

Üstatnamelerinden:

Geçen güne günler çatmaz
Günü güne calasan da.

Derdi olan uyku yatmaz
 Şirin layla çalasan da.
 Öz denini özün öğüt,
 Bekleme, nar vermez söğüt,
 Bedasıllar almaz öğüt,
 Şahmar olup çalasan da.
 Sefil Şenlik ağlar gülmez,
 Külhan derdi kimse bilmez,
 Geçen günler ele gelmez,
 Akça verip alasan da.⁹²

(Mahmudov 1976, 4) (Gelimli Gidimli 1983, 112) (Seçme Âşık Şiirleri 2011, 93)

Özdeyiş mısralarından:

İster ihtiyar ol ister nevcivan,
 Bu dünyada baki kalan övünsün.
 Meraksız, fikirsiz, gamsız her zaman
 Başatan şad olup gülen övünsün.

(Âşık Şenlik 1954, 35) (Âşık Şenlik 1960, 82) (Âşıkkoğlu 1964, 67) (Âşık Şenlik 2006, 178) (Aslan E 2007, 164)

Baba Şenlik'in Gürcistan Borçalı ile sıkı köken ve sanat bağlılığı saptanmaktadır.

Öncelikle, Şenlik'in Gürcistan'a köken bağlılığı hakkında.

Şenlik'in babası Ahmedoğulları'ndan Molla Kadir veya Çopur Kadir, 1827–1828 yıllarında Rusya'ya boyun eğmeyerek, Borçalı'dan büyük bir kalabalıkla Kars tarafına göçmüş Karapapaklardandır (Çelik 1941, 26) (Âşık Şenlik 1954, 7) (Âşık Şenlik 1960, 3) (Veliev K 1991, 11) (Hacılar 2005, 176) (Zeyrek 2006, 111–112) (Veliev K 2012, 6). Kadir'in ya Bolus Çörük Kemerli ya da Başgeçit Kamerli köyünden olduğu söylenir (KYK 1983–2003, Gerekmezli, Orucov). Hasta Hasan'ın da dede babası Çörük Kemerli köyündendir (Mahmudov 1976, 8).

Şenlik'in kızı Gülhanım'ın oğlu Kalender Piriev 1970'lerde Gürcistan Bolnisi ilçesinde yaşamıştır. Kalender'in dilinden Mahyeddin Sultanov'un derlediği anılara göre, Şenlik'in babası Molla Kadir genç iken, babası

⁹² çatmaz – ulaşmaz; cula(mak) – kat(mak), ekle(mek); layla çal(mak) – ninni söyle(mek); nanecip – necip olmayan; şahmar – afi yılan

Hüseynoğlu Ahmed ile birlikte 1830'lu yıllarda Gürcistan'dan on beş aile bireyi ile Zurzuna / Çıldır vadisinde bir tarafında Ballı tepe, bir tarafında Karasu çayı bulunan güzel bir yer olan Suhara / Yakınsu obasına yerleşmiştir. Annesi Zalha hatun yüreği sözle dolu, hürmetli izzetli bir kadın olmuş, Şenlik'e çocuk yaşlarında cenk kitapları, din kıssaları okutmuştur (Sultanov M 1979, 2).

Bilim insanları da Şenlik'in ömrünün önemli bir kısmını Çıldır'da ve Borçalı'da geçirdiğinin altını çizerler (Namazov 2013, 289). Hâlihazırda da Gürcistan'da Fahralı, Hamamlı, Kamerli, Karabulak köylerinde Şenlik Baba'nın birkaç ön kuşak akrabaları bulunmaktadır. Şenlik kelimesi yöre ağzında halk-ahali veya şölen anlamlarında etkin kullanılmaktadır.

Şenlik'i Gürcistan'a güçlü sanat bağları da birleştirir.

Çıldır–Ahıska–Borçalı edebiyat ağının kudretli temsilcisi Şenlik'in Azerbaycan ve Gürcistan ile soy, sanat bağlılığı hakkındaki yaklaşımlar şunlardır: “Şenlik, şiirlerini Azeri Türkçesiyle söylemiştir” (Dizdaroğlu 1967, 4571). “Şenlik, bu yıllarda Tiflis, Kars ve bu yörelerin en kuvvetli Azeri şairidir” (Çetinkaya 1971, 6169). “Şenlik Baba, son dönemlerde Doğu Anadolu'da büyük âşıklar yetiştiren geleneğin gerçek hocası ve onların tanımıyla piridir, bir Karapapak Terekeme şairidir”; “Bu âşıklık kültürünü Şenlik, Azerbaycan âşıklarından almıştır. Çünkü şu devirde Anadolu'da Şenlik'i etkileyecek bir âşık yok idi. Aynı zamanda dil ve anane bakımından onları kendisine daha yakın biliyordu... Şenlik, Azeri sahasından aldığı birçok hikâye ve şiir unsurunu Anadolu'ya yayarak, âşık edebiyatımıza yenilik getirmiş, bu tarzın gelişip daha güzel eserler vermesine yardımcı olmuştur” (Aslan E 1975, 40–41) (Aslan E 2007, 12, 15). “Şenlik'in yaratıcılığı Azerbaycan âşık muhitinde derin izler koymuştur. Âşık Şenlik'in hayatı ve yaratıcılığı Kars, Ahıska, Ağbaba, Borçalı bölgelerinde yaşayan Azerbaycan illeri, onun yaşam geçimi, şadlığı, sevinciyle ilgilidir” (Nerimanoğlu 1988, 265). “Doğu Anadolu'nun olduğu kadar Azerbaycan'ın da usta bir sesidir”. “Azeri Türkçesinin bütün özelliklerini, güzelliklerini, tatlı ve akıcı şekilde şiir ve hikâyelerinde dile getirmiştir”. “O, Azeri Türkçesini kullanmada son derece mahir birisidir” (Alptekin 1989, 5, 17). “Şenlik'in dünya görüşünün biçimleşmesinde, şairlik kudretinin artmasında Borçalı âşık muhiti rolü eşsizdir”. “Âşık Şenlik, Borçalı sancağına derinden bağlı olmuş, bu edebî muhitte sanat mektebi geçmiştir” (Veliev K 1991, 14, 18, 26)

(Veliev K 2012, 9, 13). “Şenlik'in üzerinde Azerbaycan yöresi âşıklarının, özellikle Nuri'nin etkisi var” (Özdemir 1993, 190). “Âşık Şenlik'in yetiştiği üçe bölünmüş Çıldır bölgesi, tabirimizce, âşıklık sanatının tüm inceliklerini yansıtmak bakımından Azerbaycan ile Anadolu'nun kesiştiği nokta idi” (Hacıeva 2004, 14). “Çıldır Şenlik'in edebî kişiliğinin oluşmasında Azerbaycan âşıklarının, özellikle Hasta Hasan'ın etkisi büyüktür... Onun şiirleri Azerbaycan âşıkları tarafından ezbere bilinir” (Artun 2012, 366–367). “Âşık Şenlik ömrünün çok kısmını Borçalı'da ve Çıldır mahalında geçirmiştir. Bu da onun bir sanatkâr gibi kâmilleşmesine büyük tesir göstermiştir. Çünkü bu yıllarda Borçalı'da zengin bir âşık muhiti yetişmiştir” (Namazov 2013, 289). “Azerbaycan sahası ile Türkiye sahası arasında bir köprü görevi üstlenen Çıldır Âşık Şenlik...” (Oğuz 2013, 303). “Bu faaliyetleriyle Şenlik, Anadolu ve Azeri sahası âşıklık geleneğinin bir sentezi durumundadır” (Korkmaz 2015, 95).

Borçalı saz geleneğine bağlı olduğu için, sanatın inceliklerini daha olgunca benimsemek amacıyla Borçalı–Ahıska bölgesine yüz tutmuştur. Reşitlik çağına ulaşınca onu dayısı İbrahim, Karapapaklar köyü Lebis'te Nuru'nun yanına çıraklığa getirmişti. Şenlik, saz ve söz dersini burada almıştır. Nuru'nun ve onun aracılığıyla da Hasta Hasan'ın ona etkisi geçmiştir. Şenlik hakkında Nuru: “Bu oğlan beni terletti, bu çok yaman şair olacak” demiştir.

Gürcistan'ın arşiv belgelerinde Şenlik “baş âşık” adlandırılır (GEM 1899, 44) (Hacılar 1991, 52) (Hacılar 2005, 189) (Hacılar 2007, 69).

1928'de Tiflis'in Tan Yıldızı dergisinde Şemsülcided mahlasıyla Ali Cedit Sultanzade tarafından Hasta Kasım'ın, Dilgam Şemseddinli'nin, Hüseyin Şemseddinli'nin şiir örnekleriyle bir arada Şenlik'in “Hasretin çektiğim Tiflis şehrinin”, “Korukçular” koşmaları yayınlanmıştır (GMK 1928, 54–55) (Memmedov R 2000, 127–128).

Şems Cedit ya da Şemsülcided mahlası Ali Sultanzade'ye aittir ve bu mahlasla Tiflis'in Yeni Fikir gazetesinde, Tan Yıldızı dergisinde makaleler, çeşitli yazılar yazmıştır (Memmedli K 1977, 110) (<http://www.azkurs.org>) (<https://wikivisually.com>). Adı geçen şair, yazar Ali Sultanzade (1898–1950) edebiyat âleminde Ali Cedit olarak bilinir, Azerbaycan'ın Gedebeş ilçesi doğumludur. 1920–1930'lu yıllarda kısa aralıklarla Gürcistan'da yaşamış, Baydar ve Kızılhacılı köylerinde okul müdürü çalışmıştır (Gocæva 2002, 42) (Paşæev 2012, 367, 370, 376, 382,

391, 393). Tiflis edebi-toplumsal muhitinde etkin yer almış, yerli matbuatta âşıklar, halk şairleri hakkında makaleler yazmıştır. Ahıska bölgesinde Adıgün ilçe eğitim şubesi müdürü, öğretmenlik meslek yüksekokulu müdürü, ilçe gazetesi editörü görevlerinde bulunmuş, Tiflis Üniversitesi edebiyat fakültesini bitirmiştir (https://wikivisually.com/lang-az/wiki/eli_sultanzade). Sultanzade, Şenlik'in şiirlerini Borçalı kazasında öğretmenlik yaparken derlemiş olmalıdır.

Türkiye'de Şenlik hakkında ilk tanıtım yazısı 1929'da Türk Yurdu dergisindeki Esat Bey Özoğuz'un makalesidir (Esat Bey 1929, 31–34). Tiflis'in Tan Yıldızı dergisindeki yazıyı Şenlik bibliyografisinin temel taşı hesap edebiliriz.

Kaşem Veliev'in deyişiyle: “Bu şiirler aşığın Borçalı âşık muhitine bağlı sanatkâr olmasını gösteren olgular gibi de değerlidir” (Veliev K 1991, 25) (Veliev K 2012, 20).

Şiirlerine Azerbaycan'da ve Gürcistan'da yayınlanmış çeşitli antolojilerde yer verilmiştir (Telli Saz Üstatları 1964) (Türk Halk Şiirinden 1980) (Gelimli Gidimli Dünya 1983, 112) (Bayatı 1988, 103, 247–248, 544–545) (Nerimanoğlu 1988, 265–266) (Bayramov A 2000, 79–80) (Azerbaycan Edebiyatı 2008, 31) (Seçme Âşık Şiirleri 2011, 92–93).

Bu muktedit sanatçının zengin edebiyat mirası Türkiye'de toplanıp yayınlanmıştır. Gürcistan'da ve Azerbaycan'da da Âşık Şenlik hakkında derlemeler devam ettirilmelidir düşüncesindeyiz.

Şenlik şiirlerinin Gürcistan, Azerbaycan arşivlerinde görülmesini bu sahalarda âşık ortamlarında üstadın ün kazanmasıyla izah edebiliriz.

Ziya Borçalı Cönk-Beyaz'ında Âşık Şenlik'in şiirleri yer alır (AEİ 1914, 48, 77-a, 80, 85-a, 92). Fahralılı Kurban Ağa'nın derlemiş olduğu materyaller arasında da şiirleri bulunmaktadır (Mahmudov 1976).

Şenlik, zengin yaratıcılığı, kökü, gövdesi, kol kanadı, tüm ürünüyle Borçalı saz söz âlemiyle bütünleşir. Bu bağdaşmanın; Şenlik yaratıcılığında Gürcistan konusu, Borçalı saz söz sahipleriyle sanat ülfeti, gelenek tipolojisi, şive-lemis etmenleri gibi bağları vardır.

Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, Ensar Aslan, Ali Berat Alptekin, Erman Artun, Kamil Veli Nerimanoğlu, Ramazan Korkmaz, Kaşem Veliev, Doğan Kaya ve diğerlerinin vurguladıkları gibi, Şenlik daha çok Borçalı saz gelenekleri üstünde yetişmiştir (Çelik 1941, 26–33) (Çelik 1942/9, 9–12) (Âşık Şenlik 1969) (Aslan E 1975, 40–41) (Nerimanoğlu 1988)

(Alptekin 1989) (Veliev K 1991, 18, 26) (Aslan E 2007, 12, 15) (Artun 2012, 366–367) (Veliev K 2012, 13) (Korkmaz 2015, 9).

Şenlik'in üstadı Nuru, sonuncunun üstadı Hasta Hasan kökence Gürcistan'ın Çörük Kamerli, İmirhasan Karapapaklarındandır. Hasta Hasan'ın üstadı Borçalı Fahralı köyünde yaşamış Usta Polat'tır. Bu bakımdan, Şenlik ekolünün dayanak noktası Borçalı–Ahıska âşıklık geleneğidir diyebiliriz. Bu yönüyle Çıldır, Kars yörelerinde, ayrıca Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan dolaylarında sevilmiştir. Bu vesileyle sözleri Ahıska, Borçalı, Gökçe ozanlarının, genelde Azerbaycan âşıklarının repertuarlarında geniş yer almıştır, toy düğünleri süslemiştir.

Üstadın “Latif Şah”, “Selman Bey”, “Sevdakâr” hikâyelerinin konu kaynakları Ağbaba, Ahıska ile ilgilidir (Aslan E 2000, 41–47) (Gültekin 2004, 1–2). Bu ünlü hikâyeleri, ayrıca “Ahmed ile Güzel”, “Mehemmed ile Gültane”, “Samed Bey” ve diğer âşık anlatıları bugün de Azerbaycan, Gürcistan sanatkârlarının söz repertuarında yer almaktadır.

Özellikle, “Latif Şah” destansı hikâyesinin varyantları Azerbaycan'da ve Gürcistan'da da pek yaygındır (Azerbaycan Halk Destanları 1961, 327–354) (Tehmasip 1972, 394) (Azerbaycan Destanları 1965, 217–248) (Destanlar 1993, 33–73) (Hacılı 2001, 137–143).

Üstadın Gürcistanlı söz-sanat insanlarıyla buluşları, atışmaları önemli konulardandır. Bunlar 1950'lilerde Kars Susuzlu Âşık Bino'dan, Kars İncesulu Âşık Sedi'den dinlenilip yazıya aktarılmış “Gürcistan Yolculuğu” hikâyesinde, Gürcistanlı âşık Hüseyin Saraçlı'nın tasnif ettiği “Şenlik'in Borçalı Seferi” destanında yansımaktadır (Âşık Şenlik 1960, 55–60) (Âşık Şenlik 1969, 15–27) (Saraçlı H 1992, 93–117) (Makas 1999, 303–319) (Borçalı Folkloru 2009, 48–52) (Borçalı Folkloru, Destanlar 2009, 162–180) (Saraçlı H 2016, 75–103) (<http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr>).

“Ahıska Gezi Destanı”, “Kasımlı Samed Bey”, “Mihrali Bey”, “İsmail”, “Cüyür Avı” gibi anlatılar (Çelik 1942/13, 14) (Âşık Şenlik 1954, 21) (Aslan E 1975) (Makas 1999, 303–319) (Hacılar 2001) (Âşık Şenlik 2006, 298–306) (Aslan E 2007, 220–224) Şenlik'in Ahıska–Borçalı–Çıldır hattındaki dolaşım-gezi alanlarını gösteren metinlerdir.

“Şenlik, sanatıyla Azerbaycan ve Anadolu sahasında günümüzde dahi başarılı muakkipleri olan kuvvetli bir âşık kolu tesis etmiştir” (Özkan İ 2014, 330; <http://www.isaozkan.com/dosyalar/karapapakveterekeme>).

Baba Şenlik'in çırakları arasında Ağbabalı Nesip, Ahılkeleklî Balakişi, Eregelli Hüseyin, Şaban, Gürcistanlı İsmail, Hasan, Gümrülü İsmail ve başkaları da sıralanmaktadır (Çelik 1942/9, 11) (http://dogankaya.com/fotograf/asik_kollari.pdf).

Gürcistan'da Balakişi, Abbas Ali, Ahmed, Şair Nebi vd Şenlik'in etkisinde kalmışlardır. Hüseyin Saraçlı mektebi olarak bilinen ekolün sanat kaynağında Baba Şenlik gelenekleri vardır diyebiliriz.

Şenlik'in şiirlerine usta malı söylemek açısından en çok başvuran Gürcistanlı âşıklar Dede Emrah, Hüseyin Saraçlı, Han Kemandar, Mehmed Sadaklı vd olmuşlar.

Kasımlı obasında Samed Bey'in isteğiyle Kuşçulu şair Abbas Ali ile atışması âşıklar ağzında diller ezberidir (Âşık Şenlik 1960, 58–60) (Âşık Şenlik 1969, 15–27) (Âşık Şenlik 2006, 414–425) (Durbilmez 2006, 344) (Aslan E 2007, 74–78).

Fahralılı Nebi ile atışmaları güzel örneklerdir (Hekimov 1983) (Bayatı 1988, 544–545) (Durbilmez 2006, 344) (Borçalı N 2013, 183). Borçalı âşıkları, destan anlatıcılığı, meclis yöneticiliği sırlarını Şenlik'ten öğrenmişler. Penah Mahmudov konu hakkında şunları söyler: “Şair Nebi meclislerde destan söylemezden evvel üstatnameler derken Hasta Kasım'dan başlar, sonra Âşık Şenlik'e geçer, sonda ise bu iki üstada kendisinin cevabıyla meclisi hazırlayıp bilavasita başlardı” (Mahmudov 1976). Şair Nebi ise: “Dede Kasım'dan sonra bizim destan halısının desenini Âşık Şenlik tazelemiştir” (Memmedli E 2014, 119) der.

Baba Şenlik'in ölümüne Borçalı şairleri, âşıklarından Şair Nebi, Hındı Memmed ağıtlar söylemişler.

Şair Nebi'den:

Çıraktın, yanırdın Çıldır elinde,
Karanlık eyledin cihanı, Şenlik,
İskender baş aldı derin deryadan,
Başatan varmadı bu fani, Şenlik.
O gurbet illerde indi azabın,
Dinin İslam dini, Kuran kitabın,
Dediler zehirdir ezel şerabın,
Ateşe yandırdın vatanı, Şenlik.
Rahmet olsun üstadına, pirine,
Cismini büksünler Tanrı nuruna,

Seyyad gibi saldın tılsım toruna,
Elinden ağladı İzanı, Şenlik.

(Sultanov M 1979, 3) (Borçalı N 2013, 96)

Gürcistanlı Abdul Bey'in kızı Zübeyde, Şenlik'e şiir gönderdiğinde Şenlik de ona bir giraylı adamıştır:

Gözlerin kaynar bulaktır,
Kırpıkların müjgân oktur,
Güzellikte mislin yoktur,
Düşüpsün dile, Zübeyde.

(Âşık Şenlik 1960, 26) (Âşık Şenlik 2006, 267) (Aslan E 2007, 168)

Fahrallı Güller Peri'nin gönderdiği kıfılbent-muammaları Şenlik ustalıklı çözmüştür.

Kudretli sanatçının bestelediği “Çıldır Divanı”, “İrevan Çukuru”, “Kaytarma”, “Sultani”, “Zarınçı” saz makamlarının yanında (Kerimli 2005, 56–57) en çok sevdiği “Borçalı Dubeyti”, “Borçalı Güzelleme”, “Borçalı İrfani”, “Borçalı Kaytarma”, “Gurbeti Kerem”, diğer saz havaları-makamları olmuştur ve bu makamlar çoğu zaman Şenlik'in adıyla ilişkilendirilerek, “Şenlik hoşdamağı” olarak (Şenlik hoş damağı veya Şenlik hoşlamağı anlamlarında) yayılmıştır.

Şiirinde gezip dolaştığı Tiflis izlenimleri şöyle yansıtılır:

Hasretin çektiğim Tiflis şehrinin
Türlü türlü alameti var imiş.
Kıyamete teşbih nefse nefis olup,
Sanki mahşer kopup ahır şer imiş...
Cibgirleri var ki gözden kıl kapar,
Heresi bir yandan ülkeyi çapar,
İğneyle aktarıp kapıyı tapar,
İblisten oyunbaz, hilekâr imiş...
Gönül ibran olsa onlar inanmaz,
Öz ayıplarını özleri kanmaz,
Birisi yer, biri bakar, utanmaz,
Kalpleri çok kara, gözü dar imiş...
Zenginleri muhabbetli tutarlar,
Kâsıpları tinden tine atarlar,

Kür'den su kaldırıp pula satarlar,
Yumurtayı kırkan tamahkâr imiş...⁹³

(GMK 1928, 54–55) (Âşık Şenlik 1960, 67–68) (Memmedov R 2000, 127–128) (Borçalı Âşıkları 2005, 40–41) (Âşık Şenlik 2006, 313–314) (Aslan E 2007, 200–201)

Şiirde Tiflisli Gülmammed'in hayırseverliği de dile getiriliyor:

O gece bildim ki, zülumat zindan,
Gülmammed kurtarıp eyledi mihman,
Canım kurban olsun gayretli insan,
İl uşağı yine hüluskâr imiş.
Şenlik der, köyde var tekke otaklar,
Müfte nazü nimet, kumaş yataklar,
Şehri met eyleyen avam ahmaklar,
Akılları noksan, sehlenkâr imiş.⁹⁴

(GMK 1928, 54) (Âşık Şenlik 1960, 68) (Âşık Şenlik 2006, 313)

Şenlik'i Gürcistan Türk saz söz çevresine bütünleştiren ana bağlardan biri onun şiirlerinde Gürcistan konusunun etkinliğidir. Bu yönden öncül hattı mert yiğitlerin, bölge aksakallarının onuruna övgüler teşkil eder. Üstadın yaratıcılığında Gürcistan görüngüsünün zenginliğini diyarın Arıklı, Fahralı, Görarkı, Hamamlı, Kamerli, Karayazı, Kasımlı, Kızılhacılı, Koçulu, Sarvan köylerinde meclisler yürütmesi sağlamıştır.

Borçalı beylerine ithaf koçaklamasında “beyler meclisinde irfan açılmasını” arzuladığını dile getirmiştir:

Kerpici kızıldan kalası olsun,
Kudreti hazneden parası olsun,
Yedi oğul, on dört kölesi olsun,
Çalışsın kapıda kulu beylerin...
Şenlik der beylerin adı yücelsin,
Hem dostundan, düşmanından baş alsın,
Sevdiğiyle bir yastıkta kocalsın,
Cenneti aladır ili beylerin.

(Âşık Şenlik 1960, 55) (Âşık Şenlik 2006, 174) (Aslan E 2007, 159)

Beylerin ili Borçalı'nın cennet adlandırılması dikkat çekicidir.

⁹³ cibgir – yankesici, kapkaç; tin – sokak çıkmazı; pul – para; tamahkâr – açgözlü

⁹⁴ müfte – bedava; avam – cahil; ahmak – salak; sehlenkâr – savsaklayan

1877 Nisanında söylemiş olduğu “93 Koçaklaması” adıyla bilinen “Mihrali Bey Atlıları Türküsü” de konumuz açısından ilgi çekicidir (Çelik 1942/11, 13) (Âşık Şenlik 1954, 9–10) (Kırzioğlu 1958, 21–22) (Âşık Şenlik 1960, 4–5) (Kırzioğlu 1972, 31) (Âşık Şenlik 2006, 203–204) (Aslan E 2007, 149) (Çakaloğlu 2011, 229). Bu koçaklama, Borçalı Darvaz köyünden olup, Osmanlı'ya geçmiş cesur Mihrali Bey'in (1844–1905) önderliğini yapmış olduğu Kars Gönüllü Atlılarına adanmıştır (Durmuş 2011, 173) ve o dönemde kahramanlık marşı gibi diller ezberi olmuştur:

Kuşanın kılıcı, giyinin donu,
Kavga bulutları sardı her yanı,
Doğdu koç yiğidin şan alma günü,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana!

(Çelik 1942/11, 13) (Âşık Şenlik 1954, 9) (Kırzioğlu 1958, 21–22) (Âşık Şenlik 1960, 4) (Âşık Şenlik 1964, 10, 59) (Alptekin 1989) (Özdemir 1993, 186) (Âşık Şenlik 2006, 203, 204) (Kamaloğlu 2006, 42) (Aslan E 2007, 149) (Çakaloğlu 2011, 229)

“Mihrali Bey, Rus işgalcilere karşı cephede kahramanca mücadele ederken, edebiyat alanında Şenlik, bu kutsal savaşı şiirleriyle ölümsüzleştirmiştir” kanısı özdeyiş niteliğindedir (Özkan İ 2014, 330; <http://www.isaozkan.com/dosyalar/karapapakveterekeme>).

Her cahile gevher paylamayan Şenlik, Mihrali Bey'i Borçalı memleketine yakışan sedası, mertçe tavrı, merdane duruşu dolayısıyla övmüştür. Şiirde Karapapak Mehemed Nebioğlu hoş kelamlı, mertliğiyle İskender'e, sahavetiyle Hatem'e eşit şahsiyet olarak tanıtılır.

Şenlik'in Gürcistan'daki en sadık dostu Samed Bey olmuştur. Borçalı Köroğlu'su gibi ün kazanmış Samed Daşdemiroğlu Kasımov, Kasımlı köyünde yaşamış, yiğitliğiyle izzet sahibi olmuştur.

Samed Bey'in katledilmesi Şenlik'in kalbini şöyle sızlatmıştır:

Ay arifler, gelin size söyleyim,
Samed Bey namında hükmü han gitti,
Gazağ'la Şemşeddil, külli Boşşalı,
Yiğitler içinden sadık can gitti.

(Borçalı Âşıkları 2005, 31) (Azerbaycan Edebiyatı 2008, 31)

Samed Bey'in meydana girdiğinde merdane cenk etmesini, ayağını çelik üzenginin koparmasını, Alosman'ı, Hint'i, Fireng'i dolaşmasını, Celalî'ye bir tufan salmasını gururla nazma dökmüştür:

Şenlik metheyleyip saldı destana,
Yaşar ömrüm boyu rahmetim ona,
Rüstem tek ses saldı küllü cihana,
Hayıf, ilimizden kahraman gitti.

(Borçalı Âşıkları 2005, 31) (Azerbaycan Edebiyatı 2008, 31)

Şenlik'i Şülöyür kasabasında Ermeni silahlı bekçiler yağmalayınca şu şiiri söylemiştir:

Ben Şenlik'im, yalvarırım pirime,
Batmayın ahıma, intizarıma,
Mekânım Çıldır'dır, yolla yerime,
Sürmeyiniz gayrı kazaya bizi.⁹⁵

(Âşık Şenlik 1960, 57) (Âşık Şenlik 1969, 18) (Borçalı Âşıkları 2005, 40) (Aslan E 2007, 175)

Bu olay dolayısıyla Samed Bey'e şikâyetini, “dilbilmez yağının cengine düşmesini” (Âşık Şenlik 1969, 19) (Borçalı Âşıkları 2005, 37) şiirle şöyle dile getirmiştir:

Sensin Kul Şenlik'in hoş havadarı,
O sebepten geldim bu yana sarı,
Viran Şülöyür'ün korukçuları
Bizi soyup yola saldılar, beyim.⁹⁶

(Âşık Şenlik 1960, 57) (Âşık Şenlik 1969, 19) (Saraçlı H 1992, 108) (Makas 1999, 304) (Borçalı Âşıkları 2005, 37)

Şenlik'in Mehemed Nebioğlu'ya adadığı şiirinden:

Borçalı ilinde bir şahsı izzet,
Gelip koca köyde hoş ülfet gördüm.
Nebioğlu namda ismi Mehemed,
Mekânı ziynetli Molla Ahmed gördüm...
Tarif deyim, destan edim her vade,
Borçalı iline yaraşan seda,
İlmi samiyeden hükmü ziyade,
Şerefat payımı metanet gördüm.
Şenlik her nadana gevher paylamaz,
Ehli dile beyhude söz söylemez,

⁹⁵ korukçu – bekçi; sürmeyin – sürgün etmeyin

⁹⁶ havadar – himayeci; Şülöyür – bölgede kasaba, belde; korukçu – bekçi; soyup – yağmalamış

Tümeni kapığe hesap eylemez,
Hatem sahavetli ganimet gördüm.⁹⁷

(Aslan E 1975, 152) (Borçalı âşıkları 2005, 38) (Âşık Şenlik 2006, 232)
(Aslan E 2007, 160)

Gürcistanlı saygın insanlarla dostluğunu “üstatlardan ehli marifet alırlar, meddahtılar saza söze” diyerek saz söz üstene inşa etmiştir.

“Borçalı Samed Bey” adlı nazım nesir bileşimli anlatısı vardır (Rüstemzade 1984, 61–63) (Saraçlı H 1992, 93–116).

Rus zulmüne karşı çıkmış Kaçak İsmail'in ölümüne hüznü şiir söylemiştir. Bu ağıtta İsmail, dünyaya şöhret, şan salan, ordular dağıtan, kanlara kan katan, üç padişahın ülkesine sığmayan, Köroğlu sedalı hükmü han, İskender yüceli, Rüstem soylu, Hatem sahavetli, kızılkuş pençeli tarlan gibi ifadelerle tarif etmiştir (Çelik 1842/13, 14) (Âşık Şenlik 1954, 21) (Aslan E 2007, 204–206).

Şiirde “Arka verdin Gürcistan'a, İsmail”, “Tiflis'ten bu yana senindir dağlar” mısraları da yer alır (Çelik 1842/13, 14) (Âşık Şenlik 1954, 21).

Oruçoğlu Asker Ağa'nın gayreti, merifeti şöyle nazma döker:

Tiflis şehirinde bir tarlanı var,
Kızılkuş hayalli zihni lalezar,
İsmi Aslan, sıtkı ehli vefakâr,
Candan aziz huluskarı söylenir.
Gence, Karabağ'a salıptır bir ün,
Boşşalı ilinde izzeti üstün,
Soğanlıklı Abbas gibi günbegün
Tessif çeken havadarı söylenir.⁹⁸

(Âşık Şenlik 1960, 29) (Aslan E 2007, 202)

Soğanlık köyünde Abbas isimli hürmetli bir aksakal yaşamıştır. Abbas, Soğanlık'ta dükkân işleten hayırsever birisidir (KYK 2001, 1-a).

Şenlik, Fahrâlı'nın diş donduran pınarlarını, Ballı Dere'sini, Palıtlı Dere'sini, hürmetli aksakalları Abbas, Bayramali, Hakverdi, Hümmet, Hüseyin, İbrahim, Kemandar, Kerim Ağa, Molla Kurban, Musa, Nevruz, Oruç, Tanrıverdi, Usta Ahmed ve diğerlerini derin ihtiramla övmüştür:

⁹⁷ hoş ülfet – hoş sohbetli; Molla Ahmed – bölgede köy; yaraşan – yakışan; tümen, kapık – para birimleri

⁹⁸ Boşşalı – Borçalı (ağızda); tessif – teessüf

Sefil Şenlik bu büsati gördü hoş,
 Görüm Fahralı'nın biri olsun beş,
 Abbas tülek tarlan, Musa kızılkuş,
 Ehli marfet Kemandar'ı gördün mü?⁹⁹
 (Kırzioğlu 1958, 80)

Fahralı'da Oruç, Molla Kurban, Söyüngillerin Mahmud, Tehmezkulu, Yahyaların Abbas, Kamerli'de İsmail Oycuoğlu, Koçulu'da Mahmud Ömeroğlu, Kızılhacılı'da Kara Cöyrüoğlu, Sağamoy'da Yahya Bey ve diğerleriyle dost olmuş, onların meclislerinde çok çalıp söylemiştir.

Gümrü'deki Ermeni çetesi kumandanına yazdığı şiirde Ermeni hilecilerinin içyüzünü açarak, Borçalılıların yiğitliğinden söz etmiştir:

Gazağ-Borçalı da dava düzerler,
 Teke'ye, Türkmen'e kâğıt yazarlar,
 Onlar da cenk günü üstün hazırlar,
 Biri bin adama beraber gelir.

(Çelik 1942/11, 14) (Kırzioğlu 1958, 81) (Âşık Şenlik 2006, 247–248)
 (Aslan E 2007, 152)

Bakü'de Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi'ndeki Ziya Borçalı Cönk-Beyaz'ında “Güfte-î Şenlik” sunuşuyla şu şiirler yer almaktadır (AEİ 1914, 48, 77, 80, 85):

“İsmail'le Samed Bey'e uğradım” veya “Efendim”
 “Azrail'den sonra ecel de olu” veya “Üstünde eğlendi”
 “Fikrim perişan oldu, hayâlüm dağınık” veya “İsmail”
 “Aldanma cihana, olma divane” veya “Kalmadı”
 “Ahır günde tor göründü gözüme”

“Efendim” redifli şiir. Cönkte kayıt numarası: 116. Türü: koçaklama.

İsmail'le Samed Bey'e uğradım,
 Bu diyarı geze geze, efendim.
 Samed Bey namında bir gizir gördüm,
 Vafımı kaldırdım söze, efendim...¹⁰⁰

⁹⁹ büsat – şölen; kızılkuş – doğan

¹⁰⁰ Şiirin birinci dördlüğünü Gürcistanlı üstat âşık Kemandar şu şekilde söylerdi:

Bu gün Kasımlı'nın seyrine vardım,
 Borçalı'yı geze geze, efendim.
 Samed Bey namında bir gizir gördüm,
 Vafımı kaldırdım söze, efendim.

Mihrali denilen şahin kuşları,
 Samed Bey'dir yiğitlerin başları,
 Yanlarında vardır koç yoldaşları,
 Düşmeyin onlarla bahse, efendim.
 Alosman ilinde biraz kaldılar,
 Celalî Kürdüne kılıç çaldılar,
 İran ülkesinden haraç aldılar,
 Şahı da saldılar yasa, efendim.

Mahmudoğlu denen bir etten kale,
 İsmail benzerdi Urustam Zal'a,
 Boyun eğmediler yedi kırالا,
 Kalem gerek vasfın yaza, efendim.
 Samet bey denilen zahmi ağırdır,
 İsmail düşmana, yada yağıdır,
 Çavuşoğlu yüz kazağı dağıdır,
 Kıymazdı kırmızı fese, efendim.

Onları görenler metel kalallar,
 Şirin danışallar, gönül alallar,
 Âşıklarla ehli marifet olallar,
 Müştaktırlar saza, sese, efendim.
 Ağam Samed Bey'dir mürvet, kerimli,
 Belli bedöy atlı, kulaç gerimli,
 Paşa saltanatlı, bin han görümlü,
 Zaval vermez çoğa, aza, efendim.

Şenlik sesler koç yiğitler pirini,
 Her nadana vermem gizlin sırrını,
 Tutan olmaz bu beylerin yerini
 Bu fani dünyada kimse, efendim.¹⁰¹ (AEİ 1914, 48)

Şiirde Borçalı Köroğlu'su gibi ün kazanmış Kasımlı Samed Bey koçbaşı; Rüstemî Zal benzeri yiğit Samed Bey'in mücadele arkadaşlarından Mihrali Bey, şahlar kuşu; Mahmudoğlu etten kale; İsmail

¹⁰¹ geze geze – dolaşarak; gizir – subay rütbesi; talan – yağma; kalallar – kahırlar; danışallar – danışılar; alallar – alırlar; olallar – olurlar; nadan – cahil; çen – çiskin; gizlin – saklı

düşmana yağı, kırala boyun eğmeyen mert; Çavuşoğlu ağır duruşlu; Mahmud yüz Kazak'ı bir anda dağıtan yiğit olarak övülür.

Bu koşmanın diğer bir adı da “Borçalı Beyleri” şeklinde geçer (Borçalı Âşıkları 2005, 38–39).

Kimi varyantlara göre, şiir Şenlik'in Gürcistan yolculuğunda, kimi varyantlara göre, Samed Bey Kars'ta bulunurken burada paşaya hitaben Samed Bey ile arkadaşlarını tanıtmak amacıyla seslendirilmiştir.

Şiirin ufak tefek farklı seçenekleri bulunmaktadır: 1950'lerde İslam Erdener'in Çıldır'da Şenlik'in oğlu Âşık Kasım'dan yazıya aldığı (Âşık Şenlik 1960, 65), 1970'lerde Ensar Aslan'ın derlediği (Aslan E 1975, 234–235) (Aslan E 2007, 207–208), 2006'da Haydar Çetinkaya ve Ebubekir Coşkun'un topladığı (Âşık Şenlik 2006, 225–226), Ağbaba'da 1986'da Âşık İskender'den, ayrı ayrı zamanlarda Gürcistanlı üstatlar Hüseyin Saraçlı'dan, Kemandar'dan, Nureddin Kasımlı'dan derlenmiş (Veliev K 1991, 69) (Saraçlı H 1992) (Makas 1999, 303–319) (Hacılar 2001) (Borçalı Âşıkları 2005, 38–39) (Veliev K 2012, 63) (Saraçlı H 2016, 83–85) varyantları. Bu seçenekleri kıyaslayarak, Ziyeddin Efendiev seçeneğinin daha eski olması, yazılı şekilde günümüze ulaşması dolayısıyla ayrı bir önemi olduğunu vurgulamamız gerekir.

“Üstünde eğlendi” redifli şiir. Cönkte kayıt numarası: 121. Türü: koşma.

Atışmanın sonunda Şenlik'in cevabı:

Şenlik der: karadır namerdin üzü,
Levhi kalemdendir levhi mahfuzu,
Lokmandır, hep söyler, tükenmez sözü,
Çeker ahu zar üstünde eğlendi.¹⁰²

(AEİ 1914, 77-a)

Şiirin değişik metinleri, varyantları bilinmektedir (Âşık Şenlik 1960, 45–58) (Âşık Şenlik 1969, 24–25) (Âşık Şenlik 2006, 422–423).

“İsmail” redifli şiir. Cönkte kayıt numarası 131. Türü: koçaklama.

Fikrim perişan oldu, hayalim dağımık,
Sen düştün aklıma gene, İsmail.
Mevlâ'm hikmet verip, bilinmez sırrım,
Günde girdin yüz bin dona, İsmail.

¹⁰² üzü – yüzü (suratı); siftah – öncelikle; zemi – tahıl tarlası; don – elbise

Her nadanı meclisinde eğlemez,
Lâf atıban hırslı hırslı söylemez,
Seyregup yurdunu abat eylemez,
Zulümle kurulmaz bina, İsmail.

Memleketi şana kimi taradı,
Şam, Halep'te, Kayserye'de var adı,
Zamanede bir kahraman türedi,
Seddi İskender'den fena İsmail.

Kavga günü dağı deler cıdası,
Koroğlu'dan çoktur bunun edası,
Zaloğlu'dan artık gelir sedası,
Berekallah böyle üne, İsmail.

Layıktır ki Çenlibel'de eğlene,
Koroğlu'dan adaletli söylene,
Bezirgânlar boza, denkler paylana,
Dağlar döne boz aslana, İsmail.

Yiğit odur geze yiğit yolunda,
Hükmü işler Urusların ilinde,
Şenlik gibi şairlerin dilinde
Destan oldu hoş lisana İsmail.¹⁰³

(AEİ 1914, 80)

Şiirde adı geçen İsmail, Gürcistan'ın Abdallı köyünden Kör İsmail'dir. Kasımlılı Samed Bey'in takımına katılarak, mücadele etmiş, Keşmir'i, Şiraz'ı da velveleye salmış, yüce Osmanlı'ya sığınmış, sonunda da memlekete dönmüştür (Memmedli Ş 1996, 77–78).

İsmail, şiirde cesaretli bir yiğit olarak görülmüş ve gururla övülmüştür. İsmail'in şöhreti Kaf'tan Kaf'a yayılmıştır. Her cahili meclisinde oturtmayan, laf atarak hırslı hırslı söylemeyen, düşman yurdunu abat eylemeyen İsmail, yaşamış bir kahramandır.

Bu sebeple de Şenlik tarafından: “Memleketi şana gibi taradı”, “Şam, Halep'te, Kayserye'de var adı” denilerek anılmıştır.

Şiirin yayınlanmış varyantları da gözlemlenmektedir (Çelik 1942/13, 14) (Âşık Şenlik 1954, 21) (Âşık Şenlik 1960, 60) (Aslan E 1975, 230–232) (Makas 1999, 308–309) (Âşık Şenlik 2006, 219–221) (Aslan E 2007, 204–

¹⁰³ cida – mızrak, süngü; seda – yankı; şana – tarak; döz(mek) – tahammül et(mek)

206) (Sakaoğlu 2014, 549–550). Bunlar içinde Hüseyin Saraçlı'dan derlenmiş varyant dikkati çeker (Saraçlı H 1992) (Saraçlı H 2016, 90–91).

“Kalmadı” redifli şiir. Cönkte kayıt numarası 132. Türü: üstatname.

Aldanma cihana, olma divana,
Fani dünya bir insana kalmadı.
Seddi İskender'e, Rüstemî Zal'a
Ali gibi şir, aslana kalmadı.
Günahımı anlar o güzel Allah,
Zeminde ummandır, asumanda mah,
Dünyaya gelmiştir âdil padişah,
Sordu devran Alosman'a kalmadı.

Dört elli tutmadı dünya malını,
Bir oturup düşün ahret halını,
Küçükler saklamaz büyük yolunu,
Döndü devran, bir zamane kalmadı.

Biçare Şenlik de düşüp ah zara,
Çok itibar etme devlete, vara,
Süzüldü bedenden, çekildi dara,
Cüsteyi mülk olup cana kalmadı.¹⁰⁴

(AEİ 1914, 85-a)

Sözlü edebiyat taşıyıcılarının eserlerine eski yazılı arşiv belgelerinde rastlanması ender bilgilerdendir. Bu doğrultuda Şenlik Baba'nın ürünlerinin 19. yüzyıla veya 20. yüzyıl başlarına ait cönkte görülmesi önem arz etmektedir. Demek ki, Şenlik'in yaşamını sürdürdüğü zamanlardan şiirleri âşıkların şarkı dağarcığında yer almakla beraber, şiir severlerin, yazılı edebiyat yayıncılarının da dikkatini çekmiştir.

Tinatın İsabalıkızı: “Borçalı âşık muhitinin şekillenmesinde muhit dışı etmen gibi Çıldır âşık muhitinin, somut olarak da Âşık Şenlik'in rolü özellikle vurgulanmalıdır” (İsabalıkızı 1999, 26) der.

Dede Alasker'in Şenlik'e övgüsü de Borçalı'da hep diller ezberidir:

Seni gördüm, benim gönlüm şad oldu,
Doğrudan da, vefalısın, a Şenlik.
Sinen derya değil, ummandı, seldi,
Doğrudan da, vefalısın, a Şenlik.

¹⁰⁴ aldanma – kandırılma; şir – kaplan; asiman – semalar

Alasker'im Gökçe ilim var benim,
Kardaş olak, şirin dilim var benim,
Seferdeyim, uzak yolum var benim,
Ben gideri, sen kalısın, a Şenlik.

(Kerimli 2005, 18)

Şenlik'in şiirlerindeki sözvarlığı, şive unsurları Borçalı ağzının hemen hemen aynıdır. Onun söz dağarcığında acal, açar, ağ, akuşka, aloy, anarı, andır, astan, attar, ayam, başatan, beçere, beykafıl, bıy, bildir, birçek, buhak, bulak, cahal, çöyür, döölet, emlik kuzu, eppeh, eşih, fııllak, gelir, gelmer, hancarı, havah, havar, helvet, kalmağal, kızdar, kurtuluf, layık, mahna / bahane, mazarrat, men / ben, seneh, süysün, şennih, taksır, torpak, ürüzger, yağın, yarpak / yaprak, yayılıftı, yeke, yığval gibi kelimeler çoğunluktadır.

Şenlik Baba'ya rağbet Gürcistan, Azerbaycan coğrafyalarında günümüzde de büyük ölçüde yerini korumuştur.

Kahraman (19.–20. yy)

Ne zaman yaşadığına ilişkin somut bilgi yoktur. Karabulak, Sadaklı, Soğanlık köylerinden her hangi birisinden olduğu ihtimal dâhilindedir.

Soğanlıklı Memmed Bağır'ın (1906–1950) şiirler defterinde bir sayfada “Kahraman Borçalı” notu düşülmüştür (KYK 2001, 25).

Cönk-Beyaz'daki bir şiirinin mühürendinde kendisini şöyle tanımlar: “İsmim Kahraman'dır, Latif nevesi” (AEİ 1914, 109).

Koşmaları, üstat öğretileri çeşitli kitaplara dâhil edilmiştir. Gürcistanlı Türk sanatçıların söz repertuarlarında şiirlerine rastlanır.

1917 yılında Karabulak köyünde Süleyman Hocamverdi oğlu tarafından düzenlenmiş şiirler ve dualar andacında Kahraman isimli şairin “Bağışla Beni” koşması yer alır:

Himmet eyle ali penah, efendim,
Kadiri Yekta'ya bağışla beni.
Melceî nas olan Kibleî âlem,
Kamil Mustafa'ya bağışla beni.
Mahpus olan daim çeker derdü gam,
Didesinden eşki döker demhadem,
Padişahi adil, ümidi âlem,
Devleti aliye bağışla beni.

Zürü giryan zindan içre kalmışım,
Ah çekiben saralmışım, solmuşum.
Günahkârım, şefaete gelmişim,
İmanü Hüda'ya bağışla beni.

Giriftar oldum bir şerir zalime,
Âlem vakıf oldu gaylü galime,
Paşam, irehm eyle arzuhâlime,
İmanü Hüda'ya bağışla beni.

Benim şamü seher çaki giriban,
Benim aşka humar, hali perişan,
Benim haki payım, mücrim Kahraman,
Ol kadir geceye bağışla beni.

(Kırzıoğlu 1977, 8093)

“Ağır İller” giraylısında Terekeme yayla göçü tasvir ediliyor. Bahar ayları geldiğinde ağır iller göç göç olur, her yanda tutu diller ses sese verip ötüşürler. Obaların yola dizilmesi, kafilenin sağa sola yayılması, nergisin, zambağın hoş kokusu, güzellerin çeşme başına akışması, elvan yaylağa çıkması, siyah tellerin sayışması nazma aktarılır:

Kızlar gelir deste deste,
Kaddi elif, boyu beste,
Kahraman da kolu üste,
Hoş saz çalar gülşad iller.¹⁰⁵

(Telli Saz Üstatları 1964, 75–79)

Miskin Allahverdi Leleoğlu (1850–1960)

Bazen Miskin, bazen de Leleoğlu mahlaslarıyla şiirler söylemiştir. Başgeçit ilçesi Yırğançay köyünün, komşu Cücekent, Karaisa, Soğukbulak köylerinin düğün şenliklerini süslemiştir.

Şiirleri, oğlu Nebi Ahmedov'dan, torunu Halay Nebioğlu'dan yazıya aktarılmıştır (Çobanov 1979, 4) (Ömerov 1997, 15–17) (Ahmedoğlu A 2003) (Azerbaycan Edebiyatı 2008, 28) (Yusifli 2011, 190–199) (Edebî Gürcistan 2012, 37–41). Yaklaşık yüz şiiri elimizdedir (KYK 1998). Şiirlerinin çoğu koşma, giraylı biçimlerindedir, divanileri,

¹⁰⁵ deste – takım; boyu beste – kısa boylu

muhammesleri, bayatları da vardır. Şiirlerinde dağların, çeşmelerin, yaylaların, çimenlerin terennümü önemli yer tutar.

Bu konuda Abbas Kireçli'nin şu ifadeleri önemlidir: “Borçalı şairlerinin yaratıcılıklarında tabiata vurgunluk geniş yer tutar. Ömürlerini köyde, tabiat koynunda geçirmiş bu insanların yaratıcılığında bu mesele o kadar da sıra dışı görünmemelidir. Onlarda bu tabiat ve köy tasvirleri hiç zaman şehir hayatına karşın koyulmamıştır” (AEİ 1947, 10).

Miskin Allahverdi Leleoğlu'nun “Borçalı'dadır” adlı koşması, ata yurda özgü güzelliklerin işlendiği önemli örneklerden birisidir:

Leleoğlu dosttan ayrı gezemez,
Sofrasına haram çörek düzemez,
Her kalem götüren destan yazamaz,
Okuyup kananlar Borçalı'dadır.¹⁰⁶

(KYK 1998, 8)

Başgeçit yöresinin kalbi dağlar koynundaki Yırğançay köyü, Akçalı, Ağlağan Dağları, Av Deresi, Çömçe Dere, Hacı Halil ziyaret ocağı, Karaağaç Yaylası, Ortayal gibi yerler yüksek bir sevgi bağı ile anılır:

Av Deresi belli, koyun karalı,
Oynar balıkların pulları halli,
Marallar ovlağı, ortası yallı,
Akar her tarafa sellerin, dağlar.
Karağaç yaylağı, bellidir namı,
Karayazı yaylar, Borçalı hamı,
Miskin Allahverdi çeker dert gamı,
Yolladın perişan illerin, dağlar.¹⁰⁷

(KYK 1998) (Ahmedoğlu A 2003)

Aşk şiirlerinde ise pinhan derdin gönülden izharı göz önüne seriliyor:

Hubların içinde belli birinci,
Lebleri nane dir, dişleri inci,
Ağlar Allahverdi zarı zarıncı,
Mevla'm nazar etsin sana, ceyranım.¹⁰⁸

(KYK 1998)

¹⁰⁶ çörek – ekmek; kananlar – anlayanlar

¹⁰⁷ halli (xallı) – benli; meral – geyik; ovlak – av yeri; yallı – çalılı

¹⁰⁸ hub – iyi, hoş; leb – dudak; zarı zarıncı – üzüntüyle; ceyran – ceylan

Kirpiğin kalkandır al yanak üste,
Gözlerin cellâttır, duruptur kasta,
Dişlerin dürdane, dehanın püste,
Leblerin de benzer laleye, Hacca.

(KYK 1998)

Son dördlükteki “keklik gibi” deyişi mufassal benzetmeye örnektir.

Edebî ifadeyi, üslubu, aynı zamanda sesi güçlendiren tekrarlar coşkulu tarzda Leleoğlu'nun yaratıcılığını belirleyen unsurlardır.

Gam gusse içinde kalmışım yasta,
Süsen ağlar, sümbül ağlar, tel ağlar,
Gitti ağır iller, içinde hublar,
Gelen ağlar, giden ağlar, yol ağlar.

(Çobanov 1979, 4) (KYK 1998)

Şiirlerinin sözcük kadrosunda çoban kavalı, kanteper, kaymakçıçeği, kekotu, koyun meleşmesi (KYK 1998) ve benzeri yerel yaşam geçim, doğal koloritli ifadeler sanatkârlıkla kullanılmıştır.

Dollu Abuzer (1856–1921)

İran'a bağlı Karapapak ili olarak bilinen Urmu bölgesinin Dol sancağından otuz yaşlarında Gürcistan'a gelmiş, burada aile kurmuştur. Aslında, onun dede babası çok önceleri burada yaşamıştır.

Bu sebeple Abuzer de kendi ata baba memleketine dönmüştür diyebiliriz. Önce Kürüstü Kepenekçi, Kasımlı, Kaçağan köylerinde, sonra Ulaşlı köyünde yaşamış Abuzer, sanat faaliyetiyle bölgede beğeni kazanarak, geniş bir üne kavuşmuştur.

Şiirlerinin, söz-sohbetinin az bir kısmı âşıkların, şiir severlerin hafızasında korunmuştur.

Mirasından kalan “Bak”, “Ezel”, “Gerek”, “Yüküm” divanileri, “Alev”, “Dolandırır” koşmaları, “Kalacaktır” giraylısı, “Gözler” tecnisi şairin yaratıcılığı hakkında fikir yürütmeğe olanak sağlar (KYK 1999, 7) (Borçalı Âşıkları 2005, 49–55).

Derin bilgili, şirin lehçeli kâmil üstat olmuştur. “Dol Hicranı” ve başka saz makamlarının bestecisi (Ozan 1993, 38) (Namazov 2004, 35) olan Abuzer'in giraylılarında da dinsel manevi düşünceler ağır basar:

Abuzer der gözüm toktur,
Var devletten fayda yoktur,

Köprü birdir, kervan çoktur,
Herkes bir bir gelecektir.
(KYK 1999, 9)

“Divaniler genelde didaktik bir özellik taşırlar. Konuları bakımından insanı iyiye ve doğruya sevk eden, nasihat edici, yol gösterici şiiirlerdir. Meclisin hemen başında daha dikkatler dağılmadan, bu türden telkinlerle dinleyici uyarılır” (Balkaya 2014, 386).

Bu açıdan Abuzer'in de divanileri ilgi çeker. Bir divanisinde bismillah ezel, eliftir Allah ezel kelimelerini gururla seslendirir:

Dost tutma dünya malını, eyle bismillah ezel,
Sıdk ürekle Hakk'a güven, eliftir Allah ezel.
Tanrı'nın bin bir adı var, her kelimedenden beyandır,
Bir adına Ya derler, bir adı Billah ezel.¹⁰⁹
(KYK 1999, 5)

Şair, Halik dergâhına tazimle yüz tutar. Şiiirde faniliğin ahlaksal boyutu ibretle gösteriliyor.

Abbas Tufarkanlı'nın, Hasta Kasım'ın, Alı'nın, Dede Alasker'in ve diğer ünlülerin şiiirlerinde olduğu gibi, Abuzer'in şiiir dilinde de bismillah kelimesi ilahi bir özle seslendiriliyor.

Şair şehitliği en yüce kutsallık alanı olarak nitelendirir:

Gel biçare Dollu Abzer, satılmadı matahın,
Hain çıkıp sarrafılar, hırt etmedin penahın,
Doksan bin âlim yığıla, bağışlanmaz günahın,
Nekrail'e cevap veren şahi şehidan gerek.
(KYK 1999, 3)

Divanilerinden:

Zanzibar'ın padişahı hemen görçek minberi,
Unuttu taçi tahtını şifa gitti hüneri,
Uyduk şeytanlar filine, incittik Peygamberi,
Ali çaldı Zülfikar'ı, biz geldik imana, bak.¹¹⁰
(Borçalı Âşıkları 2005, 52)

Tut orucu, kıl namazı, sığın Şahi Haydar'a,
Yazan olsa günahımız hiç sığışmaz deftere,

¹⁰⁹ ezel – önce; sıdk ürek – kalben, içten

¹¹⁰ görçek – görünce; incittik – üzdük

İsrafil çalsa surunu hamı gider Mahşer'e,
Gel biçare Dollu Ebzer, adalet divana bak.

“Yasin'i gözler” redifli koşmasının kafiyelerindeki cinaslar arasında Kuran'ın kalbi sayılan “Yasin” Ya İnsan suresinin ismi başattır:

İptida eliften dersimi aldım,
Okudu, öğrendi Yasin'i gözler,
Dersimi tamamen eyledim ezber,
Aradı, aktardı ya sini gözler.
Her kes sözlerime yetirsin dikkat,
O heyyi Sübhan'dan almışım ruhsat,
Sebbehe lillahi mafi semavet,
Dilim kelime der, ya sini gözler.
Ebuzer'im, derim hey kul hüvellah,
Kalmasın dilimden zikiri lillah,
Böyle ak görmedim, vallahi billah,
Sözde her kelime ya sini gözler.¹¹¹
(KYK 1999, 8)

Kuran'ın Heşr suresinden سبح الله مافى السموات Sebbeha lillahi ma fis semavat / Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tespih etmektedir ifadesi bütünüyle şiire getirilmiştir. İslam kelimeleri gani Sübhan, kul hüvellah, zikiri lillah, vallahi billâh, ya sin, hatta Kuran'dan ayetler dizelere yerleştirilmiş ve onlardan kusursuz kafiyeler oluşturulmuştur.

Mirza Mehdi Velizade (1859–1929)

Demircihasanlı semtinin Kosalı Hacılar köyünden Efendiöyü neslinden Kadı Efendi'nin oğludur. Babası Nebi Efendi Tiflis vilayeti ruhani idaresinde müftü görevini üstlenmiştir. Seminariyada okumuş, Tiflis vilayeti jandarma idaresinde sözcü-tercüman, Dağıstan'da okulda, Gori, Gazağ, Gence seminariyelerinde dersler yürütmüş, ünlü şair Samed Vurgun'a da bir süre ders vermiştir.

Daha çok eğitimci şair olarak bellidir.

“Köroğlu”dan kopmuş örnek nağmeleri, Tiflis'in Rusça süreli yayınlarında yayınlattır (GMK 1890/442, 121–126) (Yusifli 2011, 229–233). Ayrıca, “Köroğlu”nun Karayazı–Gazağ dolaylarında yayılmış

¹¹¹ gözler – bekler; deyerem – derim; hey – her zaman; ak – yüzüne ağ olan, itaatsiz

söylencelerini derlemiştir. Bu metinler Bakü'de Azerbaycan Folklor Enstitüsü arşivindedir (Koroğlu 2005, 459, 460, 479, 480).

Eğitimci Feridun bey Köçerli'nin arşivinde Mirza Mehdi'nin mektupları, şiirleri ve diğer yazılar yer almıştır (Yusifli 2011, 229–233).

Şair Zabit'in, Mirza Velizade'nin babası ve ya dedesi olma ihtimali vardır (Ömerli 2001, 256).

Ziyeddin Efendiev Cönk-Beyaz'ından, şairin akrabası Şamil Abdullaev'den ve âşık Aslan Kosalı'dan, bilim insanı Vahid Ömerli'den Mirza Mehdi Velizade'nin belirli sayıda da olsa şiirleri aydınlığa kavuşturulmuştur (AEİ 1914, 123) (KYK 2000) (Ömerli 2001, 2).

Giraylılarının birinde kendisini şöyle tanıtır:

Pirim bana verdi bade,
İçirdi hadden ziyade,
Efendioğlu Velizade,
Adım Mirza'dan söylerim.

(KYK 2000)

Varsağısında insanları fani dünyada iyi ad koymağa davet eder:

Deli gönlüm, ne ağlarsın,
Dünya üç gündür, beş gündür.
Bağrım başın ne dağlarsın,
Dünya üç gündür, beş gündür.
Üç günlüksün, keyfini çek,
Gideceksin bir gün gerçek,
İşler gör ki güzel gökçek,
Dünya üç gündür, beş gündür.

Muhannete bel bağlama,
Sırrını mertten saklama,
Mirza, ölende ağlama,
Dünya üç gündür, beş gündür.¹¹²

(KYK 2000) (Ömerli 2001, 2)

“Dünya üç gündür, beş gündür” dizesinin redif görevinde yinelenmesi coşkuyu olgunlaştırır. Katar katar iller, oymaklar gören şair, bir gün feleğin onu da muhakkak gözden çıkaracağını, yüz sene kaçsa da bir gün

¹¹² gökçek – latif, şık; muhannet – hain, ihanet eden; bel bağlama – umutlu olma; ölende – ölünce

tutacağını hatırlatarak, her kese helal dünyaya yüzü ak gitmek için hayırlı işler yapmak, “güzel gökçek işler görmek” tavsiyesinde bulunur.

Gıraylılarında irfan hikmetleri de ifade edilmektedir:

Bilirsiz mi otuz cüzü,
Ferzi, sünneti, caizi,
Kışı, yazı, yay, payızı
Veren Mevla'dan söylerim.

Neden Hak yarattı bizi,
Gece ile hem gündüzü,
Gökte hesapsız ulduzu
Kurdu binadan söylerim.¹¹³

(KYK 2000, 3)

Arş, dünya, yer, gök kelimelerinin, cüz, farz, otuz cüz, sünnet gibi İslam ıstılahlarının şiirsel işlenişini önem arz eder. Şiirde Mevla'nın kadirliğine, Hakk'ın zaferine inanış yüksek seviyededir.

Cinaslı koşması anlamca ve yapıca bir sanat incisidir:

Ay ağalar, bugün mahşer günüdür,
Ne süredir elim yardan üzgündür.
Günde beş yol görüştüğüm cananı
Görmemişim hayli vakit, yüz gündür.

Dert ehliyim, kalanmışım derd emen,
Hasta düştüm, şifa bulmam derde men,
Mansur gibi giriftarım, derde men,
Hiç demeyin, Mehdi gelip yüz gündür.¹¹⁴

(AEİ 1914, 123)

Cinasların çağrışımları son derece açıktır: üzgündür – elim üzölmüş, yüz gündür, üzgündür – incinmiş, üzölmüş, derd emen – dert emen, derde men – derde ben, derde men – kapıda ben.

Gürcistanlı Türklerin edebiyat geleneklerinde nasihatçi şiir çıkırının öncüsü Mirza Mehdi'dir.

Meclislerde seslendirilen şiirleri dolayısıyla halk arasında daha çabuk ve daha geniş yayılmıştır.

¹¹³ yay – yaz (mevsim); payız – güz; ulduz – yıldız; binadan – baştan

¹¹⁴ kalanmışım – bürünmüşüm; Mansur – Hallaç Mansur; giriftar – yakalanmış

Esedullah / Esed (1867–1937)

Tiflis'te Meydan mahallesinde, sonra Tiflis'in yanı başındaki Soğanlık köyünde yaşamıştır. Deryayınur Allahverdiev'in anılarında: “Esedullah, Tiflis'te Meydan'da benim amcam Oruç'un evinin komşuluğunda yaşamıştır. Sonra Soğanlık'a göçmüştür. Hanımı Gürcü olmuştur. Benim babam Memmed Bağır onun yanında çıraklık yapmıştır. Soğanlık'ta defnolunmuştur” (KYK 2001, 2) bilgileri yer almaktadır.

İki divanisini 1918–1920 yıllarında çırağı olan Soğanlıklı Memmed Bağır'ın repertuar defterinden elde ettik (KYK 2001, 1, 2).

“Bir saat” redifli divanisinden:

Geşt eyleyip karış karış bu dünyayı gezmişim,
Her cefaya, her zülüme katlanmışım, dözmüşüm,
Benim ismim şair Esed, vasfı halim yazmışım,
Sen incitme çarkı felek koy dolaşım bir saat.¹¹⁵

(KYK 2001, 1)

“Geçmişim” redifli divanisinden:

Bu mahlûkat gelip gider dünyayı tutanı yok,
Âşık nedir, şair nedir menzile çatanı yok,
Şair Esed matahını alıban satanı yok,
Onun için lâlı gevher taşü kaştan geçmişim.¹¹⁶

(KYK 2001, 2)

Tiflis'te ünlü Azerbaycan ozanları Dede Alasker, Hüseyin Bozalkanlı ve diğerleri ile görüşerek bilişmiştir (Bozalkanlı 1989, 166–168) (Veliev K 1991, 20) (Veliev K 2012, 15).

Hüseyin Bozalkanlı'nın “Gürcistan Seferi” halk hikâyesinde “Esedullah'ın bu taraflarda ad çıkardığı” bilgisine yer verilmiştir (Bozalkanlı 1989, 167).

“Sekiz yüz tecnisim var, hesapsızdır divanim” (KYK 2001, 2) dizesinden şairin zengin şiir mirasına sahip olduğu, özellikle tecnis ve divani türlerinde verimli olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁵ geşt ele(mek) – dolaş(mak), gezin(mek)

¹¹⁶ mahlûkat – yaratılmışlar; çatanı – ulaşanı, erişeni; matah – mal, mülk

Hasta Namaz (1868–1938)

Hasta Namaz olarak bilinen Namaz Refi oğlu Seferov Lecbeddin köyünde yaşamıştır. Kendisi şu bilgiyi vermektedir: “Bize Seferuşağı derler, aslimiz Lecbeddin köyündendir” (AEİ 1930, 1).

Muhitte sevilen şairlerdendir. Onu edebiyat kamuoyuna ilk kez köylüsü edebiyatçı Aliyar Karabağlı (1901–1969) 1924 yılında Bakü'de yayınlanmış Yeni Yol gazetesinde tanıtmıştır (AEİ 1924).

Abbas Kireçli, 1947'de yazmış olduğu Borçalı şairleri hakkında inceleme makalesinde Şair Namaz'ı bölgenin öncül, saygılı söz ehlinde biri olarak değerlendirmiştir (AEİ 1947) (Kireçli 1993, 38).

Şairin şiirler defteri Azerbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi'nde Aliyar Karabağlı'nın koleksiyonundadır (AEİ 1930).

Şiirlerine daha çok güncel olaylar, geçim vakaları yansımıştır.

“Saral Destanı” koçaklaması hakkında kendisi şöyle not düşmüştür: “1920 yılında Borçalı'nın Aşağı Saral köyü Ermenilerle yaman dava eylediler, çok da insan kırıldı, onda bu şiiri dedim” (AEİ 1930, 16).

Yaşasın Aşağı Saral, çok çok âlâ iş gördü,
Büyük hüner eylediler, deme bala iş gördü.
Ermeni gördü mat oldu, burası kıyamet oldu,
Kaçanlar hecelet oldu, merdi merdana iş gördü.
Gökten yaloy yağa yağa, bakmadı oğul uşağa,
Kattalar durdu kabağa, kıydılar cana iş gördü.
İnanmayın bu Haylara, geçilmez gaylü galleri,
İtikadınızı bozup da dağıtmayın hayalleri,
Adalet gümrah gördük Borçalı'nın cahalleri,
Çağıranda hazır oldu, çıktı meydana iş gördü.

Bu musibet kabağında ölümü bir şey bilmediler,
Şir gibi meydanda durup muterize girmediler,
Her taraftan düşman geldi, onlara baş vermediler,
Geçtiler dünya malından, üstadı hana iş gördü.

Acayip sakladılar, yanlarında demiryolu,
Leyli nahar yatmadılar, gözlediler sağı, solu,
Beşaçlamı götürmüştü ahundları Molla Ali,
Şariat emrini işletti, baktı Kuran'a, iş gördü.

Pulemyotlar açılarda çok yürekler oldu beyaz,
Gen günde benim diyenler o günde oldular az,

Bu işin mazmununu yazacak Hasta Namaz,
İnsafı araya koydu, onlar laik sultana iş gördü.¹¹⁷

(AEİ 1930, 16)

Muhammes biçimindeki bu destansı şiir 1918 yılında Borçalı kazası üstünde Ermeni – Gürcü nizami savaşı zamanı Ermenilerin Borçalı'da Türklere yönelik şantajları, Saral köyü aksakallılarının zeki davranışları, ahund Ali'nin beşaçılan tüfekle karşı koyuşu tasvir edilir.

Şiirlerinin çoğu maişet konuludur. Görarkı kattası, yani muhtar Meşhedi Ahmed'in ölümüne, Fahrallı yiğit Rüstem'in ölümüne ağıtları, Demircihasanlı Ali oğlu Memmed'e, Keşelili yiğit, sahavetli Cırcıroğlu Söyün'e ithaf ettiği şiirleri bu saftandır.

Meşhedi Ahmed'i kendi hizmetçisinin öldürmesinden duyduğu üzüntüyü şöyle mısralara döker.

Böyle hayıf oldu Meşhedi Ahmed,
Çöreğin yiyenler çıktı muhannet,
Hasta Namaz der ki, size irahmet,
Arşın tahti Süleyman'ı kalmadı.¹¹⁸

(AEİ 1930, 14)

Doğa konulu şiirlerinden:

Koynunda beslersin ağır illeri,
Gümüş kemerleri, ince belleri,
Herden gönder o bulanık selleri,
Yetirsin bizlere barı, a dağlar.¹¹⁹

(AEİ 1930, 15)

Güzellemelerinden:

Gözüm gördü, gene gönlüm kaydadı,
Sallanıp çıkmışsın yola, Kızıyeter.
Hüda'm seni metlebine yetirsin,
Kolların boynuma dola, Kızıyeter.¹²⁰

(AEİ 1930, 23)

Bu güzellemelerde Vakıf'tan ve Alasker'den etkileşim görülmektedir.

¹¹⁷ âlâ – pekiyi; bala – ufak; yaloy – alev; katta – kenthüda (muhtar); kabak – ön

¹¹⁸ Meşhedî – İran Meşhed şehrinde İmam Rıza türbesini ziyaret eden kişi; çörek – ekmek

¹¹⁹ herden – bazen; bar – ürün

¹²⁰ sallan(mak) – salın(mak), nazlan(mak); gene – yine; metlep – arzu, niyet

Miskin Nebi (1873–1945)

Fahralı Oruçlu Keçili neslinden olan Nebi, ihtiyaç yüzünden bir süre farklı farklı yerlerde çoban, bekçi olarak çalışmış, doğduğu köyde tarımcılıkla uğraşmıştır. Saza söze yürekten bağlılık onda şairlik istidadının parlamasına destek vermiştir.

Şiir istidadını ünlü şair Samed Vurgun yüksek değerlendirmiştir (Memmedli E 2014, 23–25). “Saz tutan icracı âşık eşliğinde halk şairinin de meclis yürütmesi yalnızca Borçalı edebî âşık çevresinde gözlemlenmektedir ve bu geleneği Fahralılı Şair Nebi daha başarıyla devam ettirmiştir” (İsabalıkızı 1999, 149).

Fahralı kökenli tanınmış bilim insanı Hüseyinkulu Memmedli'nin derlemesinde ve Elhan Memmedli'nin dizgisinde Şair Nebi'nin 1991'de “Yazılanlar Geldi Başa”, 2003'te “Öylesi Var”, 2013'te “Sığındım Mevla'ya” şiir kitapları yayınlanmıştır (Borçalı N 2013).

Şairin edebî kişiliğinin incelenmesi yönünde Hüseyinkulu Memmedli'nin, Elhan Memmedli'nin, Arzu Bayramlı'nın araştırmalarını (Memmedli H 1963, 4) (Bayramlı 2011, 184–188) (Memmedli E 2014) özellikle belirtmek gerekir.

Şairlik mahlaslarıyla Şair Nebi veya Miskin Nebi olarak bilinir.

“Borçalı'nın Alasker'i” adlandırılmış bu kudretli sanatçı, Borçalı edebiyat muhitinin öncüllerinden olmasının yanı sıra “Azerbaycan saz-söz muhitinde kendine özgü desti hattı olan kudretli sanatkârlardan biri” sayılır (Memmedli E 2014, 9). “Bir halk şairi gibi Borçalı'nın hudutlarından kenarda, Gazağ, Tovuz, Kars, İğdır bölgelerinde de tanınmıştır” (Memmedli E 2014, 55).

Gençliğinde şiirle uğraştığına dair şu bilgiler verilmektedir: “Küçük yaşlarından şiir koşan Miskin mahlaslı Şair Nebi, koşma, giraylı, tecnis ve divaniler yaratmıştır” (İsabalıkızı 1999, 48). “Kendisine Miskin mahlasını götürmüş ve on iki, on üç yaşlarından şiir yazmağa başlamıştır” (Almemmedli 2000, 40). “Nebi, on beş yaşa erişince İmir köyünde Meşhedi Hüseyin adlı zengin birisine hizmetkâr verilmiş ve bu arada hem de ilk koşma, tecnis ve muhammeslerini söylemiştir, 1910 yılından olgun bir sanatçı olarak düğün ve yığınaklarda halka manevi hizmet göstermiştir” (Borçalı N 2013, 12).

Nebi'nin sanatı, Borçalı âşık kültüründe hem saz çalgıcılığı hem de şiir üreticiliği bakımından bir kıstas unsuru olarak değerlendirilebilir.

Şair Nebi edebî faaliyetinin ilk dönemi, kendine özgü coşkulu şiiri, eşsiz duyum ve deyim tarzıyla, giraylı, koşma, tecnis, divani, muhammes şekillerinin kuvvetli biçimleriyle, ince lirizmle zenginleştirilmesi bakımından bir ölçüt şair olarak nitelendirilmiştir.

Şair Nebi ceht eyledi cefana,
Ömür geçti sığınmadı sefana,
İnden bele inanmam vefana,
Sıdkıyla sığındım Sübhan'a, dünya.

(Borçalı N 2013, 22)

“Sazsız, sözsüz neye gerek zamane” (Memmedli E 2014, 47) düşüncesinde olan Nebi'nin lirik benliği şah mısralarında hissedilir. “Ben Nebi'yim, âşıkların zeriğim”, “Ben Nebi'yim, mert çıkarım meydana”, “Ben Nebi'yim, bu cihanın bülbülü”, “Bir dipsiz denizim”, “Nebi'm der, sinem aşkın bulağı”, “Nebi'yim, dersimi okudum kâmil”, “Şair Nebi ağlar derdin kâmidir”, “Şair Nebi bir madendir, yükü yüke dayanır”, “Şair Nebi diler yılda bir günü, düşmüştür âleme sedası-ünü”, “Şair Nebi üzer aşkın gölünde”, “Şair Nebi'm der: gam hirdarıyım” (Borçalı N 2013, 37, 52, 53, 59, 87, 104, 107, 121, 140, 145, 194) deyişleri dikkat çeker.

Onun şahsında Borçalı'da lirik şiirin yüksek sürekliliği gözlemlenir. Şiirlerinde öğüt-nasihat ağır basar:

Manasız, münasipsiz sözü sormanın faydası ne,
İzinsiz, teklifsiz yere varmanın faydası ne,
Uzak dolan hercaiden, düşme gam girdabına,
Akıl ucundan sonra başa vurmanın faydası ne.

(Borçalı N 2013, 142)

Söz sarrafı olarak kendisini şöyle tanıtır:

Ben Nebi'yim, bu cihanın bülbülü,
Otuz bin şaire yetirrem dili,
Borçalı mahalı, Fahralı ili,
İnat olsa aşkım taşar sel indi.

(Borçalı N 2013, 194)

Koşmalarında ince ruh yüksek düzeydedir:

Çünkü cüda düştüm öz vatanımdan,
Gezmek için iller benim olaydı,

Koşmalar, gazeller gül cemaline
Dizmek için diller benim olaydı.
(Borçalı N 2013, 42)

Şair gururla şöyle der:

Yolun düşse teşbihidir İstanbul,
Fahralı tek ağır ilim var benim.
(Borçalı N 2013, 37)

Kızılhacılılı Cöyrüoğlu Kara hakkında şiiri ses getirmiştir:

Hardan alım Cöyrüoğlu Kara'nı,
Çeke hançerini, kese aramı.
(Borçalı N 2013, 197)

Cöyrüoğlu'nun aynalı tüfeği, Cöyran adlı beyaz atı dizelerde övülür.

Şiirlerinde İslam, Kuran kelimeleri etkindir:

Gel biçare Şair Nebi, Hak dini İslam'ı gör,
Cebrail nazil etti, getirdi Kuran'ı gör.
(Borçalı N 2013, 150)

“Talibim sıdkıyla zikri Kuran'a” inancıyla şunları söyler:

Kul odur ki, kulluk etsin Sübhan'a,
Kulluk yoksa ahret gider tufana.
(Borçalı N 2013, 88)

“Nebi şeriatın şartını kanar”, “sığınırım Mevla'ya”, “sıdkıyla sığınırım Sübhan'a”, “talip oldum, ben pirimden ders aldım”, “zikreyledim Sübhan'ı” diyen Nebi'nin “çok şükür” deyişini redif işlevinde önelemesi (Borçalı N 2013, 22, 88, 102, 108, 135, 136) şiire önemli eksen özelliği kazandırmıştır:

Yazılanlar geldi başa, kalemine çok şükür,
Cümlemize murat veren keremine çok şükür,
Gökten dört baş kitap indi, ezel baştan İncil'i,
Biz götürdük ol Kuran'ı, kelamına çok şükür.
(Borçalı N 2013, 135)

Şenlik Baba ile değişmeleri, Şenlik'in ölümüne ağıtı vardır (Hekimov 1983) (Bayatı 1988, 544–545) (Azerbaycan Edebiyatı 1993/3) (Borçalı N 2013, 96–97, 182–184) (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10961>).

Şenlik'le karşılaşmasından:

Adımdır Şair Nebi, sanatın binasıyım,
Sarraf olsa, bu mekânda âşıkların hasıyım,

Âşık olup il gezmişim, ben ilin anasıyım,
Tutmuşum söz meydanın, mert pehlivan olmuşum.
(Hekimov 1983) (Borçalı N 2013, 184)

Şenlik'in ölümü için yazılan şiirinden:

Gelemedim ocağına, binene,
Yetişmedim devranına, senene,
Zalim ecel çöken zaman sinene
Nece kıydı saldı tufanı, Şenlik.
Şair Nebi name yazdı serinden,
Tebim yoktur söylemeye derinden,
Kadir Mevla'm bağışlasın kahrinden,
Sana kısmet etsin cinanı, Şenlik.

(Sultanov M 1979, 3) (Borçalı N 2013, 96)

Nebi'nin Azerbaycan âşık şiiri zirvesi Dede Alasker ile atışması (AEİ 1914, 7, 29) dinî hikmetlere dayanır. Dede Alasker'in kıfılbendini Nebi'nin maharetle açtığını görürüz:

Altı günde dünya dört cür don giydi,
Ab üstte eğleşti, berkarar oldu.
Hey Halik'im Haktır arşın bennası,
Yıldızlar semada yerbeyer oldu.¹²¹
(AEİ 1914, 7, 29) (Âşık Alasker 2014, 166)

“Güzel”, “Güllü”, “Peri”, “Zühre” güzellemeleri (Borçalı N 2013, 46, 74, 83, 84) güzellere isimleriyle hitap şiirleri safında mühim yer tutar.

Daldalanma benden, duran nazenin,
Eyle hercaiden edebi, Peri.
Öyle güldün, beni saldın ateşe,
Gördüm dehanında sedefi, Peri.¹²²
(Borçalı N 2013, 84)

Tasnif ettiği “Mehdi Bey” halk hikâyesi (Borçalı N 2013, 212–239) daha çok ses getirmiştir. Şairin destan-hikâye belleğine “Koroğlu” kolları, “Abbas Tufarkanlı”, “Alihan”, “Âşık Garip”, “Dilgam”, “Kerem”, “Kurbanî”, “Necf” ve diğer âşık öyküleri dâhil olmuştur.

¹²¹ cür – tür; ab – su; yek – bir, tek; elzem – kocaman, ulu; arş – göğün en yüce katı; ahvalat – vaka, olay

¹²² daldalanma – saklanma; nazenin – nazlı, işveli; hercaiyi – serseri; dehan – ağız; sedef – deniz incisi

Şairin bir bayatısını 1958'de M. Fahrettin Kırzioğlu “Edebiyatımızda Kars” kitabında sunmuştur:

Ele mi bezirgânlı,
Kervanın bezirgânlı,
Ne oldu, vefalı dost,
Yerinde gezer kanlı.
(Kırzioğlu 1958, 61)

Dizelerinde nadide benzetme örnekleri görürüz:

Susadım lebine, bir aç arıyım,
Ben de ağlamağın bahtıyarıyım.¹²³
(Borçalı N 2013, 59)

Bu mısralardaki aç arı gibi dudağa susamak, ağlama bahtıyarı olmak kendine özgü deyişlerdir.

“Gönlüm içi bir denizdir”, “sen baharın menekşesi”, “sevgilim, cemalin bedirli Ay tek” gibi doğadan gelen benzetmeleri dikkati çeker. “Akıp çeşmim yaş, sele dönmüştür” dizesinde mübalağa vardır. “Kisve düğmelerin sarraf elinde”¹²⁴ dizesinde (Borçalı N 2013, 67) kisve düğmeler, sarraf eli deyişleri benzetmenin mükemmel tipine örnektir.

Efsanevi dini simaları, edebiyat eserlerini, destan karakterlerini benzetme ve mukayese yerinde uyumlu şekilde kullanmıştır.

Erzurum'da Han Kerem'in sevdası,
Ondan da beşbeter bana tuş geldi.¹²⁵
(Borçalı N 2013, 99)

Bu açıdan “Zeliha, Yusuf'un şulesi gibi”, “Eyüp gibi yaralarım sızıldar”, “döndüm Mecnun'a”, “Sultan Süleyman'dan bu yana dünya” (Borçalı N 2013) deyişleri de ilgi çekicidir.

Hem Arap-Fars kelimeleri ve terkiplerini hem de özbeöz Türkçe kelimeleri, hatta Karapapak ağzına özgü deyişleri etkin şekilde kullanmıştır.

“Ab olmadım, yeryüzünden akam ben”, “Bad esti, nikabın kalktı yüzünden”, “Ebrulardan yaş yerine mar gelir” mısralarında Arapça nikap, Farsça ab, bad, ebru kelimeleri doğallık arz eder (Borçalı N 2013).

¹²³ leb – dudak; bahtavar – bahtıyar

¹²⁴ kisve – kıyafet

¹²⁵ Kerem – halk öyküsü kahramanı; beş beter – beş kat fazla; tuş geldi – urca oldu

“Buluttan beyazdır ak buhakları” deyişinde hem Arapça beyaz hem de Türkçe ak kelimeleri yan yana kullanılır. “Ak buhakların bulut beyazlığı” özgün tarzdaki ifadelerdir (Borçalı N 2013, 60).

Şiirlerinde abi ateş, abi leysan, Halikî kadem, haki baddan, mahi taban, şemsi kamer ve benzeri ifade terkiplerini de görürüz.

Yornuk maral gibi gelip geçende
Yalvarım yapışım yollara doğru.¹²⁶

Bu örnekte (Borçalı N 2013, 104) yorgun anlamlı yornuk kelimesi, yalvarım yapışım deyişi Karapapak ağzından sözcüklerdir.

Abbas Ali (19. y sonları – 20. y başları)

Borçalı'nın bütüncül bir meclis olan saz yığınağının aşamalarına hoşlama-davet, tanıma-karşılaşma, sınak-sorgu, öçeşme-kıfılbent denilir.

Çıldırılı Şenlik Baba, 1872 yılında köylüsü Karacaoğlu İbrahim eşliğinde Kasımlı obasında yiğit Samed Bey'in aziz misafiri olurken onun isteğiyle komşu Kuşçu köyünden şair Abbas (Abbas Ali) davet edilmiş, mecliste bu saz söz sahipleri karşı beri gelmişlerdir. “Şair Abbas Ali'nin Çıldırılı meşhur Âşık Şenlik ile karşılaşması ve bağlanması halk içinde destana dönüşmüştür” – Abbas Kireçli (AEİ 1947, 1).

Karşılaşmadan parçalar جنگ بیاض Cönk-Beyaz belgesinde yer alır (AEİ 1914, 17, 35, 35-a, 63).

Değişmenin metni Türkiye'de ve Azerbaycan'da yayınlanmıştır (Âşık Şenlik 1960, 45) (Âşık Şenlik 1969, 15–27) (Âşık Şenlik 2006, 414–425) (Aslan E 2007, 74–78) (Memmedli Ş 2010, 89–94).

“Borçalı elliğinin en usta aşığı” olarak tanınmıştır (Çelik 1942/9, 10). Şenlik'in Gürcistan gezisi bahislerinde: “Samet Ağa'nın köyünün yakınında bir köyde Abbas namında çok kuvvetli bir şair vardı; o ülkede o şairin karşısına kimse çıkamazdı” (Âşık Şenlik 1960, 58) tanımı geçer.

Abbas'ın: “Bütün billem arşın, gürşün sırrını”, “Çok açmışım senin gibi âşıkların sırrını” deyişlerinden şairin pek çok atışmada rakiplerini alt ettiğini ve bilgin birisi olduğunu anlamaktayız.

Divani türündeki atışmada şair mukabiline şöyle seslenmiştir:

Âşık Abbas âşık olup aşk ucundan delidir,
On iki imam, enbiyalar bir Hüda'nın kuludur,

¹²⁶ yornuk – yorgun; geçende – geçince; yalvarıp yapışım – yalvarıp yakışım

Açsam gizli matahımı, lali gevher doludur,
Düri cevahir görürsün ayanbaayan, âşık.

(Âşık Şenlik 1960, 58) (Âşık Şenlik 1969, 22) (Aslan E 1975, 79) (Âşık Şenlik 2006, 420)

Atışmanın soru-cevap kısmı “Üstünde eğlendi” redifi üzerine kurgulanmıştır:

Abbas: Siftah neden bine kurdu dünyayı?

Zaptı nice sır üstünde eğlendi?

Yedinci zeminin ismini söyle?

Rafı denge ne üstünde eğlendi?

Şenlik: Altı nurdan bina kurdu dünyayı,
Cümle canlı ser üstünde eğlendi.

Yedinci zeminin ismi Ecvad'dır,

Rafı denge yer üstünde eğlendi.

Abbas: Azrail'den sonra bilsen kim olu?

Kimin gazabında fethi cenk olu?

Nice bin yıl yoldu Sırat'ın yolu?

Nice bela şer üstünde eğlendi?

Şenlik: Azrail'den sonra Ecel de olu,

Yahya gazabında fethi cenk olu,

Üç bin yıllık yoldu Sırat'ın yolu,

Yedi tamı nar üstünde eğlendi.

(AEİ 1914, 77) (Âşık Şenlik 1960, 58–59) (Âşık Şenlik 1969, 24–25)
(Âşık Şenlik 2006, 422–423)

Üstatlar karşılaşması gönül içtenliğiyle son bulmuştur. Abbas, Şenlik'in elinden öpmüş, “sen üstatsın” deyip ihtiramını sergilemiştir.

Musa Karaçöplü (1885–1965)

Musa Karaçöplü veya Yetim Musa mahlaslı âşık Musa Mürşüdoğ, Gürcistan'ın doğu kısmındaki Sagareco ilçesine bağlı yedi köylü Karaçöp mevkesinin Kazılar köyünde yaşamıştır. Çobanlıkla, bahçıvanlıkla geçinmiştir. Ümmi olan âşık, güçlü hafızasıyla bilinmiştir.

“Üstadın yaratıcılığıyla yakından tanış olanlar kolaylıkla hissederler ki, hak aşığının tüm alametleri Âşık Musa'da vardır” (Hubanlı 2010, 39).

Şairin üstatlık kudretinin temeli, şiirlerini doğaçlama söylemesiyle, ağır meclisler yönetmesiyle, bire bir atışma maharetiyle, giraylı, divani,

koşma, tecnis şekillerindeki yetkin şiiirleriyle, gazelleriyle ölçülür. Hasta Kasım'ın “Ne demek gerek”, “Var” redifli muammalarını, Dede Alasker'in meşhur “Yedidir” redifli kıfılbendini tam halde çözebilmiştir.

Giraylılarından:

Musa ilden aralanmaz,
Merttir, kalbi karalanmaz,
Yüz ok deęse, yaralanmaz,
Hatası dosttan olmasa.¹²⁷

Koşmalarından:

Her gülün, çiçeğin baharı, yazı,
Her şeyda bülbülün öz hoş avazı,
Senin aşikindir elinde sazı,
Musa'yı tay etme bir özgesine.¹²⁸

(Hubanlı 2010, 38–44) (Karaçöplü M 2010)

Kendi yaşamına ilişkin “Âşık Musa'nın Âşık Alhan Karayazılı ile Görüşü”, “Âşık Musa'nın Azafı Mikail ile Görüşü”, “Âşık Musa'nın Karayazı Seferi”, “Dağ Ahvalatı”, “Nikâh Ahvalatı” adlı hikâyeleri bulunmaktadır (Karaçöp 1995, 291–298) (Hubanlı 2010, 38–44) (Karaçöplü M 2010, 320–326) (Seçme Âşık Şiiirleri 2011, 111) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 198–206).

Ağacan Cebbarođlu (1876–1951)

Gümrü Şöregel yöresi Karakilise köyü doğumludur. 1906'da Ermeni zulmünden kurtularak, Borçalı kazası Kuşçu, Kaçağan köylerine sığınmıştır. 1949'da ailesiyle Rusya'nın uzak Sibirya kırlarına sürgüne gönderilmiş, orada vefat etmiştir. Vefakâr karısı Zehra, kemiklerini getirerek Kaçağan kabristanında defnettirmiştir (Ağacan 2006) (Nebioğlu 2011, 22–26).

Doğu dillerini mükemmel bilmiş, Molla Ağacan olarak da tanınmıştır.

“Söz koşmaya erken yaşlarından başlamış, gençken Türkiye'de, İran'da, Azerbaycan'da ve Borçalı çökeğinde meşhur olmuştur” (Telli Saz

¹²⁷ aralanmaz – ayırılmaz; karalanmaz – kararmaz

¹²⁸ aşık – seven; tay etme – eşit tutma; özgesine – başkasına

1990, 3). “On üç, on dört yaşlarından bedaheten şiir diyen Ağacan son nefesine değin söz koşmuş, diline yasak koymamıştır” (Çobanlı 1994, 14).

Şiirlerinden örnekler 1930'lu yıllarda Hümmet Alizade'nin “Azerbaycan Âşıkları”, Selman Mümtaz'ın “Él Şairleri” antolojilerinde yer almıştır (Azerbaycan Âşıkları 1930/2) (Mümtaz 1935).

Edebî mirası eşi Zehra'nın, Âşık Gökçe'nin hafızalarından derlenmiştir (Telli Saz 1990, 3) (Kireçli 1993, 38–41) (Ömerov 1997, 15–17) (Kaçağan İli 2002, 541) (Ağacan 2006) (Nebioglu 2011, 22–26) (Edebî Gürcistan 2012, 117–121) (Ağacan 2013, 61).

Şairin 20. yüzyılın başlarına ait ilk coşkulu şiirleri gençlik ruhlu samimi aşk duygularıdır.

Ben dözmedim, sen de dözme,
Birce söz de, çekim nazma,
İnden bele ağa gezme,
Ağacan'ım, a ceyranım.¹²⁹
(Ağacan 2006, 31)

Borçalı'yı, köyü Kaçağan'ı saygıyla dile getirir:

Aslim Şöregel'dir, vatanım, yurdum,
Özümü deryadan ummana vurdum,
Borçalı yurdunda dayandım, durdum.
(Telli Saz 1990, 3) (Ağacan 2006, 37)

Şiirdeki umman ifadesi Borçalı'nın saz-söz dünyasını ifade eder.

Aslanların davasında tilki etmez ağalık,
Çünkü ona kan utturan Borçalı'nın kurdu var.

Yahut: Şan şerefli Kaçağanlı illidir,
Adaplıdır, bilgilidir, dillidir.

Yahut: Mekânımdır Kaçağan'ın illeri.

“Derya, ummandır şair Ağacan” söylemiş söz-fikir üstadı, şairlik ilminden kâmil hali olduğunu vurgulamıştır.

Şiirleri, “Cihangir” destanı, kendi hayat öyküsüne dayanan “Ağacan ile Güllüzar”, “Ağacan'ın Türkiye Seferi” nesir-nazım bileşik anlatıları nitelikli sanat eserleridir (Ağacan 2006) (Borçalı Folkloru 2009, 36–47) (Ağacan 2013, 56–60).

¹²⁹ döz(mek) – katlan(mak); inden bele – bundan sonra; ceyran – ceylan

“Ağacan'ın Türkiye Seferi” anlatısında Ağacan'ın, Erzurumlu Mustafa ve çırağı Mehmed ile atışmaları sunulur (Ağacan 2006, 127–142) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 186–197).

“Ağacan ile Güllüzar” anlatısının olay mekânı Ardahan'dır. Eser, şair Ağacan'ın Ardahanlı Güllüzar ile yaşadığı aşk macerasını konu edinir (Borçalı Folkloru 2009, 36–47) (Ağacan 2013, 56–60).

Üstatnamelerinden:

Mert yaranıp bu dünyaya mert gelen,
 Namert gölgesinde yatmayacaktır.
 Unutup ılgarı, ahdi, piymanı,
 Namusu, gayreti atmayacaktır. (Ağacan 2006, 40)
 Yalanı danışıp, etme gıybeti,
 Ağacan, unutma ulu hazreti.
 Bir telden incedir, elmastan iti,
 O köprüden geçendedir temaşa.

(<https://www.facebook.com/eflatun.kesheli/posts/1559301367522755>)

Giraylılarından:

Ağacan'ın çoktur derdi,
 Hüda'm, özün sakla merdi,
 Muhannetin hem namerdin
 Yurdu dümdüz olur bir gün.
 (Ağacan 2006, 43)

Koşmalarından:

Borçalı ilinde yol kenarında
 Sallandı, karşımdan yar geldi geçti.
 (Ağacan 2006, 81)

Şair Ağacan'a bade veriptir,
 Derler ki, ılgarı yâda veriptir,
 Özü bir haftaya vade veriptir,
 Ay da geçti, yıla dözdüm, gelmedi.¹³⁰
 (Azerbaycan Âşıkları 1930/2, 68)

Şairin terennüm ettiği güzeller, çeşme başında, ırmak kıyısında gördüğü keklik gülüşlü, piyale gözlü, şirin dilli Borçalı il kızlarıdır.

¹³⁰ dözdüm – tahammül ettim

Doğanın terennümü şairin ilhamında temel konulardandır:

Bahar fesli, yaz ayları gelince
Turnası ötüşüp söz olan dağlar.
Her şeye beraber güllabı sular,
Kaynar bulakları göz olan dağlar.¹³¹

(Azerbaycan Âşıkları 1930/2, 69)

Alasker'in "Bahar fesli, yaz ayları gelende" dizesinin yankısından doğan bu koşmada şair sisli-dumanlı dağların naz yapmasını imgesel bir özle sunar.

Ağacan ile Mustafa'nın atışmasındaki kıfılbentlerin (Saraçlı H 1992, 173–177) (Saraçlı H 2016, 261–269) muhtevasında İslamî hadisler yer alır. Âdem'in cennetten çıkarılması, İbrahim Halil peygamberin ateşe atılması ve Allah'ın kudretiyle kurtulması, güzellik simgeleri Yusuf ile Zeliha'nın aşkı örneklerinde din ahkâmlarına göndermeler vardır.

Şairin: "Bulut altta kamer üzlüm gelmedi" (Ağacan 2006, 81) dizesindeki kamer yüzlü deyişi değişmeceli kalıp benzetmedir.

"İlimize, obamıza kimliği hem pekiyi hem de muayyen anlamda az belli olan bu şairin kendisi de, yaratıcılığı da, şiirleri de bir nevi halk arasında nubara çevrilmiştir" (Telli Saz 1990, 3).

Mehammed Ali Kölagirli (1895–1937)

Kolagir köyünde yaşamıştır. Coşkulu şiirleri bölgede âşıkların söz-ifa repertuarlarında yer almaktadır.

1924 yılında Tiflis'in Latin harfli "Işık Yol" gazetesinde şiiri yayınlanmıştır (GMK 1924).

Şiirlerinden bir örnek:

Aziz yarım, niye benden küsüpsün,
Gel bizim bağlara, gezek, barışak.
Akıtıp didemden kanlı gözyaşım,
Al kalemi ele, yazak, barışak.
Ben seni sevmişim çok çok ezeli,
Terk edemem seni gibi güzeli,
Danışan dilimdir, şirin, mezeli,
Sal ağzım içine, ezek, barışak.

¹³¹ fesil – mevsim; güllabı – gülsuyu; kaynar – kaynayan; bulak – pınar

Yazık Mehemmed'i salginen yâda,
 Hasretin çekmekten geldim feryada,
 Rabb'imiz yetirsin bizi murada,
 Kol kola veriben süzek, barışak.¹³²
 (KYK 1983–2003, Kerimov)

İsa Borçalı (1902–1987)

Yurdunun ismini kendisine şairlik mahlası yapan İsa Memmedkulu oğlu Aliev, bölgenin ova kısmında yer alan Kaçağan köyü doğumludur. Uzun süre köyde öğretmenlik yapmıştır.

Arşivde 263 adet şiiri bulunmuş olup bu şiirlerinden seçmeler okuyuculara sunulmuştur (AEİ 1926) (Telli Saz 2003, 3).

“Dillerde” giraylısından:

Bir güzelin elçisiyim,
 Sizin illerde, illerde.
 Hasretini ben çekerim,
 Gözüm yollarda, yollarda.
 Borçalı'dır bil mahalim,
 Hamıya bellidir halim,
 Kaçağan'da hoş ahvalim
 Vardı dillerde, dillerde.¹³³
 (AEİ 1926)

“Tiflis” giraylısından:

Senan dağın temaşadır,
 Kulelerin baş başadır,
 Etraf dağların koşadır,
 Hem uludur yaşın, Tiflis...
 Borçalı İsa hoş geler,
 Yaşayanlar kadir biler,
 Misafire hürmet eler,
 Çok ucalar başın, Tiflis.¹³⁴
 (AEİ 1926)

¹³² gezek – gezelim; barışak – barışalım; yazak – yazalım; ezek – ezelim; süzek – süzelim

¹³³ mahal – sancak; hamıya – herkese; ahvalim – halim

¹³⁴ Senan dağı – Tiflis'in Mtatzmında (kutsal) dağı; koşa – çift; ucalar – yüceler

Şiirlerinde Ağlağan, Av Deresi, başı yazmalı, yeşil örtülü dağlar, nişangâhlı İlmezli, Çubuklu yaylaları, dumanlı Karaağaç yaylasının zirvesi övgü nesnesine dönüştürülür (AEİ 1926, 90) (Telli Saz 2003, 3).

Kalbi büyüleyen şiirlerinden biri “Kaldı” redifli koşmasıdır.

Şiir, 1918'de Ermenistan ile Gürcistan arasında savaşta Çubuklu, Kılıç yaylalarının Ermenilerce işgali dolayısıyla üzüntüden doğmuştur.

Ceyranlı talalar, bülbüllü bağlar,
Kimin oymağıydı, kimlere kaldı.
Yiğitler meskeni çiskinli dağlar
Boranlı, çovgunlu demlere kaldı.
Gül çiçek bezenir geniş çimenler,
Hasretin çektiğim ak nazik eller,
Oduna yandığım o şirin diller,
Cefasın ben çektim, ellere kaldı.
Borçalı İsa'nın hayat nişanı,
Sadık dostlarına kurbandır canı,
Kim başa vuracak fani dünyanı,
Mahir zümzümeli dillere kaldı.¹³⁵
(AEİ 1926, 52)

Güzellemelerinde sevgili canana “Şöhretli yaratmış Yaradan seni” diye hitap eder. Güler yüzlü dilberin güzelliği dünyanın zer hanesine, keklik gülüşlü güzellerin gözleri piyaleye benzetiliyor.

Borçalı İsa'yım, destan yazarım,
Yar kahrını çekip derdim düzerim,
El uzatıp gonca gülün üzerim,
Hayali senemin kurbanı benim.

Başka bir şiirinden:

Ben Borçalı İsa dindi,
Yarı görüp kalp sevindi,
Bayramımdır benim indi,
Sen bu diyara hoş geldin.
(AEİ 1926)

Şairin şiir dili akıcılığı ve lirizmiyle ilgi çekmektedir.

¹³⁵ ceyran – ceylan; çovgunlu – fırtınalı; demler – anlar; bezen(mek) – süslen(mek)

“Ceylanlı telalar, bülbüllü bağlar” dizesinde l sesi sekiz kez yinelenerek, edebî etkiyi güçlendirmek istenmiştir. “Beyaz sine”, “gönlümün ülkeri”, “melül melül bakan yar” gibi deyişleri şiirlerini milli edebiyat geleneklerine bağlar ve şiir dünyasının yetkinliğini göz önüne serer. “Dert beni yoncuttu” dizesindeki yoncuttu / usandırdı kelimesi Karapapak ağzından bir kelimedir.

Böylece, muhitte coşkulu şiir yine de saz şiiri akışında gelişmiştir. Şiirin klasik, mizahlı, yergili tarzlarda da belirli başarıları olmuştur.

2.3. Mizahlı Şiir

Gürcistan'da Türkçe coşkulu-rübabî şiirin etkin gelişimi mukabilinde mizahlı şiir doğal olarak geç sahneye çıkmıştır. Bölgede şiirsel ironi-kinaye önce âşık şiirinin harbe zorba, hiciv, taşlama ve diğer türlerinde, sonra sırf mizahlı, yergili şiirlerde ifadesini bulmuştur. Bireysel içerikli hicivler yayılmış ve bu tip şiirler, güldürünün ilk tohumları olarak önem kazanmıştır. Köylerde ağaların, beylerin zulmüne maruz kalan saz şairleri ve âşıklar mizahlı şiirlerinde köylü hukukunu savunmuşlardır. Fahrallı Güller Peri'nin, Molla Kasım Karaçöplü'nün, Eğremlî İbad'ın, Muğanlılı Kasım Ağa'nın, Lecbeddinli Namaz'ın, Fahrallı Sekine Almemmedli'nin, Muğanlı Mirza Hesên Mecruh'un, Mollaeyüplü İmankulu'nun hicivleri, mizahlı koşmaları, kinayeli manileri yergi görünümlü halk maişet coşkusunun tipik ürünleridir.

Fahrallı Güller Peri'den:

Halk günüz gidende bu gider gece,
Hiç görmez yolları göz meret kalmış.
Harava çakçaktır, ulak da çekmez,
Harava, ulağı tez meret kalmış.¹³⁶

(Mehdi 1980, 4)

Eğremlî İbad'dan:

Bacım oğlu Ali orda dillendi,
Kızbes halam köhne kadir bilendi,

¹³⁶ günüz – gündüz (ağızda); meret kalmış – soka kalmış (ağızda); harava – at arabası (ağızda); çakçak – çakıldayan (ağızda); ulak – eşek

Keçel Hasan esirgedi, dilendi,
Bir oğlum var, o da az gelip gider.¹³⁷
(Karaçöp 1995, 318)

Lecbeddinli Namaz Sefergil'den:
Hasta Namaz der ki, Allah, amandır,
İmdat eyle, ahvalimiz yamandır,
Bu yıl dirliğimiz otnan samandır,
Bostan kuru kalıp, göy de tapılmaz.¹³⁸
(AEİ 1930)

Fahralılı Sekine Almemmedli'den:
Bu feleğin kasti ne,
Talih bizden küstü ne,
Mallara azar düştü,
Namaz bir bir kesti ne.¹³⁹
(Almemmedli 2000, 35)

Kasım Ağa (18. y)

Kaş Muğanlı köyü doğumludur. Köyün başka ağası Meherrem ile kavgaları vesilesiyle bu köyden göç edip, daha güneylere doğru Kireç Muğanlı köyünü kurmuştur.

Doğaçlama olarak, kalbe yatan, saza uygun şiirler seslendirmiştir.

Bir adet yergili koşması ve bir adet mizahlı manzumesi bilinmektedir.

Toruncası Vahid Hüseyinoğlu'nun hafızasında korunmuş “Beni” redifli yergisel koşması şöyledir:

İller bilir, ben bir ocak sonuyum,
Felek bugünlere koyuaptur beni,
Olan kalan varım gitmiş elimden,
Sanasın, harami soyuaptur beni.
Tevekkül eyledim adı Güzel'e,
Belki bu tıynetin sonu düzele,
Döne döne, müdem, bundan ezele,
Sühenver destanda yayıptır beni.

¹³⁷ hala – teyze; köhne – eski; keçel – kel

¹³⁸ ahval – hal, durum; dirlik – mahsul, ürün; otnan – otlar; bostan – karpuz, kavun tarlası; göy – sebze

¹³⁹ küstü – incindi; mal – sığır, inek; azar – hastalık

Terkin kılıp, şerbetimi içmişim,
Bu faniden o faniye göçmüşüm,
Ben Kasım'ım, vardan yoğa geçmişim,
Görmesin dost, düşman, ayıptır, beni.¹⁴⁰

(Yusifli 2011, 126)

Şair, kendisini “ocak sonu” adlandırmakla hayatının miskin geçtiğini ima eder. “Sühenver destanda yayıptır beni” deyişinden Kasım–Güzel sevgi olayının dillerde ezber olduğu anlaşılmaktadır.

Mizahları arasında maişet konulu manzumesi de karşımıza çıkar:

Köylerin birinde lobbaz, yani kurnaz, övüngen bir adamın söğütten uzun değneği varmış. Bir kez değirmende değneğine yüz tutup şöyle der:

Ay söyüt, ben sana veririm öyüt,
Hamıdan birinci deni sen üyüt.¹⁴¹

(Yusifli 2011, 120)

Değirmene girdiğinde başka birisinin elinde kızılıcak ağacından daha iri değneği görünce, dili dolaşa dolaşa kendi değneğine şöyle seslenir:

Ay söyüt, ben sana veririm öyüt,
Koy zoğal üyütsün, sonra sen üyüt.¹⁴²

(Yusifli 2011, 120)

Edebiyat bilimcisi Abbas Kireçli “Borçalı Şairleri Hakkında” makalesinde ünlü şairler arasında Muğanlı Kasım'ı öne çıkarmış, yergisel şiirlerinin önemli olduğunu vurgulamıştır (AEİ 1947) (Kireçli 1993, 38).

Miskin Veli (19. y)

Karaçöp yöresinde yaşamıştır. Dönemin saz-söz insanlarıyla sanat sınavına çıkmıştır. Koşmalarında yurt, vatanseverlik duygusu güçlüdür.

Şairin yergili koşmasından:

Ay ağalar, gelin size söyleyim,
Görmemiştik, böyle cefamız geldi,
Ağzımın lezzeti o vakti gitti,
Tavatlar toprağı böldü ha böldü.

¹⁴⁰ ocak – ateş, aile; soyuptur – yağmalamıştır; tıynet – huy, maya; düzele – düzelebilir; döne döne – defalarca; müdem – daim; sühenver – hoş konuşan; ayıp – utanç

¹⁴¹ söyüt – söğüt; öyüt – öğüt; hamı – herkes; üyüt(mek) – öğüt(mek)

¹⁴² koy – müsaade et; zoğal – kızılca

Niye baktık bir gâvurun sözüne,
Hasret kaldık Düzeğrem'in düzüne,
Erze yazın düz knyazın özüne,
Ağlayın, sızlayın, bu hal ne haldi?¹⁴³

(Karaçöp 1995, 289) (Karaçöplü H 2006)

Hicivde Gazağ, Şemşeddil, Borçalı bölgelerinde toprağın muhtarlar, ağalar, beyler arasında paylaştırıldığına gönderme yapılıyor. Köylü emekçilerin hep kandırıldığı, yağmalandığı ironili işaretlemlerle veriliyor.

Molla Kasım (19.–20. yy)

Karaçöp yöresinde yaşamış, saz söz sevdalısı olmuştur.

Genç kıza âşık olmuş altmış yaşındaki Zorba Ali'ye hicivleri vardır.

Sen koca köpeksin, haddini tanı,
El uzatıp, gonca nara dokunma.
Himarın ruzusu ottur, samandır,
Gül çiçekli çimenzara dokunma.¹⁴⁴

(Karaçöp 1995, 265)

Niye rezil ettin adımı ilde,
Aklın başta olup zay, Alı dayı.
Evlek köpek gibi oldun akılsız,
Umdun keyseveden pay, Alı dayı.¹⁴⁵

(Karaçöp 1995, 266)

İzleyen kıtalarda kinaye güçleniyor, şair “çal sakal”, “koca aygır olmaz day”¹⁴⁶ (Karaçöp 1995, 266) gibi kinayeli anlatımlarda bulunuyor.

Hicivlerinde kinaye gibi tariz de göz önüne seriliyor:

Görüm viran kalsın böyle zamana,
Yahşiyi çekerler indi yamana,
Bir çomak indirdi fakır İman'a,
Gedayı vurmuştu biç donuz oğlu.¹⁴⁷

(Karaçöp 1995, 291)

¹⁴³ söyleyim – söyleyeyim; tavat – Gürcü toprak sahibi; gâvur – kâfir; Düzeğrem – Karaçöp beldesinde köy; erze – dilekçe; knyaz – Gürcü soylusu

¹⁴⁴ koca – yaşlı; had – sınır; himar – eşek

¹⁴⁵ zay – zayı, boş; evlek – aptal (ağızda); keyseve – fakir

¹⁴⁶ çal – seyrek sakal; day – tay, at yavrusu

¹⁴⁷ yahşi – iyi; indi – şimdi; çomak – sopa; fağır – yazık; geda – hizmetçi; biç – sinsi

Bu şiirler, hiciv, taşlama, korkutma şiir tipleri olarak önemlidir.

“Kalem” şiirinde mizah daha belirgin şekilde görülür.

Gürcistan Türkçe edebiyat geleneklerinde sırf mizahlı şiir örnekleri 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan Molla Nesreddincilerinin, öncelikle Azerbaycan mizah şiirinin öncüsü, “Hophopname” şairi Mirza Alekber Sabir'in (1862–1911) etkisiyle ortaya çıkmıştır.

1906 yılında Tiflis'te غيرت Gayret matbaasında yayın hayatına başlamış olan ملا نصرالدین “Molla Nesreddin” ceridesi toplumsal-siyasal, edebî fikir tarihimizde intibah düzeyli olguya dönüşmüştür. “Sizi deyip gelmişim, ey benim Müslüman kardeşlerim” meramıyla meydana atılan, yayımcısı Mirza Celil Memmedkuluzade'nin (1866–1932) yazdığı gibi, “zamanenin özü yarattığı” (Memmedkuluzade 1967, 673) bu dergi ilerici ideallerin davetçisi, demokrasi yanlısı olmuş, çar istibdadını, onun sömürgecilik siyasetini, cehaleti iğnelemiş, halkın özgürlüğü, yeni kuruculuk uğruna mücadeleye keskin toplumsal mizahla yardımda bulunmuştur.

“Molla Nesreddin jurnali devrinin parlak edebî aynası idi” (Mir Celal 2000, 72). Derginin şerefli faaliyetinde Mirza Celil Memmedkuluzade, Ömer Faik Nemanzade, Mirza Alekber Sabir, Alikulu Gamkusar, Ebdürrehim Hakverdi, Memmed Seid Ordubadlı, Feridun Köçerli ve diğerleri gibi belli başlı şahsiyetlerin önemli katkıları olmuştur.

“Molla Nesreddin” edebiyat akımının estetik dayanakları milli devrimsel gazeteciliği doruğa ulaştırmasından, devrimci şiir ekolünün temelini koymasından ibaret olmuştur.

Mollanesreddinciler edebiyat akımı kavramıyla Tiflis'te yayın hayatını sürdürmüş “Molla Nesreddin” dergisi çevresinde toplanmış olan şairler, nasirler kastedilmektedir (Durmuş 2008).

“Sabir'in bedii sisteminin mahiyeti ve yapısı o kadar saf ve açıktır ki, millilik ve beşerilik, globallik, küreselcilik ve somutluk burada öylesine bir iç içe bütünlüktedir ki, bu şiir hiçbir zaman ve mekân sınırı tanımamıştır” (Karaev 1999, 210–211).

“Molla Nesreddin”, Tiflis edebiyat muhitinin önemli yazar ve şairlerini etrafında toplamış bir dergidir (Adıgüzel S 2007, 7). Derginin Tiflis'te yayına başlaması ve on yıldan çok burada neşredilmesi Gürcistanlı Türk kalem, söz ehlinin derginin sesine ses vermesine,

geleneklerini yaşatmasına olanak sağlamıştır. Gürcistan'ın Ahalsihe / Ahıska havalisinden Ömer Faik Nemanzade'nin (1872–1941) Gayret matbaasının, Molla Nesreddin dergisinin kurucularından biri, M. C. Memmedkuluzade'nin en yakın meslektaşı, kalem arkadaşı olması buna apaçık delildir.

Gürcistanlı gazeteciler, yazarlar Neriman Nerimanzade, Hüseyin Minasazlı “Molla Nesreddin” ilkelerini savunmuş, onun mücadelesine katılmışlardı. Nerimanzade derginin sayılarını müsadere eden polisi istihzayla ifşa etmişti. Minasazlı derginin milli mücadelesini beğenmiş, “mücadele meydanına gecikmediğini” ifade etmiştir.

Şairler Mirza Hesen Mecruh, İsmail Hesenazade Hakkı ve başkaları derginin sayfalarında mizahlı şiirlerini yayınlamışlardı. Derginin basım çalışmalarında Tiflisli muharrirler, matbaacılar Alekber Memmedov, Allahverdi Feyziev, İsmail Hesenazade, Mehmed Hüseyinov, Müslim Bağirov, Paşa Memmedov, Seyfullah Feyziev ve diğerlerinin mühim katkıları olmuştur.

İsmail Hesenazade Hakkı (1884–1938)

“Molla Nesreddin'in mürettibi ve emektaşı” olarak hatırlanır (Şerif 1977, 155). Tiflis'te doğmuş, Tiflis Türk tiyatrosu sahnesinde roller üstlenmiş, Tiflis'te Şarkî Rus, Gayret matbaalarında mürettip-dizgici, tercüman, gazeteci çalışmış, şiirler yazmış, 1937 siyasal katliamının kurbanı olmuştur. Molla Nesreddin ceridesinin yayın faaliyetinde önemli katkılarda bulunmuştur.

Dönemin yetenekli yayımcısı, gazetecisi, “samimi ve itibarlı dost” olarak anılır (Şerif 1977, 109). Mirza Celil, istirahata gittiğinde derginin yayımcılığını İsmail Hesenazade'ye vekâlet vermiş (Hakkı 1937, 34–36). Çağdaşlarının hatırladıklarına göre, “Tiflis Türklerinin kültür merkezi Hakkı'nın kontörü idi” (Şerif 1977, 179).

Tiflis'te Şeytanpazar mahallesinde Müslüman kıraathanesinin ve tiyatro binasının yanında شرق Şark isimli matbaa kurarak, Celil Memmedkuluzade'nin “Posta Kutusu”, Hüseyin Cavid'in “Ana”, “Geçmiş Günler”, Eziz Şerif'in “Rehim Çeşmesi”, Selman Mümtaz'ın “Seyyid Ahmed Hatif”, Muhakker'in “Él Şiirleri” vd önemli kitapla rneşretmiştir.

1918'de Tiflis'te Arap harfleriyle çıkmış تارتان پارتان Tartan Partan güldürü dergisi burada “Molla Nesreddin” takipçisi olmuştur. İlk ve tek sayısı Eylül 1918'de basılmış, sekiz sayfalık yergisel, resimli derginin “Maksadımız” isimli baş makalesinde okuyuculara müracaatla: “Molla Nesreddin gidenden beri yüzümüz gülmüyor” (AEE 1918, 1) denilmiştir. Dergide Alikulu Gamkusal'ın, Ebdürrehim Hakverdi'nin ve diğerlerinin eserleri, dönemin toplumsal-siyasal olaylarını yansıtan resimler, karikatürler yer alır. Karikatürlerin biri “Gürcistan” adını taşır ve onun açıklaması şöyledir: “Gatso, akla gel, yer meselesinin vakti değil”. “Azerbaycan” adlı karikatürde ise bey, köylünün bıyığından yapışıp sorur: “Ede, ne vakte gibi papağan olup, sosyalistlere kulak vereceksiniz?” (AEE 1918, 1).

Molla Nesreddin edebiyat ekolünün yetiştirdiği şairler zamanenin en elzem sorunlarına intikal etmişler, onların başlıca amaçları halkın ulusal toplumsal bilincini uyandırmak olmuştur.

Bu edebiyat ekolünün içinde Ömer Faik Nemanzade, Mirza Hesen Mecruh, Mehemed Rızaoğlu Muhakker, Aliyar Karabağlı gibi önemli isimler yer alır.

Molla Nesreddin edebiyat ekolünün doğrudan temsilcisi olmakla bu akıma bağlı olmak birbirinden ayrı değerlendirilmelidir. Bu bakımdan Gürcistan'ın yetiştirdiği, görkemli Mollanesreddinci Ömer Faik Nemanzade bu akımın kudretli temsilcisi, Tiflis'te faaliyet göstermiş İsmail Hakki, Borçalı köylerinde yaşamış Mehemed Rızaoğlu Muhakker, Mirza Hesen Mecruh, Aliyar Karabağlı ve başkaları bu edebî harekâtın takipçileri, izcileri olmuşlardır.

Muhakker (1892–1942)

Molla Nesreddin edebiyat ekolünün ülkü, konu, üslup bakımından olduğu gibi Sabir yaratıcılığına yakın şairleri kapsamında en ünlü isim Mehemed Rızazade Muhakker olmuştur. Borçalı edebiyat geleneklerinin gelişiminde mizah şiirinin öncüllüğüne imza atmıştır.

Hayatı hakkında kendisi: “Ben, Mehemed Rıza oğlu, Kölagir köyünde 1890 yılında tevellüt etmişim. Yedi yaşında köy mektebinde eski usul okuyup, iki seneden sora atam vefat ettiğinden dolayı dersi bırakmışım... 1902 yılının kışında komşu Arıklı köyündeki Rus-Türk okulunda muallim Hüseyin Efendi'nin yanında ders almış hem de yeni

usulle ders demeyi öğrenmiş ve evde birkaç uşağa ders vermişim” (KYK 1929, 3) der. Genç yaşlarından öğretmenlik yapmıştır.

Mahlas olarak kullandığı “muhakker” kelimesi Arapça hakir, aciz anlamına gelir. Şair, Mehmed Rızaoğlu Rızazade ad soyadından daha çok Muhakker mahlasıyla tanınmış, bu adla çağırılmıştır.

Kendisinin yazıp düzenlediği Arap harfli شعرلر دفترى Şiirler Defteri elyazmasını Kölagir köyünde şairin kardeşi oğlu Vilad Aliev'in evinde bulduk. Bu defter üç bölümden ibarettir: 1- Şarkılar ve Gazeller, 2- Felyeton, 3- İnkılâp Şiirleri (KYK 1929).

“Borçalı kazasının Kölagir köyünden Mehmed Molla Rızaoğlu” adıyla 1920'de Tiflis'te Arap harfleriyle neşredilmiş ایل شعرلری Él Şiirleri kitabı kıymetli yadigârdır (GMM 1920). 1927'de Selman Mümtaz'ın Él Şairleri kitabını, bu kitaptan esinlenerek böyle adlandırdığı düşünülmektedir (Mümtaz 2005, 3).

Şiirleri 1919'da Tiflis'te basılmış Arap harfleriyle وطن Vatan dergisinde, 1922'de ينى فكر Yeni Fikir gazetesinde, 1924'te Latin grafiğiyle Işık Yol gazetesinde, 1927'de Kızıl Şafak dergisinde, 1928'de Aşar Mecmuası kitabında da yayınlanmıştır (GMK 1920) (GMK 1922) (GMK 1924) (GMK 1927) (Memmedli Ş 2003, 13).

Şairin kız kardeşi Gülgez Abdullah kızı, Muhakker'i bizzat tanımış şair Memmed Hüseyin Bahtiyarlı, öğretmen Müslim Hüseyinov, şairin kardeşi kızı Limon Alikızı, şairin kardeşi torunu Muhakker Aliev, bilim insanı Razım Memmedli ve başkalarının yardımlarıyla şairin üç yüze yakın şiirini yazıya almış ve bir kısmını yayınlamışız (Borçalı Âşıkları 2005, 71–78).

Edebiyat bilimcisi Abbas Kireçli, Muhakker'i şöhretli şairlerden biri olarak değerlendirmiştir (AEİ 1947) (Kireçli 1993, 38–41).

Ziyeddin Efendiev “Muhakker Yaratıcılığında Satıra” başlıklı el yazısı makalesinde (KYK 1961) ve matbuatta yayınlanmış “Şair Muhakker” makalesinde (Efendiev 1962, 3) (Borçalı Z 1999, 30–32) Muhakker hakkında fikrini şöyle ifade etmiştir: “Onun en çok sevdiği ve ihtirasla okuduğu Sabir'in Hophopname'si ve Molla Nesreddin dergisi olmuştur, bunların etkisiyle kendi şiirlerini yazmış, yoksul hayatıyla alakadar olarak Muhakker mahlasını özümsemiştir” (KYK 1961, 1).

Bu makalelerde Muhakker, Gürcistanlı Türk şairler arasında en meşhurlardan biri olarak tanıtılarak, ondaki Molla Nesreddin dergisinin, Hophopname şiirlerinin etkisi vurgulanır.

Ali Zebun Ekberov Yeni Fikir gazetesi hakkında monografisinde Muhakker'i görkemli mizahçılar Memmed Seid Ordubadlı, Balakadeş Mürşit ile aynı düzlemde değerlendirmiştir (Ekberov 1968).

Razım Memmedli şairin süreli basındaki şiirlerini ayrıntılarıyla irdelemiştir (Memmedov R 2000, 56–59).

Şairin edebî kişiliğini biz de inceleyip çözümlenmekteyiz.

Şiirleri içerik, biçim muhtevasıyla iki yönlüdür: lirik-coşkulu şiirler ve satirik-mizahlı şiirler. Coşkulu şiirleri güzel sanat örnekleridir:

Muhakker mayıldır vatan taşına,
Dolanırım çör çöpünün başına.¹⁴⁸
(KYK 1929, 31)

Muhakker'im, bedbahtlara ben tayım,
Borçalı ilinde tekim, tenhayım,
Kadrimi bilseler, bülbül şeydayım,
Her gelen gül olur, okutur beni.
(KYK 1929, 40) (Telli Saz 1994)

Hayatına ilişkin “Muhakker ile Ayyar” anlatısı vardır. Bu mensur manzum eserde Muhakker ile Başgeçit yaylalarında kurnaz anlamında Ayyar lakaplı Melek isimli güzel arasında aşk vakası anlatılıyor.

Eserden manzum parçalar:

Neler çektim bir Ayyar'ın elinden,
Abırım yok, namusum yok, hayâm yok.
Birce kapik salmak için başına
Keseğim yok, toprağım yok, kayam yok.¹⁴⁹
(KYK 1929)

Bacılarım, gelin size söyleyim,
Benim bir bahtım var, taştan kayımdır.
Kızıla el vursam, dönüp taş olur,
Kısmet olmaz, her ne desem payımdır.¹⁵⁰
(KYK 1929)

¹⁴⁸ mayıl – mail, meyilli; çör çöp – taş toprak; başına dolanmak – vurulmak

¹⁴⁹ ayyar – hileci, kurnaz; abır – ismet; birce – tek bir; kapik – kuruş

¹⁵⁰ bacı – kız kardeş; söyleyim – söyleyeyim; kayım – kaim, muhkem; kızıl – altın

Gürcistan'da Türkçe âşık şiiri yüzyıllardan beri başarıyla süregelmişse, mizahlı şiirin gelişiminin yüksek doruğunu Muhakker timsalinde görebiliriz.

Şairin coşkulu şiirlerinin alt katında da güldürü, yergi vardır:

Bu dünya bir böyle şeydir, azizim,
Mal ile pul ile tutarlar onu;
Her kes fakir olup ayrı gezerse,
Meclisten kenara atarlar onu.

(KYK 1929, 5)

Pahalık gün günden olmuştur beter,
Haliklar ne kadar cefalar çeker,
Her ayda bir bıçak alan Muhakker
Üç yıldır bir kırık bıçak saklayar.

(KYK 1929, 7)

Devranı dönmüştür bu zamanenin,
Bazı kesler benim vakım oluptur.
Avrupa davası kahetlik salıp,
Sarı sabun, pudra rakkım oluptur.¹⁵¹

(KYK 1929, 17)

Halk gülüşünden mayalanmış manzum felyetonlarında, hicivlerinde, mizahlarında Zakir, Sabir geleneklerinin devamını, bu geleneklere uygun her tür özelliği gözlemlemekteyiz. Onun şiirlerinde eleştiri konusu edilenler dolandırıcılar, sitemkârlar, ziyankârlar ve ahlaksızlardır.

Mirza Celil'in: "Günler dolanır, sular akar, zaman tazelenir ve ahırda yetim yesir ve keçel küçel kardeşlerim dostuyla düşmanını tanıyıp hemen yoğun değnekleri sizin elinizden alıverir ve başlar..." dediği bir zamanda Borçalı'da Muhakker bu sopayı kaldırarak, zalimliğe meydan okumuştur:

İndi düşüpsün tuzağa, incime!
Öz emelindir, ay ağa, incime!

Şiirlerinde az yaşlı kızların ihtiyar erkeklerle evlendirilmesi, para, kumar, şarap düşkünlüğü eleştiriliyor. Bu tür mizahlı şiirleri Seyid Azim Şirvanlı, Mirza Alekber Sabir, Ali Nazmi, Mirza Ali Möcüz, Balagadeş Abbaszade şiirleriyle çağrışım gösterir. Ahundzade, Zakir ve Sabir ifşa biçimini devam ettirerek, olumsuz tipi kendi itiraflarıyla eleştirir;

¹⁵¹ vakı – koruyucu; oluptur – olmuştur; kahetlik – eksiklik; rakkı – el sabunu

hicivlerinde “zulmü rençperlere haddinden aşırın” toprak sahiplerini, sitemkârları adlarıyla iğnelemekten kaçınmaz.

1916 yılında yazdığı “Maşallah Bize” başlıklı şiirinde yurttaşlarının geçim dertlerini kinayeli bir şekilde şiirleştirir:

Yılda dökeriz yerlere al kanı biz,
Öldürürüz yol kesip insanı biz,
Kaldırırız göklere efğanı biz,
Âleme vurruk odu, volkanı biz,
Molladan allık böyle fetvamı biz,
Paylarınız zilhiccede kurbanı biz,
Eyleriz tövbeleri, hokkayı biz,
Dost ederiz Halikî Rahman'ı biz,
Yahşi emeldir, bu da kah kah bize.¹⁵²

(KYK 1929, 39)

Şiirde ironili gülüş giderek nefretli istihzaya dönüşür.

Mizahlı şiirlerinden birinde Allah adından kötü niyetleri için suiistimal edenler yergi ateşine tutulur:

Borç pulları verdin, bire üç kat selem aldın,
Çektik güzarı, halça kilimden kazanıpsın.
Biçtim yeri yay günü, sen hakkımı kestün,
Her neler ki, yersin, bu elimden kazanıpsın.¹⁵³

(KYK 1929, 53)

Haramlıkla servet sahibi olanlar adlarını hayırsever koyup, yetimlerin malını, eşyasını toplayanlar, nöker çalıştırıp, hakkını kesenlerdir.

Her gün ter döküp, mukabilinde aç yaşayanların haline üzülmüştür:

Reşper adımız, özgeye ama nökeriz biz,
Varlı bağına yıl uzununu püş dökeriz biz...
Öz nefimize eylemeyiz sey, telaşlar,
Dahmada kalıp, özgelere ev dikeriz biz.¹⁵⁴

(KYK 1929, 121)

Bu kabilden olan şiirleri Muhakker'i Mirza Celil'in ve Sabir'in öncüllük ettikleri yergisel şiir akımına yaklaştırır.

¹⁵² efğan – figan, feryat; vurruk – vururuz; molla – köy imamı; allık – alrız

¹⁵³ selem – faiz; halça – halı, halıca; yay – yaz (mevsim)

¹⁵⁴ reşper – rençper; özge – başka, diğer; nöker – uşak; bağ – bahçe; dahma – küme

Türk İstiklal Şairi Mehmet Akif Ersoy:

Müslümanlık nerde! Bizden geçmiş insanlık bile...
 Âlem aldatmaksı maksat, aldanın yok, nâfile!
 Kaç hakiki Müslüman gördümse, hep makberdedir;
 Müslümanlık, bilmem amma, galiba göklerde
 (Ersoy 2001, 324)

diye feryat kopardığı gibi, şair Muhakker de 1917 yılında Sandar istasyonundaki “eşelon kırğını”nı şöyle mizah öznesine dönüştürür:

Söylendi mahal yandı, bildim ki Müslüman'dır,
 Malı pulu talandı, bildim ki, Müslüman'dır,
 Avrat, kişi kovlandı, bildim ki Müslüman'dır,
 Ettikleri tufandı, bildim ki Müslüman'dır,
 Pislikleri çoklandı, bildim ki Müslüman'dır.¹⁵⁵

(KYK 1929, 43–44)

Sabir: “Ecnebi gökte balonlarla gezer / Biz halen otomobil binmeğiz” diyerek (Bin Yılın Yüz Şairi 2000, 95) üzüldüğü gibi, Muhakker de:

Her maşın ile fen bilen her yanı gezsın,
 Göklerde balonlar ile gezip âlemi süzsün¹⁵⁶ der.

(KYK 1929, 64)

1920'de Tiflis Şark matbaasında basılmış ایل شعرلری ÉL Şiirleri kitabında coşkulu ve mizahlı şiirleri biraradadır (GMM 1920).

“Muhakker'in kitabının neşredilmesi kanıtlar ki, Gürcistan'da edebî çevrelerce kabul edilerek sevilmiştir” (Memmedov R 2000, 32).

“İnsanlara” şiirinden:

İbret gözü ile gezdi bu dünyanı Muhakker,
 Hiç görmedi bir kimsede handanı Muhakker,
 Solgundu hamişe gül reyhanı Muhakker,
 Her yerde görüp nale ve efğanı Muhakker.¹⁵⁷

(GMM 1920, 2–3)

“Dükkân” şiirinden:

İspişke alan yok, hamı çakmaktaşı saklar,
 Paltarı alan yok, hamı ancak başı saklar...

¹⁵⁵ talandı – yağmalandı; avrat, kişi – kadın, erkek; pislik – kötülük

¹⁵⁶ maşın – araba, otomobil

¹⁵⁷ handan – mutlu; hamişe – her zaman; efğan – figan, feryat

Asır bizi aç koyan, her şeye muhtaç koyandır,
Dükkâna karovul çekerim, Hakk'a ayandır.¹⁵⁸

(GMM 1920, 5–7)

Kurutulmuş yoğurtun çok paha, bir kazan yoğurtun yüz manata satıldığı, kaymak görenin ağzı sulandığı, ayranın da bulunamadığı bir ahvalde herkesin halinin yaman olduğu kinayeli olarak dile getirilir.

“Konaklık” başlıklı şiirde Sabir'in “Fehle”, “Dilenci” mizahlarından etkileşim görülür (GMM 1920, 18–20) (Sabir 2002, 81–82, 137–138).

Sabir'in ve başka mizahçıların şiiriyle Muhakker'in şiirleri arasında tür, redif, kafiye, istiare, tezat vd benzeyişleri bulmak mümkündür.

Bu özellikleriyle Muhakker, asırlardan beri âşık şiiri düzleminde gelişen bir edebiyat mekânına yeni bir soluk, yeni bir içerik, yeni bir değer getirmiştir.

Gürcistan'da 1918–1921 bağımsız demokratik cumhuriyet devrinde yayımlanmış ایل شعرلری ÉL Şiirleri kitabındaki şiirlerinin yanı sıra, Tiflis'te Müslüman Gençler Maarif Cemiyeti'nin organı وطن Vatan mecmuasındaki mizahları (GMK 1920) (GMM 1920) bütünlükte edebî muhitte önemli olgular niteliğindedir.

Gürcistan'ın Türk okullarına ders aracı olarak, okul öğrencilerinin mütalaası için ön görülmüş olan (Paşaev 2012, 225) “Vatan”ın 1920'de çıkmış birinci ve 1921'de çıkmış ikinci sayılarında Muhakker'in “Zamane”, “Dünya”, “Kafkas”, “Tep ve Akıl”, “Başsızlar”, “Telef Olanlar”, “İslam Bozgunlukları” şiirleri verilmiştir (GMK 1920).

“Zamane” şiirinden:

Yatmış idin, kimler dedi sana uyan, zamane!
Uyandığın vakti kızıl kana boyan, zamane!
Her çalınan pis sazları tezce yayan zamane!
Neler olmuş, sana edim beyan, zamane!
Yatmış idin, kimler dedi sana uyan, zamane!
(GMK 1920)

“Dünya” şiirinden:

Kâsıplar cergesine para için bir zehirimar oldun,
Gedaya, oğruya hemdem olup, hoş ruzigâr oldun,

¹⁵⁸ ispişke (Ruşadan) – kibrit; hamı – herkes; paltar – elbise; karovul – bekçi

Cem olmuş devleti dağıtmaya sen aşikâr oldun,
 Ne etmek istersin ahırında sen yine, dünya!
 Kıyamet kaim oldukça bu işler söyle ne, dünya!¹⁵⁹
 (GMK 1920)

“Tep ve Akıl” şiiri müellifini eğitimci şair olarak tanıtır. Şiirde Tep, halkın şirin mecazına zehirlenmiş şerbet katmayı, yağma parasından yüksek evler yapmayı övdüğü halde, Akıl hakaret işlerinden utanmayı, ilim sohbetleri kılmayı üstün tutar:

Aklım der ki, hayvan olma, insan cergesinde ol,
 İlim fenni, ilim tabii, kimyayı kıl usul.

Eğitimcilik, “İslam Bozgunlukları” şiirinde öne çıkar:

Şair olmuşken Muhakker çağırır, ey İslam,
 Ayılın, birlik edin, ilim okuyun cümle tamam.

Şair, İslam ümmetinin, kendi yurttaşlarının terakki anahtarını gafletten ayılmakta, ilim okumakta görmüştür.

“Muhakker’in şiirlerinde dönemin en mühim toplumsal-siyasal olayları edebî ifadesini bulmuştur” (Memmedov R 2000, 78).

Molla Nesreddin ceridesine dönemin salnamesi, Sabir'e Doğu'nun mizah aynası deriz, Muhakker'i Borçalı'nın yergi aynası adlandırabiliriz.

Hatta şair, dünya çapında siyasal meselelere bile kendi yaklaşımını ortaya koymaktan geri kalmamıştır:

İslam'a Firengler oluptur şah, sultan,
 İngiltere zapt eyledi çoklarca Müslüman,
 Haç destesine mesken oluptur Arabistan,
 Bu olmak Araptaki vahşiden oldu.¹⁶⁰

(KYK 1929, 29)

Şiirlerinde İslam'ı zayıf bilen, zayıf anlatanları eleştirir. Bu bakımdan da Sabir'in takipçisidir.

Sabir:

İslam'ımızı etmeliyiz böyle mi ihya?
 İmanımızı kılmalıyız böyle mi ifa?

(Sabir 2002, 303–304)

¹⁵⁹ cerge – saf; geda – uşak; oğru – hırsız; hemdem – arkadaş; ahırında – sonunda; kaim – muhkem

¹⁶⁰ Firengler – Fransızlar, Avrupalılar

derken, Muhakker de böyle der:

Fikreyleyerim, böyle Müslümanlık olur mu?
Allah'a, Resul'üne de düşmanlık olur mu?
(Rızaoğlu 1920)

Muhakker, İslam adından konuşup, kendi menfaatleri için yararlananları iğnelemiştir. Zakir, Sabir geleneklerinin takipçisi olarak şiirlerinde sahte mollaları eleştirmiş, dinin kutsallığını korumayı telkin etmiş, İslam adına leke oluşturunucuları aşağılamıştır.

“Her kes abat eylese, biz onu viran ederiz”, “Sözümü düz işitip, eğri kanana ne deyim”¹⁶¹ mısralarındaki abat-viran, düz-eğri tezatları (KYK 1929, 44, 119, 121) eleştiriyi güçlendirir.

“Göz önünde güzeli gamzeledin” dizesinde (KYK 1929, 42) z sesinin yinelenmeleri aliterasyondur.

Edebî ritmi artıran tekrarlar mizah unsuru olarak da kullanılır:

İnsanı zelil etse boğaz ile şehvettir,
Halk içre rezil etse boğaz ile şehvettir,
Meclisten defol etse boğaz ile şehvettir,
Âlemde sefil etse boğaz ile şehvettir.
(KYK 1929, 49)

Şiirlerindeki cır çındır, debbelemek, dürtmek ve benzeri kelimeler Karapapak Türklerinin ağız özelliklerindedir.

Mecruh (1894–1974)

Mecruh ve Şikeste mahlaslarını kullanmış Mirza Hesên Memmedov, Kireç Muğanlı köyünde yaşamıştır. Gazağ'ın Şıklı, Borçalı'nın Kızılhacılı köylerinde, Tiflis şehrinde okullarda okumuş, Nazarlı Kosalı, Demircihasanlı, Kaçağan nahiye meclislerinde kâtip, ilçe eğitim şube müdürü, Borçalı komiseri kâtipi, gazete editörü görevlerini üstlenmiştir.

Şiirler defteri Azerbaycan Edebiyat Arşivi'ndedir (AEİ 1980).

Hiciv üstadı olarak bilinir. Edebî kişiliğinde coşkulu, mizahlı şiirleri iç içedir. Bayatı, giraylı, koşma, tecnis, gazel, muhammes, poema türlerindeki şiirleriyle birlikte, gülmece, temsil-fabl, hiciv, taşlama, bezeme, harbe zorba, felyeton türlerinde şiirleri, hatta tiyatro oyunu da

¹⁶¹ dahma – kulübe, küme; özgeler – başkaları

vardır (AEİ 1980) (Çenlibel 2003, 15–18) (Molla Nesreddin 2009/5) (Yusifli 2011, 386–392).

Erken dönem coşkulu şiirlerinde ironi dikkati çeker.

Aşkın pinhan dertlerine a çare,
Kapı bağlı, kim el ata açara,
Felek, bir gün ilmeleri aç, ara,
Sabret, Hesin, gözlerinin yaşı ne?¹⁶²
(AEİ 1980) (Süleymanlı 1980, 4)

Coşkulu şiirleriyle de sevilmiş şair, mizahlı eserlerinde daha başarılı olmuştur:

Ağalar yığılıp söz koyuaptular
Boşşalı yurdunu viran etmeğe,
Şiller mehlesini talan eden tek,
Düşerler köyleri talan etmeğe,
Çalkız oğlu halkı cana yetirip,
Kurtlar–Baydar tamam dile ötürüp,
Amerka'dan yedi ülgüç getirip
Tamam halkı kırkıp üryan etmeğe.¹⁶³
(AEİ 1980, 10)

Molla Nesreddin dergisinde haberleri, felyetonları yayınlanmıştır (Molla Nesreddin 2009/5). “Mecruh'un elieğriler, köhnepereşterler, bilim ve kültür düşmanları, becerisiz muallimler hakkında yazdığı tuzlu, mezeli şiirleri, felyetonları Gürcistan matbuatında çok neşrolunmuştur” (Karabağlı 1965, 4).

Bu yergisel parçalarda Borçalı köylerindeki olaylar kaleme alınmıştır. Kızılhacılı, Şülever, Tekeli köylerinde baş gösteren olaylar, olumsuz karakterler eleştiri hedefine çevrilmiştir.

Mecruh'u, Mirza Celil Memmedkuluzade ile ünlü yazar Ebdürrehim Hakverdi tanıştırmış ve mizahlı şiirlerinin altında yaralı anlamındaki Mecruh mahlasını Mirza Celil vermiştir. Hatıralarından: “1917 yılı Ocak ayında Mirza Celil ile sohbetimiz çok kısa oldu, o bana dikkatle nazar saldıktan sonra dedi: Jurnalimizin emektaşlarından Selman Mümtaz,

¹⁶² pinhan – gizlin; bağlı – kapalı; açar – anahtar

¹⁶³ söz koy(mak) – sözleş(mek); Boşşalı – Borçalı; Kurt Baydar – bölgede belde; ülgüç – jilet; kırkıp üryan etmeğe – tıraş edip çıplak etmeğe

Ebdürrehim Hakverdi ve Kurban Ali Şerifzade, meşhur İbrahim Bey'in Seyahatnamesi'ne nazire olarak Mozalan Bey'in Seyahatnamesi adlı felyetonlar yazıp yayınlamışlar. Mozalan Bey'i Borçalı'nın kasaba ve köylerinde gezdirmeyi ve müşahedelerini muntazam olarak yazıp göndermeyi Size havale ediyorum" (Süleymanlı 1980, 3).

Meşhur "Molla Nesreddin" ceridesiyle yaratıcılık ülfetine ilişkin bir olgu da ilgi çeker. Dergide bir Arap şairinin şiirine nazire yazma yarışmasında birinciliği Üzeyir Hacıbeyli, ikinciliği Mirza Heslen Mecruh kazanmıştır.

Mirza Heslen Mecruh, Ebdürrehim Bey Hakverdiev'in, Mirza Celil Memmedkuluzade'nin yadigârı olarak tanıtılır.

"Molla Nesreddin" dergisinde Borçalı kazasının köylerinden yazılarında bölgede gözlemlenen olumsuz olayları, olumsuz kişi tiplerini mizah, yergi diliyle yansıtmıştır (Molla Nesreddin 2009).

"Zebani Molla Heslen Ehli Şülever" mizahında Şülever köyü mollası, "Hanın Kamçısı" mizahında Tekeli köyü ağası, "Ramazanlık" mizahında Kızılhacılı köyü mollası yergiye özne edinmiştir.

1918'de yazdığı bir koşmasında ironi dille Birinci Dünya Savaşı esnasında Müslümanların üstüne atılmış esassız iftiraya yakınma vardır:

Mahvolsun İngiliz, böyle siyaset,
Şark ehli yaşasın asude, rahat,
Kemik çok büyüktür, yutamaz elbet,
Şark'ın halkı bütün askere dönmüş.¹⁶⁴

(Süleymanlı 1980, 4)

Hicivlerinde ve mizahlarında Sabir ekolü geleneklerinden esinlendiği açıkça seziliyor:

Günüz akşama gibi işle, başı taşlı kâsıp!
İftara arpa çörek dişle, başı taşlı kâsıp!
İşledikçe gün karardan başıyın sil terini,
İçme yansan da suyu, gözle behişt kevserini.¹⁶⁵

(Süleymanlı 1980, 4)

Abbas Kireçli ile Aliyar Karabağlı bölgenin sevilen şairleri arasında Mecruh'u birincil değerlendirmişler (AEİ 1947, 1) (Karabağlı 1965, 4).

¹⁶⁴ pervarak – yaprak yaprak; köhne – eski; tullanmış – atılmış

¹⁶⁵ çörek – ekmek; işledikçe – çalıştıkça; gözle – bekle

2.4. Olay Örgülü Şiir

Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında gerçekçi eğitimci, romantik edebiyat akımları düzleminde romantik poemanın, yani olay örgülü uzun şiirin manzum hikâyeyi vücuda getirmesi (Durmuş 2002) Gürcistan Türk edebiyat muhitine de belirli derecede sirayet etmiştir.

Bu edebiyat muhitinde hikâyeli şiir veya manzum hikâye adlandırılan tür de yayılmıştır.

Bu açıdan burada manzum temsiller-fabllar mahdut olsa da, manzum hikâye türünde önemli örnekler gözlemlenir.

Emin Ağa Hacallı (1868–1937)

Emin Ağa Hacallı, 1918 yılı Kasım ayında milli mücadele döneminin ilk toplanan kongresinde tesis edilmiş Kars İslam Şurası'nın ilk reisi-cumhuri olarak tarihte şerefli bir misyon üstlenmiştir (Kırzioğlu 1972) (Memmedli Ş 2008, 165–180).

Borçalı'nın Bolus Kepenekçi köyü doğumludur.

Mensup olduğu Hacallılar, başka deyişle Hacaloğulları, resmiyette Hacialiev veya Acalov soyadı taşımaktadırlar.

Akbulak kasabasında gimnaziyada Rusça eğitim görmüştür. Bir süre Telavi kazasında memur çalışmıştır. Ormancılık Akademisi'nde okumuştur. Yaylalar yöneticisi görevinde bulunmuştur.

1918 yazında Kafkas İslam Ordusu'na Ardahan Çıldır'dan başlamış Azerbaycan Gazağ ilçesine kadar gözlemcilik etmiştir. Borçalı'yı Ermeni çetelerinin saldırılarından korumak için çaba göstermiştir. Kasım ayında kurulan Kars İslam Şurası'nın ilk cumhur reisi ve hükümetin maarif nazırını seçilmiştir.

1920'li yıllarda önce Türkiye'de, sonra Azerbaycan'ın Gazağ ilçesi Karapapak köyünde yaşamıştır. 1937'de adı geçen köyde vefat etmiş ve orada defnolunmuştur (Memmedli Ş 2008, 165–180) (Budak 2010, 16–27).

Bağlama sazından hiç ayrılmamış, güzel çalıp okumuş, kendisi de ara sıra şiirler söylemiştir.

Kepenekçi köyünde halen yüce bir dağa Emin Ağa Dağı, sarp bir kayaya da Emin Ağa Kayası denmektedir.

Şair Abbas Abdullah şu dizeleri yazmıştır:

Mert dayan! Düşmanın geç bağırını yar,
Kaçma karşısından her cür dığanın,
Kaçsan, mezarında ruhu od tutar,
İsrafil Ağa'nın, Emin Ağa'nın.¹⁶⁶
(Abdulla 1996, 154)

Emin Ağa sadece toplumsal faaliyetlerle yetinmemiş, aynı zamanda kültür ve edebiyat ortamında da söz sahibi olmuştur.

1915'te Rusya'nın Tula şehrinde Rusça basılmış “Borçalılı Emin Ağa: Eski Kaçağın Anıları”¹⁶⁷ adlı kitabın (GMK 1915) başkişisi ve belirli anlamda telifçisi veya anlatıcısıdır.

1912 yılında Tiflis'te Türkçe neşredilmiş اويان بسدی، Bestir, Uyan¹⁶⁸ kitabı Emin Ağa'nın edebî kişiliğinin en önemli eseridir.

1950'lilerde Ziyeddin Efendiev bu eseri Gürcistan'da ortaya çıkan takdire layık edebiyat ürünü olarak değerlendirmiştir (AEİ 1963).

Kitabın nüshalarından biri Gürcistan Milli Müzesi'ndedir (GMM 1912). Eser tarafımızdan bilimsel boyutta incelenerek, bu amaçla topluma bilimsel bilgiler sunulmuştur (Memmedli Ş 2003, 139–142) (Hacıaliev 2005, 53–57) (Memmedli Ş 2008, 165–180). Eser 2016 yılında Bakü'de neşredilmiştir (Borçalı E 2016).

Kitabın kapak sayfası (GMM 1912):

بسدى، اوين!	Bestir, uyan!
ملى حكايه. شعر	Milli hikâye. Şiir
مؤلف ناشیری: امين اغا حاجی علیوف	Müellif-naşiri: Emin Ağa Hacıaliev
تفلیسده شرق مطبعهسنده چاپ اولوندى	Tiflis Şark matbaasında çap olundu
سنة هجرى ۱۳۳۰	Hicrî sene 1330
سنة ميلادى ۱۹۱۲	Miladî sene 1912

Sunuş sayfasından anlaşıldığı üzere, eser, “milli hikâye, şiir”, yani milli konu içerikli manzum hikâye niteliği arz eder. Manzumenin yazarı

¹⁶⁶ dayan – dur; gec – eğri, kötü; cür – tür; dığa – Ermeni genci; od tutar – ateşlenir

¹⁶⁷ Kitabın alt başlığındaki “kaçak” sözcüğü, Çarlık Rusya'ya karşı çıkmış firari, kabadayı anlamlarındadır.

¹⁶⁸ bestir – yeter

hem müellif hem de yayımcı Emin Ağa Hacıaliev olarak gösterilmektedir. Eser, Tiflis'te Şark matbaasında hicri 1330 / miladî 1912 yılında basılmıştır.¹⁶⁹

Kapak sayfasındaki mühürden kitabın Gürcistan Milli Müzesi'ne Kafkas Müzesi'nden sevk edildiği anlaşılmaktadır (GMM 1912, 1, 2).

“Bestir, Uyan!”, yani yeter, uyan adlandırması ve milli hikâye tanıtımı rastgele seçilmiş değildir. Şair, bestir, uyan ünlemini, eser başlığı olarak seçmekle yurttaşlarını cehaletten kurtulmaya davet etmiştir.

Mukaddime kısmında: “Ecdatlarımız bizi naşı koymuşlar, meramımızı ifade etmeye dil ve kalemimiz yoktur. Ayrıca, milletimizin bugünkü haline bakanda insan sakın dura bilmez, odur ki, bendeyi hakir bu balaca kitapçığı yazıp neşrine ikdam ettim” ifadelerine yer veriliyor (GMM 1912, 2).

Önsözde Sadi Şirazî'nin kelamı örnek verilmektedir:

Bergî sebzisti töhfei derviş,
Çe koned bineva hemin dared

(Dervişin bahşişi yeşil yapraktır, Neylesin zavallı, olanı şudur).

“Bestir, Uyan!” manzumesi şöyle başlar:

Ay dilim, söyle görüm gördüğünü gözlerin,
İşitelim, belki bize tesir etsin sözlerin...
Allah ezel yaradıptır dili, gözü ezadan,
Sizlersiniz hıfzeden, rast gelende kazadan.
Çi fayda biz görmedeyiz necedir dünya üzü,
Bahtı bağlanıp İslam'ın, uykuya vermiş bizi.
Söyler isem gördüğümü, yahşi bir kıssa olur,
İlme sövgü olanların seyi netice bulur.
Söyleyim ben bir hikâyet, ver salâvat Resul'e,
İslam'ın gayreti coşsun, belki gaflet kısıla.

(GMM 1912, 4)

Eserin olay akışı özeti: Köylü oğlu Ferhad, bilim sahibi olmayı, eğitim almayı arzu eder. Babası Mahmud, evladının bu sözlerini cin, şeytan sözü olarak düşünerek öfkelenir, onu evden kovar. Ferhad, ormanda bir avcıya rastlar. Reşid adında bu zengin avcı, evladı

¹⁶⁹ Gürcistan Milli Müzesi'nde 1909'da Emin Ağa'nın sunmuş olduğu “Borçalılı Kadının Giyim Kuşam Takımı” isimli koleksiyon korunmaktadır, şifre 73/09

olmadığından Ferhad'ı evlatlığa kabul eder, mal mülkünü ona vasiyet eder. Ayrıca, Ferhad'ı okumak konusunda teşvik eder. Ferhad, gimnaziya bitirip hekimlik öğrenmek için Paris'e gider. Paris'te yedi yıl okuyup, mesleğinde olgunlaşır, birçok hastaya şifa verir. Reşid'in hasta olduğu haberini alınca memlekete döner ve onun derdine çare bulur. Reşid iyileşir. Ferhad'ın gelişine kurbanlar kesilir. Ferhad'ın öz babası Mahmud, öz annesi Fatma da meclise katılır. Bu görüşme baba-oğul, anne-oğul özlemine sona erdirir.

Eserin başkişisi Ferhad, bilime, eğitime eğilimli ilerici gençliğin tipik temsilcisidir:

Cani dilden hahiş etti Ferhad ilmini güman,
Çünkü ilme âşık oldu, gitti sabrı der zaman¹⁷⁰.
(GMM 1912, 5)

Ferhad, bilime, eğitime, aydınlanmaya olan büyük isteğini babasına müracaatla şöyle ifade eder:

Ay atacan, çek zahmeti, okuyum olum adam,
Ne için yarandık, dünyadan bir şey dadım.
Okusam ben sebep ollam bağlı kapı açmaya,
Bu karanlık heymemize lal, gevher saçmaya.¹⁷¹
(Hacıaliev 1912, 6)

Ferhad, bilimin, aydınlanmanın anahtarının Reşid Emmi gibi onurlu insanlar elinde bulunduğunu saygıyla anımsar, tüm başarılarından dolayı ona şükranlarını sunar:

Uğurumun evveli hoştur, bana sahip oldunuz,
Beni ilme yetirseniz, cennete yol buldunuz.
(GMM 1912, 9)

Olumlu tiplerden avcı Reşid Emmi, Ferhad'a:

Oku, oğlum! Yet murada, Allah olsun penahın,
Harcını ger vermez isem, bana gelsin günahın.¹⁷²
(GMM 1912, 10)

Başkişi, kalabalığa şöyle hitap eder:

İşitin siz, ay İslamlar, ilimsiz şahıs adam değil,
Gözü var, görmez hiç şey, özü de hoş kadem değil.

¹⁷⁰ hahiş (xahiş) – rica; güman – ihtimal, kuşku

¹⁷¹ ollam – olurum; bağlı – kapalı; heyme – çadır ev

¹⁷² penah – yardımcı, barındırıcı; ger – eğer, şayet

Atın bu boş fikirleri, siz yürüyün ilme sarı,
İnsana farzdır üç şey: ilim, edep, peşe barı.
Buyurmuş Hazreti Resul: “Min mövt fi talebi ilm şehit”,
Her kes ilmin uğruna ölürse, olacak şehit.¹⁷³

(GMM 1912, 21–22)

Eserde: “Bilin ve işitin, millet, ilim lazımdır bizlere” denilir.

Reşid Emmi: “İlme say et millet için, yatanlar gözünü açsın”
ümidiyle, Ferhad'a bilim yolunda hayır duada bulunur.

Ferhad, destekçisine şöyle teşekkür eder:

Beni girdabi gafletten götüren gemiye sensin,
Bu kadar çırak ışığı yetiren herkese sensin.

(GMM 1912, 23)

Eserde temel ilke eğitimciliğdir. Bilim halka kurtuluş getirebilen toplumsal nitelik olarak değerlendirilmiştir.

Borçalı evladının bilim, öğrenim için Paris'e gitmesi Avrupa medeniyetini takdirden kaynaklanmıştır.

Eserin son dizesinde “Borçalı tekellümüyüm” vurgusuyla (GMM 1912, 24) eser içerdiği çağrışımla bölge gerçekliğine bağlanır.

Yazarın eserinde romantizm öne çıkar. Bu, milletin terakkisi, bilime çağrı görünümlerine romantik yaklaşımda, genç insanın arzusuyla hayatın gerçek olanakları arasındaki tezatta ve sorunsalın romantik çözümünde ifadesini bulur.

Romantik karakter, mevcut topluma sığmaz, arzularıyla kendisini toplumdan üstün tutar, romantik ülkülere can atar, geleceğe umutla bakar. Şairin, hayalini milletin talihi, bilimle her amaca ulaşma inancı süsler.

Aslında, Emin Ağa, romantizmin etkisine maruz kalmış gerçekçidir.

Bu doğrultuda millet ve bilim konusuna temas etmekle estetik nitelik itibarıyla Emin Ağa Hacallı ile Türkiye edebiyatında Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Akif Ersoy, Ali Canip Yöntem, Azerbaycan edebiyatında Seyyid Azim Şirvanlı, Abbas Sehhet, Abdullah Şaik, Mehmed Hadi, Mirza Alekber Sabir ve başkaları arasında etkileşim gözlemlenebilir.

Emin Hacallı'nın manzum anlatısını okudukça Seyid Azim Şirvanlı'nın “Oğluma Nasihat” şiirini, Azerbaycan edebiyatındaki

¹⁷³ yeriye – yürüyelim; ilime sarı – bilime doğru; peşe – meslek

öğretici manzumeleri, milletin talihini konu edinen romantik şiir örneklerini hatırlıyoruz.

Hacallı'nın eserini “Bestir, Uyan! Milli hikâye” adlandırması çağrısıyla dikkate değerdir.

20. yüzyıl başlarında bestir, yani yeter, uyan kelimeleri millet, gayret, hürriyet gibi hitap ünlemleri kelimesi, Osmanlı ve Azerbaycan Türk şiirinde sıkça kullanılmıştır. Türkiye edebiyatında Mehmet Akif'in: “Artık uyanın! Memleket mahvoluyor”, “Ey cemaat, uyanın, el verir artık uyku!”, “Artık ey milletü merhume, sabah oldu, uyan!”, “Ya Rab, bu uğursuz gecenin yok mu sabahı?”, “Ey millet, uyan! Cehline kurban gidiyorsun!”, “Artık ölüm uykularından uyan!”; Yurdakul'un “Ey Türk Uyan” manzumesinde: “Ey kardeşler, uyanın”, “Uyan! Bu ses dağdan dağa dolaşır”, “Uyan! Bu ses kalpten kalbe ulaşır”, “Artık uyan! Necat günü gelmiştir” (Ersoy 2001, 189, 205, 230, 234, 237, 320, 367, 482) (Yurdakul 2002, 88, 99, 103) ifadeleri ile; Azerbaycan edebiyatında Ali Bey Hüseyinzade'nin: “Bilir misin cühela ne ettiler vatana, Ne koydular uyuya, ne koydular uyana”; Hadi'nin: “Artık yeter, yeter, yeter oldu bu halimiz”, “Uyan, ey milletü merhume, vakti seyü gayrettir”; Cavid'in: “Kalk, uyan, sönmemişse imanın, Kalk, uyan, gör ne fikre hadimsin”; Sehhet'in: “Ayıl, ey ümmeti merhume, ayıl”, “Ayıl, ey milletü mezlume, ayıl”; Nemanzade'nin: “Bestir, ey Türk, biraz ayıl” (Azerbaycan Edebiyatı 1993/4) (Bin Yılın Yüz Şairi 2000, 96) (98–101, 108) (Mir Celal 2000, 289, 513) (Nemanzade 2006, 239) deyişleri bu açıdan tipik örneklendirilebilir.

Emin Hacallı da “bestir, uyan” ünlemini kitap adı olarak belirlemekle milleti cehaletten kurtarmaya, terakkiye davet etmek istemiştir.

Mirza Alekber Sabir, milleti halen otomobil binmemekte kınadığı (Bin Yılın Yüz Şairi 2000, 95) (Mir Celal 2000, 163) için olsa gerek, Emin Ağa, Paris'te eğitim alan başkışısını memlekete otomobille döndürür:

Bu sözde yetti kapıya aftomobil, Ferhad indi,
Taaccüp etti cemaat, hamısı korkulu döndü.¹⁷⁴

(GMM 1912, 16–17)

Sabir gençliğe: “Okuyun, milletin necatı olun!” (Sabir 2002, 337) diye müracaat ettiği gibi, Emin Hacallı da “İlme say et, millet için, yatanlar gözünü açsın” (GMM 1912, 11) yazmıştır.

¹⁷⁴ yetti – yetiştirdi, ulaştı; hamısı – hepsi; dondu – donup kaldı

Hacallı, manzumeyi şöyle bitirmiştir:

Hüda ya, sakla yazanı, okuyanı, dinleyeni,
Borçalı tekellümüyüm, yazardım bundan iyini.
Emin, dua et sübhâ şam, senin de Ferhad'ın bulsun,
Tek ilimden bir şey çıkmaz, ilm ile aklı da olsun.¹⁷⁵
(GMM 1912, 24)

“Bestir, uyan!” düşünce olgunluğu yanında, yapı itibarıyla da olgundur. Eser, mesnevi biçimindedir. Müellifin kendisi eseri hikâye-şiiir olarak adlandırır. Burada hikâyeye özgü anlatı ile şiiire özgü lirizm birbiriyle bütünleşir. Olay örgüsünün yoğunluğu, karakterlerin psikolojik sürekliliği ona hem hikâye hem de şiiir (poema) niteliği kazandırır.

¹⁷⁵ sakla – koru; tekellümüyüm – söyleyeniyim; sübhâ şam – seher akşam

3. NESİR ESERLERİ

Gürcistanlı Türklerin edebiyat geleneklerinde şiir, ziyadesiyle yaygın ve özgün, geleneksel olsa da, edebî nesir yeni ve sayıca mahdut nevidir. Şu biçimdeki eserler bu muhitte esasen 20. yüzyıl başlarında görülür.

3.1. Sözlü Halk Hikâyeleri

Ozan-saz edebiyatının ana türü olan halk-âşık anlatıları, ulusun köklü tarihine, kültürüne dayanan, sanat yönüyle eşsiz bir biçimdir.

Âşık sanatının ürünü olan coşkulu-öykülü anlatılar özelinde Türkiye'de halk hikâyesi veya âşık hikâyesi kavramlarının etkin kullanılması mukabilinde, Azerbaycan'da, Gürcistan'da, ekser Türk topluluklarında destan kavramı kullanılır. Borçalı'da ve Kars yörelerinde bu tür ürünlere telli saz hikâyeleri de denir.

Destan terimi için Azerbaycan'da “şifahi halk edebiyatında hacimce en büyük epik eser” (Mirahmedov 1988, 58), Türkiye'de “toplumu derinden etkileyen tarihi ve sosyal olayları anlatan uzun manzum hikâye” (Karataş 2004, 108) tanımları yaygındır.

P. N. Boratav'a göre, halk hikâyesi, “destandan sonra ortaya çıkan bir türdür ve destanın bıraktığı boşluğu doldurmaktadır” (Boratav 1988, 63) (Oğuz 2013, 183). Bayram Durbilmez'in tespitince, “destan geleneğinin konu ve biçim bakımından değişikliklere uğramasıyla oluşan halk hikâyeciliğinin oluşumu ve gelişimi beraberinde yeni bir gelenek oluşturmuştur” (Durbilmez 2006, 342).

“Halk hikâyeciliği geleneği içerisinde Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın önemli bir yeri vardır. Bugün büyük hikâyeler diyebileceğimiz hemen hemen tüm hikâyeler bu coğrafyada anlatılır... Günümüzde bu gelenek Doğu Anadolu bölgesi ve Azerbaycan'da canlı bir şekilde devam etmektedir” (Alptekin 2013, 43).

Olgun âşığın üstatlık düzeyinin mizanını, repertuar yükünün esasını destan repertuarı belirler. Bu anlamda bölgede destan bilgi yükünün ağırlığı burada saza söze derin bağlılıkla ilgilidir. Gelenekli destanlardaki – Dede Korkut, Köroğlu, Âşık Garip vb – Gürcistan izlerinin ışığında gördüğümüz gibi, Gürcistan'da Azerbaycan Türkleri arasında destan

sanatkârlığı, yayılması, kuşaktan kuşağa aktarılması için uyumlu zemin sürekli şekilde var olmuştur. Elbette, kırk gün, kırk gece destan dinlemeye heves göstermek, sabır getirmek de bir kültürdür, bir sanattır. Destansı yapıtlarda Gürcistan'ın ve Borçalılıların edebî imgeleşmesinin anahtar mihveri bundan dolaydır.

Gelenekli halk hikâyelerinden Asli–Kerem, Celalî Memmed, Emrah ile Selvi Han, Mehemmed ile Gürcü Kızı, Gürcü Kızı / Memmed Bicanoglu / Celalî Memmed, Gürcü Peri, Haydar Bey ile Süzenber, Kurbanî, Mir Kasım ile Gürcü Kızı, Peri Hanım Gürcistanlı, Şehriyar–Senuber, Tahir–Zühre, Uzakelli Garip Şah vb destansı hikâyeler Tiflis'e, Borçalı'ya belirli oranda bağlılık açısından dikkati çeker.

“Dede Korkut”

Oğuznamelerin zirvesi Dedem Korkut Kitabı'nın Gürcistan'a ilişkin belirli oranlarda izleri görülmektedir. Bu izler üç yönde sergilenir: tarih olaylarının çağrışması, coğrafi onomastik uyarlık, ağız-şive eşdeğerliliği.

Birinci özellik, yani destanda anlatılan olaylarla Gürcistan bölgesindeki tarih olaylarının, birlikteliği önem arz eder. Erzurum ve Kars'ın da içinde bulunduğu Doğu Anadolu ile birlikte Ahıska, Borçalı da Dede Korkut coğrafyasına dâhil ediliyor. Bu açıdan Türkiyeli ünlü tarihçi, “Karapapaklar, Borçalı–Gazağ Uruğunun Kür–Araz Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış” adlı kitabın da yazarı Mehmet Fahrettin Kırzioğlu'nun mülâhazaları özgünlüğüyle ilgi doğuruyor. O, Dede Korkut hikâyelerinin milattan önce 149 yılından miladın 429 yılına değin Bala Erşahlar devletini kurmuş eski Oğuzlara ait olduğunu kanıtlayan mühim deliller getirerek, Dede Korkut'taki Salur Kazan sülalesinin atası Ulaş'ı tarihteki Hazar-Barsıllar ile savaştan, dövüşte yenilen Bala Erşah ile eşitlemiştir (Kırzioğlu 1972, 2–3). Kırzioğlu, cesaretli fikirlerinde daha ileri giderek, Dede Korkut kitabında Ulaş oğlu Salur Kazan'ın Evi Yağmalanmağı Boyu'ndaki olayların miladın başlarında Taron–Borçalı bölgesinde gerçekleşen iki savaşın, yani dede Bala Erşah ile torun Üçüncü Teridat dönemlerinde kuzeylilerden Hazar, Barsıl / Gazağ, Borçalı isimli iki boy ve ya uruğun birarada akınlarından son ikisinin yansıdığını, Erşahlar tarihinden Hazar-Barslı ve Hunlarla savaşların Kıpçak Melik, Boğacık Melik, Kara Togan Melik adlarıyla anıldığını bildirir (Kırzioğlu 1972, 2–3). Türkiyeli bilim insanı Orhan Yeniaras da

“Salur Kazan boyunda Erşahlar ile Karapapakların milattan sonra 200 yılında savaşının yankı bulduğunu” düşünür (Yeniaras 1994, 17).

Tarih bilgileri göstermektedir ki, m. ö. 127 yılında ve sonra şimdiki Borçalı vadisine denk gelen, Berduci / Börüdüzü çölü, Gargar ovası olarak anılan arazilerde Hazer Barsıllar'ın Bala Erşahlar üzerine yürüyüşleri olmuştur. Süryanlı / Assur müellif Bardaysan'ın, Gürcü salnameci Leonti Mroveli'nin, Alban / Alpler tarihçisi Musa Kalaketli'nin eserlerinde bu hususta notlar vardır (Memmedli Ş 1996, 10–11). Barsıllar'ın, Erşahlı hükümdarı Teridat'ın ordusuyla savaşını tarihçiler 215/216 yılına bağlarlar. Buna göre M. F. Kırzioğlu da, Borçalı–Gazağ ikiz uruğunun yaşını o zamana kadar götürür (Kırzioğlu 1972, 2–3).

Hüseyinkulu Memmedli: “Epos, İç Oğuz ve Taş Oğuz taifelerinin tarihi olmakla birlikte, hem de üç halkın, muasır bölümde Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan'ın coğrafi arazisinin, şehirlerinin, kalelerinin, yaylalarının tarihidir” (Memmedli H 1999, 28) der.

Kam Büre'nin oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndan: “Eğer senin oğlun olmasaydı bizim malımız Gürcistan'a gitmişti, hepimiz tutsak olmuştu, dediler” (Dedem Korkut 2015, 73).

Begil Oğlu Amran Boyu'ndan: “Dokuz tümen Gürcistan'ın haracı geldi. Bir at, bir kılıç, bir çomak getirdiler”. “Dedem Korkut himmet kılıcın beline bağladı, çomağı omzuna bıraktı, yayı karusuna geçirdi. Şahbaz aykırı çekti, budun bindi. Hıssımını, kavumunu ayırdı, evini çözdü, Oğuz'dan göç eyledi. Berde'ye, Gence'ye varıp vatan tuttu. Dokuz tümen Gürcistan ağzına varıp kondu”. “İli günü geçerek dokuz tümen Gürcistan'a gidelim. Oğuz'a asi oldum, belli bilin, dedi” (Dedem Korkut 2015, 234, 235, 239).

Penah Helilov'un yazdığı gibi, “Oğuz illeri hudutlarında kuzeybatı komşularımızın ülkesi Gürcistan yer alır” (Helilov 1993, 28).

Gürcistan'da Türkler bulunduğu bölgelerden derlenmiş mitsel metinler, masallar, alkış-dualar, darp-meseller arasında Dede Korkut motifleriyle bağdaşan örnekler çoktur (Hacılar 2005).

Dede Korkut'un Gürcistan'a bağlılığının daha bir önemli yanı da insan isimlerinin, etnik soy-boy isimlerinin, yer isimlerinin örtüşmesidir.

18. yüzyıla ait kaynaklarda Borçalı sultanlığı sakinlerinin isimleri arasında Bamsı, Bayandır, Bican, Düandar, Karabudak, Karagüne, Kazan, Korkut, Oğuz, Uruz vb adlar da geçer (Tiflis Eyaleti 2001).

Oğuzun öncül kısımlarının Taşoğuz – Bozok, İçoğuz – Üçok adlandırılmasıyla ilgili: Bozoklar adı Barsıllar'ın Bozerler / Börerler'i (Memmedli Ş 1996, 7), ayrıca Bozoklar'ın Dokuz oktan ibaret olması, Barsıllar'ın akraba Dokuz Oğur, On Oğur boylarını (Memmedli Ş 1996, 12) çağrıştırır. Gürcistan'da Gürcüce Samşvilde ismiyle geçen Üçok Şemşil mintikası vardır.

“Ağ bedevesin çektirdi, Bayındır Han'ın yağsın basan Şor Şamseddin bindi”; “Destursuzca Bayındır Han'ın yağsın basan, altmış bin kâfire kan kusturan, ağ boz atının yelesi üzerinde kar durduran Gogalet Kocaoğlu Şor Şamseddin çapar yetti, çal kılıcın, ağam Kazan, yettim dedi” (Dedem Korkut 2015, 36, 60).

Yorumlarda Dede Korkut'taki Gogalet Kocaoğlu Şor Şamseddin, Gürcistan'daki Şemşölde kasrıyla ilişkilendirilmektedir. Şor Şamseddin hanedanının, Gökerlerin atası olduğu kabul edilir (Kırzioğlu 1972, 5).

Dede Korkut'un Gürcistan izleri bölgedeki yer isimlerinde de görülür.

Dede Korkut yurdu haritasında Borçalı arazisi İç Oğuz'dadır (Kırzioğlu 1972, 14).

Ortaçağlar kaynaklarında, Gürcü kronikçi Civanşir'in, Sumbat Davitisdze'nin salnamelerinde, Arapça “Âlemin Hududu” kitabında Gürcistan mekânında Börüdüzü / Berduci ırmağının, Börüdiki dağının, Corabörü sancağının adları geçer (Memmedli Ş 1996, 14). Barsıl boy isminin esasını Börçe / Börüçe oluşturduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

Oğuznamelerdeki “zulmet ülkesi”, Musa Kalaketli'deki “gece yarısı ülkesi” ve Gökeren'deki Karanlık Dağ / Kara Dağ, Başgeçit'teki Karanlık Dere arasında ilişik de ilgi çekicidir.

Dede Korkut'taki Demirkapı Derbent'in, Kapılar Derbent'in, Kapılı Kara Derbent'in, Kanlı Kara Derbent'in (Dedem Korkut 2015, 38, 70) aynı mekân olmadığı yönünde mülâhazalar paylaşılmıştır. “Kazan Han, Gürcistan sınırında oturmuş. Demek, Kazan avlanmada olduğunda gece iken onun ordusunun üstüne gelen Şöklü Melik yalnızca Gürcistan taraftan baskına geçe bilirdi... Şöklü Melik bir gece yağma yerine ulaştığı gibi, Kazan Han da acele geri döndüğünde avlanma yerinden seher erken çıkıp öğle vakti ordusuna erişmiştir. Destanın bu boyunda Kazan Bey, Kür–Araz kavşağındaki kışlak ordusuna değil, Gökçe dağlarındaki Altıntaht adlı yayla yurduna döner” (Helilov 1993, 23). Kazan Han'ın bin

koyun sakladığı Kapılı Derbent'i Daryal / Darboğaz kapısı olarak değerlendirmek mümkündür (Helilov 1993, 24) (Gökyay 2007).

Şamil Cemşidov Kara Derbent'in Gürcistan tarafında olduğunu söyler (Cemşidov 1990, 25). Orta yüzyıllar kaynaklarında Gürcistan'daki Hıram / Anahatır ırmağının yukarı uçurumunun ismi Darbent'tir (Vahuşti 1904, 34, 60). İkincisi, Fahralı obası yakınında Dervent Dere yer ismi kaynaklarda da, günümüzde de böyle anılır (Fahralı 2001, 96).

Begil, Oğuz'dan göç ederken iki nehir arasına varmak için Bozdağ'ı aşar. Gazağ ile Borçalı arasındaki dağa Bozdağ denilir ve Borçalı vadisi, Ehram, Debed / Börçala nehirleri arasındadır.

Orta yüzyıllara ait kaynaklarda Soğanlık köyünün batısındaki arazinin adı Kurkuta veya Korkut diye anılmıştır. Safili hükümdarı Şah Sefi'nin Gürcistan'a yürüyüşünü tasvir eden Vahuşti: “Kür'ün kıyısında Kurkut veya Korkut isimli barlı, bereketli vadi var ve şimdi Soğanlık adlanır” (Vahuşti 1904, 34, 52) bilgisini vermektedir. Yine şehzade Vahuşti'nin 1721 yılına ait listesinde Kurkut isimli oba, yine o çağlara ait Gürcüce “Desturül Emel”de Soğanlık–Korkut, 1794–1799 yıllarında Gürcü şehzade İoann'ın yazıya aldığı nüfus sayımında da Korkutoba yer ismi anılmaktadır (Memmedli Ş 1996, 46–51). Korkut obası Tiflis ile Borçalı arasında çok manzaralı, arka tarafı dağlı, ön tarafı düzlük bir yerdir. Buradan bakınca tüm Karapapak oymakları avuç içi gibi görünür. Böylece, kalbi, muhteşem dağlara, kalelere, kayalara Köroğlu adı verildiği gibi, Gürcistan mekânının bir obasının adında da bilgelik, ululuk simgemiz Korkut Dede'nin ismi ebedileşmiştir.

“Kan Abkaza iline ben giderim” – Kazan Bey Oğlu Oruz Bey boyundan (Dedem Korkut 2015, 123). Kan Abkaza yer ismi Abaza'yı kasteder. Bu, aynı zamanda Gürcistan'ı kapsar.

“Meğer Başı Açık Dadian kalesinden Akska kalesinden kâfirin casusu vardı” – Kazan Bey Oğlu Oruz Bey boyundan (Dedem Korkut 2015, 125–126). Dadian kalesi Gürcistan'ın batı kısmında yer almakta olup, Akska kalesi Ahıska kalesidir.

“Gözlediler, şahin Tumanin kalesine indi” – Salur Kazan boyundan (Dedem Korkut 2015, 271). Tumanin kalesi günümüz Gürcistan'daki Dmanisi'ye uygundur.

18. yüzyıla ait kaynaklarda Borçalı sultanlığı arazisinde Bayat Dağı, Kazan Kayası, Ozan Köyü, Uruz Kışlağı, Uruz Yaylası ve benzeri yer isimleri geçer (Tiflis Eyaleti 2001).

Dede Korkut izi taşıyan Ağlağan, Akçakala, Akska, Aladağ, Altinkale, Babaker, Baydar, Bayat, Baytallı, Bozdağ, Cızkar, Dalavarı, Darbent, Darvazkale, Deller, Dumanaşan, Eğerek, Gökdağ, Gümüş, Hörüzmen, İmir, Kabala, Karacadağ, Kaçağan, Karadere, Karadiken, Karakale, Keşeli, Kepenekçi, Kosalı, Kölagir, Kombor, Korkutoba, Lök, Örmüşen, Sadaklı, Salahana, Sarban, Sarpdere, Senekuçan, Sığınak, Şindi, Şırak, Soğukbulak, Tapan, Tekeli, Tumanın, Turan, Tüller, Ulaşlı, Üçok, Yağlıca, Yavıklı, Yırğanca ve diğer yer isimleri aynen ve benzer şekillerde Gürcistan'da vardır. Oğuzların avlanma yeri Tumanın / Dumanıs yaylası Ağılğan, Kazan Han'ın yurt yeri Altıntaht toponimleri Gürcistan'da yahut Gürcistan'a yakın sahalarda da vardır.

Dede Korkut hikâyelerine yansıyan örf ve adetlerden -beşik kertme, yamşanmak, papağı yere vurmak, çınar ağacı piri vb- günümüzde de Borçalı'da yaşamaktadır.

Muharrem Ergin: “Bugün Azeri sahasında Dede Korkut diline en yakın ağız Dede Korkut kitabındaki coğrafi sahanın ortasına yayılmış bulunan Terekeme Karapapak ağzıdır” (Ergin 1953, 125) der. Ezizhan Tanrıverdi, “Dede Korkut metninin tarihsel dilbilgisinin eşdeğerliğini” daha çok Gazağ–Borçalı şivesinde bulur (Tanrıverdi E 2002, 4).

Bu, tarihsel sözcük bakımından daha yoğundur.

Nitekim Dede Korkut'taki pek çok kelime ve deyişler aynen veya seçenekli farklarla Borçalı şivesinde mevcuttur: akça, arık, atam anam, atlanmak, ayakyolu, aykır, bayak, bedöy, belemek, beşikkertme, bidat, birçek, dal, dayak, değenek, diksinmek, dilim ağzım kurusun, don, emcek, geneşmek, gövöy, ilki, kapı baca, karavul, kargamak, kaşka, kısrak, kulun, kuşkun, külek, leçek, meşe, muştuluk, nöker, papak, revan, sançmak, seksenmek, seyran, şahbaz, şille, tazı, töyle, yaşmak, yayak, yesir, yığnak, yorga, yüyrek, kılıç vb.

Dede Korkut'un mekân lokalizasyonu ile ilgili sürprizleri aynen Gürcistan'da da beklemek mümkündür. Gürcistan'da Dede Korkut izlerinin böylesine önemli çizgileri hem Türkçenin, Türk edebiyat mirasının bütünlüğüne delalet eder hem de bu elzem yazılı abidemizin coğrafyası, tarihi sorunsallarına açıklık getirilmesine katkıda bulunur.

“Köroğlu”

Bölgede derlenmiş esatir-folklor parçalarında; Köroğlu, Gürcistan'daki Koçulu köyü yanındaki Köroğlu kalesinde karar tutarmış; 7777 yoldaşını, mücadele arkadaşını dövüğe çağırınca bu kalenin başında yedi ateş yaktırmış, her yiğit elinde bir alev meşalesi yana yana düşmanın üstüne gidermiş (Azerbaycan Halk Efsaneleri 1985, 212).

Borçalı halk söylencelerinde bu cesur halk kahramanının ismi Kür'ün oğlu anlamında Küroğlu şeklinde geçer. Bu isimlendirme Kür / Kura ırmağının adı ile ilgili olsa gerekir. Ayrıca kür kelimesi Borçalı ağzında şımarık, delidolu anlamına gelir.

Küroğlu, Gürcistan'da önce Kür ırmağı kıyısında yerleşir, sen Kür, ben kür deyip buradan uzaklaşır. Babaker, Lelvar, Yastıgar dağlarında, Sarp Dere'de mesken kurar. Köroğlu'nun Kırat'ı Köroğlu'nun gıryatıdır. Borçalı ağzında gayret kelimesi gıryat şeklinde söylenir ve bu kelime erdem anlamında kullanılır. Kırat, Karapapak atlarından türemiştir. Yiğit Ayvaz, Karapapak-Terekeme Türklerindedir. Cünun Karapapak ozanıdır. Köroğlu'nun yurdu Kocor yaylası ve Kocor kalesidir. Yakın uzak memleketlere oradan yürüyüşe gider, ihtiyar çağlarında kaleye çekilir, oradan Gürcistan boyunca uzanan kervan yollarını gözlemler. Başgeçit dağlarında, Karayazı düzlüğünde, Bolnis ormanlarında avlanmaya çıkar, Kür kıyısında kahramanlıklar gösterir (Hacılar 1991, 51) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 17).

Tiflis–Borçalı–Karayazı–Karaçöp dolaylarında da Köroğlu'nun mertliği sevecence anılıyor.

Gürcistan'da muhteşem kalelere, gururlu kayalara Köroğlu ismi yakıştırılır. Kocor'da Köroğlu yaylasındaki, Abdallı, Fahralı, Güveç, Koçulu, Saraçlı köyleri yakınlarındaki, Ağamemmedli köyünün üst yanında Kızılkaya'daki, Ahıska taraflarında sarp kayalar arasındaki, Başgeçit Sarp dağlarındaki, Kaçağan köyünden yukarıda Babaker dağındaki, Trialet / Başgeçit-Ercivan dağlarındaki azametli kayalara, kalelere yerel halk tarafından Köroğlu denilmektedir. Ve bu kaleler, bu kayalar, bu dağlar burada yurt erdemi, yenilmezlik, enginlik simgeleridir.

Uzun kış gecelerinde Tiflis'in Şeytanpazar kahvehanelerinde Türk âşıkların mert Köroğlu'nun aşkı, han kızını kaçırmaması, yiğitliği, mertliği hakkında saatlerce sohbetlerini, türkülerini Gürcü şair İoseb Grişaşvili de

dinlemiştir. Gürcü şair “Eski Tiflis'in Edebiyat Bohemi” hatıratında: “Biz kara bahtlı haydut Köroğlu'yu, onun çeşitli sergüzeştlerini ve yüreğe yatan nağmelerini severdik. Köroğlu'nun atının tarifini herkes ezberden bilirdi” (Grişaşvili 1985, 209) bilgilerini vermektedir. Gürcü halkına Köroğlu'nu doğrudan Tiflis'teki Türk âşıkları sevdirmiştir.

1830 yılında gazeteci Dmitri Zubarev: “Tiflis'in yanı başındaki Kocor dağlarında Köroğlu'nun kalesinin kalıntıları gözüktür” (GMK 1830, 1; <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/191332>) der. İvane Evlahişvili'nin “Şamlıbel Vadisi” anlatısında Köroğlu ile Ayvaz, Kocor kalesinde meskûn olup, çeşitli yerlere seferlere çıksa da, sonunda buraya döner. Gürcü dramaturg Zurab Antonov'un “Köroğlu” isimli tiyatro eserinde Köroğlu'nun kalıcı barınağı Kocor'dadır.

Gürcü yazar, gazeteci Zahari Mtatzmindeli Çiçinadze Tiflis'in Droeba gazetesinin 22 Temmuz 1878 sayısında “Köroğlu” başlıklı yazısında Köroğlu'nun babasının kör edilişi hakkında hikâyeyi anlatır ve Köroğlu'nun “babası öldükten sonra Gürcistan'a geldiğini, Kocor dağındaki kalede barındığını” yazar. Mtatzmindeli'nin derleyip kaleme aldığı Köroğlu'nun ihtiyarlığıyla ilgili hikâyede Köroğlu, Bolnisi ormanında avlanmaya çıkar, burada omzunda tüfek taşıyan bir nahırcıya rastlar. Nahırcının tetiği çekmesiyle manda yere düşür. Köroğlu, kendi kendine şöyle der: Tüfek ki çıktı, daha güçsüz, kuvvetsizsin (GMK 1878/147; <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/16150>).

Bu olayı Rapiel Eristavi nazma dökmüştür.

Köroğlu'nun ihtiyarlığı kolu, bu koldaki: “Tüfek çıktı, mertlik gitti, hay haray” çığılığıyla (Tehmasip 1972, 326) birleşen şu hikâye hakkında Valeh Hacılar, “Zahari Mtatzmindeli, olayı Bolnisi'de Türk köylerinden derlemiştir” der (Hacılar 1991, 51). Köroğlu mertliklerinin Gürcüler arasında yayılmasında Borçalı–Karayazı'da Gürcülerle Türklerin hoşgörü içinde bulunmaları mühim rol oynamıştır, diyebiliriz.

20. yüzyıl başlarında şair, dramaturg P. A. Opoçini'nin (1853–1907) yayınlattığı “Köroğlu” adlı koçaklama manzumede Koçak Köroğlu'nun Gürcistan'da Borçalı bölgesi Alget nehri vadisinde, Gürcistan kayalarında gösterdiği yiğitlikler nazma aktarılmıştır (GMK 1906).

Gürcistan Milli Yazmalar Merkezi'ndeki كتاب جلالى كوراوغلى Kitabî Celalî Köroğlu adlı destan bulunmaktadır. Nüsha 384 varaktan, yani 768 sayfadan ibaret olup, beyazımtırak, ince parlak Rusya kâğıdındadır, nesih

karışık sülüs hattıyla siyah mürekkeple yazılmıştır. Cildi, siyah deriden, koyu kızcık renkli kaplı kartondandır. Elyazması 28 kol-meclisten ibarettir (GYM 1856).

Nüsha, farklı yönlerden incelenmiştir (Alieva D 1958) (Çlaidze 1978, 13, 67) (Sarişvili 1980) (Köroğlu H 1983, 182–247) (Veliev H 1984, 28–32) (Alieva D 1990, 19–43) (Ekici 2004, 42) (Hacılar 2005) (Köroğlu Tiflis 2005) (Reichl 2014, 344).

Mühür-damga doğrultusunda nüshanın 19. yüzyıl başlarında yazıldığı (Alieva D 1990, 20), 1856–1859 yılları arasında istinsah edildiği anlaşılmaktadır (Türkçe Yazmalar 2004, 192).

Kollarda çeşitli yerlere seferler anlatılır. Her kolda bir yandan, Köroğlu'nun veya Köroğlu yiğitlerinin kahramanlıkları, diğer yandan, yiğitlerin, güzellerin Çamlıbel'e getirilmesi öykülenir.

Nüşhada Köroğlu'nun babası, Celalî köy muhtarı Mirza Bey'dir ve Şah Abbas onu baş seyis olarak atar. Köroğlu, İsfahan'da doğar. Kutlular, ona uykuda yiğitlik, âşıklık, bilgelik badesi, vahiy içirirler. Akabinde Köroğlu, isyan çıkararak, Rum'a gelir, Van şehrinde mesken kurar, yiğitliğiyle, mertliğiyle üne ulaşır. Sonda Celalî Köroğlu, İsfahan şehrine Şah Abbas'ın yanına yolculuğa çıkar, yolda hastalanıp ölür, İsfahan yakınında defnedilir.

Tüm kollarda Köroğlu yiğit kahraman, zeki, sazlı sözlü cengâver, hakkın, adaletin bayraktarı sıfatlarıyla sunulur.

Köroğlu “Türkî yaşağım” diye övünür (Köroğlu Tiflis 2005, 137).

Çamlıbel'e getirilen yiğitler: Behbeha'dan Hasan Celalî, Hemis'ten İsa Balı, Malatya'dan Kenan, Urfa'dan Eyvez Han ve diğerleridir.

Çamlıbel'e getirilen güzel hanımlar: Behbeha'dan Mercan, Dağıstan'dan Ceyran, Şahsenem, Şehnaz, Diyarbakır'dan Mehveş, Erzurum'dan Gumru, Telli, Eyin'den Sürahi, Halep'ten Şeref, İstanbul'dan Nigar, Mısır'dan Humar, Süleymaniye'den Gülsabah, Tahtî Süleyman'dan Hurşit, Tokat'tan Saadet, Tuna'dan Kamer, Üsküdar'dan Done, Van'dan Esmer ve diğerleridir.

Köroğlu'nun savaşta yendiği paşalar, hanlar: Beyazıt Kazlı Göl'de Hasan Paşa, Çamlıbel mevkinde Rum serdarı Mecid Ağa, Dağıstan'da Mahmut Han, Ağa Han, Diyarbakır'da Melik Paşa, Erzincan'da Bürcü Bey, Erzurum'da Cafer Paşa, Davut Paşa, Halep'te Ahmet Paşa, İstanbul'da Sultan Mahmut'un oğlu Bürcü Sultan, Kars'ta Davut Paşa,

Malatya'da Ferheng, Mısır'da Hüseyin Paşa, Süleymaniye'de Süleyman Paşa, Tahtî Süleyman'da Ayaz Bey, Tokat'ta serdar Bolu Bey, Tuna'da vali Kadir Ağa ve oğlu Teymur Ağa, Urfa'da Reyhan Arap, Üsküdar'da Selim Paşa, Van'da Osman Paşa, Teymur Ağa, Nazar Celalî vd.

Bu nüsha Paris “Köroğlu”, Chodzko ve Penn nüshalarının (Köroğlu Paris 2005) zemininde dayanır. Birkaç parça bu varyantlarda aynı şekildedir, koşmalarda da yakınlık gözlemlenmektedir.

“Köroğlu” vakalarının, parçalarının sonraki yıllarda yayılmasında, basın sayfalarında, kitaplarda, tiyatro oyunlarında, şiirlerde görülmesinde ilk kaynak olarak Tiflis nüshasının önemle rol oynadığını düşünmekteyiz.

Bahsi geçen nüsha Gürcistan'da Türk edebiyat ortamında ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Dilara Alieva'nın fikrinde, kollarda Gürcistan kelimesine sıkça rastlanması, Gürcistan'ın çeşitli mıntıklarının anılması bu elyazmasının Gürcistan'da yazıldığına, istinsah edildiğine ışık ucudur (Alieva D 1990, 20).

Söz konusu nüshada Beyazıt, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, İstanbul, Kars, Malatya, Tokat, Urfa, Üsküdar, Van yer isimleri de geçer.

“Kitabî Celalî Köroğlu” metninde Arap, Fars kelimelerine, izafet terkiplerine yer yer rastlandığı, meclislerin başlıklarının Farsça verildiği dolayısıyla nüshanın Tebriz varyantı gibi algılanması, eserin dilinin Tebriz veya İsfahan ağzına ait edilmesi girişiminde bulunulmuştur (Alieva D 1990, 22) (Köroğlu Tiflis 2005). Yukarıdaki unsurlar o dönem edebî dili için kabul edilebilir özellik olduğundan eserin dilini Tebriz ağzına ait göstermeye kanıt olamaz. Arşivdeki kâğıdın Rusya üretimi olması da (Türkçe Yazmalar 2004, 192) nüshanın Tebriz'de değil, Gürcistan'da düzenlendiğine bir ipucudur.

“Celalî Köroğlu” metninde eyleyip, hardadır, veripler şeklindeki kullanışlar eserin dilini Borçalı şivesine bağlar.

Tiflis “Celalî Köroğlu”su ile Gürcistan'da Türk edebiyat muhitinin ürünü olduğunu zannettiğimiz “Şehriyar” yazılı destanı arasında metin uyumluğu sezilmektedir (Köroğlu Tiflis 2005, 5) (Ceferov E 2011, 156).

Karayazı Kaçalar Kosalı bucağında yaşamış Mirza Mehdi Velizade'nin (1859–1929) kendi memleketinde derleyip yayınlattığı varyant, destanın Borçalı–Karayazı söylencelerinden bir dilimdir. Velizade'nin, öğretmen seminariyasında öğrenciliği zamanında CMOMPIK dergisinde Rusça ve Türkçe yayınlattığı bu varyant, Köroğlu

hakkında temel bilgiler ve destan koşmalarından örneklerdir (GMK 1890/442, 121–126) (Ömerli 2001, 2) (Yusifli 2011, 229–233). Bu çalışma, Azerbaycan halkbiliminde Köroğlu destanı üzere ilk yayın olarak kabul edilir (Namazov 2013, 223).

Mirza Mehdi, Köroğlu'nun Trialet dağlarında barındığını bildirerek, güzel saz çalıp okumasını hatırlamıştır. Kaçalar-Kosalı köyü âşıklarından yazıya alınmış nağmelerden ikisi Köroğlu'nun ihtiyar yaşlarında söylediği, diğeri Beyazıt yolculuğunda Ayvaz'ı denediği koşmalardır.

Birinci koşma daha özgündür:

Han adam gönderse bizim tarafa,
Kükreyip kükreyip hırslanmalıdır.
Muhannet namerdi vursa koç oğlan,
Büzüşüp tavuk tek peslenmelidir.

Ordu geldi, dört yanıma düzüldü,
Hayıf, civanlıktan elim üzüldü,
Tüfek icat oldu, mertlik bozuldu,
Eğri kılıç kında paslanmalıdır.¹⁷⁶

(GMK 1890/442, 121–126)

Velizade, “Köroğlu”nun birkaç varyantını derlemiştir ve materyaller Azerbaycan Folklor Enstitüsü arşivindedir (Köroğlu 2005, 459–538).

Gürcistan Yazmalar Merkezi'ndeki şiirler defterlerinde, Azerbaycan edebiyat arşivi Ziya Borçalı koleksiyonundaki Cönk-Beyaz'da Köroğlu şarkıları yer alır. Gürcü harfleriyle mecmualardaki koçaklamalar şunlardır: “Ahırda çıktı meşeden”, “Bağdat'tan gelen beş turna”, “Beyler, biz sahra kurduyuz”, “Çok yiğitler namus-ara getirdik”, “Gitme, dağlar, senden haber alayım”, “İki derya arasında gemim var”, “Ben yarımın illerine”, “Yıllarla arzumanın çekerim”, “Yüce dağlar başında” (GYM 1894) (Alieva D 1958, 130–137). Cönkteki nağmeler ise: “Delilerim, bugün dava günüdür”, “Hamza, atı yahşi sakla”, “Taze sövdakâr olupsun”, “Üç yaşından beş yaşına varanda” mısralarıyla başlayan şiirlerdir (AEİ 1914).

Giraylıdan bir örnek:

Beyler, biz sahra kurduyuz,
Kuzu çapmaktır işimiz.

¹⁷⁶ peslen(mek) – saklan(mak); düzül(mek) – dizil(mek); hayıf – maalesef

Koçak aslanlar yaylası
Sarp Kaya'dır taşımız.
(GYM 1894) (Alieva D 1958, 133)

Sarp Kaya, Başgeçit dağlarında Sarp Kale'yi, Sarp Kaya'yı çağırıştırır. 1929'da Ahıska'da Adıgün Pulate köyünde Mehemed Yusufzade Sefili (1870–1937) anlatımında Köroğlu söylencesi Mehemed İbrahim Bidzinov derlemesinde Veli Hulufu tarafından “Gürcistan Ahıska Türklerinden Köroğlu” adıyla yayınlanmıştır (Köroğlu 1929) (Namazov 2013, 223) (Köroğlu 2017). “Arkaikliğiyle seçilen bu rivayetler Ahıska'da destanın kadim bir varyantının olması ihtimaline imkân vermiştir” (Hacılı 2014, 18).

Gürcistanlı üstat ozanların söylemelerinde Köroğlu kollarından varyantlar önem arz eder.

Ünlü ozan Hüseyin Saraçlı'nın (1916–1987) repertuarında “Bolu Bey ve Koç Köroğlu”, “Çimnaz Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi”, “Köroğlu'nun Derbent Seferi”, “Zerrişan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi” var olmuştur (Hekimov 1986, 218–261) (Saraçlı H 1992, 50–74) (Saraçlı H 2016, 104–119, 175–204).

Âşık sanatı öncülerinden Aslan Kosalı'nın (1927–2014) anlatımında “Akçakuzu”, “Ayvaz'ın Çenlibel'e Getirilmesi”, “Perizad Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi” yer almıştır (Köroğlu 2005) (Kosalı 2009, 118–143) (Azerbaycan Folkloru 2012) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 210–237).

Bu kollar, olay akışlarıyla özgündürler. “Akçakuzu”da Köroğlu'nun Teke-Türkmen hanının kızı Bilgeyiz Hanım'dan doğan oğlu Akçakuzu'nun Perizad Hanım'ı sevmesinden, bu yolda başına gelen olaylardan ve Köroğlu'nun yardımıyla kahramanın arzusuna ulaşmasından bahsedilir. Kolda Hazret Ali, nur yüzlü ihtiyar sıfatında sağ elini Köroğlu'nun sırtına vurup kendisine yiğitlik badesi içirtir. Köroğlu'nun kılıcı Hazret Ali'nin Zülfikar kılıcına dokunduğu için yenilmez olur (Köroğlu 2005, 249–254) (Kosalı 2009, 118–124) (Azerbaycan Folkloru 2012, 380–385).

“Köroğlu'nun soyu ve meskeni meselesiyle ilgili Gürcistan daha çok dikkati çeker”. Bu fikri ileri süren Kara Namazov, fikrine dayanak olarak Kaçağan köyünden kuzeyde Köroğlu kalesini, yiğidin Kırat'ını yüzdürdüğü Dona ırmağını, Tekeli köyünü gösterir (Namazov 1990, 8).

Destanda Ayvaz'ın soyu Tekeli, Cünun'un soyu Tekle olarak nişan verilir. Köroğlu Paris nüshası, “Köroğlu'nun asil nesebi Teke Türkmen'dendir” diye başlar (Köroğlu Paris 2005, 10). Tiflis “Celalî Köroğlu”unda sık sık “Tekeli'den illerim gelsin”, “Teke Türkman Celalî tek ilim var”, “Tekeli'dir ilim”, “Deyin, Tekeli'den illerim gelsin” deyişleri yer alır (GYM 1856) (Köroğlu Tiflis 2005, 83). Türkmenistan versiyonunda “Tekeli, Türkmenli illerim var” dizesi geçer (Gökçimen 2014, 221). Gürcistan'da Tekeli, Tekle köyleri, Tekle nesilleri var olmaktadır (Memmedli H 1999, 29).

Gökçe bölgesinde yazıya aktarılmış “Telli Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi” kolunda: “Demircioğlu her yerde kırdırmasına kırdı yolun damarını, Şamlık'tan inip yüz koydu Erzurum'a. Babaker'de soluğunu derip, kemerin altını berkitti. Devedöyen'den geçip yüz koydu Yastıkar semtine” ifadeleri yer alır (Hekimov 1986, 279). Babaker dağı, Gürcistan'da yüce bir dağdır; Devedöyen, Dona / Debed / Börçala nehridir; Yastıkar, Başgeçit dağlarının zirvelerindedir.

Köroğlu'nun dilinden:

Tanrı'dan devlet isterim,
Kahet'te bir bağım ola!¹⁷⁷

(Veliev H 1984, 95) (Memmedli Ş 2011, 5)

Belirli çağlarda Borçalıların Kahet'te bağ yeri olmuştur ve bugün de Kahet'te Karaçöp adında yedi parça ilimiz bulunmaktadır.

Azerbaycan, Gürcistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan Köroğlu varyantlarında Köroğlu'nun Gürcistan seferleri, yolculukları kapsamında farklı içerikli hikâyeler bilinmektedir:

Azerbaycan Guba ilçesi Behbut varyantı (AFE 1936) (Köroğlu 2005, 497–501)

Azerbaycan Guba ilçesi Beydüz varyantı (AFE 1936) (Azerbaycan Destanları 2005/4)

Gürcistan Lia Çlaidze versiyonu (Çlaidze 1978) (Çlaidze 1994)

Özbekistan Molla Hasan Mir Baba varyantı (Boratav 1931, 28–30)

Türkiye anonim varyantı (Boratav 1982, 259)

Türkiye Erzurumlu Behçet Mahir varyantı (Köroğlu Destanı 1973)

Türkiye Kars-Arpaçaylı Kılıççı Mustafa varyantı (Boratav 1982, 258)

¹⁷⁷ devlet – servet; Kahet – Gürcistan'ın doğu kısmında bölge

Türkiye Maraşlı Haydar Niyazi varyantı (Boratav 1931, 44–49, 255)
Türkiye Osmaniye-Düziçili Kır İsmail varyantı (Yalman 1939, 1940)
Türkiye Osmaniye-Kadirlili Yusuf Sıra varyantı (Kaya 1997)
Türkmenistan versiyonunda kollar (Gökçimen 2014, 215–227).

Azerbaycan'daki anlatılardan biri Guba ilçesinde Âşık Behbut Haşimov'dan derlenmiştir. Metin, Azerbaycan Folklor Enstitüsü arşivindedir (AFE 1936) (Koroğlu 2005, 497–501). Diğerleri yine Guba ilçesinde Âşık Beydüz'den derlenmiştir. Bu metin de Azerbaycan Folklor Enstitüsü arşivindedir (AFE 1936) (Azerbaycan Destanları 2005/4).

Behbut anlatısının özeti şöyledir: Koroğlu'nun aşığı Cünun Gürcistan'a gelir. Burada Bolu Bey'in göbekkesme nişanlısı, sözlüsü olan Hürü hanım, Cünun'un Gürcistan'a geldiğini bilip onu yanına davet eder. Bir yandan da Bolu Bey, Hürü'ye haber gönderir ki, düğüne hazırlık gör. Bolu, ordu çekip Koroğlu'nun üstüne baskın yapıyor. Koroğlu, Taşkale'de elbisesini değiştirip dilenci ihtiyar gibi ordunun içerisine girer. Önceler Koroğlu'nun seyisi olmuş birisi onu tanıyor. Koroğlu yiğitleriyle Bolu Bey'in ordusunu alt eder. Bolu'yu öldürmek isterken Bolu yalvarıp der ki, Hürü'yü bana vermiyorlar, seni yardıma götürmeye gelmişim. Koroğlu, inanarak onunla Gürcistan'a yola düşür. Yolda Bolu, Koroğlu'yu yaralayıp kollarını bağlatır. Koroğlu'nun rastladığı bir bezirgân-tüccar dostu Çenlibel'e gelerek, durumu Eyvaz'a, yiğitlere anlatır. Bolu, Koroğlu'yu Gürcistan'a getirir. Gürcistan'da Koroğlu'yu kuyuya salarlar. Hürü hanım kuyunun başına gelir, kızların yardımıyla uzun saçlarını kuyuya sallar, Koroğlu örüklerden tutup kuyudan çıkar ve Hürü'nün otağına gelir. Bu yandan da Eyvaz, Çenlibel'den Gürcistan'a yola çıkar. Gelip Hürü'nün bulunduğu imaretin önünde Koroğlu'yu sorur. Bunu duyan Koroğlu, Hürü hanıma: gitmek zamanıdır, der. Yolda Bolu ile karşılaşılır. Koroğlu onu kılıçtan geçirir. Çenlibel'de kırk gün Hürü ile Eyvaz'ın düğünü yapılır (Koroğlu 2005, 497–501).

Görüldüğü üzere, Behbut'a mahsus “Koroğlu'nun Gürcistan Seferi” kolu (AFE 1936) (Koroğlu 2005, 497–501) ilgi odaklı olay örgüsüne sahiptir. Bu kol içerik açısından geleneksel “Koroğlu'nun Kars Seferi” koluna (Azerbaycan Destanları 2005/4, 270–292) benzerlik arz eder.

“Koroğlu”nun Gürcü versiyonunu Türkolog Lia Çlaidze irdelenmiştir (Çlaidze 1978) (Çlaidze 1994). Bu kollarda efsanevi Çenlibel, Gürcistan'da, hatta bir varyantta somut olarak Zalka'dadır. Mesheti

varyantında Köroğlu, Gürcistan'ın sık ormanlarında, sarp kayalı mağaralarında yaşar. Acar ve Kartli varyantlarında Trialeti / Başgeçit-Ercivan dağlarını, Ahılkelek tarafları, Kaheti varyantlarında Sardaklı-Sadaklı'yı mesken yapar. Yengiloy varyantında Köroğlu'nun babası Alazan / Kanık nehri kıyısında at otarır, Yor'da / Karaçöp'te seher çayını içir, Pervane gölü kıyısında öğlen yemeğini yer. Köroğlu yiğitleri, Tiflis'e kız kaçırmaya gelirler, Cünun Tiflis'e saz meclislerine teşrif getirir, Keloğlan, kaçırdığı atı Batum'a götürür.

Köroğlu destanı Azerbaycan Türkçesinden Zezva Medulaşvili tarafından Gürcüceye tercüme edilerek yayımlanmıştır (Köroğlu 2010).

Özbekistan varyantı, Molla Hasan Mir Baba tarafından yazılmış ve Pertev Naili Boratav tarafından incelenmiştir (Boratav 1931, 28–30). Özbek “Köroğlu”sunda Ivaz Han / Eyvaz Han, Gürcü kasabın oğludur (Boratav 1931, 53). Kuroğlu'nun / Köroğlu'nun dinine girerek, Çembilbil'de onun yanında bulunan Ivaz Han, Mecnun Gök Ata biner, Gürcistan'a doğru yollanır. Gürcistan'da şahın huzuruna çıkarırlar. Şah, Ivaz'ı tanır ve dinini değiştirdiği için hapse attırır. Kuroğlu, Çembilbil'de Hödek gölü civarında bir kervancıdan Ivaz'ın felaketi haberini alır. Bunun üzerine Kuroğlu ve yiğitleri Gürcistan'a yollanırlar. Şehre idam günü yetişirler. Harp başlar, Kuroğlu Hunhar şahın kalesini yıkar. Sonra yine dost olurlar. Kuroğlu ve kırk yiğit, Ivaz'la, hazinelerle Çembilbil'e dönerler (Boratav 1931, 30).

Türkiye varyantlarından biri “Gürcistan Kolu” adlanır. Bu anonim varyanttan P. N. Boratav bahsetmiştir (Boratav 1982, 259).

Türkiye'de Erzurumlu Behçet Mahir varyantı (Köroğlu Destanı 1973) Erzurum kentinde Behçet Mahir'in anlatmasıdır. Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın, Muhan Bali tarafından derlenmiştir. Meddahlık geleneğinin üstadı Behçet Mahir (1918–1988) anlatmasında “Kiziroğlu Mustafa Bey: Afganistan–Gürcistan” adlı hikâyede, adından da anlaşılacağı gibi, olay örgüsünün mekânlarından biri Gürcistan'dır. Yardım için Kiziroğlu Mustafa Bey'in yanına gelenlerden biri Gürcistanlı dervişti. Köroğlu ve bölükbaşları Afganistan'dan Gürcistan yaylalarına dönerler. Gürcistan şahı sarayında misafir olurlar. Köroğlu, bir yandan Gürcistan şahıyla, diğer yandan da Gürcistan'da zindandan kurtardığı Kiziroğlu ile dost olur. Köroğlu ile Kiziroğlu Gürcistan'dan Ardahan

yayllarına geçer. Ardahan yayllarına yakın olan yer Gürcistan Başgeçit / Trialet yayllarıdır.

Türkiye'de Kars-Arpaçaylı Âşık Kılıççı Mustafa varyantı (Boratav 1982, 258) Kars ili Arpaçay ilçesi Kılıççı Mustafa Nihani'nin tasnifi olup, “Gürcistan – Lezgi Ahmet Kolu” olarak bilinmektedir.

Türkiye'de Maraşlı Haydar Niyazi varyantını (Boratav 1931, 44–49, 255) Maraş ilinde öğretmen Haydar Niyazi'nin sunduğu el yazısı defter üzere P. N. Boratav incelemiştir. “Gürcistan Hikâyesi” veya “Gürcistan Seferi” adıyla bilinmektedir. İlgili kolda Köroğlu, sandık içinde yiğitleri saklayarak, Gürcistan'a bir baskın yapar, bin dört yüz kızı kaçıır.

Maraş rivayetinde Gürcistan hakkında şiirler vardır:

İndim geldim Gürcistan'ın iline,
Sıra sıra durmuş lebi ballılar.
Oturmuşlar, ne hoş dua kırlarlar,
Senemi üzlüler, servi boylular.

(Boratav 1931, 247)

Türkiye'de Osmaniye-Düziçili Kır İsmail varyantı (Yalman 1939, 1940) Osmaniye ili Düziçi ilçe merkezinde Kır İsmail'in anlatısıdır. Bu anlatı, Ali Rıza Yalman Yalgın tarafından 1939, 1940 yıllarında Adana Halkevi'nin Görüşler dergisinde yayınlanmıştır. Varyantta Köroğlu'nun yiğitleri Demircioğlu, Ayvaz, Deliboşlu kan kardeşi olurlar, aynı şahın birer kızıyla evlenmek isterler. Köroğlu, Mahmut bezirgânla danışır, bezirgân Gürcü şahının Gülbahar, Gülyasemin, Gülçubuk isimli üç güzel kızı olduğunu söyler. Böylece Gürcistan yolculuğu başlar. Kervan kasrından Köroğlu ve arkadaşları Gürcistan şahının kızlarıyla beraber memleketlerine dönerler. Aşağıdaki meşhur türkü bu varyanttadır:

Seferim var Gürcistan'a,
Candan, serden geçen binsin.

(Yalman 1939, 15)

Bu kolda “Çiledeymiş Gürcistan'ın uşağı”, “Gürcistan kızları dili ballılar”, “Gürcistan'a garip gelmemiş” dizelerinde Gürcistan'ın mekânsal imgesi sergilenmektedir. Ayrıca Tiflis Kervan kasrının / Kervansarayının hatırlanması da ilgi çekicidir (Yalman 1940, 24, 25).

Türkiye varyantlarından birisi Osmaniye ili Kadirli ilçesi Bekereci köyünde Yusuf Sıra'dan Güzide Hekimoğlu tarafından derlenmiştir. Ses kayıtları ve yazılı metin Sivas'ta görkemli halkbilimci Doğan Kaya'nın

bireysel arşiv koleksiyonunda bulunmaktadır (Kaya 1997, 318–320; http://dogankaya.com/fotograf/koroglu_kollari). Varyant, olay örgüsüyle Kır İsmail varyantına benzerlik arz eder.

Türkmenistan versiyonundaki ilgili kollar Baymuhammed Garrıyev'in yayını (Garrıyev 1990) üzere irdelenmektedir. Bu varyantta “Bezırgân”, “Eyvaz'ın Evlenmesi”, “Kırk Binler”, “Koroğlu Bey ile Davut Serdar”, “Koroğlu'nun Türeyişi” kollarında kendisini Azerbaycanlı olarak tanıtan, Azerbaycan Türkçesinde konuşan Koroğlu'nun Gürcistan'a yaptığı seferler, Gürcistan'dan kız alması ve kendi yönetimine bağlı bir devlet kurması anlatılır. Bu kollarda Övez / Eyvaz Gürcistan padişahı Leke'nin kızı Gülruh ile evlenir (Gökçimen 2014, 215–227).

Türkmenistan kollarında da Gürcistan şiirsel imgelerle betimlenir:

İlgarım bar Gürcistan'a,
Meniñ bilen aşan yörsün.

(Gökçimen 2014, 218)

(Gidesim var Gürcistan'a, Benimle aşan yürüsün)

Yolum düşdi Gürcistan'ın ilinden,
İlleri bar, biziñ ile menzemez.

(Gökçimen 2014, 218)

(Yolum düştü Gürcistan'ın iline, İlleri var, bizim ile benzemez)

Türkmenistan versiyonunda Gürcistan insanların “Başlarına samur telpak gıyerler” Başlarına samur kalpak takarlar (Gökçimen 2014, 219) diye samur, yani simsiyah kalpak giydiklerinin tasviri yerli Karapapaklara bir gönderme niteliğindedir.

Koroğlu dairesine ait edilen (Boratav 1988, 18) (Durbilmez 2006, 352) Türkiye Doğu Anadolu'da bilinen “Kirman Şah” halk hikâyesinde mekânlar arasında Tiflis de vardır. İlk olarak 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başlarında Posoflu Üzeyir Fakirî'nin (1770–1850) tasnif ettiği “Kirman Şah” hikâyesinin Posoflu Sabit Müdamî'nin (1914–1968) ve Müdamî'den naklen Erzurumlu meddah Behçet Mahir'in (1919–1988), İğdırlı Laçın Aladağlı'nın (1938–1980), Çıldırlı Âşık Şeref Taşlıova'nın (1938–2014) anlatmalarında olaylar daha çok Tiflis'te ve civarlarında geçer (Alptekin 1999, 131–270) (271–309) (Boratav 2000, 210) (Taşlıova 2008, 104–160). Horasanlı Ahmet Şah'ın veya Hurşit Şah'ın kız kardeşi Mine Hanım Tiflis'te Yusuf Paşa ile evlidir. Ahmet Şah'ın eşi Mahbub Hanım Tiflis'e sürgün edilir. Eserin kahramanı olan Ahmet Şah

ile Mahbup Hanım'ın oğlu Kirman Şah, Tiflis'te doğur, dervişlerin elinden aşk badesini burada içer. Yeşil atlasın üzerinde, kirman otunun üzerinde dünyaya geldiği için ona Kirman ismini koyarlar. Çayırın tekrar biçimine kirman otu veya çayırotu, yün eğirmekte kullanılan ağaç başlığına da kirman toppası denir.

Mahperi'yi getirmek için gittiği Herat'ta veya Yemen'de yaralanan Kirman Şah'ı Tiflis'in Kirman bağları yanında bir bahçıvan bulur. Sevdiğini bulamayan Mahperi kendisini Kür ırmağına atar. Tiflis yöresindeki Tepeköy veya Adalar köyüne çıkar. Eserde Tiflis çevresindeki Türklerden İbrahim ve Telli karakterleri de yer alır (Taşhova 2008, 104–160).

Tiflis ile ilgili parçalardan: “Çıktılar Tiflis caddelerine. Halen dün bugün derler ki, oralarda çok âşık olur. Eski ehli dil âşıklardan bir hanendeyi bulup saraya getirdiler. Kirman'ın başının ucunda saz çalarken Kirman habi gafletten uyandı, gözlerini açtı” (Taşhova 2008, 119).

Hikâyenin şiirlerinde Tiflis sevgiyle anlatılır: “Yetiştirin beni Tiflis şehrine” (Taşhova 2008, 145); “Anam sürgün oldu indi Tiflis'e”, “Şahım, ne sorarsın halimi benim” (Alptekin 1999, 285); “Gelişim sorarsın Tiflis ilinden” (Alptekin 1999, 285, 324).

“Âşık Garip”

Bu aşk abidesinin Tiflis ve havalisiyle bağlılığı, öncelikle Garip'in, Tiflisli olmasında, Tiflis'in civarlarında ve Tiflis'te yaşamasıyla ilişkilidir.

“Âşık Garip” özelinde şunlar dile getirilir: “Hikâyenin çıkış yeri Azerbaycan'dır. Daha sonra doğuya Türkmenistan, Özbekistan, Doğu Türkistan'a, batıya Türkiye, Balkanlar'a yayılmıştır” (Alptekin 2013, 224).

Bilindiği üzere, destanın ilk varyantları ünlü Rus şair Mihail Lermontov'un (1814–1841) “Âşık Garip” masalına yansımıştır (Lermontov 1938). Lermontov'un ученый татарин Али и Ахмед “Bilgili Türk Ali ve Ahmed” olarak adlandırdığı kişilerin Tiflis şeyhülislamı Ahund Mehmed Ali Hüseyinzade'nin (1760–1852) ve sonralar şeyhülislam olmuş Ahund Ahmed Hüseyinzade'nin (1812–1887) anlatımları zemininde yazılmış olan masalda Garip de, sevgilisi Mahül Mihri de aslen Tiflislidirler. Garip, Tiflis'in sazlı sözlü aşk ehli olup, Tiflis'in güzel kızlarından Mahül Mihri ile düğün meclisinde birbirlerini

görerek sevmişlerdir. Masalın bir yerinde Garip, странник из Тифлиса “Tiflis'ten seyyah” olarak adlandırılır.

1892 yılında Habip Mahmudbeyov'un Azerbaycan'ın Şamahı ilçesinde yazıya aldığı nüshada Garip de, onun rakibi Şahveled de Tiflisli olarak tanıtılır (Yakubova 1968, 30).

Azerbaycan Gazağ ilçesi Şıklı köyünde yazıya alınmış varyantta Tiflisli Garip'in teşrif ettiğini duyunca Halep paşası sorur: “Öyle güzel şehri koyup niye gelmiştir?” (Yakubova 1968, 28).

Hikâyenin Türkiye varyantının (Türkmen 1995) (Boratav 2000, 228–231) (Âşık Garip ile Şah Senem 2007) (Alptekin 2013, 224–227) olay örgüsünde, uykusunda pir elinden bade içen Resul, Tiflisli Hoca Sinan'ın kızı Şahsenem'e âşık olur. Resul, annesini ve kız kardeşini de yanına alarak kış mevsiminde Tiflis'e doğru yola koyulur. Resul, âşıklık yeteneğini Tiflis'te kazanır ve burada Âşık Garip adını alır. Varyantta: “Adam, onu aynı biçimde göz açıp kapayıncaya kadar Tiflis yakınındaki Tokmak Tepe'ye bıraktı... Garip, daha şaşkınlığını üstünden atamamıştı. Tiflis'e ulaşmış olduğunu anladı. Bulunduğu tepeden Tiflis'e uzun uzun baktı” (Âşık Garip ile Şah Senem 2007, 64–65) bilgilerine yer verilir.

Varyanttaki şiirlerde Tiflis övgüyle anılmaktadır:

İşte geldim Gürcistan'a,
Şükür gördüm seni, Tiflis.

(Âşık Garip ile Şah Senem 2007, 91)

Gürcü versiyonunda olaylar Tiflis'te başladığı gibi Garip ve Şahsenem de Tiflislidir. Garip, Kocor yaylasına ve Tiflis şehrine vatan diyerek hitap eder: “Garip'im, vatana sen yetir beni” (GEE 1930).

Kuzey Kafkas Türk halkları varyantlarında olayların başlangıç noktası Tiflis olup, karakterler Tiflis sakinleridir (Yakubova 1968, 177).

Varyantlarda Garip, Tiflis'in çevresinde yaşar. Tiflis'in çevresi, Türklerin yoğun buldukları Borçalı–Karayazı, Mühren yerleridir.

Diğer seçenek metinlerde olaylar üç şehirde meydana gelir: Tebriz–Tiflis–Halep. Bunlardan Tebriz, bazı varyantlarda yoktur, bazılarında ise geçici olarak hatırlanır. Halep'in başka şehirlerle yer değiştirme durumu olmakla birlikte Tiflis çoğu varyanta vardır ve esas mekândır.

Azerbaycan'da en çok 1939'da Laçın ilçesi Ehmedli köyünde Âşık Dadaş'tan derlenmiş varyant (Azerbaycan Destanları 2005/3, 7–60) ve 1962'de Ehliman Ahundov tarafından derlenerek “Âşık Garip ve

Şahsenem” adıyla yayınlanmış varyant (Azerbaycan Halk Destanları 1961) yaygındır. Gazağ, Tovuz ilçelerinden derlenmiş varyantlar da mevcuttur.

Hikâyenin olay örgüsü kısaca şöyledir: Garip, uykuda Tiflis şehrinde cennet misali bir bahçede ceylan misali güzel bir kızı – Tiflisli Hacı Sinan'ın, kimi varyantlarda Hacı Behram'ın kızı Şahsenem'i, kimi varyantlarda Mahi Mihr'i görüp, bade alandan sonra Tiflis'e bağlanır. Garip'in / Resul'ün, annesinin, kız kardeşinin, erkek kardeşi Haydar'ın oturdukları ev Kotan dağının yamaçlarındadır.

Garip'in Tiflis'le akrabalığı ezeldir. Kendisi “Hacı adlı bir kohumum var burada”, yahut “Üç güzelin biri bana kohumdur”¹⁷⁸ der (Azerbaycan Edebiyatı 1993/1; <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/eklenti/10850>).

Tiflis'te SMOMPK mecmuasında yayınlanmış şiir şu şekildedir:

Erenler Garip'e eta verdiler,
Dopdolu doldurup tuta verdiler,
Şahsenem'i ona puta verdiler,
Tiflis şehri oldu doğru rah benim.
(Azerbaycan Destanları 2005/3, 275)

Garip, Tiflis'te nur yüzlü, ipek huylu nineyle, çaycı Deli Mahmud ile dost olur. Tiflis'te âşık, şiire yüksek değer verildiğini, şehir ehlinin âşık severliğini görür. Baş üstat olarak tanınan Tiflisli âşık Güloğlan'ı yener. Hacı'nin evinde saz söz meclisi kurur. Bu meclise Tiflis'in civarlarından, Borçalı, Karayazı, Mühren illerinden saz severler gelir...

Garip'in algısınca Tiflis öz vatandır. Anası: “Ağlar koyma bizi, gitme gurbete” dediğinde, Garip, Halep'e doğru yola çıkarken şunları söyler:

Bir sefer sevdası vardır başımda,
Giderim gurbette gezim bir zaman.

(Azerbaycan Edebiyatı 1993/1) (Azerbaycan Destanları 2005/3, 34)

Gurbet ili gidim gezim bir zaman.
(Caferoğlu 1934, 251)

Bu metinlerde de görüldüğü gibi gurbet Halep iken, sıra / vatan Tiflis'tir. Bu, Garip'in Halep'te söylediği: “Ayrıldım ilimden, çıktım gurbete” (Azerbaycan Destanları 2005/3, 42) sözleriyle, Halep'te Tiflis'i vatan, bizim iller diye anmasıyla da kanıtlanır.

¹⁷⁸ kohumum – akrabam; burda – burada

Hikâye boyunca Tiflis'e, onun çevresindeki Türk yurtlarına rağbet, ihtiram duyulur (Azerbaycan Halk Yazını 1978, 325–358) (Azerbaycan Klasik Edebiyatı 1982, 354, 397) (Azerbaycan Edebiyatı 1993/1).

Bir varyantta Garip'in kardeşi Haydar, Garip'i Gürcistan'daki Dona / Debed nehrinden şöyle sorar:

Başına döndüğüm han gemiciler,
Dona, senden Garip kardeş geçti mi?
(Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı 1987, 52)

Daryal güneyindeki Terekeme yaylası Karakalkan şöyle övülür:

Engersu ırmağım ola,
Bu ırmaktan tez isterim,
Açıkbaş'tan kız isterim,
Bir davardan yüz isterim,
Karakalkan dağım ola.

Br yerde: “Dillerde destandır Tiflis alması” denilir (Azerbaycan Klasik Edebiyatı 1982, 354) (Azerbaycan Destanları 2005/3, 56).

Tiflis dağları şöyle dile getirilir:

Tiflis'in yüce dağları
Görünür mü, görünmez mi?
Şahsenem'in otakları
Görünür mü, görünmez mi?

(Caferoğlu 1934, 249) (Azerbaycan Destanları 2005/3, 14)

Tiflis Ortaçala bağlarının vafına da şunlar söylenir:

Bahçe burda, hayva burda, nar burda,
Namus burda, gayret burda, ar burda,
Behram deylan bir kohumum var burda.¹⁷⁹
(Caferoğlu 1934, 250)

Bahçe burda, bağban burda, bar burda,
Hayva burda, alma burda, nar burda.¹⁸⁰

(Azerbaycan Destanları 2005/3, 15) (Azerbaycan Edebiyatı 1993/1)

Gitme, oğlan, senem burda, yar burda,
Şehri Tiflis işittiğin buradır.
(Azerbaycan Destanları 2005/3, 15)

¹⁷⁹ hayva – ayva; gayret – erdem; ar – namus; deylan – denen; kohum – akraba

¹⁸⁰ bağban – bahçıvan; bar – ürün; hayva – ayva

Yolda Garip, beyaz atlı Hızır'a şöyle yalvarıp yakarır: “Garip'im, vatana sen yetir beni” (Azerbaycan Destanları 2005/3, 48).

Memlekete varınca da mutluluğunu şöyle ifade eder:

Geldiğimi yara söyle,
Şükür, geldim, sana, Tiflis.

(Azerbaycan Destanları 2005/3, 49)

Orta yüzyıllarda Borçalı hanlığının Akçakale nahiyesinde Garipkaya, İnce nahiyesinde Garip, Petek nahiyesinde Garip ve Garipyüzen köyleri olmuştur (Tiflis Eyaleti 2001, 132, 173, 184).

Eserin sözvarlığında: ayıl bayıl bakan yar, damaktan salmak, dedler, götrek, irengim solsun, öymüzün dalında, sarmaşa diken, sınık gönlüm, yoktur derdimin ilacı, yollar çamırdır vb deyiş biçimleri de “Âşık Garip”i Gürcistan'a bağlar.

Garip, telli saz hikâyesinin başkişisi olmanın yanında, “eserleri destan şekline geçmiş şair-âşıklardan biri” kabul ediliyor (Araslı 1956, 69).

Garip'in şiirlerini Hümmet Alizade, Selman Mümtaz âşık şiirleri mecmualarına dâhil etmişler. Hatta onun 16. yüzyılda yaşadığı da bildirilir. Garip'in adı edebiyatta Kurbanî, Abbas Tufarkanlı, Tahir, Nevruz, Sarı Âşık, Hasta Kasım ve başka ünlülerle bir arada anılıyor.

Garip'in öyküsü, ata vatani olan Gürcistan'da daha çok sevilmektedir.

Saz sanatçıları Memmed Bağır Soğanlıklı, Hüseyin Saraçlı, Han Kemandar vd âşıklar Garip'i hep Tiflisli ozan diye dile getirmişler, âşık Garip 17.–18. asırlarda Tiflis'te yaşamıştır, demişlerdir (KYK 2001, 1).

Eserin Gürcistan varyantlarından üç metin özgünlüğü itibarıyla daha çok önemlidir:

Birincisi, Taştepe köyünde âşık Mehemed Süleymanov'un (1897–1971) dilinden Safura Yakubova'nın yazıya aldığı varyant (AFE 1962),

İkincisi, Borçalı Saraçlı köyünde yaşamış âşık Hüseyin Saraçlı'nın anlatması (KYK 1978),

Üçüncüsü, Kürüstü Kepenekçi köyünde yaşamış âşık Han Kemandar'ın anlatması (<https://www.youtube.com/watch?v2>).

Hüseyin Saraçlı'nın anlatısında özgünlük yoğundur. Bu, karakterlerin özelliklerinde daha açık olarak önümüze çıkar. Garip'in annesinin, erkek kardeşinin ve kız kardeşinin adları belli olmaz; Şahsenem'in babasının ismi Hoca Senanî'dir; sözlüsünün ismi Şahveled'dir. Şahsenem'in yanında keniz (cariye) olan Akçakız Şahveled'in kız kardeşidir.

Saraçlı varyantında, Tiflisli Sadetli Han karakteri bize tarihte bilinen Borçalılı Setli Mehmed Han'ı hatırlatır. Adı geçen Setli Mehmed Han, Nadir Şah çağında Borçalı vekilliği görevini üstlenmiştir (Memmedli Ş 1996, 38). O, Loru–Pembek'e ve Akçakala'ya hükümler olmuş İsa Han'ın oğlu olup, mezarı Lecbeddin'in Haccaoğlu–Çelipli mezarlığında büyük harimdedir. Baştaşında hicrî 1223 – miladî 1808/1809 yılında vefat ettiği bildirilmiştir. Şahsenem'in düğününde Sadetli Han masabeyidir, kavgayı bastırır ve Garip ile Şahsenem'in düğününü o düzenler.

Saraçlı varyantı boyunca saza saygı öne çıkar.

Sadetli Han da, Garip'in Tiflis'teki havadarı Deli Haydar da tüm Borçalılılar gibi saz severdir. Sadetli Han, Garip'in bağlama çalıp okumasını özenle değerlendirir. Deli Haydar da düğüne âşksız gitmez, düğüne Garip, Deli Haydar'ın âşığı sıfatı ile katılır.

Şiir örneklerine gelince, üstatnameler yanında üç koşma da vardır: birincisi, Şahsenem'in Halep'e pir yüzlü ihtiyar aracılığıyla gönderdiği “O Garip'e de gelsin” matlalı mektup koşma; ikincisi, Garip'in Tiflis'e dönüşünde annesiyle görüştüğünde okuduğu “Ben Garip'im, ben Garip” matlalı koşma; üçüncüsü, düğünde okuduğu “Geldim” redifli koşma.

Birinci koşmadan:

Şahsenem'im, sohbeteyim, sazdayım,
Kara bağrım kebab değil, tuzlayım,
Yedi yıl söz verdim, dokuz gözleyim,
Gider olsan, o Garip'e de gelsin.¹⁸¹

(KYK 1978)

İkinci koşmadan:

Bu ses doğma sestir, doğma semirdir,
Halep'in yolları taşır, demirdir,
Yedi yıl dediğin hayli ömürdür,
Ana, vallah, ben Garip'im, ben Garip.¹⁸²

(KYK 1978)

¹⁸¹ gözleyim – bekleyeyim

¹⁸² doğma – doğuştan, öz; semir – seda, yankı

Eserin diğer bir seçenek metni de Karayazı Kösahılı üstat âşık Aslan Kosalı'nın söz-destan dağarcığındandır (Âşık Garip 1999) (Azerbaycan Folkloru 2012, 18–68).

Eserin nazım örneklerinde Gürcistan ve ayrıca Tiflis isimleri sürekli sıklıkla geçer:

Nola yön çevire Tifliz'e doğru,
Şahsenem göğsüne kona, turnalar...
Benden selam deyin koca Tifliz'e,
Ant veririm o Sübhan'a, turnalar.¹⁸³

(Âşık Garip 1999, 145) (Azerbaycan Folkloru 2012, 40)

Bura Halep, ya Gürcistan,
Dört bir yanım bağ, ya bostan.

(Âşık Garip 1999, 242) (Azerbaycan Folkloru 2012, 57)

Sübh namazın kıldım Halep özünde,
Öğlen namazını Kars'ın düzündü,
Akşam namazını yar Tifliz'inde,
Mevla'm kanat verdi uçtum da geldim.

(Âşık Garip 1999, 293) (Azerbaycan Folkloru 2012, 66)

Şiirin diğer varyantı da vardır:

Erzurum'da kıldım ben günortanı,
İkindiyi kıldım Kars'a çatanı,
Tiflis'te de kıldım akşam azanı,
Hızır'ın atına bindim de geldim.
(Azerbaycan Halk Yazını 1978, 356)

Garip, Erzurum'un övgüsünü şöyle dile getirir:

Sefalıdır o yerlerin havası,
Her taraftan gelir bülbül sedası,
Ahu yığınağı, laçın yuvası
Adı dilde destan şanlı Erzurum.
(Azerbaycan Edebiyatı 1993/1)

Valeh Hacılar: “Güneybatı Gürcistan'da yaşamış sanatçılar Borçalı ve Anadolu varyantlarından etkilenerek, destanın yeni kâmil bir varyantını yaratmışlar” der (Hacılar 2005, 258–267).

¹⁸³ nola – ne ola; Tifliz – Tiflis; kona – konaydı

“Âşık Garip”in Aspindza Toloş köyünde âşık Eto'dan yazıya alınmış Ahıska varyantında da Tiflis sembolleşir:

Ana, bir hoş yıldız doğmuş,
Ana, Tiflis şehrinde.
Gideyim, belki bulayım,
Ana, Tiflis şehrinde.

(Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 169)

Çıldır ilçesi Gülyüzü / Pekreşen köyü Bayram Denizoğlu'nun tasnifi olan “Uzakelli Garip Şah” hikâyesinde Gürcistan, Tiflis olayların odak noktasıdır. Uzakelli'nin sevgi bergüsü, Azerbaycan hanı Bayraktar Hükümdar'ın kızı Güzel Sultan'dır. Bayraktar'ın hanımının, Güzel Sultan'ın annesinin ismi Sinem Sultan'dır. Bir gece Hızır aleyhisselam, Uzakelli'nin rüyasına girer ve Uzakelli Güzel Sultan'a tutulur. Uzakelli'nin annesi Ana Sultan vefat eder, babası başkasıyla evlenir, “onu melek diye alır, yılan çıkar”. Garip Şah, şahlığı oğlu Uzakelli'ye verir. Uzakelli Garip Şah ile Güzel Sultan sevgilerine kavuşurlar (Âşıklardan 2011, 213–254).

Eserde bir yerde: “Ey Bayraktar hükümdar, haberin olsun, Gürcistanlı Uzakelli Garip Şah geldi”, bir yerde de: “Bu, Gürcistanlı Garip Şah'ın oğlu Uzakelli Garip Şah'tır” denilmektedir (Âşıklardan 2011, 234, 240).

Uzakelli Garip Şah'ın dilinden bir şiir parçası:

Güzel Sultan, ağlamaktan geç, balam,
Balam, gidek bizim elin şehrine.
Üç gün huzuruna gelem de alam,
Görk olacak Gürcistan'ın şehrine.

(Âşıklardan 2011, 242)

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, Garip'in ve onun adıyla bilinen halk hikâyesinin de beşiği Tiflis–Borçalı olduğu görülmüştür.

“Şehriyar”

18. yüzyıla veya 19. yüzyılın başlarına tekabül eden شهریار Şehriyar isimli destansı anlatı Azerbaycan milli kültürünün nadide edebî ürünlerinden sayılır. Destan, ortaçağ Azerbaycan edebî nesrinin en güzel ve en orijinal ürünlerinden biridir. Bu destan bir yazılı edebiyat eseri olarak sağlam yapıldır.

Bu destanda yazılı ve sözlü edebî nesir gelenekleri, işlenişleri birleşerek bir birlik, bütünlük oluşturur” (Azerbaycan Edebiyatı 1993/2) (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/eklenti/10881.pdf?0>).

“18. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının nadide eserlerinden birisidir” (Yüksel 2006, 1).

“Şehriyar”, Bakü'de Elyazmaları Enstitüsü arşivindedir. Elyazması kitapta eserin ismi geçmemekte olup, kitap kahveyi meşin ciltte, uzununa açılır. Boyutu 13x21'dir. Toplam 258 yapraktır. Metin beyaz gri renkli kâğıtta siyah mürekkeple, Nestelik hattıyla yazılmıştır. Son yaprak koparılmıştır. Üzerinde sonradan yazılmış hicrî 1245, yani miladî 1829/1830 tarihi okunur (AEE 1829).

“Kâğıt, eserin 18. yüzyılda yazıldığını aydın gösterir, asıl eserin yaranması daha kadim ola biler” (Araslı 1956, 301).

Hikâyenin olay örgüsü şöyledir: Tiflis şehrinde Salih isimli sövdakârın, yani kumaş tüccarının nezir niyazla oğlu olur. Çocuğa Şehriyar adı verirler. Şehriyar, Farsça kudret, azamet sahibi anlamlarındadır. Çocuk büyür ve bir gece uykusunda ona Kirman beylerbeyi Cihangir Han'ın kızı Senuber hanım bergü, vahiy verilir. Kızı bulmaktan ötürü önce Salih, sonra Şehriyar bizzat Kirman'a yola çıkarlar. Şehriyar yol boyu Şemseddin livasında Terekeme kızı Perizad ve Gence beylerbeyi Şahkulu Han'ın kızı Şamama Beyim ile rastlaşır. Gidip Kirman'a ulaşır, sevdiğini bulur. Haber Şah Abbas'a ulaşır. Şah Abbas, Şehriyar'a Gürcistan beylerbeyliği, Tiflis hâkimliği verir. Şehriyar, Senuber'i Tiflis'e getirir. Şamama ile evlenir. Perizad'ı veziri hekim Sadık'a nişanlar. Tiflis'te düğün meclisi kurulur (Mehemmed 2006).

Anlaşıldığı üzere, olaylar Safili hükümdarı Şah Abbas çağında, yani on yedinci yüzyılda vuku bulur. Temel motif ve asıl konu aşktır.

Araştırmacılar bu eserin “Şehriyar ile Senuber” türkülü halk hikâyesi zemininde ortaya çıktığı fikrini paylaşırlar. Arşivde “Şehriyar ile Senuber” halk hikâyesinin 18. yüzyıla dâhil edilen 131 yapraklık eski bir varyantı bulunmaktadır (AEE B2277).

Bu yazılı edebiyat abidemiz sonralar dilden dile dolaşarak, halk anlatısı şeklinde yayılmıştır diyebiliriz.

“Şehriyar” hakkında ilk kez Hemid Araslı bilgi vermiş, sonra eseri Elyar Seferli ayrıntılı araştırarak, yayımlatmış, Nizami Ceferov eserin şiirsel yanını, Sednik Paşa Pirsultanlı yazılı ve sözlü varyantlarını, Sevil

Mehdieva dilbilgisel özelliklerini, Esmira Ahmedova onomastik sözvarlığını, Lale Alieva sanat niteliğini incelemişler. Eser hakkında Eflatun Saraçlı, Araz Dadaşzade, Şamil Cemşidov, Afak Yusifova, İbadet Rüstemli, Adem Yüksel ve diğerlerinin mülahazaları vardır (Araslı 1956, 301–314) (Saraçlı E 1979, 55–56) (Dadaşzade 1980, 18) (Ceferov N 1991) (Mehdieva 1991) (Rüstemli 1993, 35–36) (Alieva L 1994) (Mehemmed 2006, 75, 105) (Seferli 2008, 374–385) (Pirsultanlı 2010, 124–138).

“Şehriyar”ın yazarı, başka deyişle müellifi, musannifi, telifçisi kesin olarak belli değildir.

1920–1930'lu yıllarda Selman Mümtaz'ın *Él Şairleri* adlı halk şairleri antolojisinde yayınladığı Şehriyar mahlaslı şairin “Turnalar” redifli koşması ve “Bülbül” redifli giraylısı (Mümtaz 1935/2, 254–255) “Şehriyar” eserinde de vardır (Mehemmed 2006, 75, 105) ve söz konusu şiirler her iki kaynakta aşağı yukarı aynıdır. Selman Mümtaz, konu hakkında şu notu eklemiştir: “Vidadî'den evvel turnalara koşma koşan iki şairimiz var ki, birisi Kuloğlu, birisi de Şehriyar'dır. Bu iki şair, Vidadî ve Vakıf'tan çok evvel yaşamışlar. Vidadî'nin koşması ise bu şairlere naziredir” (Mümtaz 1935/2, 254–255). Demek, bu eser yahut eserdeki şiirler Mümtaz'a, ya da bu şiirleri söylemiş kişiye malum olmuştur.

Hemid Araslı eserin müellifinin bilinmediğini not düşmüştür (Araslı 1956, 301).

Elyar Seferli, bu yazılı destanın Şehriyar adlı âşığa ait olabileceğini düşünmüş, üstatnamedeki kıfılbentte “Mehemmed kuyinde kalan yar hanı?” mısrasından hareketle: “Şehriyar eserinin müellifi Mehemmed adlı bir yazar olmuştur” kanısına varmıştır (Mehemmed 2006, 5). Sevil Mehdieva, Lale Alieva bu fikri desteklemişler (Mehdieva 1991, 11) (Alieva L 1994, 14).

İbadet Rüstemli, “destanın muhakkak Mehemmed'in ilhamının behresi olduğunu” söylese de, “destanın muhakkak üstatnamede adı geçen Mehemmed'in zekâsının mahsulü olduğunu teyit etmenin” zor olduğunu belirtir (Rüstemli 1993, 35–36).

Bizce, şifahi destanlarda musannifin kendi şiirini üstatname yerinde vermesi halleri çoktur. Örneğin, “Sultan–Gandap”, “Şemşir–Senuber” vd gibi. Diğer taraftan da, bu eser hafıza edebiyatıyla yazılı edebiyat arasında ortak köprü niteliğindedir. Burada yazılılık ölçütleri daha üstündür. Bu durumdan da anlaşılmaktadır ki, öncelikle musannif kendi

adını kullanırdı. Ayrıca, buradaki üç mukaddime birbiriyle mantıkça bağlıdır: birincide müellif aşkını terennüm ettiği koşmada kendi adını, ikincide genelde aşk hakkında gazelde eserin adını, üçüncüde kâmil üstat peşinde giderek, “vakieti sergüzeştin bazısın nazım ve bazısın nesir kılıp izhar etmekte” meramını açıklar.

Müellifliğin eserde çok geçici şekilde adı anılan Şemseddinli sancağından Mehemed Bey Emirli'ye aidiyeti inandırıcı görünmez. Eseri, Ziyadoğulları neslinden yöneticinin siparişiyle Genceli Mehemed hanın yazması mülahazası da kendisini doğrulatmaz.

“Şehriyar” destanının Tiflis–Borçalı edebiyat mekânıyla ilişkisi yüksektir. Bu etmeni öncelikle eserin metni onaylar.

Bilim insanlarının “Şehriyar” eserinin vücuda geldiği mekân hakkındaki kanaatleri şöyledir: “Gazağ–Tiflis istikametli bölgeden kenar olmayan bir arazide yaşayıp yaradan halk yazarlarının kaleminin mahsulüdür” (Mehdieva 1991, 10). “Gürcistan ağzında yaranmıştır” (Ceferov N 1991, 152). “Borçalı'dan olan bir şahıs tarafından yazılmıştır” (Rüstemli 1993, 35). “Gazağ–Borçalı sahasında yaranmıştır” (Alieva L 1994, 105). “Gazağ ve Borçalı nahiyelerinde meydana gelmiştir” (Mehemed 2006, 24).

Bu nesir nazım karışık yazılı edebiyat abidesinin Tiflis–Borçalı–Karayazı edebiyat muhitinde ortaya çıktığı mantığa uygundur. Bu bakımdan “Şehriyar” müellifinin veya musannifinin de Gürcistan ile bağlılığı düşünülebilir.

“Şehriyar”ın telifçisi hakkında yazılanlar şöyledir: “Mükemmel medrese tahsili görmüş bir yazar olduğu aydındır” (Araslı 1956, 301). “Oldukça istidatlı, hatta bize böyle gelir ki, Vidadî ve ya Vakıf seviyesinde bir yazarın kaleminden çıkmıştır” (Ceferov N 1991, 136). “Muteber tahsil görmüş, son derece hazırlıklı, sözlü ve yazılı edebiyatı kâmil bilen mahir şahsiyet, şair olmuştur” (Rüstemli 1993, 36). “Derin bilgisi, büyük istidadı, estetik zevkiyle seçilmiş, devrinin edebî-bedii sürecinin diyalektiğine hali olmuştur” (Alieva L 1994, 123). “Devrinin adlı sanlı şairi ve nasiri olarak tanınmış”, “istidatlı bir yazar ve şair olmuş, uğurlu bir yaratıcılık yolu geçmiştir” (Mehemed 2006, 5).

“Şehriyar” yazılı destanının Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü'ndeki nüshası ile (AEE 1829) aynı arşivde Mehemed Sadık Bey Yadigâroğlu Tiflisî'nin istinsah ettiği Mirza Mehdi Han Astrabadî'nin تاریخ نادری Tarihî

Nadir eserinin (AEE 1818), Gürcistan Yazmalar Merkezi'ndeki Kaza ve Kader Efsanesi hikâyesinin (GYM 1794) (GYM 1827), کتاب جلالی کوراوغلی Kitabî Celalî Köroğlu yazılı nüshasının (GYM 1856) elyazmalarını karşılaştırınca yazı hattı, nesirli nazımlı parçalarda üslup, anlatı ve coşku benzerliği gözlemlenmektedir. Hem “Şehriyar” eseri hem de Sadık'ın düzenlediği şiirler cönkü arşive aynı şahsın – edebiyat bilimcisi Habibullah Samedzade'nin arşiv materyalleri arasında dâhil olmuştur. “Şehriyar” destanı da Mehmed Sadık Yedigâröğlü'nün edebî tahayyülüne mahsus olabilir ihtimalindeyiz.

“Şehriyar eserinin müellifi hanlıklardan birinin sarayında yaşamıştır, bu bakımdan Vakıf'ı hatırlatır, resmi üslubu tümlükle benimsemiştir” (Ceferov N 1991, 146). Sadık Bey'in, Tiflis'te şah sarayı veziri olduğu bilinmektedir.

Mehmed Sadık Yedigâröğlü'nün meşhur şair olduğu, divan şiiri ve saz şiiri biçimlerinde şiirler yazdığı, cönkler, tarihsel eser tertiplediği olguları doğrultusunda, onu sadece yazıya alan değil, ayrıca da musannif / yapımcı olarak kabul edebiliriz.

Metinden anlaşılmaktadır ki, müellif hem köy, il-oba adetlerine, konar-göçer örflerine, hem de saray debdebesine, şehir muhitine epeyce vakıf olmuştur. Bu bilgiler, Terekemeler içinde büyümüş, Tiflis'te saray veziri görevini üstlenmiş, şiirler yazmış, el yazma kitapları düzenlemiş Sadık Yedigâröğlü'nün musannifliği yararına ilişkin olgulardır.

Siparişçinin Genceli Mehmed Han olması ihtimaline taraftarız. Eserde Gence hanlarına saygı, Genceli Şahkulu Han'ın, onun kızı Şamama Begim'in eser boyunca methi, Gence ve yörelerinin rağbetle tasviri bununla ilgili olabilir. Sadık Bey'in mensup olduğu Yedigâröğülleri nesli ile Gence Topçubaşlar nesli arasında akrabalık bağları açıktır. Topçubaşlar'dan Mirza Cafer'in babası, Tiflis'te yaşamış Alimerdan, Yedigâröğüller'dan kızla evlenmiştir (Memmedli Ş 1996, 83).

Musannif, Gence hanedanının karakterini oluşturduğu gibi, kendisinin prototipini de hekim Sadık karakterinde kurgulamıştır. Şehriyar, Tiflis hanı rütbesi aldığı anda Sadık hekim de veziri azam olmuştur. Mehmed Sadık Yedigâröğlü da Gürcistan sarayının veziri olmuştur (Memmedli Ş 1996, 53–54) ve hatırlatalım ki, şehriyar Farsça hükümdar, padişah, kudret, azamet sahibi anlamlarındadır.

Sadık, tüm eser boyunca etkin bir katılımcıdır. Badelileri kavuşturan, akıllı, temkinli, hayırsever, “cümle ilimde mahir ve hem şair ve derdimend ve nerm sükûn ve şirin zeban” insan tipidir.

Olay örgüsünde (AEE 1829) (Mehemmed 2006) yola çıkma eylemi doğrultusunda Gürcistan belirli unsurlarda göz önüne seriliyor.

Başkişinin Gürcistanlı olması eser boyu özenle vurgulanıyor.

Eserin başlangıç bölümünde: “Bundan akdem şehri Tiflis'te bir sövdakâri kesirel-mal ve bir merdi akıl ve hoş hayal var idi” denir (Azerbaycan Edebiyatı 1993/2) (Mehemmed 2006, 33).

Senuber, Sadık hekime şöyle sır açar:

Şehriyar'dır Gürcistanlı,
Tiflis Kaleli sevmişim.
(Mehemmed 2006, 67)

Sadık şöyle yanıtlar:

Sadık, sefer çek İran'a,
Özün yetir Gürcistan'a.
(Mehemmed 2006, 67)

Senuber, eserdeki manzum örneklerde Şehriyar'ın memleketinin Gürcistan olduğunu kıvançla şöyle söyler:

Adı Şehriyar'dır, o, Gürcistanlı,
Anası Zühre'dir ahü figanlı,
Senuber putası Tiflis mekânlı,
Ne müddettir ben çekerim cefasın.
Şehri Tiflis'ten çıkıban giderim Kirman'a ben,
Olmuşum divane nispet bakarım her yana ben.
(Mehemmed 2006, 78, 102)

Senuber, Sadık hekime şöyle sorar: “Gittin mi Tiflis'e, yarım görmeğe” (Mehemmed 2006, 125).

Başkişi, Senuber'e kendisini şöyle tanıtır:

Cihangir Han kızı Senuber putam,
Şehriyar'ım Gürcistanlı, bil indi.
(Mehemmed 2006, 129)

Şehriyar ile Cihangir Han'ın görüşmesi:

Cihangir han dedi: – Oğlan, harahısın, bu vilayete gelmek sebebin nedir?

Arz eldi: – Sövdakârzadeyim ve illiyetimiz Gürcistan'dır.¹⁸⁴
(Mehemmed 2006, 142) cümleleri ile ifade ediliyor.

Şehriyar saz eşliğinde gururla: “Gürcistan ehliyim, sövdakârzade” veya: “Şehriyar'ım, Gürcistanlı, tanı, bil” (Mehemmed 2006, 143, 146, 150) der.

Cihangir Han'ın Şah Abbas'a mektubunda: “Oğlan Tiflis şehriden indi gelip her ikisi birbirini görüp ve cümle merezden emin oluptular” (Mehemmed 2006, 151).

Padişah fermanında: “Şehri Tiflis'in eyalet ve beylerbeyliği Şehriyar'a enam olunsun. Min bed Şehriyar han beylerbeyi Gürcistan denilip müsemma olsun”¹⁸⁵ (Mehemmed 2006, 152) ifadelerinde de Gürcistan vurgusu ön plana çıkmaktadır.

Eserde toponimsel mekânın Gürcistan'a bağlılığı apaydınca belirgindir. Tiflis ve çevresi eserde özenle tasvir ediliyor.

Salih sövdakârın Tiflis'te meşhur olduğunun bildirilmesinin ardından yine gönderme yapılır:

“Nihayet, bunların şehirden dışarı Çerhi bağları arasında bir bağı dilguşaları var idi”¹⁸⁶ (Mehemmed 2006, 33).

Biraz sonra Salih ile eşinin rüyalarını konuşmaları şöyle betimlenir:

“Sabah olanda her ikisi durup, Soğanlık yolu ki, çehrak idi, yol üste çıkıp muntaziri aciz ve muzterr olup dururken gördüler bir kişi iki uşağı kol kola çatıp keşan keşan getirir”¹⁸⁷ (Mehemmed 2006, 37).

“Tiflis'in civan ve cahal çocukları her gün yığılıp, gelip kâh Bağ seyrine ve kâh Hamam seyrine ve kâh atlanıp Karayazı tarafına ceylan şikârı için giderdiler”¹⁸⁸ (Mehemmed 2006, 57).

Usta Sadık'ın Tiflis'e gelişi sahnesi şöyledir:

“Geldi Tiflis şehrine, gidip Melik kervansarayında bir otak ferş edip eğleşti. O vakitte Şehriyar canan sevdası ile aşkzade bir para cahal, civan çocuklar ile Çerhi bağlarına seyran için çıktılar, gidip bir bağda yemek ve

¹⁸⁴ haralısan – nerelisin; sövdakârzade – tüccar oğlu; illiyetimiz – illerimiz

¹⁸⁵ müsemma ol(mak) – adlandırıl(mak)

¹⁸⁶ çerhi – dolambaç; Çerhi bağları – Tiflis Ortaçala bağları; dilguşa – gönül açan

¹⁸⁷ Soğanlık – Tiflis'in yanı başında köy (Poniçala); çehrak – çukurlu; muntazır – hazır; muzterr – mecbur, çaresiz; uşak – çocuk; keşan keşan – çeke çeke

¹⁸⁸ cahal – erişkin; Bağ – Tiflis Ortaçala bağları; Hamam – Tiflis Kükürtlü hamamı; Karayazı – şimdiki Gardabani

içmek müheyya kılıp ve bir basefa yerde bir su kenarında meclis areste edip, eyş işret ederdiler”¹⁸⁹ (Mehemmed 2006, 79).

“Ol zamanda hekim Sadık gelip meydanı süpürttürüp ve bir para hoş neva kaideler çalıp ki, hiç şairlerden görmemiş olalar... Ta ki, Şehriyar civanlar ile Hamam kapısına eriştiler” (Mehemmed 2006, 80).

Şehriyar'ın sevdiği peşindeki yolculuğu ise: “Şehir ehli, kohum-akraba ve dost-musahip tamam atlanıp, Soğanlık'a değin sohbet ede ede geldiler”¹⁹⁰ (Mehemmed 2006, 90) ifadeleriyle aktarılır.

Şehriyar ile Şamama Begim'in görüşmesinde:

Ama zahirde buyurdu: – Haralısınız?

Dediler: – Gürcistanlı.

Dedi: – Seferiniz harayadır?

Dedi: – Kirman'a gideriz¹⁹¹ denirken (Mehemmed 2006, 96);

hizmetkâr Şirin de, Şehriyar'ı şöyle tanıtır:

Eğer görsen o Tiflisli civanı,

Bilirsin ne haber, kınama beni.

(Mehemmed 2006, 131)

Sadık'ın, Tiflis'e varışı: “Allah saklasın deyip ata bindi ve yola düştü. Sınık Köprü'de düşüp şehri Tiflis'e kâğız yazıp Şehriyar han teşrifinden haber gönderip”¹⁹² (Mehemmed 2006, 180). “İndi bu taraftan Gürcistan tavat ve aznavurları tamam demir giyime girip ve merdane libaslar ile ve sair eşhas ve ekâbiri – Kahet, Kartel ve şehri Tiflis'in rengârenk paltarlar giyinip ve leşkeri Gürcistan ve Müslümanın tamamen musellah ve arasta olup sövdakâr ve Zühre hanım kabağında ve etraflarında nizam ve selika ile gelmekte ve Nağârahane ve topçular ve zemberekçiler hamısı gitmekte summün bükümün kiriyip feragat, emin geldiler”¹⁹³ (Mehemmed 2006, 187).

¹⁸⁹ otak – oda; ferş – halı, kilim; eğleşti – oturdu; bir para – birkaç; müheyye – hazırlık; basefa – sefalı; kenar – kıyı; arast edip – süsleyip; eyş işret – keyif, neşe

¹⁹⁰ kohum – akraba, kavim; musahip – sohbet arkadaşı

¹⁹¹ haralısınız – nerelisiniz; haraya – nereye

¹⁹² min(mek) – bin(mek); kâğız – kâğıt; Sınık Köprü – Gürcistan ile Azerbaycan arasında köprü

¹⁹³ indi – şimdi; tavat – Gürcü soylusu; aznavur – asilzade; Kahet, Kartel (Kartli) – Gürcistan'da bölgeler; paltar – elbise; musellah – silahlı; kabağında – önünde; kiri(mek) – dinmez dur(mak)

Şehriyar, memleketini şöyle tanıtır: “Bu, memaliki Gürcistan'dır ve kadimi tahti âli mansap tavat ve aznavur ve büzürgzadeler ve sahibi akıl ve feraset bunda çok var”¹⁹⁴ (Mehemmed 2006, 193).

Şehriyar Han'ın memleketinde karşılanması sahnesi ise şöyle yansıtılır: “İndi Gürcistan makbulleri özlerine tavusi mest gibi ziynet ve cilve verip, huraman huraman azimi bargâhı heremi muhteremler olup gelmekte, bir tarafta Senuber hanım ve Şamama Beyim zernişan kürsüler düzüp ve iki tahtı cevahir danenişan birbirine mukabil koyulup... Bu halde büzürgzadegâni Gürcistan dâhili bargâh olup, levazımı tezim ile baş indirip mukabilde durdular” (Mehemmed 2006, 194).

Senuber, zernişan saza ziynet vererek şunları söyler:

Memnunum lütufi Hüda'dan, bu diyarı görmüşüm,
Böyle ehli, böyle halkı, böyle yarı görmüşüm.

(Mehemmed 2006, 196)

Eser şöyle tamamlanır: “Sonra Şehriyar Han buyurdu: – İndi gerek tedariki göçi şehri Tiflis edek. Bes oldu sahralarda gezip riyazet çekip istirahat görmeyip”¹⁹⁵ (Mehemmed 2006, 202).

“Şehriyar”daki yer isimlerine ilişkin olarak Nizami Ceferov: “Bu toponimlerde ifade olunmuş coğrafya aynı zamanda Şehriyar destanının yazıldığı ve yayılıp okunduğu coğrafyadır” ifadelerini kullanır (Ceferov N 1991, 152).

Eser, yazılı edebiyatta folklor üslubuna eğilimlidir.

Eserin tür belirliliği hakkında çeşitli mülâhazalar vardır. Telifçinin kendisi esere “acayip destan” der:

İndi ruhsat ver, tarafı aşktan ben söyleyim
Bir acayip destanı, ismi de ola Şehriyar.

(Azerbaycan Edebiyatı 1993/2) (Mehemmed 2006, 32)

Bilim insanları eserin yapısal türünü farklı şekilde değerlendirmişlerdir. Bu değerlendirmelerden bir kaçış şöyledir: “Destan menşeli poema, hikâye, nazımla nesrin karşılığı ve halk süjesi bazında yeni nesir örneği” (Saraçlı E 1979, 55–56). “Dönemin en mühim yazılı nesir abidesi” (Dadaşzade 1980, 18). “Yazılı destan” (Mehdieva 1991, 11).

¹⁹⁴ memaliki – memleket; tavat, aznavur – Gürcülerde soyluluk; büzürgzade – tüccar nesli; feraset – beceri

¹⁹⁵ bes – yeter; riyazet – perhiz

“Dünya roman tipolojisi için özgü maceracılık nitelikli, destancılık başlangıcıyla roman perspektifi genetik münasebette olan, on sekizinci asır edebî nesir dilini belirleyen roman” (Alieva L 1994, 23, 27, 38). “Şehriyar destanı geleneksel anlamıyla bir halk hikâyesi olmakla birlikte klasik halk hikâyelerinden motif, üslup ve vakanın işleniş tarzı bakımından farklıdır” (Yüksel 2006, 1). “Olayların edebî tutumu ve kapsam dairesine göre roman, eski-klasik nesirle yeni-muasır nesir arasında köprüdür” (Seferli 2008, 383).

Kanaatimizce, bu eser öncelikle halk hikâyesi özelliği taşır. Burada destan menşeli poema, roman, destan-anlatı özellikleri de vardır. Eser yapısıyla, anlatımıyla yazılı bir destandır. Yazılı edebiyatta destan kelimesini kullanmaktan çekinmemeliyiz. Bu yerde Firdevsî'nin “Şehname”sine, Şota Rustaveli'nin “Kaplan Postlu Alp” eserine destan da denildiğini, Fuzulî'nin kendi “Leyli ile Mecnun”u hakkında “tekrare getir bu destanı” yazdığını hatırlatmak isteriz. Ona göre de “Kitabî Dede Korkut” gibi, “Şehriyar”ı da yazılı destan adlandırabiliriz.

Eserin yapısı, olay akışı, dili ve üslubu bir bütünsellik arz eder.

“Şehriyar destanının dili bir taraftan Fuzulî'nin nesir dili, başka taraftan Ahundzade'nin drama diliyle ilgilidir... Kitabî Dede Korkut'un diliyle muasır nesir dili arasında Şehriyar eserinin dili dayanır... Şehriyar eserinin şiir diliyle nesir dili arasında mükemmellik bakımından esaslı bir fark yoktur” (Ceferov N 1991, 139, 148, 150).

“Şehriyar destanı muhtevasında şiirlerin poetik ve estetik güzelliği açısından üst seviyede bir edebî özelliğe sahiptir” (Yüksel 2006, 1).

Eserdeki aruzlu gazeller, muhammesler, heceli giraylılar, koşmalar da mükemmeldir.

Eserde âşık pür kemal sayılır. Şehriyar'a aşk badesinin devamında âşıklık badesi de içirtilir. O, Hak uykusundan uyanınca hemen saz ister. Onun silahı en önce sazıdır, sözüdür. Karakterler saza değer verip, tavır tavır nağmeler okuya okuya il il dolaşırlar. Saz, yiğitleri dardan kurtarır, sevgilileri kavuşturur. “Şehriyar” adlı bu eser millilik, yurtseverlik, Borçalı–Karayazı'ya bağlılık, saza, aşığa derin ihtiramla örülmüştür.

Şehriyar'ın aşk vüsatı, manevi zenginliği Mecnun'un talihini, uzak yolculuğa çıkması Garip'in, Kerem'in talihini anımsatır. Aşk destanlarının, halk anlatılarının ekserinde olduğu gibi, burada da puta /

bade / bergü önemli simgedir. “Şehriyar”da aşk, puta sövdakâr oğlunu han, yönetici mansabına yükseltir, onun aşkı takdiri Hüda'dır denilir.

Kutsal üç rakamıyla ilgili güzel kızlar – Şehriyar'ın sevgilisi Senuber Hanım, sevdiği Şamama Beyim, köylü kızı Perizad – aşk teşneli, iradeli, ferasetlidirler. Bu kızlar, özellikle başkişinin annesi Zühre Hanım, Burla Hatun'u, Banuçiçek'i, Şirin'i, Leyli'yi, Gülşah'ı, Nigar'ı çağırıştırır.

Eserin söz dağarcığında Borçalı–Karayazı ağız özellikleri ve deyimler, geçim maişet kelimeleri etkindir: ağızdan köpük dökülür, ahıratın, aşığa bak, bağı taş idi, bağırm başın teyleme, başına kül eliyim, başmak, billem mi, bulların, cem, diyeller, dolanıllar, dudaklarını yiyim, dükkân açma, gede, geleneten, gene, gözüm üste yerin var, günün gün orta vakti, günüz, harya, hatircem, hendever, heriye, isti-soğuğa düşmüştü, kaktılar, kâr gönlündekini anlar, kayım de, koum kardaş, putamdan ötürü giderem, sınaşak, kuru çöreği baldan şirin yerdı, sen benim canım, sen ol senin Allah'ın, sinem kaynadı, Soğanlık'atan, sövüp, tapıla, üz çöörüp, yatallar, yereten vb.

“Şehriyar”daki ağız özellikleri ve deyimlerdeki uyumluluk eserin dilini Gazağ–Borçalı–Karayazı şivesine bağlar.

Elyar Seferli: “Eserde Gazağ ve Borçalı'nın şifahi konuşma özellikleri daha kabarık şekilde karşımıza çıkmaktadır” der (Mehemmed 2006, 28).

Adem Yüksel ise: “Şehriyar destanı Tiflis, Kirman ve Gence gibi farklı bölgelerin insanların üslubunu yansıtacak şekilde değişik özellikler arz etmektedir” (Yüksel 2006, 1) düşüncesindedir.

1902 yılında Tiflis'te Heslen Sadıkov tarafından yazıya aktarılmış cönkte yer alan “Kalamü Ahmed Paşa” başlığıyla verilmiş, 1920–1930'larda Selman Mümtaz tarafından düzenlenmiş mecmualardaki Ahmed Paşa'nın anasıyla, karıyla ve sevdiği kızla karşılaşması (AEE 1902, 9–12) (Mümtaz 2005, 297–298) ile “Şehriyar” eserinde geçen Şehriyar'ın Senuber'le değişmeleri (Mehemmed 2006, 42–44, 129–131) birbirine benzer.

“Şehriyar” eserini Gürcistan muhitinin ürünü saydığımız gibi, aynen bu fikri Tiflis arşivindeki “Kitabî Celâlî Köroğlu” hakkında da söyleyebiliriz.

Bu iki eserin metinlerini kıyaslayınca eserlerin hikâyemsi anlatımı, şiirsel coşkusu arasında tipolojik paralel yakınlıkları görmekteyiz.

“Şehriyar”ın ilk cümlesi: “Raviyani ekâbir ve müheddisani hoşgüftar, nakilani dürer bar, tutiyani şekkersiken, şirin esari her eyyam geçen rüzgâri zamandan haber verir” (AEE 1829, 3) (Azerbaycan Edebiyatı 1993/2) (Mehemmed 2006, 26) iken; “Celalî Köroğlu” meclislerinin başlangıç cümlesi de: “Raviyani ekâbir ve nakilani asar böyle rivayet eyleyip ki...” (Alieva D 1990, 22) (Köroğlu Tiflis 2005, 64, 92, 118, 141, 156) şeklindedir.

“Şehriyar”dan: “Kırman hanı Cihangir Han'ın perde-i ismette bir kızı var ki, adına Senuber hanım derler” (Azerbaycan Edebiyatı 1993/2) (Mehemmed 2006, 26).

“Celalî Köroğlu”dan: “Paşanın perdeî ismette bir kızı var idi ki, onun adına melâkeî afak Şeref Hanım derdiler” (Köroğlu Tiflis 2005, 118).

Her iki eserde “saz evezine bastı sinesine”, “ziynet verip”, Borçalı söz dağarcığına özgü “gözaltı baktı”, “aşağa”, “diyeller”, “hatircem”, “hariya”, “gene”, “koum” vb deyişlerin etkin kullanıldığı gözlemlenir.

“Şehriyar”ın aşk öyküsü, “Celalî Köroğlu”nun yiğitlik destanı olmalarına rağmen, onların coşku özelliklerinde de benzerlikler görülür.

Şehriyar'ın söylediği koşmalardan:

Şehriyar'ım, gece, gündüz ağlarım,
Sinem üstün çalın çapraz dağlarım.
(Mehemmed 2006, 43)

“Celalî Köroğlu”dan:

Bu sinemi çalın çapraz dağlarım,
Gece, gündüz yardan ötrü ağlarım.
(Köroğlu Tiflis 2005, 123)

Demek ki, sadece hikâye akışında değil, şiirsel kıvamda da kafiye, dil-biçem, hatta ide-içerik sürekliliği vardır.

“Şehriyar”ın ve “Celalî Köroğlu”nun timsallerinde edebiyatta destan türünün görülmesinde rastgelelik yok, geleneksellik, süreklilik aramalıyız. Nitekim Azerbaycan edebiyatının o dönemki yükselişinde yazılı edebiyatta sözlü edebiyata özgü tür, üslup tarzlarının ihtivası mühim unsurlardan olduğu gibi, yazılı edebiyatta destan türünün var oluşunu da hafıza edebiyatından koşma, giraylı, tecnis vb türlerin gelmesi bilgisinin terkip hissesi olarak kabul etmeliyiz.

Dolayısıyla, geleneksel halk hikâyelerinde Tiflis'in adı çok geçer. Bu açıdan Meherrem Kasımlı'nın değerlendirmesi şöyledir: “Ortaçağ

bağlamında Tiflis, Tiflis şehri, Tiflis yöresi folklor biçimleriyle destan hafızasında yerleşmiş tarihsel estetik kanaat şimdiki anlamda anlaşılan Borçalı ozan geleneklerini ihtiva eder. Başka deyişle, folklor kaynağındaki Tiflis tasavvuru belirli koşullar dâhilinde çağdaş Borçalı âşık çevresi sanat ağının imgesidir, simgesidir” (Kasımlı 1996, 210).

“Şeyh Senan”, “Dede Korkut”, “Köroğlu”, “Âşık Garip”, “Şehriyar”, diğer halk destan-anlatılarında Tiflis yer ismi, Borçalı–Karayazı mekân anlamlarını da kapsar.

Gürcistan için lokal nitelik arz eden halk-âşık hikâyeciliği bilimsel açıdan önemli bir alan olduğu halde ayrıntılı olarak araştırılmış değildir.

“Anlatmaya dayanan türlerden biri olan halk hikâyeleri, Türk dünyasının büyük bir kısmında bilinmektedir. Doğu Türkistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye ve Balkanlar silsilesinde bu türün en kuvvetli olduğu yer hiç şüphesiz Azerbaycan ve Türkiye'dir” (Alptekin 2013, 11).

“Bölge insanının tek bir sesi vardır, o da halk ozanları. Bu ses Azerbaycan'da ve Gürcistan'da duyulmuş olmasına karşın İstanbul'da duyulamamıştır” der (Durmuş 2011, 180).

Konu hakkında Meherrem Kasımlı'nın değerlendirmesi şöyledir: “Borçalı âşıkları 30–35, Gencebasar âşıkları 25–30, Şirvan âşıkları 20–22 destan yüküne sahiptirler. Bölgesel destan göstericisi Şirvan, Borçalı ve Gökçe âşıklarının repertuarında 15–20 faiz olmakla daha çok müşahede olunur” (Kasımlı 2002, 4).

Gürcistan'da âşıklar tarafından 70 civarında halk hikâyesi anlatılmaktadır.

Gürcistan'da Azerbaycan Türkçesinde zaman zaman vücuda gelmiş, yaygınlaşmış destanları, halk-âşık hikâyelerini üç kısımda inceleyebiliriz: bir kısmı usta malı olarak bilinen, yani Anadolu, Azerbaycan üstatlarından kalmış eserlerdir; bir kısmı yerel âşıkların, halk şairlerinin kendilerinin tasnif ettikleri eserlerdir; bir kısmı ise âşıkların, şairlerin hayatında vuku bulmuş olayları yansıtan, serencam tipinde eserlerdir.

Anadolu, Azerbaycan üstatlarından kalmış, usta malı âşık anlatılarından: “Abbas ile Gülgez”, “Ahmed ile Cevahir”, “Ağ Âşık'ın Borçalı Seferi”, “Alasker'in Ağbaba Seferi”, “Alasker'in Şenlik'le Görüşü”, “Alasker'in Türkiye Seferi”, “Asli ile Kerem”, “Âşık Garip”, “Celalî Köroğlu”, “Dilsuz ile Hezangül”, “Gürcü Kızı Peri”, “Hasta

Kasım”, “Haydar ile Süzenber”, “Kızılvenkli Alı'nın Türkiye Seferi”, “Kirman Şah”, “Koroğlu kolları”, “Kul Mahmud”, “Kurbani”, “Mir Kasım ile Gürcü Kızı”, “Sam Mirza”, “Şah İsmail'in Ata Mülkü”, “Şehriyar”, “Tahir ile Zühre”, “Valeh ile Zernigâr” vd (Âşık Şenlik 1960) (Üstat Âşıklar 1983) (Hekimov 1986) (İdrisi 1994) (Karaçöp 1995) (Kerimli 2005) (Koroğlu Paris 2005) (Âşık Şenlik 2006) (Durbilmez 2006, 345–349) (Kızılvenkli 2006) (Mehemmed 2006) (Kosalı 2009) (Karayazılı 2010) (Azerbaycan Folkloru 2012) (Boşçalı N 2013) (Saraçlı H 2016).

Gürcistanlı âşıkların, saz şairlerinin tasnif ettikleri, lokal olarak, yani burada ortaya çıkmış ve daha çok burada yayılıp bilinen âşık anlatılarından bazıları şunlardır:

Güller Peri'den “İsmail ile Kızıyeter”

Mirza Velizade'den “Kaçak Koroğlu”

Şenlik Baba'dan “Ahmed ile Güzel”, “Cihan Şah”, “Latif Şah ile Telli Mihriban”, “Mehemmed ile Gültane”, “Selman Bey ile Turnatel Hanım”, “Sövdakâr Şah ile Gülenaz Sultan”

Ağacan'dan “Cihangir ile Meleksima”

Miskin Nebi'den “Alihan”, “Dilgam”, “Lom İsmail”, “Mehdi Bey”, “Nalsatan”, “Necef”, “Nalsatan”

Sadık Sultanov'dan “Garip”

Tehleli Nevruz'dan “Sam Şehzade”, “Zergam Şah”

Hüseyin Saraçlı'dan “Garip ile Şahsenem”, “Gürcü Kızı ile Burçalı Kerim”, “Koroğlu'nun Derbend Seferi”, “Zernişan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi”

Han Kemandar'dan “Mesum ile Dilefruz”

Gökçe'den “Şehri ile Mehri”

Mehemmed Sadaklı'dan “Duman Han”, “Ferman ile Neriman”, “Mihrali Bey”

Alhan Karayazılı'dan “Arap Kızı”, “Canpolat ile Fatma”, “Gövher”, “İbrahim ile Fatime”, “Kul Ahmed”, “Yetim oğlu Mehmed”, “Yunan Pehlivanı İsfendiyar”

Aslan Kosalı'dan “Akçakuzu”, “Alihan ile Peri”, “Aslanşah ile İbrahim”, “Garip ile Şahsenem”, “Nevruz ile Gandap”, “Perizad Hanım'ın Çenlibel'e gelmesi”, “Seyyad ile Saadet”

Âşık Sona ve Saadet Buta'dan “Piri ile Hürü”

Zahid Elempaşalı'dan “Kaçak İsahan”, “Kaçak Mahmud”

Zeyin Topa Beridze'den “Celal ile Seyyad Selvinaz”

Mose Narini'den “Selim Bey”

(Âşık Şenlik 1960, 55–60) (Üstat Âşıklar 1983) (Hekimov 1986) (İdrisi 1994) (Karaçöp 1995, 267–268) (Kerimli 2005, 17–51) (Âşık Şenlik 2006) (Sadaklı 2007, 80–104) (Borçalı Folkloru 2009) (Kosalı 2009) (Karayazılı 2010, 169–238) (Azerbaycan Folkloru 2012, 18–68) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/2) (Borçalı N 2013) (Saraçlı H 2016, 75–294) (Kamaloğlu 2018)

Bölge âşıklarının yaşamlarını yansıtan anlatılar ise: “Ağacan ile Güllüzar”, “Ağacan ile Şair Ahmed”, “Ağacan Karaçöp'te”, “Ağacan'ın Erzurum Seferi”, “Ağacan'ın Kırmızı Divanisi”, “Alekbere ile Şeyirdi Kara”, “Alhan Karayazılı ile Karaçöplü Musa”, “Cüyür Avı”, “Fahralı Şair Nebi ile Hayli”, “Hasta Hasan ile Karanî”, “Hasta Hasan'ın Taşlıkullar Seferi”, “Hüseyin Saraçlı'nın Nahçıvan Seferi”, “Hüseyin Saraçlı'nın Yayla Seferi”, “İsmail ile Kızıyeter”, “Kasımlı Samed Bey”, “Mehammed Sadaklı'nın Kars Seferi”, “Muhakker ile Ayyar”, “Şenlik Kamerli'de”, “Şenlik'in Borçalı Seferi”, “Yetim Musa'nın Azafli Mikail'le Görüşü”, “Yetim Musa'nın Nikâh Ahvalatı” vd (Âşık Şenlik 1960) (Üstat Âşıklar 1983) (Hekimov 1986) (İdrisi 1994) (Karaçöp 1995) (Kerimli 2005) (Âşık Şenlik 2006) (Sadaklı 2007) (Borçalı Folkloru 2009) (Kosalı 2009) (Karayazılı 2010) (Azerbaycan Folkloru 2012) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1/2) (Borçalı N 2013) (Saraçlı H 2016).

“Gürcü Kızı ile Burçalı Kerim”

Âşık Hüseyin Saraçlı tarafından tasnif edilmiştir (Saraçlı H 1992, 74–93) (Saraçlı H 2016, 210–228).

Hüseyin Kurban oğlu Hesenov (1916–1987) Saraçlı köyünde yaşamıştır. Gürcistan'ın emektar kültür işçisi unvanını taşımıştır. Bölgenin köylerinde düğünler yönetmiştir. Borçalı Dubeyti, Gurbeti Kerem vd gibi saz makamlarının bestecisidir. Şiirleri, hikâyeleri vardır.

Ünlü şair Bahtiyar Vahabzade şunları ifade eder: “Hüseyin Saraçlı'nın söylediği destanları dinlemişim. Özellikle Âşık Alasker'in Gence yolculuğunu üstat öyle imgeli konuşur ki, durum tiyatro teması gibi gözümüzün önünde canlanıyor. Sanki güzel bir operaya bakıyorsun. Bu operanın rejisörü de kendisidir, orkestra şefi de, icracısı da, eşlik edeni de. Aynı zamanda hem libretto müellifidir, hem de besteci”. Şair

Zelimhan Yakup “Hüseyin Saraçlı Destanı” poemasını yazmıştır (Saraçlı H 1992) (Saraçlı H 2016).

Türkiye serdarı Mehmet Paşa'nın sarayından şah Tamar'ın kızı Roza Hanım'ı Burçalı oğlu Kerim'in esirlikten kurtarması anlatılır. Roza Hanım, Alvız dağlarında avlanırken Dağıstanlılara esir düşür. Dağıstan hanı Roza'yı Osmanlı paşasına satar. Gürcü şahı, kızını kurtarmak için kaçak-kabadayı Kerim Burçalıoğlu'ndan yardım ister. Kuşçu hanından babasının öcünü almak için kaçaklık-firarilik yolunu seçmiş, diyarda kendi mertliğiyle ün bulmuş Burçalı / Borçalılı Kerim, “ben Türk'e muhannet olamam” diyerek, Alvız dağlarından sekiz yüz atı armağan götürerek, Zurzuna'da oturan sınır bölge yöneticisi Mehmet Paşa'nın makamına uğrar. Paşanın cariyesinin aracılığıyla Roza ile irtibat kurar. Roza Hanım'a paşa elbisesi giydirip sınırı geçerler. Kız, Kerim'i sevdiğini itiraf eder. Roza Hanım'ı, Burçalı oğlu Kerim'e gelin götürürler.

Vurgulandığı gibi, “Azerbaycanlı gençlerle Gürcü gençler arasındaki sevgiyi, aşkı konu edinmiş destanlar çoktur” (Tehmasip 1972, 305).

Karapapak delikanlılarıyla Gürcü güzellerinin aşk hikâyelerinden birisi olarak bu yapıt da ilgi çekicidir.

Hikâyenin başkişisi Borçalıoğlu Kerim, yenilmez, mert bir yiğittir ve güzel sesli bir âşıktır. O, yeri geldiğinde kılıçla meydana atılır, yeri geldiğinde telli kopuzu dillendirir.

Roza Hanım başından geçenleri şöyle ezgiye döker:

Ben Roza'yım, esir düşüp tutuldum,
Kolu bağlı at döşüne katıldım,
Dağıstan'dan Alosman'a satıldım,
Yana yana ben gurbete giderim.

(Saraçlı H 1992, 79)

Kerim, Borçalı'dan Osmanlı toprağına girmeden önce şunları söyler:

Başına döndüğüm mihriban ana,
Hüküm budur, Alosman'a gidim ben.
Yiğit çergesinde düşmüşüm sana,
Hüküm budur, Alosman'a gidim ben.
Kaç senedir mert dayanıp durmuşum,
Hanı, beyi, hayli ordu kırmışım,
Şah dedi ki, ben azatlık vermişim,
Hüküm budur, Alosman'a gidim ben.

Yüce dağda çovgun olur, kar olur,
Keza tutsa işim ahu zar olur,
Ben Kerim'im, ana, töhmet, ar olur,
Söz vermişim, Alosman'a gidim ben¹⁹⁶.

(Saraçlı H 1992, 82)

Kerim, Mehmet Paşa ile görüşünde Türkleri liyakatli, merdane millet olarak över:

Adam var ki, meydanında yok olur,
Adam var ki, sözü müjgân, ok olur,
Siz Türklerde insaf, mürvet çok olur,
Kabul etsen ben yanında kalırım¹⁹⁷.

(Saraçlı H 1992, 85)

Kerim, Roza Hanım'ı kurtarıp memlekete dönüş sırasında şöyle söyler:

Ağa'mı çağırıp düşmüşüm yola,
Boşşalı iline gideceğim ben.
Koymam anam tekçe göz diksin yola,
Boşşalı iline gideceğim ben.¹⁹⁸

(Saraçlı H 1992, 90)

Kerim, Roza Hanım ile Pervane gölüne ulaşır, Başgeçit'e gelir ve bir ihtiyara şöyle seslenir: “Şükür, geldik Boşşalı'nın iline” (Saraçlı H 1992, 92). Hikâyede Gürcülerle Borçalı Türklerinin içtenlikle bir çatı altında olmaları, zor durumlarda birbirlerine destekte bulunmaları vurgulanır.

“İsmail ile Kızıyeter” / “Kars Tarafa Bakıp Ağlarım”

19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında Fahrâlı köyünde yaşamış kadın şair Güller Peri'nin (1799–1922) şiirleri zemininde bir hikâyedir.

İlk kez 1983 yılında halkbilimci Elhan Memmedli, Fahrâlı köyünde öğretmen, şair İsmail Hüseyinoğlu'dan dinleyip yazıya aktararak, yayınlamıştır (Memmedli E 1984, 87–91) (Azerbaycan Kadın Şairleri

¹⁹⁶ başına döndüğüm – kurban olduğum; mihriban – sevecen; gidim – gideyim; çerge – saf, sıra; çovgun – tipi; ahu zar – ah figan

¹⁹⁷ müjgân – kirpik; mürvet – mürüvvet

¹⁹⁸ Ağa – (burada) Allah anlamında; Boşşalı – Borçalı (ağızda); koymam – müsaade etmem; tekçe – yalnızca; gusseli – gamlı; kala – kalsın

2005, 30) (Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006, 13) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/2, 126–140).

Hındı Memmed de dâhil Gürcistanlı ozanların söz-ifa repertuarında etkin yer tutmuştur.

Konu, Gürcistan ile Osmanlı arasındaki hasretin, intizarın, baba ocağı Borçalı ile gurbet Kars arasındaki özlemin coşkulu sahnesi olarak etkilidir. Borçalı ile yüce Osmanlı arasında gönül bağları, Borçalı'dan Osmanlı topraklarına göçler anlatılmaktadır.

Üstatnameler akabinde hikâye şöyle başlar: “Size nereden, kimden söyleyelim, öten zamanlar Borçalı sancağının Fahralı şenliğinde yaşayan Oruç oğlu İsmail'den. İsmail kimiydi, o zamanlar onun başına neler gelmişti? Oruç oğlu İsmail, Fahralı şenliğinde benim benim söyleyen gençlerdendi. Kendisi Güller neslinden olduğuna göre İsmail Güller derdiler. İsmail Güller çok hafızalı birisiydi. Kız kardeşi Peri de söz demekte ağabeyinden geri kalmazdı. Ona da Güller Peri derlerdi. Bu kardeşlerin sesi, sedası Borçalı kazasının her yerine yayılmıştı” (Memmedli E 1984, 88) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/2, 127).

Öykülü türkölü bu örnek sadece aşk anlatısı olmakla kalmaz, ayrıca memleket özlemini ve ne pahasına olursa olsun insanın vatanından, annesinden, babasından ayrı kalmaması gerektiğini dile getirir.

Oruç oğlu İsmail büyüdüğünde, çocukluk arkadaşı olan aynı mahalleden Kızıyeter'e sevdalanır. Ama İsmail'in ne derdini dinleyen ne de anlayan olur. İsmail'in aşkını duyan kimileri arayı bozarlar. Bunun üzerine Kızıyeter'in babası, kızı başkasına nişanlamaya karar verir. Epey zaman geçtikten sonra bir de haber gelir ki, Kızıyeter'in düğün hazırlığı başlamıştır. Bunu duyan İsmail'in gözüne uyku girmez ve sonunda komşusu aracılığıyla Kızıyeter'e isteğini iletir. Olumlu cevap gelince İsmail, akşam Karabulak köyüne gider. Epey bekler ve Kızıyeter gelmez. Aracı haber getirir, Kızıyeter'in babasının meseleden haberdar olduğunu, kızı bırakmadığını söyler. Kızıyeter tekrar haber gönderir, bu akşam ne olursa olsun geleceğim der. Kızıyeter sözleştikleri gibi Karabulak'a gelir, İsmail ile sözleşirler ve Türkiye'ye kaçmaya karar verirler. Düğün günü gelin kaybolur, kargaşa başlar, dedikodu yayılır. İsmail de ortalıkta görünmeyince birlikte kaçtıkları anlaşılır. Polisler İsmail'in babasını hapisaneye atarlar. İsmail'in annesiyle kız kardeşi gece gündüz hüznle ağlarlar. İsmail ile Kızıyeter Türkiye'ye varırlar. İsmail, atları pazarda

satar ve yiyecek bir şeyler alır. Yaşlı bir adamın evinde barınırlar. İsmail kendine iş bulur. Evine sığındıkları ihtiyar adamın şahitliğiyle kadı, İsmail ile Kızıyeter'in nikâhını kılar. İki sevgilinin huzurlu yaşamı başlar. Aradan bir yıl geçtikten sonra Türkiye'den Gürcistan'a giden bir kumaş tüccarı İsmail'in yerini ihbar eder. Bunu öğrenen kaza reisi, iki kişiyi Türkiye'ye gönderir. Kaza reisinin adamları Kars'a gelirler, Kars valisinin makamına uğrarlar ve durumu anlatırlar. Kars valisi Şerif Bey, İsmail'in saz çalıp okumasından etkilenerek ve Kızıyeter'in hamile olduğunu duyunca garipleri memleketlerine göndermekten alıkoyar. Gürcistan'dan Güller Peri, kardeşine mektup yazar, memleket dağlarından kopardığı çiçeklerden mektuba ekler. Mektup İsmail'e ulaşır ve açıp okudukça memleketin güzel kokuları onu mest eder. İsmail, Kızıyeter'e hemen vatana gidelim der. Yolculuğa hazırlanırlar. Fahralı köyüne gelirler. Evlerine girince annesi ve bacısı sevinirler. Bunların geldiğini hemen kızın nişanlısına, sonra da Borçalı kaza reisine haber ederler. İsmail tutuklanır. Güller Peri, kardeşinin affedilmesi için reise duygulu bir mektup sunar, zaten vatandan uzak kaldı diyerek onu aşkından ayırmaması için istekte bulunur. Mahkeme günü Güller Peri şiiri okur. Sonunda İsmail'i affederler (Memmedli E 1984, 87–91) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/2, 126–140).

Hikâyenin olay örgüsünden de anlaşıldığı üzere, Borçalı–Kars arasındaki gönül birliğinin, göç hareketinin bir yansıması olarak bize armağandır. Tarih verilerine göre, Gürcistan'dan Karapapak Türklerinin bir kısmı, bugünkü Türkiye topraklarına göç hareketlerine maruz kalmıştır. Osmanlı–Rus, Osmanlı–Safili çatışmalarında Borçalılılar darbelere maruz kalınca Karapapak kaçhakaç göçleri olmuştur. Gürcistan'dan yüce Osmanlı topraklarına göçler, sürgünler 20. yüzyılın 20'li yıllarına değin devam etmiştir.

Gürcistan'dan göçlerin temel sebebi Kafkasya'da yaşanmış savaşlardır. Muharebelerin merkezinde bulunmuş yiğit Karapapaklar, vefakâr Türk boylarından olduklarını cephelerde ispat etmişlerdir. Karapapakların bir kısmı Başgeçit, Ercivan dağlarını aşıp o yüze, yani Osmanlı'ya geçmişlerdir. Göçler, gerek Gürcistan'da kalan gerekse yeni yurda yerleşen akrabalar arasında manilerin, ezgi nağmelerin süslenmesine yol açmıştır (Memmedli Ş 2009) (<http://www.borchali.net>).

Eserdeki şiirler yüksek duyarlıktadır.

İsmail, Osmanlı topraklarına ilk gelişini şöyle dile getirir:

İsmail Güller'im, Türk'e düşmüşüm,
Yad ilde bir garip mülke düşmüşüm,
Kar kalın oluptur, kürke düşmüşüm,
Dayanırım dona, kışa, sevgilim.¹⁹⁹

(Memmedli E 1984, 89)

Hikâye kahramanı, özyurt kıvancını da şöyle aktarır:

Borçalı'dan gelmişim ki baş alım,
Basılmayım, meydan açım, ucalım.
Taç vermeyim, gerek senden taç alım,
Ecrini burada bulup gidersin.²⁰⁰

(Memmedli E 1984, 90)

Yine İsmail, Kars valisi Şerif Paşa'ya şöyle ricada bulunur:

Rusya'dan gelmişim öz Türk ilime,
Türk ajanı beni verdi ölüme,
Dileğim var, budur geldi dilime,
Aman beyim, beni geri yollama.

(Memmedli E 1984, 90)

Bacısı Peri, Gürcistan'dan Kars'a gönderdiği mektupta yürek acısını şöyle dile getirir:

Kars'a taraf bakıp bakıp ağlarım,
Vurulup göğsüme yaralar, kardaş!
Sinem üstün çalın çapraz dağlarım,
Dolanır gönlümde haralar, kardaş!

Aşkın badesini yaman içmişsin,
Gürcistan'dan Türk iline göçmüşsün,
Dosttan, akrabadan niye geçmişsin,
Divan işe bakıp aralar, kardaş.²⁰¹

(Memmedli E 1984, 91)

Güller Peri'nin Kars kaza reisine abisinin affedilmesi için müracaatta bulunuşu şöyledir:

Peri'yim, gelmişim size minnete,
Amandır, kardaşı salma zillete,

¹⁹⁹ Türk'e – Türk yurduna; oluptur – olmuştur; dayanırım – katlanıyorum

²⁰⁰ baş – zorlu haraç; basılmayım – yenilmeyim; ucalım – yücelim; ecirini – bedelini

²⁰¹ haralar – nereler

Çekip cezasını, düşüp gurbete,
Yeşilbaş sunayı gölden ayırma.
(Memmedli E 1984, 93)

Hikâye kahramanı, yurttan murada erişir, rahat ömür sürmeye başlar.

Bu halk hikâyesinde intizarın şiirsel ahengi ve görsel tablosu etkili şekilde karşımıza çıkar.

Peri, sıra dağların aradan çekilmesini, Gürcistan'dan Kars'ın görünmesini diler. Abisinin timsalinde Gürcistan'dan belirli nedenlerle Kars, Sulduz taraflara geçmiş binlerce yurttaşının gurbetçilik talihini nazma dökmüş, yurt özlemini ifade etmiştir.

“Mihrali Bey” / “Karapapak Kartalı”

Gürcistan'da Türkçe söylenen ve yazılan zengin âşıklık geleneklerinin önemli ürünleri arasında öncelikli olarak önemsenen yapıtlardan biri de “Mihrali Bey” veya “Karapapak Kartalı” adlı koçaklamalı, nazımlı nesirli halk hikâyesidir.

Bu âşık hikâyesi, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Gürcistan'da ve Osmanlı coğrafyasında şecaatler göstermiş, Karapapak kartalı, yularsız aslan sıfatlarıyla bilinen Mihrali Bey hakkındadır.

Memillili Abdullah oğlu Mihrali (1836–1905) Tiflis vilayeti Darvaz köyü doğumludur. Gençliğinde Gürcistan'da kaçak, yani firari, kabadayı destesine önderlik etmiş, Türk Türk'e silah kaldırmaz haykırarak Ruslara tabi olmamış, savaşçı arkadaşları eşliğinde Osmanlı'ya yardıma koşmuş birisidir. Önce Kars'ta, sonra Sivas'ın Ulaş bucağı Acıyurt köyünde yaşamıştır. Karapapaklardan ibaret Hamidiye alayı kurarak, binbaşı rütbesiyle kumandanlık yapmıştır. Yemen'e gönderilmiş, Aralık 1905'te vefat etmiştir.

93 Harbi denilen 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşında gösterdiği yiğitlikleriyle, Ahmed Muhtar Paşa'nın silah arkadaşı olmasıyla bilinir. Kahramana Osmanlı sultanı II. Abdülhamid, Mihrali Bey'e Mecidiye Nişanı sunarak, kendisini “benim yularsız aslanım” diye nitelendirmiştir (Çakaloğlu 2011).

Türkiye'de Mihrali Bey hakkında “Uzunhava” anonim halk türküsü, âşıklardan Çıldırılı Şenlik Baba'nın, Çıldırılı Bayram Denizoğlu'nun, Çıldırılı Mehdi Beyaz'ın, Deliktaşlı Ruhsatı'nın, Karşılı Bahri Efendi'nin, Kars Susuzlu Sadık'ın, Tokatlı Püryanî'nin, İsmetî'nin, Sefil Selimî'nin,

Zaralı Turan Akça'nın koçaklama şiirleri, ayrıca günümüz yazarlarından Sönmez Beşir'in "İndimola Mihrali Bey Yemen'e" romanı ve diğer yapıtlar yaygın olarak bilinenlerdendir (Kaya 1984, 81–96) (Sönmez 2006) (Çakaloğlu 2011, 225–252) (Türkay 2011) (Kaya 2016, 9–14).

“Uzunhava”dan:

Ben gidiyom, Rüştü Bey'im ağlama,
Köz koyup da ciğerimi dağlama,
Alay gitti beni burada eğleme,
Yemen'e de benim ağam, Yemen'e,
Erdimola Mihrali Bey Yemen'e,
Kurdumola çadırları çimene.

(Kaya 1984, 93) (Hacılar 2001, 22) (Sönmez 2006, 199) (Çakaloğlu 2011, 227)

Âşık Sadık'ın “Mihrali Bey Destanı”ndan:

İkinci Köroğlu destanı kaldı,
Söylenir dillerde merdi Mihrali.

(Kaya 1984, 89) (Sönmez 2006, 200) (Çakaloğlu 2011, 235)

Seymî'nin “Mihrali Bey Destanı”ndan:

Tiflis Darvas köyü Türk boylarından
Yerli Mihrali Bey kahraman bir can,
Karapapak adlı halk soylarından
Ferli Mihrali Bey kahraman bir can.

(Sönmez 2006, 219, 231) (Çakaloğlu 2011, 244, 252)

“Mihrali Bey” veya “Karapapak Kartalı” destanının (Sadaklı 2010, 17–32) (Azerbaycan Folkloru 2011, 286–329) tasnifçisi Borçalı ozan ekolünün saygın temsilcisi Mehmed Sadaklı (1930–2016) Marneuli ilçesi Mollaoğlu köyünde yaşamıştır. Hındı Memmed'e çıraklık yapmıştır. Şiirleri, hikâyeleri vardır. Kitapları neşredilmiş, hakkında belgesel film çekilmiştir (Sadaklı 2007).

Sadaklı, “Mihrali Bey” destanını tasnif ederken Doğan Kaya'nın, Beşir Sönmez'in, Valeh Hacılar'ın kitaplarından, makalelerinden, bizzat önerilerinden (Kaya 1984, 81–96) (Sönmez 2006) (Hacılar 2001) (http://dogankaya.com/fotograf/mihrali_bey11.pdf) esinlenmiştir.

Destanın metnini Mehmed Sadaklı'dan ilk kez Mürsel Hekimli yazıya aktarmıştır (Valehoğlu 2005, 195–239).

Yiğit Mihrali Bey'in kendisini Türkiye'de güvende hissetmesi ve bu topraklar uğruna savaşması, ailesinin başından geçenler, Osmanlı sultanı Abdülhamit'in ona kahraman demesi, Türk toprağı için kahramanca şehit oluşu anlatılmaktadır.

Eserde geçen olay örgüsü Mihrali Bey'in yaşamöyküsüdür (Kaya 1984, 81–96; http://dogankaya.com/fotograf/mihrali_bey11.pdf):

Rusya'da fazla kalamayacağını anlayan Mihrali, Osmanlı topraklarına geçerek Çıldır'a gelir. Bu sırada 93 Harbi patlak verir. Mihrali Bey, 120 kişilik atlı birliğiyle Ruslara bölgede hareket hakkı tanımaz. Kars kumandanı Hüseyin Hami Paşa'ya gizlice ihbar göndererek, Osmanlı safında mücadele vermeye kararlı olduğunu bildirir. Mihrali'nin bu önerisi memnunlukla karşılanır. Mihrali Bey, güvendiği adamları yanına alarak, sınırdan içeri dalar. Yüz elli kadar at ile ahırlardan binin üstünde koyun çıkarıp çemberi yararak Anadolu ordusu başkumandanı Muhtar Paşa'ya getirir. Kendisine binbaşılık rütbesi verilir. Muhtar Paşa, Mihrali Bey'i kutlar ve ödüllendirir. Mihrali Bey'in de katkılarıyla Kars, kuşatmadan kurtulur.

Paşa, Mihrali'yi geri çekilen Rus ordusunun üstüne gönderir. Mihrali, Göle bucağının Demirkapı köyünde bir alay düşman süvarisini kaçıır. Karşısına başka bir alay çıkar. Zekâsı sayesinde bunları da alt eder.

Paşanın güvenini kazanan Mihrali, bu sefer Gümrü–Tiflis yolu üzerinde Akbulak'taki ve Parmaksız Köprü'deki askeri mevkilere ait telgraf tellerini kesmekle görevlendirilir. Mihrali, 130 kadar süvarisiyle sekiz gün zarfında erzak yollarını vurur, telgraf tellerini keser, düşmanı kımıldayamaz bir hale getirir. Düşmanın yetmişe yakın can kaybının yanında, kendisi dört şehit ve sekiz yaralı ile döner.

Mihrali, daha sonra Erzurum savunmasına katılır. Aziziye baskınının ardınca düşman, dört alayla Erzurum'u batıdan çevirmek ister. Mihrali, bu cenkte ağır yara alır. Muhtar Paşa İstanbul'a çağırılır.

Mihrali kfilesiyle Sivas'a doğru yol alır. Ulaş bucağına bağlı bugünkü Acıyurt köyü toprağına gelir. Sivas'ta 40. Hamidiye Süvari Alayı'nı kurar. Bu sırada Yemen'de Arapların Osmanlı'ya karşı isyanı baş gösterir. Vali Reşid Paşa: “Bu isyanı bastırma, yalnızca Mihrali bastırır” diye Osmanlı sultanı Abdülhamit'e haber gönderir. Sultanın fermanıyla Mihrali Bey, silah arkadaşlarıyla yola çıkar, Yemen'e varır. Fakat Yemen'in aşırı sıcaklığına dayanamaz, hastalanır ve orada vefat eder.

Eserde geçen gerçek karakterler kadrosu:

Mihrali Bey ve aile üyeleri,
Mihrali Bey'in Borçalılı silah arkadaşları,
Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz,
Osmanlı padişahı Sultan II. Abdülhamid,
Kafkas cephesi komutanı Ahmed Muhtar Paşa,
Çıldırli Âşık Şenlik Baba,
Karşlı halk ozanı Âşık Sadık,
Sivaslı halk ozanı Âşık Mehmet Ruhsetî,
Sivaslı halk ozanı Âşık Püryanî vd.

Koçaklamalı destan şöyle başlar: “İşte, size nereden, kimden haber vereyim, haberi size gökte kartalı gözünden vuran, düşmanın anasını ağlatan, gâvurlara ağzında sofraya açıp meclis kuran Borçalı Karapapaklarının kabir kazan, Alosman'da, Kafkas'ta nam salan, paşalarla, sultanlarla Anadolu aslan yavrusu Darvazlı Mihrali Bey'den söyleyelim” (Valehoğlu 2005, 195).

Osmanlı topraklarına geliş sahnesi ise: “Mihrali gördü ki, arkadaşları namert çıktılar. Ona göre Borçalı'da kalmayıp geçti Alosman'a, Çıldır mahalında Karapapak dostlarının yanında kendine barınak buldu. Bunu bilen ve Mihrali'nin cesaretinden korkan Rusya hükümeti yüce Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz'e mektup yazıp, Mihrali'nin Ruslara iadesini istedi” (Valehoğlu 2005, 203) denilerek verilir.

Mihrali'nin Çıldırli Âşık Şenlik ile görüşü sahnesi şöyle anlatılır: “Mihrali'nin göç kfilesi gelip yetiştirdi Çıldır mahalına, üstatlar üstadı Şenlik'in köyü Suhara'ya. Bunları gören Âşık Şenlik hemen karşılıklarına çıkıverdi, evine davet etti. Üstat şöyle der: Suhara'da Âşık Şenlik Karapapak kahramanı Mihrali'nin onuruna öyle bir ziyafet düzeltti ki, halen şimdiye kadar Alosman'da böyle ziyafeti rüzgârın gözü görmemişti” (Valehoğlu 2005, 214).

Mihrali'nin Osmanlı Sultanı ile görüşü şöyle anlatılıyor:

“Sultan sarayı Dolmabahçe sarayında Sultan II. Abdülhamid, Mihrali Bey'i çok hürmet-izzetle ağırladı. Bastı onu bağrına.

Mihrali orta boy adam idi. Odur ki, Sultan dedi:

– Ey Mihrali! Ey Borçalı Karapapak kartalı! Öyle bilirdim, senin boyun ettiğin kahramanlıklar kadar yüksektir. Gözlerime inanmıyorum,

oğlum, nasıl oldu ki, bu boy pos ile bu kadar şan şerefi Alosman'da kazandın?

Mihrali arif adam idi. Söz altında kalan değildi.

Dedi: – Sultanım! Sineme birkaç hane söz geldi, izin verseniz söylerdim.

Aldı görelim Mihrali halini anlatarak ne dedi, tarafından biz söyleyelim:

Boyum kısadırsa, kolum uzundur,
Kılıcım her zaman kesir, efendim.
Düşmanın üstüne yürüyen zaman,
İnan, yaprak gibi esir, efendim.”

(Valehoğlu 2005, 220–221)

Kahramanın Sivas'a yerleşmesi şöyle anlatılır: “Muharebe sona erince Sultan, Mihrali'ye ısmarladı ki, kendi Karapapaklarıyla Alosman'ın neresinde istersen, orada yerleşebilirsin. Mihrali yurt kurmak için seçti âşıklar meskeni Sivas vilayetini. Çünkü burası havasına, suyuna göre doğduğu, boya başa erdiği yere benziyordu” (Valehoğlu 2005, 222).

İlgili diğer parçalar da şöyledir:

“Reşid Paşa, olayın üzerine fazladan koyup ilettili şevketli Sultan Abdülhamid Paşa'ya. Reşid Paşa'nın öfkesini gören Abdülhamid dedi:

– Paşa, bilirsin, Mihrali Bey Alosman'ın yenilmez kahramanıdır. O, Alosman'da en saygın Karapapak'tır. Bizim memleketin Karapapakları, Sivas vilayetinde, Doğu Anadolu'da yaşayan Müslümanlar onu çok severler. Hatta ben de. Mihrali benim azat aslanımdır. Meğer bir yiğidi bana çok mu görürsün?” (Valehoğlu 2005, 228).

“Üstat böyle söyler, Mihrali Bey Alosman'da onun şanına mübarek sözlerden vecde geliyor. Sivas'ta Alosman'a layık şanlı süvari ordusu düzenler. Bu orduya Karapapak Hamidiye Alayı derlerdi. Her hangi bir vilayette devlete karşı isyan kalkardıysa, hemen onu yatırmak için Mihrali Bey'in bu alayını yollarlardı” (Valehoğlu 2005, 229).

Mihrali Bey, Ahmet Muhtar Paşa'ya yüreğindeki sözleri şöyle açıklar:

Canımız bir, kanımız bir bilip ben,
Ol sebepten size geldim, efendim.
Rus'u, Ermeni'yi kabul kılmadım,
Sizi bize arka bildim, efendim.

(Valehoğlu 2005, 216)

Mihrali, vecde gelmiş bir hal ile arkadaşlarına dönerek şunları söyler:

Görmemişler Mihrali'nin tadını,
Çektiririm cehennem odunu,
Gâvurlar duysunlar Türk'ün adını,
Şad olsun Osmanlı, derdi kalmasın.

(Valehoğlu 2005, 218)

Sultan II. Abdülhamid ile görüştüğünde diyecektir:

Mihrali'yim Hak yoluna kalandım,
Türk oğluyum, Türk adına dolandım,
Her zaman düşmanı bigâne sandım,
Çoklarını ettim esir, efendim!

(Valehoğlu 2005, 221)

Duvakkapatma muhammesinde destan musannifi şöyle söyler:

Öz mahalı Borçalı'dır,
Darvaz'dır mekânı deyim.
Asıl adı Mihrali'dir,
Lakabı bey, hanı deyim.
Dört bir yana seda saldı,
Bir yan Alosman'ı deyim!

(Valehoğlu 2005, 239)

Destanda Mihrali Bey, Kafkasya'da, yüce Alosman'da mertliğiyle ad-san kazanıp, saygın paşalarla oturup duran, sofraya açıp meclisler kuran Borçalılı aslan yavrusu, Karapapak kartalı diye bilinir. Ünlü kahramanın savaş meydanlarındaki cesur yiğitlikleri şairlerin, âşıkların coşkulu koçaklamaları, koşmaları, giraylıları, muhammesleri ile övülür.

Doğan Kaya, kendisinin yayınlattığı Çıldırli Âşık Bayram Denizoglu'nun “Mihrali Bey” hikâyesini, Borçalı Mehemmed Sadaklı'nın destanının “eş metni” olarak değerlendirmektedir (Kaya 2016, 9; http://dogankaya.com/fotograf/asik_bayram_denizoglu_mihrali_bey_hikâyes_i.pdf). Adı geçen hikâyede Gürcistan ile ilgili kısımlar da vardır.

Destanda Mihrali Bey'in dilinden:

Tiflis Borçalı'dan Darvaz köyünden
Geldik Osmanlı'ya vatan eyledik.
Sivas Ulaş bucağına bağlıyız,
Acıyurt köyünü mekân eyledik.

(Kaya 2016)

Mihrali Bey'in dilinden vasiyetnameden:

Yavrularım, size nasihat edem,
Dünyada yaşanmaz vatansız, oğul.
Ver canını, ama verme yurdunu,
Şehit ol ki, olma imansız, oğul.

Vatan için neler çektim dünyada,
Bir daha bunları getirmem yâda,
Vatanım cennettir, olma beyhude,
Amandır, olmayın gümansız, oğul.

(Kaya 2016)

Halk kahramanı Mihrali Bey'e halk ozanlarının destanlar dizip övgüler söylemeleri önem arz etmektedir.

“Ağacan ile Güllüzar”

Tasnifçi: Ağacan – bölgede ünlü şair, Gürcistan Marneuli ilçesi Kaçağan köyü. Tasnif tarihi: 1910–1920'li yıllar.

Anlatıcı: Mehemed Sadaklı – üstat âşık, Gürcistan Marneuli ilçesi Sadaklı beldesi Mollaoğlu köyü. Anlatım tarihi: 2005–2008 yılları.

Kaynak kişi: Şakir Kurbanov – şair Ağacan'ın kız torunu, Gürcistan Marneuli ilçesi Kaçağan köyü.

Tasnifçi şair Ağacan, Kuşçu, Kaçağan köylerinde yaşamıştır. Sovyetlerce takip olunarak, Uçrum denilen Sibirya'ya sürgüne gönderilmiş, orada vefat etmiştir. Şiirleri zemininde “Ağacan'ın Türkiye Seferi” âşık söylencesi yayılmıştır ve Gürcistanlı ozanlarını söz repertuarlarına girmiştir (Ağacan 2006, 127–142) (Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1, 186–197).

“Ağacan ile Güllüzar” anlatısının, biri 2009 yılında “Borçalı Folkloru Antolojisi”nde, diğeri 2013 yılında Qarapapaqlar dergisinde olmak üzere iki yayını vardır (Borçalı Folkloru 2009, 36–47) (Ağacan 2013, 56–60).

Olay örgüsünü şair Ağacan'ın Ardahanlı güzel Güllüzar / Gülizar ile sevgi macerası, mektupla ve bizzat görüşüp atışmaları oluşturuyor.

Ardahanlı Güllüzar adlı eşsiz bir güzel, yeri geldiğinde şiir de yazmış birisidir. Bu kız, Şöregel vilayetinde Ağacan isimli bir şairin yaşadığını duyar. Mektup yazıp onu atışmaya davet eder. Ağacan, Güllüzar hanıma “fazla uzun sürmez, tez bir vakitte meydana gelirim” yazıp o yüze, yani Osmanlı'ya giden kervanla gönderir.

“Şöregel mahalında tanınmış âşık İsmail'in eşliğinde Ardahan'a yüz tutar. Sorup soruşturarak Güllüzar hanımın yaşadığı yeri bulur, bir çapar-ulak gönderir, görüşmek arzusunda olduğunu bildirir. Güzel Güllüzar, şairin gelişine çok sevinir”.

Ağacan ile Güllüzar'ın karşılaşması meclistikleri hayran bırakır. Güllüzar'ın murat üstünde olduğunu, başkasına nişanlı-sözlü olduğunu duyan Ağacan, hayır dua eder. Bunu gören Güllüzar'ın babası Mahmud Efendi, şair Ağacan'a hediyeler vermek ister.

“Ağacan öz payını da Güllüzar'ın ayakları altına serpip Ardahan vilayetini terk eder” (Ağacan 2013, 56–60).

Bahsedilen halk hikâyesinde Güllüzar hanım bir yerde İstanbullu, başka yerde Kandeharlı, iki yerde ise Ardahanlı olarak tanıtılır (Borçalı Folkloru 2009, 36, 37, 47) (Ağacan 2013, 57, 60).

Bizce, bu, anlatıcının mekân hafızasını bağdaştıramamasının tezahürüdür. Bunu Ağacan'ın kızı Gökçek Seyidova'nın anıları kanıtlar: “Bir gün Türkiye'nin Ardahan vilayetinden şaire Güllüzar adlı bir hanım babamı değişme meydanına davet eder. Mektubu alan Ağacan, Ardahan'a yüz tutar. Güllüzar'la atışarak onu bağlar. Eninde sonunda her ikisi birbirlerine âşık olduklarını itiraf eder” (Nebioğlu 2011, 23; <http://analoq.az/arasdirma/5098-shar-agacan-haqqnda.html>).

Demek ki, şairin hayat macerasına bağlı olan bu olay Ardahan'da vuku bulur ve Güllüzar hanım Ardahanlıdır diyebiliriz.

Hikâyedeki şiirler daha çok semai-giraylı ve koşma türlerindedir.

Güllüzar'ın Ağacan'a manzum mektubu:

Nice şairleri al eylemişim,
Girince meydana lal eylemişim,
Deryalar üstünden yol eylemişim,
Gark olmak istese, ummana gelsin.²⁰²
(Borçalı Folkloru 2009, 36)

Ağacan'ın yanıtından:

Aldım mektubunu, Güllüzar hanım,
Çok çekmez, tezlikle meydana gellem.
Sana sual verip cevap alırım,
Oduna yanmağa pervana gellem...

²⁰² al eylemişim – alt eylemişim; lal eylemişim – susturmuşum; üzünden – yüzünden

Hede korku gelme sen Ağacan'a,
 Şair semender tek odlara yana,
 Sen zenen haylağı, ben bir merdane,
 Çovguna, borana, tufana gellem.²⁰³
 (Borçalı Folkloru 2009, 36)

Ardahan mekân ismi hikâyenin nazım parçalarında daha duygusal şekilde yer alır.

Ağacan, okuduğu mektebin muallimine şöyle hitapta bulunur:

Molla baba, bir sevdaya düşmüşüm,
 Baş götürüp Ardahan'a giderim.
 Bir şamın odunun pervanesiyim,
 Alışmışım, yana yana giderim.
 Benim sevdiceğim bir boyu beste,
 Bülbül cehceh vurur, durmaz kafeste,
 Ağlarım, sızlarım ben asta asta,
 Bülbül olup o gülşene giderim.²⁰⁴
 (Borçalı Folkloru 2009, 37)

Ağacan'ın atışma öncesi kendisini tanıtmaması:

Dad eleyip Şöregel'den, a beyim,
 Kadem koyup bu diyara gelmişim.
 İşitmişim, şair meydan açıptır,
 Üz tutmuşum o pazara gelmişim...
 İster kolu bağlı saldır zindana,
 Diyecem sözümü merdi merdana,
 Ağacan'ım, bel bağlamam düşmana,
 Kısa sözüm, Güllüzar'a gelmişim.²⁰⁵
 (Borçalı Folkloru 2009, 39)

Gürcistan Türk âşık hikâyeciliğinin tipik örneği “Ağacan ile Güllüzar”da Ardahan mekânsal imgesinin kullanılışı, Borçalılılar için Ardahan da dâhil tüm Türkiye coğrafyasının ne kadar aziz olduğunun gözler önüne serilmesi açısından önem arz eder.

²⁰³ çok çekmez – fazla uzun sürmez; tezlikle – çabukça, tez bir vakitte; gellem – gelirim; od – ateş; hede – tehdit; zenen – kadın; çovgun – fırtına, tipi

²⁰⁴ şam – mum; alışmışım – ateşlenmişim; gülşen – güllük

²⁰⁵ dad ele(mek) – imdat iste(mek)

3.2. Yazılı / Telif Hikâyeler

Gürcistanlı Türklerin edebiyat gelenekleri için şiir ne kadar yaygın, geleneksel olsa da, edebî nesir, drama-tiyatro yazarlığı o kadar yeni ve sayıca mahdut türlerdir. Bölgenin edebiyat temsilcileri arasında çoğunluğu âşıklar, saz şairleri teşkil ettiği halde, yazın-kalem nasirleri, dramaturglar, eleştirmenler parmakla sayılabilecek kadar azdır.

Milli edebî faaliyetteki süreçler, bu saftan mizahlı şiirin, edebî nesrin, dramaturgünün üstünlüğü milli edebî tefekkürle ilgili olmuş, Gürcistan'da Azerbaycan edebiyat geleneklerine de belirli kıvamda sirayet etmiştir. Mirza Fethali Ahundzade, Tiflis'te şöhrete ulaşmıştır, Molla Nesreddin ceridesi buradan Doğu'ya ün salmıştır. Tiflis, Azerbaycan edebiyat geleneklerinde yenilik eğilimleri bakımından daha güçlü olmuştur. Böyle bir ortamdan Borçalı edebiyat muhiti de yararlanmıştı.

“M. F. Ahundzade, Mirza Celil, Ö. Faik, M. Şahtahtılı, F. Köçerli, M. A. Sabir, H. Cavid, N. Nerimanzade, A. Şaik ve başkaları gibi onlarca sanatçıların Borçalı ve Tiflis ile ilgileri bu muhite yeni ab-hava getirdi. Bu, öncelikle edebiyatta yansımıştır” (Saraçlı E 1992, 7).

19. yüzyılın sonlarında Tiflis şehrinde *ظياء* Ziya, *كشكول* Keşköl gazetelerinin, Ünsizade kardeşlerinin taş basmahanesinin, 20. yüzyılın ilk yirmi yılında *شرق روس* Şarkî Rus, *ملا نصرالدين* Molla Nesreddin, *كلهك* Gelecek, *مظهر* Mazhar, *آل بايراق* Al Bayrak, *گنجلر يوردو* Gençler Yurdu, *پارتان* Tartan Partan, *وطن* Vatan, *ينگی دنيا* Yengi Dünya, *شفق* Şafak dergi ve gazetelerinin, *غيرت* Gayret neşriyat-matbaasının, Tiflis Türk tiyatrosunun uğurlu faaliyetleri Tiflis–Borçalı kültür-edebiyat muhitinde yenilik eğilimlerine destek vermiştir.

Gayret matbaasının yayınları arasında Ahıskalı Ömer Faik Nemanzade'nin toplumsal siyasal içerikli kitapları, Ali Mirza Senanî Tiflisli'nin ders kitapları da vardır (Nemanzade 2006) (AEE 1907).

Mirza Fethali'nin hayatının Tiflis dönemi, Tiflis Türk edebiyat geleneklerinde temel aşama teşkil ettiği gibi, Molla Nesreddin dergisinin burada yayın hayatı da muhitin gelişiminde önemli rol oynamıştır. “Zindanda olana azatlık, karanlıkta olana, elbette, ışık lazımdır” ilkesini savunan Molla Nesreddin dergisine dünya şöhretini Tiflis kazandırmıştır.

Ahıska Türkü Ömer Faik Nemanzade'nin, Borçalı diyarının Sarvan obasında Hüseyin Minasazlı'nın Tiflis muhitinde otorite mevkileri olmuştur. Tiflis doğumlu Neriman Nerimanzade, Abdullah Şaik, Hüseyin Minasazlı, Ahıskalı Ömer Faik Nemanzade gibi belli başlı yazarlarımız Tiflis–Borçalı edebî kaynağından beslenmişlerdir.

Gürcistan Türklerinin yaşamı, Neriman Nerimanzade'nin, Abdullah Şaik'in yapıtlarında olduğu gibi, “Borçalılı Emin Ağa” belgesel hatıra anlatısında; Seyyid Musevi'nin, Ebdürrehim Hakverdi'nin, Hüseyin Minasazlı'nın hikâyelerinde; Borçalı kazası Zirek köyünde doğup büyümüş ve Borçalılı kişilerin karakterlerini oluşturmuş Gürcü yazar Miheil Cavahişvili'nin “Masum Abdullah” hikâyesinde; novellalar ustası Şio Aragvispireli'nin “Güllü” anlatısında da yankı bulmuştur.

Mirza Celil gördüklerini: “Tiflis'in Şeytanpazar'ında rast geldiğim İslam âlemi her gün ve her saat beni yazmaya mecbur ederdii” şeklinde ifade etmiştir (Memmedkuluzade 1967, 667–668). Bu ortamda zamane Molla Nesreddin ceridesini meydana çıkarana kadar Mirza Celil, Tiflis'te “Usta Zeynel” hikâyesini yazmıştır. Hikâyede yansıtılan olaylar Tiflis'te vuku bulur. Hikâyenin başkişisi yazarın Tiflis'te bizzat tanıdığı mutsuz bir Müslüman'dır. Yazar, “İran'da Hürriyet”, “Kuzu”, “Nigârancılık” hikâyelerini de Tiflis'te kaleme almıştır.

Gürcistan Türk edebiyat geleneklerini değerli nesir yapıtlarıyla zenginleştirmiş Azerbaycan yazarlarından biri Ebdürrehim Hakverdiev'dir (1870–1933). 1916 yılında Tiflis'e gelmiş, 1917 baharında Borçalı kazası komiseri, 1918 Mayıs'ından Tiflis Türk yüksek dereceli iptidai okulu müdürü görevlerini üstlenmiş, sonbaharda Gürcistan milletvekili seçilmiştir. Borçalı kazasında ve Tiflis'te yaşadığı yıllar yazarın verimli dönemi olmuştur. 1917'de Molla Nesreddin dergisindeki “Hemşeri Pasaportu”, yine aynı yıl “Kardeş Kömeği” mecmuasındaki “Süleyman Efendi” veya “Rüya” (Kardeş Kömeği 2002, 132–137), 1918'de Tiflis'te “Tartan Partan” dergisindeki “Şair” veya “Mirza Sefer” hikâyeleri (AEE 1918) Gürcistan'da vücuda gelmiştir. Dönemin karmaşıklığını eleştirmiş “Hemşeri Pasaportu” hikâyesinin olay örgüsü Tiflis ile ilgilidir. “Süleyman Efendi” hikâyesinde malını mülkünü kaybeden Acar beyinin ruh hali tasvir edilir. “Şair” hikâyesinde başkişi Borçalı kaza defterhanesi memuru Mirza Sefer helallik imgesidir.

Ömrünün çoğunu Tiflis'te geçirmiş eğitimci yazar, gazeteci Eynali Sultanov (1866–1935) hikâyelerinin çoğunu burada yazmıştır ve bu eserlerin olay örgüsü Tiflis'teki Müslümanların maişetinden alınmıştır. “Acı Maskara”da Ağa Mehdi, Erdebil'den Tiflis Şeytanpazar'ına geldiği günden itibaren şöhret kazanır ve bu şöhret onun başına belalar açar.

20. yüzyıl başları yazarı Mir Hesen Möhsünov Musevî'nin (1882–1907) “Taze Hayatın Tuluunda” adlı hikâyesinin konusu Gürcistan'daki siyasal olaylardır. Şülöyür kasabası Ermenileri, Saral köyü Müslümanlarına karşın fitneler türetirler. Genç Seyyid Aslan, kavgadan alıkoymak amacıyla olay yerine gelir. Saral'da aksakal Meşhedi Hüseyin'in evinde misafir kalır. Toplantı düzenleyerek, sorunu çözer.

Abbas Sehhet'in (1874–1918) “Bedbaht Aile” hikâyesinde olayların mekânı Tiflis'te Müslümanlar mahallesidir.

Gürcistanlı Türk edebiyat muhitinde yazılı hikâye türüne henüz 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında yaşamış Mehemed Sadık Yedigâröğlü Tiflisî'nin yaratıcılığında rastlamaktayız. Tekeli Yedigâröğulları sülalesinden olan yazar, Gürcistan şahı İkinci Erekle'nin sarayında vezirliğe kadar yükselmiştir. Şair, nasir, tarihçi, hattat olarak önümüze çıkan Mehemed Sadık'ın, Gürcistan Ulusal Yazmalar Merkezi Lokal arşivinde iki hikâyesi bulunmaktadır. Bunlardan biri “Efsaneî Kaza ve Kader”, diğeri “Gülizarî Efkâr” hikâyeleridir (GYM 1794, 1–58) (GYM 1827, 15–65) (Türkçe Yazmalar 2004, 179–180, 182–184).

Arşivdeki bir dosya Mehemed Sadık Bey'in Nestelik hattıyla siyah mürekkeple افسانه قضا و قدر “Efsaneî Kaza ve Kader” hikâyesini kapsar (GYM 1794, 1–58) (Türkçe Yazmalar 2004, 179–180). Sunuş sayfasında elyazmanın hicrî Şevval 1208 = miladî Mayıs 1794'te yazıldığı ve 19. yüzyıl başlarında istinsah edildiği notu düşülmüştür. Kâğıt 1821 yılı Rusya üretimidir (GYM 1794, 54) (Türkçe Yazmalar 2004, 179). Yazar, محمد صادق تفلیسی Mehemed Sadık Tiflisî şeklinde geçer (GYM 1794, 54) (Türkçe Yazmalar 2004, 180).

Yazma metninin başlangıcında 7.–8. yüzyılların İslam âlimi Hasan el-Basrî'nin ismi anılmıştır (GYM 1794, 5) (Türkçe Yazmalar 2004, 180). Demek ki, bu eser Hasan el-Basrî'nin kaza ve kadere yönelik iman fikirlerinden kaynaklıdır.

Metin şöyle manzum parçayla son bulur:

Kıl ey hali tekellümden haberdar,
Tevehhüm kıl, taarruz kılma zinhar.²⁰⁶
(Türkçe Yazmalar 2004, 180)

“Efsaneî Kaza ve Kader”, başka bir dosyada da yer alır (GYM 1794, 15–65) (Türkçe Yazmalar 2004, 182–183).

Dosyada bu eserin yanı sıra, Nestelik hattıyla گلزار افکار “Gülizarî Efkar” eseri de bulunur (GYM 1827, 66–84) (Türkçe Yazmalar 2004, 183–184). Belgenin tanıtım kısmında hicrî Şevval 1242 – miladî Nisan/Mayıs 1827 tarihinde metnin istinsahının çıkarıldığı yazılır (GYM 1827, 1). Kâğıt 1825'te Rusya'da üretilmiştir.

Yazar, “Riyazî hayal fi kalam Mehemmed Sadık Tiflisî” diye tanıtılır (GYM 1827, 74) (Türkçe Yazmalar 2004, 183). Eser: “Ahir anı benden cüda ve beni nagâhan dert, hicrana müptela ettiler” cümlesiye bitiyor (GYM 1827, 84) (Türkçe Yazmalar 2004, 184).

Modern hikâyecilik muhitte 20. yüzyıl başlarında daha sık görülür.

Bu çağlarda eğitimcilik edebiyatta bariz ifadesini bulmuş, kuvvetli edebiyat akımına dönüşmüştür. Eğitimci yazarların yaratıcılıklarında pedagojik, didaktik fikirler üstünlük kazanmış, milli aydınların önemli bir kısmı da bu yıllarda Tiflis'te toplanmıştır.

Gülnara Gocaeva'nın yazdığına göre, Mirza Mehdi'nin: “Arştan, gürşten, yerden, gökten, sudan, deryadan söylerim”, Miskin Veli'nin: “Bizde bülbül gibi okunur Kuran”, Abuzer'in: “İptida eliften dersimi aldım”, Miskinoğlu'nun: “Okuyup kanaanlar Borçalı'dadır” deyişleri bu yıllardaki Gürcistanlı Türkler arasında eğitim öğretimin düzeyi hakkında fikir yürütmeye olanak sağlar (Paşaev 2012, 12–122).

Kültür-maarif alanındaki canlanmayla ilgili olarak okullu çocuklar için edebiyat eserleri yazmanın güncellendiği bir zamanda Gürcistan'daki kalem sahipleri de bu eğilime katılmışlardır.

Bu yönde Senanî'nin, Mecruh'un, Muhakker'in eğitimsel şiirleri önem arz eder. Gürcistan'daki Türklerin edebî mirasında eğitimcilik ilkelerinin gelişiminde yerli öğretmenlerin edebî nesir eserlerinin önemli rol oynadığının altını çizmeliyiz.

²⁰⁶ tekellüm – danışma, söyleme; tevehhüm – vahime; taarruz – sataşma

Tiflis'te Aliye, Ömeriye mektepleri, Borçalı kazasında Kızılhacılı, Sarvan, Arıklı, Sadaklı, Görarkı, Tecis, Sertçala Muğanlı, Soğukbulak, Lök Candar, Bolus Kepenekçi, Kahet kazasında Karaçalı, Ahıska kazasında Azgur, Ökem, Hırtız, Adıgün, Varhan, Oşora, Siniz okulları burada kültürün, eğitimin gelişimini teşvik etmişlerdir. Halk muallimlerinin bir kısmı ders kitaplarındaki hikâyelerden esinlenmekle, bizzat kendileri okul öğrencilerinin mütalaası için küçük hikâyeler, fıkralar yazmışlar. Borçalı–Tiflis muhitinde öğretmen yazarlardan Mirza Hüseyin Hesen-zade, Mir Seyfeddin Seyidov, Ali Mirza Senanî ve diğerlerini gösterebiliriz. Öğretmen yazarlar okuldaki faaliyetlerine talim-terbiye konulu edebî eserleriyle zenginlik kazandırmışlardı.

Mirza Hüseyin Hesen-zade (1869–1948)

Mirza Hüseyin Hacı Baba oğlu Hesen-zade, Gori öğretmen seminariyası mezunudur. Ahıska'nın Azgur köyü okulunda, Tiflis gimnaziyasında, Tiflis Sadi adına Türk okulunda öğretmenlik yapmıştır. 1919 senesinde Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti parlamento üyesi seçilmiştir. Öğretmen, nasir, şair, dramaturg, daha çok تهمام الی فبا Tamam Elifba ders kitabının (AEE 1912) yazarı olarak bilinir. Ziyeddin Efendiev, Tiflis'e bağlı Azerbaycan edebiyatı konusunda bilimsel araştırmasında Tamam Elifba kitabını edebiyat eseri olarak değerlendirir (AEİ 1963, 257). Gürcistan'ın Türk okullarında istifade olunmuş (Gocaeva 2002, 22) (Paşaev 2012, 222) 38 sayfalık bu ders kitabında minyatür-fıkra metinlerinin yanı sıra, hikâyeler de vardır.

Hesen-zade'nin 1914 yılında çıkmış وچ حکایه Üç Hikâye kitabında “Tülkünün Nağlı” / Tilkinin Masalı, Rusçadan tercüme / iktibas ettiği “Bekçi Veli” ve “Çalgıcı İbrahim” hikâyeleri yer alır (AEE 1914).

Okul çağındaki çocuklar için yazılmış “Tilkinin Masalı” hikâyesinde olay örgüsünün başlangıcı şöyledir: “Tilkinin eline çoktan av geçmemişti. Açlıktan karnı dalına yapışıyordu. Tanyeri ağardığında yuvasından çıkıp, dağı-dereyi birbirine vuruyordu. Çalının dibini kokluyordu ki, görsün kuş yuvası var mı? Yumurtasını, ufacık balasını yesin. Sen deme, çalılardan birinin dibinde bir bildircin yuvası varmış. Anaç bildircin da

yumurtalarının üstünde oturmuşmuş”²⁰⁷. Ve hikâye şöyle son bulur: “Ertesi gün köylü, tilkinin derisini şehirde sattı. Puluna da özüne, evliğine çıplaklık alıp getirdi. Evliği de tilki başını yüzmüş ferelerden tatlı tatlı kavurma pişirmişti. Yediler, içtiler, dediler, danıştılar, gülüştiler. Yerlerini salıp yattılar”²⁰⁸ (AEE 1914, 1–21).

Hesenzade'nin hikâyelerinde, iktibaslarında ileri sürdüğü ideler onun matbu makalelerindeki fikirlerle örtüşür. 1920–1921 yıllarının وطن Vatan mecmuasındaki معارف “Maarif” makalesinde eğitimi, insana lütuf olan, insanı saadete erıştiren en önemli servet olarak değerlendirir: “Maarif bir güneştir ki her yerde tûlû eder, ziyalaştırdığı mahalleleri tamamıyla tenevvür eder, her zaman afak insaniyeti ışıkladır” (Paşaev 2012, 225).

Hesenzade'nin didaktik mahiyetli hikâyelerinin içeriğini doğruluk, mertlik, arkadaşlık, içtenlik gibi necip özelliklerin aşılması teşkil eder.

Neriman Nerimanzade (1870–1925)

Ünlü toplumsalcı nasir, dramaturg, gazetecidir.

Nerimanzadeler şeceresinin ulu kökündeki Neriman, 17. ve 18. yüzyıllarda Kahet valisi Nazar Ali Han'ın / I. Erekle'nin sarayında eşikağası, yani dışişleri vekili olmuştur. Torunca Neriman'ın dedesi Allahverdi Soğanlık köyünde, Tiflis'te, babası Necef ömür boyu Tiflis'te yaşamıştır (Ahmedov 1982, 5–7).

Sultan Mecid Ganizade 19. yüzyıla ait hatıratında: “O zaman asıl Tiflis Müslümanları ancak yedice familyadan ibaret imiş ki, onlardan birisi de Nerimanovlar idi” der (Ganizade 1986, 241).

Burhanî Terakki gazetesi: “Neriman Bey cenapları en asıl Tiflisli olup” yazarken, Fukara Füyuzatı gazetesi Neriman Bey'in babasını “Tiflisli Necef Nerimanov” olarak tanıtmıştır (Memmedli K 1987, 15).

Nerimanzadeler, Tiflis'te Bezekli Hamam önünde iki katlı mülkte yaşamışlardır. Allahverdi Bey, Abdullah Şaik'in babası Ahund Mustafa ile yakın dost olmuş, bir süre ahundun ailesi Allahverdi Bey'in mülkünde kalmıştır. Neriman'ın annesi Halime Hanım da Tiflisli Zamanöyü Hacı Mehemed Kasım'ın kızıdır. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Nerimanzadeler, Tiflis'in eski soylu ailelerinden birisidir.

²⁰⁷ dalına – arkasına; bala – yavru

²⁰⁸ pul – para; evlik – aile; çıplaklık – giysiler; fere – piliç; danıştılar – konuştular

Neriman Nerimanzade, Tiflis'te doğmuş, ilköğrenimini burada Aliye mektebinde almış, Gori semineriyasında okumuş, öğretmenlik faaliyetine Borçalı kazası Kızılhacılı köyü okulunda başlamış, kalem deneyimlerini Gürcistan'da gerçekleştirmiştir. Kızılhacılı köyündeki öğretmenliği döneminde yazmış olduğu “Nadanlık”²⁰⁹ komedisi Gürcistan'daki Türk edebiyat geleneklerinin ürünüdür. Bu tiyatro eserinin konusu adı geçen köyün geçiminden alınmıştır.

Gürcistan'a bağlılık Neriman Nerimanzade'nin diğer yapıtlarında da karşımıza çıkar. “Bahadır ve Suna” romanında olaylar Tiflis şehrinde, Tiflis civarındaki Mengilis, Kocor kasabalarında vuku bulur. Bahadır, Tiflisli kadim beylerden birinin oğludur. Eserin bir yerinde: “Milletimi severim, çünkü annemi severim” der. Bu romandaki faytoncu çopur Nevruz, Borçalı'dandır, onun Sarvan yiğitleri hakkındaki sohbetleri ilgi çekicidir. Hikâyelerinde Gürcistan olaylarını daha çok yansıtmıştır.

1915 yılında yazmış olduğu “Bir Köyün Sergüzeşti” veya “Emmi” hikâyesinde (Nerimanov 2004, 231–238) Kızılhacılı'dan hafızasında kalan bir olayı konu edinir.

Yazar, Kızılhacılı'yı şöyle tanımlar: Bu köy büyük, zengin bir köy idi. Her kim bu köye yeni gelmiş olsaydı, iki mahallenin birbirinden seçildiğini görürdü. Mahallenin biri dağ başında, sokakları toz, toprak, dar, balcık evleri birbirinin içinde; ikinci mahalleye gelince, sokakları enli, temiz ve evleri selika ile dikilmiştir. Bu iki mahallenin biri N. – Namülsüm ve diğeri İ. – İnemre adlarını taşır. Bu mahallelerin adları tersine okunduğunda “Müslüman” ve “Ermeni” alınır. Kızılhacılı'da Ermeniler yaşamamışlar; bölge ağzında hileli insanlara Ermeni yosunlu, yani Ermenimsi derler. Bu iki mahalle birbirine benzemediği gibi, bunların sakinleri de birbirine benzemezler. Yani her mahallenin halkı kendine has bir yolla devran sürer. Namülsüm mahallesinin insanları günlerini keyifte, eyş işrette geçerken, İnemre mahallesinin sakinleri vaktinde yerlerini eker, zamanında biçer, sık sık şehre gider, alış veriş yapar ve şehirden birçok şeyler öğrenip daima terakkide bulunurlar. İnemre mahallesi cemaatinde mektep önerisi uyanınca Namülsüm mahallesi bu fikre engel olur.

²⁰⁹ nadanlık – cahillik

Hikâyenin başkişisi Namülsüm mahallesi sakinlerinin Emmi diye hitapta buldukları saygın birisidir. Yüce boy, gerdanlı, karasakal, hoş sima Emmi'ye ona göre saygı gösterirler ki, mahallenin aç beyleri hep bundan borç alırlar. Ekseri de vaktinde borçlarını veremez ve yerleri Emmi'ye geçer. Emmi insanlara selemlerle, yani faizle de para verir. Mahalle insanlarından habersiz Emmi, lazım olan vakit halkın adından konuşur, işlerini ayarlar. Hiç kimse bu insanların neye hizmet ettiklerini, hangi aklın, hangi erdemini sahipleri olduklarını anlayamaz.

Nerimanzade, makalelerinde de yurdun sorunlarına değinmiştir.

Tiflis'teki Şeytanpazar'ı mizahlı anlatımla şöyle tanıtmıştır: “Adam öldürürlerdi, harada? Şeytanpazar'da. Cep keserlerdi, harada? Şeytanpazar'da. Filan hacının oğlu var yoğunu kumarda yenilirdi, harada? Şeytanpazar'da. Filan Sibir'e gönderilen, sonra kaçıp gelen adamı harada taparlardı? Şeytanpazar'da... Böyle bir tarihi olan pazara Şeytanpazar demeyip ne diyeceksiniz?”²¹⁰ (Nerimanov 2004, 240).

1906'da حیات Hayat gazetesinde yayınlanmış mizahında: “Güzel Borçalı'nın binlerden dem vurup tekebbürden kimseyi tanımayan, bencil, fitnekâr beylerine, ağalarına, altınlı-gümüşlü kethüdalarına” yüz tutarak, “Meğer bu ahır vakit aziz, belakeş Kafkas vatanımızda vaka olan haksız kanlı hadiseler, top, tüfek, bomba sesleri siz Borçalıyı habi gafletten uyandırmadı mı?” der (Nerimanov 2004, 294).

Makalede vatanseverliğin en yüce katı olan ümmete, eğitime, kültürel terakki namına gayrete, erdeme çağrı öne çıkar.

Ömer Faik Nemanzade (1872–1941)

Tiflis–Ahıska–Borçalı edebiyat ağının, Molla Nesreddin edebiyat ekolünün öncüllerindendir.

Gazeteci, yazar olarak bilinir.

Millet, yeter bu kadar sabır, cövrü tahammülât,
Hiç olmasın cehalete bağlı olan hayat.

Yahut:

Cümle gülzari vatan mahvoldu istibdat ile,
Bizden istimdat eder her zerre bir feryat ile

²¹⁰ uram – sokak; bilmirem – bilmiyorum; hamısında – hepsinde; tap(mak) – bul(mak)

diyerek ulusal edebî oluşumda devrimsel demokratik içeriği güçlendirmiştir.

“20. yüzyıl başlarının lirik hikâyelerinde olay örgüsünün kısa, duygun etkisi, heyecanlı, titreşimli tasviri mühim yer tutmuş, edebî karakter yapının temelinde durmuş, yazar, sıradan öykücüye, gözlemciye dönüşmüş, gâh da coşkulu kişinin derdine ortak olmuş, onunla gamlanmış, onunla sevinmiştir” (Saraçlı E 1983, 102–103).

Nemanzade'nin hikâye türünde eserlerine şu pencereden bakabiliriz.

“Baştan ayağa, tepeden tırnağa halkına, vatanına sarılanlardan, onun kültürel ve siyasal inkişafı için mühim vasıtalar arayanlardan ve bulanlardan biri de Ömer Faik idi” (Kurbanov 1992).

Ahıska'nın Azgur beldesi doğumludur. İstanbul'da Darüşşafaka'da okumuştur. Tiflis şehrinde, Nuhu, Şamahı, Gence kasabalarında öğretmen çalışmıştır. Şarkî Rus gazetesinde faaliyet göstermiş, Gayret matbaasının, Molla Nesreddin dergisinin faaliyetlerinde öncü rol oynamıştır. Ata yurdu Ahıska'da öğretmenlik yapmıştır.

Nemanzade, ünlü mizah yazarı Mirza Celil Memmedkuluzade ile birlikte devrin en güçlü gazetecisi olarak tanınmasının yanında, ara sıra şiirlerle, hikâyelerle de kalemini denemiştir. Edebî kişiliğiyle Molla Nesreddin akımının öncülerinden olmuştur.

Hikâyeleri romantik, lirik ve psikolojik tarzdadır. Bu kapsamda 1900–1920 yıllarında Tiflis ve Bakü gazetelerinde, dergilerinde yayınlanmış “Antika”, “Fatma Teyze”, “Gülsüm”, “Günah Kimde?”, “Hamiyetli Bir Civan”, “Hasan Amca'nın Şikâyeti” ve diğer hikâyeleri ilgi çekicidir.

“Antika” hikâyesinde çağdaş medeniyet düşüncesi ağır basar. Din meselelerinin diğer coğrafyalarda 300 yıl önce çözüldüğüne atıfta bulunularak, din meselelerini etkin şekilde kaleme alan Bakü Müslüman gazeteleri “antika” olarak nitelendiriliyor (Nemanzade 2006, 180–183).

“Fatma Hala” hikâyesinde, Kerbelayı Halikverdi ile karısı Fatma'nın atla yolculuğu sırasında karısının ayakkabısı düşür. Kocasını ayakkabısını ararken at eski sahibinin evine gider. Bu sırada o evde kadınların yolculuk yapması ve ayakkabılarının düşmesi hakkında mahalle yaşlıları arasında tartışma geçmektedir. Bunun üzerine at sırtında gelen Fatma Teyze, mahallelilerin lanetlerine maruz kalır. Sıradan bir olay,

utanılmasına icap eden bir davranış olduğu görüşü ekseninde işlenmektedir (Nemanzade 2006, 256–259).

1916 yılında yazılmış “Gülsüm” hikâyesi (Nemanzade 2006, 226–229) o dönemde yaygınlaşmış coşkulu psikolojik nesrin örneğidir. Eser, trajik nitelikli portre öyküsüdür.

Başkişi 17–18 yaşlarında uzun boylu, kumral gözlü sarışın genç kız Gülsüm'dür: “Gülsüm'ün güzel yüzünden daha güzel olan insanlığı, mülayim hasiyeti, tatlı sözü, hüneri, biçiş dikiş, çalışkanlığı idi. Halen en artığı Türk, Müslüman kızına mahsus olan güzel ahlakı idi. Gülsüm sağlam ahlakı ile beraber sağlam da vücutlu idi. Hastalık bilmezdi” (Nemanzade 2006, 228).

Yumuşak huyu, şirin sohbeti, hüneri, en ziyadesi güzel ahlaklı genç kızın cehalet kurbanı olması, dertli annesinin ıstırapları okuyucuda üzüntülü ruh hali doğuruyor. Hikâyede okuyucuyu derin düşüncelere dâhil eden esrarengiz bir intihar vakası anlatılıyor. Sonunda eserin başkişisi Gülsüm'ün hortladığı sanısı okuyucuya alışlagelmişin dışında bir tat vermektedir.

Eserden: “Of! Deprenen gölgeler, yeller, gelen kuşlar bu baharın uğurlu bahar, bu yazın kademli, bereketli yaz olacağını latif esmelerle, can veren nağmelerle galiba bizi müjdeler, muştuluk verirlerdi. Bu muştular yalnız Gülsüm'ün dertmend anasını ferahlandırmazdı. Onun için hamişelik kış gelmişti. Onu artık hiçbir bahar güldüremezdi. Onun baharı olsa olsa Gülsüm'ün dirilip de yeniden dünyaya gelmesiyle hâsıl olabilirdi. Bu ise gayri mümkün idi” (Nemanzade 2006, 229). Bu parçada açıkça görüleceği üzere, beklenen insan faciasına sanatkârlıkla gönderme yapılır. Hikâyenin olay örgüsünde somut insan talihi, bireyin faciası toplumsal mahiyete dönüşür, gerçekliğin tipik bir sahnesi yansıtılıyor.

Bahsi geçen hikâye ile Türk Tanzimat Dönemi ünlü yazarı Nabizade Nazım'ın “Zavallı Kız” hikâyesi arasında tipolojik çağrışım görülür.

“Günah Kimde?” hikâyesinin (Nemanzade 2006, 47–52) konusunu Genç Hatice'nin başlık parası yüzünden babası tarafından sevdiği İsmail'e verilmemesi, bu sebeple genç kızın ölümüne sebep olunması oluşturuyor.

Hikâyeden: “Biçare, mazlum Hatice iki ay sonra 17'inci baharını görecekti. Bu en ferehbahş baharından biraz sonra en mukaddes, en ruhefza emelleri husule gelecekti. 8–9 ay evvel bir yüzük ile muvafık yaşıtı ile 4–5 ay sonra baş başa yaşamaya başlayacaklardı. Bu umut ve

arzuların verdiği hasret Hatice'nin kalbine sığmazdı. Bu kalbi meserretler Hatice'nin melâmetini, cazibesini, şetaretini bir daha artırırdı, mütenasip vücuduna, latif endamına özge bir güzellik bahşederdi”.

“Günler geçtikçe şadlıklar artır, umutlar büyüyor, tahayyüller genişlenirdi. İsmail'in hayali Hatice'nin bütün kuvveyi mevcudiyetini zabtına geçirmişti. Bu şadlık günlerin birinde toy hesabı kararlaştırmak ve İsmail'in vereceği başlık akçasını tayin etmek lazım görüldü. İsmail'in abisi, Hatice'nin atasının yanına geldi. Hesaplaşmaya, kararlaştırmaya oturdular. Toy, elbise, taam baresindeki hesapları görüp kurtardılar”.

“Lakin başlık akçasında bir tavır uyuşamadılar. Hatice'nin atası 200 manattan bir kapık de eksiğe razı olmayacağına kaşemler eder, İsmail'in kardeşi 150'den artık vermeye kudreti olmadığını anlatırdı. Söz uzandı. Hiç biri iddiasından geri durmadı. Birbirilerine yaman yaman sözler demeye başladılar. Nihayet, iş bozuldu. Hatice'nin atası İsmail'in 9 ay evvel gönderdiği nişan yüzüğünü kızının parmağından hiddetle çıkardı” (Nemanzade 2006, 47–48).

Eserde Hatice'nin babası, bir örf olan başlık parasını ziyadesiyle ister. Bunun neticesinde Hatice, sözlüsü İsmail'den babasının fazla başlık parası istemesiyle ayrılır. Sonra zengin, dul, hasta ve çocuk sahibi bir adamla evlendirilmek istenir. Bununla Hatice'nin tedricen ölüme giden son günleri başlar. Bu sırada Daşdemir Bey'in kızı, Hüseyin Pehlivan tarafından kaçırlır. Daşdemir Bey'i ve oğlu Aslan Bey'i Hüseyin Pehlivan ve arkadaşları öldürür.

Ömer Faik, bu olay üzerinden önce eserin içindeki Hatice'nin babasına, daha sonra Türk Müslüman halkına ibret dersi verir. Bu ders; örf, gelenek-görenek yaşatılmalıdır, hem de sınırları çizilmeli ve birbirini seven iki insanın maddiyat için ayrıştırılmaması gerekir, dersiştir.

Yazarın gençlik dönemi eseri olan “Hamiyetli Bir Civan” hikâyesinde konu kültürel, ulusal terakki ve vatan sevgisidir. Eserin başkişisi, okul müdavimi Ahmed'dir. O, dostu Sadık Bey'e, sevgilisi Feride'ye vatanseverlik, eğitimcilik aşılır: “Bizim gibi gençler vaktinde çalışmazsa, bu mukaddes vatani felaketten, evladî vatani pençeî cehaletten kurtarıp ruhi necata çıkarmaya elinden geldiği kadar çalışmazsa, vicdanına karşı bir hıyanet etmiş olurlar”. Ahmed'in timsalinde vatanın, memleketin terakkisi, ferahı, mutluluğu namına azimli mücadele yürüten genç yurttaşlarımızın tipik karakteri göz önünde canlanıyor.

“Hasan Amcanın Şikâyeti” adlı eserde (Nemanzade 2006, 249–252) Yevlah kasabasına kira borcunu ödemek için giden Azad, yolda Kara isimli eşkıyanın gazabına uğrar, öküzlerinin çalındığı sırada direnirken bıçak darbesi sonucunda yaralanır ve köylüler tarafından evine götürülür.

Bunun sebebini ve öküzlerin çalındığını öğrenen Hasan amca komişere ve yüzbaşuya yaptığı şikâyetler sonrası bir sonuca varamadığı için valiye yakınmasını iletir. Köye gönderilen müfettişin işini yapmamasıyla eşkıya Kara ile işbirliği içinde olduğunu öğrenmesi onu daha fazla kahreder. Fakat yeni kurulan hükümetle beraber Kara ve yoldaşları cezasını çeker. Eserde dönemin yönetiminin ve yerel bürokrasinin haksızlıkları eleştiriliyor.

Ali Mirza Maşrık (1880–1943)

Tiflis doğumludur. Neriman Nerimanzade'nin yakın akrabasıdır. İlköğrenimini Tiflis'te Aliye mektebinde almış, seminariya bitirmiş, Kızılhacılı köy okulunda, Tiflis şehir okullarında Türk dili derslerini öğretmiştir. Gürcistan'da Türkçe eğitim öğretimin gelişiminde katkıları olmuştur (Gocaeva 2002, 35) (Paşaev 2012, 247). 1906 yılında Tiflis Gayret matbaasında Edebata Dair (Borçalı Z 2004, 16), 1907'de Tahran'da Farsça تحفة الصبيان Töhfet'ül Sebiyan ders kitapları yayınlanmıştır. Borçalı kazası Kızılhacılı köy okulunda ve Tiflis şehir medresesinde öğretmenlik yaparken hazırladığı نصيحة الاطفال Nasihat'ül Etfal ders kitabının birinci bölümü 1907 yılında, ikinci bölümü 1913 yılında Tiflis'te neşredilmiştir (AEE 1907) (AEE 1913). Nasihat'ül Etfal, Gürcistan'daki Türk okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur (Gocaeva 2002, 35) (Paşaev 2012, 222).

Şiirlerini Senanî, hikâyelerini Maşrık mahlaslarıyla yayınlamıştır.

Hikâyeciliği daha verimlidir. Hazırlayıp neşrettirdiği ders kitaplarına kendi edebiyat ürünlerini de dâhil etmiştir. “2'nci yıla mahsus ve şakirtlerin terbiye ve ahlakına hizmet için kıraat kitabı” tanımlı 41 sayfalık Nasihat'ül Etfal ders kitabında (AEE 1907) (AEE 1913) yüz adet minyatür-küçürek hikâyeye yer alır. Bu düzyazı parçalarının bir kısmı telif eser, bir kısmı tebdil, bir kısmı da başka kitaplardan alıntıdır.

Kitabın mukaddimesinden: “Kastim budur ki, iptidai mekteplerde tahsil eden Müslüman balaları ki, gelecekte millet atalarının katarlarında

oturacaklar, bu mecmuada yazılan hikâyeleri okuyup, kemalince anlayıp, nasihatlere emel edeler” (AEE 1907, 1).

Kitaptaki hikâyelerden “Alfabe”, “At ve Cüt” (At ve Manda), “Garip Yolcu”, “Hazine”, “İki Dost”, “Koca Bağban” (İhtiyar Bahçıvan), “Kuş Yuvası”, “Meral”, “Nine Nasihati”, “Oğul Muhabbeti”, “Tembel ve Seyli” / Tembel ve Çalışkan, “Yahşiliğe Yahşilik” / İyiliğe İyilik ve diğer örnekler pedagojik muhtevalıdır. Hikâyeler çocukların yaş özelliklerine uyumlu olarak basit olay örgülerine sahiptir. Hikâyenin cümle kuruluşları son derece sade ve kısa ya da diyalog şeklindedir.

Fıkra veya fabl olarak adlandırabileceğimiz minyatür örnekleri:

“Alfabe”:

Bir gün İsmail gördü ki, atası kitap okuyanda çeşmek takır.

Dedi: – Dedeciğim, benim için bir çeşmek al, ben de senin gibi kitap okumak isterim.

Atası cevap verdi: – Çok yahşi, sana bir çocuk çeşmeği alırım.

Gidip oğlu İsmail için bir alfabe kitapçığı aldı.²¹¹

(AEE 1913, 5)

“Tembel ve Seyli”:

Çalışkan dedi: – Bugün okurum, yarın oynarım.

Tembel dedi: – Bugün oynarım, yarın okurum.

(AEE 1913, 3)

Minyatür hikâyeleri okul çağındakilere hitap eder.

Telav Karaçala köyü okulunun, Tiflis gimnaziyasının öğretmeni Şirvanlı Mir Seyfeddin Seyidov'un da خذاین الاطفال Hezain'ül Etfal / Çocuklara Hazine adlı hikâyeler kitabı vardır (GMM 1902).

Hüseyin Minasazlı (1881–1932)

Şahhüseyin Bahçeli oğlu Minasazov, Sarvan kasabasıındandır.

Minasazlı soyadı, mina saz, yani saz süslemek el sanatıyla ilgilidir. Günümüzde de Marneuli kentinde Minasazlı mahallesi, bu obanın yayla yeri Ercivan Sarvan yöresindeki Minasazlı köyü vardır ve bunlar bu sülalenin adını yaşatmaktadır.

Öğretmen seminariyasında öğrenim görmüş, Tiflis'te Rusça gazete ve dergiler neşretmiş, demokratik cumhuriyet döneminde memleketi Zalka

²¹¹ atası – babası; okuyanda – okuduğunda; çeşmek – gözlük; çok yahşi – pekiyi

ilçesinde yaşamış, öğretmenlik faaliyetini devam ettirmiş, Ercivan Sarvan beldesinde okul açmıştır.

Profesyonel gazeteci, edebiyat eleştirmeni, minyatür hikâyeler yazarı olarak bilinir.

Gazeteciliğinde olduğu gibi, nesir eserlerinde de, öncelikle “Eybecer” (Çirkin), “İnsan”, “Müslüman Kadını Son Nefeste”, “Namus Uğruna”, “Oğul”, “Olmuş Hadise”, “Tar Feryadı”, “Yola Salma” hikâyelerinde milli kimlik ilkesi, liyakat, erdem öne çıkar.

“Borçalı kazasında ve Tiflis'te Türk fakirlerinin hayatından izlenimler Hüseyin Minasazov'u bu konuda birçok hikâyeler yazmaya sevk etmiştir” (Aliev A 1999, 54).

“Müslüman Kadını Son Nefeste” hikâyesinde, adından da anlaşıldığı üzere, kadınlarımızın feci talihi konu edinmiştir (Minasazov 1982, 213–214).

“Namus Uğruna” hikâyesinin konusu Borçalı kazasının kalabalık köylerinden olan memleketi Sarvan'ın geçimiyle ilgilidir. Burada Sarvanlı Memmed'in timsalinde zahmet sever Borçalı köylülerinin tipik imgesi, portresi kurgulanmıştır.

Bu psikolojik hikâyede, toprak sahibi Mahmud Bey, fakir köylü Memmed'in karısı Sekine'nin ismetine dokunarak, ölümüne sebep olmasının ardından Memmed, yukarılara şikâyette bulunmayı faydasız görür, çünkü kaza reisi de, muhtar da beyin dostlarıdır.

Memmed'in kalbinde intikam hissi uyanır, beyi öldürüp, polise teslim olur. Köylüleri onu alkışlayıp derler: Korkma, Memmed, aferin, seni savunacağız, bu yaramazın cezası böyle lazım idi, yaptın (Minasazov 1982, 208–212).

Minasazlı'nın “Namus Uğruna” hikâyesi Gürcü yazar Miheil Cavahişvili'nin მარტალი აბდუღლაჰი “Masum Abdullah” hikâyesiyle konu-motif bakımından benzerdir (Cavahişvili 1970, 508–527). Minasazlı'nın Memmed'i de, Cavahişvili'nin Abdullah'ı da Borçalı'nın helal, namuslu, emekçi evlatlarıdır, onları zamanenin riyakâr konumu cinayete sürükler.

“Namus Uğruna” hikâyesinde romantik, realist ve natüralist yaklaşımlar edebi biçem açısından bir bütünlük arz eder.

Abdullah Şaik (1881–1959)

Şaik mahlaslı Abdullah Ahund Mustafa oğlu Talıbzade Tiflis'te ruhani ailesinde doğmuştur. Babası Borçalı'dandır (Mir Celal 2000, 359).

Edibin anılarından anlaşıldığı üzere, onun babası Borçalı sancağının merkezi olan Sarvan köyünden Mustafa Süleymanoğlu'dur. Annesi baba taraftan Sarvan obasında Bayramlılar'dan, anne taraftan Demircihasanlı köyünde Eminliler'dendir” (Şaik 1978, 351).

Şaik'in babası Ahund Mustafa Süleyman oğlu Talıbzade, Sarvan obasından kadim Talıblılar neslinden olup, dönemin saygın şahıslarından olmuştur. Tiflis, Kutais vilayetleri Şii mezhep ruhani meclisi, sonra Güney Kafkas ruhban idaresi üyesi seçilmiş, bir süre Tiflis'teki Türk çocuklar için Aliye mektebinde öğretmenlik yapmıştır. Hâlihazırda Şaik'in babasının baba taraftan akrabaları Sarvan kasabasında Ahundov ve kısmen de Mustafaev, babasının anne taraftan akrabaları İmirhasan köyünde Fetullaev, annesinin baba taraftan akrabaları Sarvan köyünde Bayramov, annesinin anne taraftan akrabaları Kürüstü bucağında Eminov soyadını devam ettirmektedirler. Yazarın amcaları Ali, Memmed ömürleri boyu Sarvan'da yaşamışlar. Şimdi Mustafalılar ocağını Şaik'in amcaoğulları, torunlar-toruncalar şenlendirmektedirler

“Vatan bahçesinin bahçivani”, “yeni edebiyatın temel taşı oluşturanlardan birisi” olarak bilinen (Kengerli 2008, 40), Azerbaycan çocuk edebiyatının kurucularından olan (Erol 2005) Abdullah Şaik'in sanatı Gürcistan edebiyat geleneklerinden güç almıştır. Yazar kendisi, hatıralarında: “Folklora halen uşak iken bende ilk kez ilgi uyandıran Yusuf Emmi olmuştur. Borçalı kazasının merkezi olan Sarvan köyünden gelmiş bu kimsesiz, yoksul ihtiyarı atam bir ata gibi sever ve ona çok hürmet ederdi. Yusuf Emmi her gece bize şirin şirin nağıllar danışır, çok garibe tapmacalar söylerdi” diye anmaktadır (Şaik 1978, 183).

Şaik'in eserlerini Gürcistan konusu zenginleştirir. Çocuk yaşlarında, ayrıca Bakü'de yaşadığı senelerde Başgeçit, Mengilis, Mühren, Karakilise, Kocor, Suram yaylalarında dinlenmiş, bu diyarın esrarengiz güzelliklerine hayran kalmıştır ve bu izlenimler ömrü boyu hafızasından silinmemiştir.

1909'da yazdığı şiirinden:

Gönlüm açıldı, yine gördüm seni,
Ey ulu ecdadımızın metfeni...

Dayem idi bu dere, dağlar benim,
Oylağım olmuş iki bağlar benim.²¹²

(Şaik 2005/2, 18)

Şiirde, Tiflis Ortaçala bağları, Borçalı dağları kastedilmektedir (Saraçlı E 1983, 33, 126). Hatıralarında: “Doğduğum ve çocukluk yıllarımın çoğunu geçirdiğim Tiflis şehri etekleri yeşil otlar ve elvan çiçeklerle süslenmiş yüce dağlarla kucaklaşmıştır” der (Şaik 1978, 7).

“Dursun” veya “Bedbaht Aile” romanı 1912'de neşredilmiştir. Eserde Karapapak oymaklarında dilde ağızda söylenen hüzünlü bir olay kaleme alınmıştır (Şaik 2005/1, 268–288). Eserin başkişisi Dursun, Candar köyündendir. Evde karısı olduğu halde Karacalar köyünden genç Güllü'yü ikinci karı olarak getirir. Bu, ailede bahtiyarlığı bozar. Güllü'nün Karaçalar'dan Veli adlı bir gençle kaçması, Veli'yi Dursun'un önceki eşinden olan oğlu Sefer'in öldürmesi çelişkiyi, karşıtlığı daha da artırır. Tiflis'te pazardan dönerken Rus askerleri Dursun'u sebepsiz hapse atarlar. Altı ay sonra eve dönen Dursun, herkesin kendisini ölmüş zannettiğine, güzel Güllü'sünün de çıkıp gittiğine tanık olur.

Candar köyünden öğretmen Allahverdi Mansurov (1934–1993), 1950'li yıllarda Şaik'e yazdığı mektubunda: “Romanınızı okurken bizim köyümüzde Pirverdi'nin malikânesini tasavvurumda canlandırırdım. Sizin romanınızda da Pirverdi sureti var” der (Saraçlı E 1983, 86).

Şaik'in “Bedbaht Aile” yapıtıyla Gürcü yazar Şio Aragvispireli'nin გოული “Güllü” hikâye-novellası arasında paralellikler görülür. Her iki eserde olay örgüsü Borçalı maişetiyle ilgilidir; her ikisinin başkişisinin adı Güllü'dür; her ikisinde başkarakter Güllü, Karayazı'nın Karacalar köyündendir. Şio Aragvispireli'nin 1899'da kaleme aldığı “Güllü” hikâye-novellasında olay örgüsü Karayazı'daki Cihangir gölü dolaylarında vuku bulur. 76 yaşındaki Ali, eşi Hacca öldükten sonra yirmi inek başlık vererek, 17 yaşındaki Güllü ile evlenir. Genç kız ise Ali'nin arkadaşı Gürcü Mitro'yu sever. Güllü, Mitro'nun ölüm haberini duyunca başını mağaranın taşına çarparak helak olur. Novellada Güllü, Ali ve oğulları Allahverdi, İsmail, Kerbelayı, kızları Leyla, Peri, Yeter, Gürcü Mitro karakterleri vardır (Aragvispireli 1914, 9–54).

²¹² metfen – defin olunan yer; daye – dadı; oylak – avlak, avlanma yeri

Şaik'in "Göç" povest-hikâyesinde (Şaik 2005/1, 34–54) Gürcistan'ın edebî tablosu sevgiyle çizilmiştir. Yapıtta Gürcistan'ın gizemli doğası, elvan çiçekleri, dağ nanelerinin güzel kokusu, zincirli birbirine örülmüş dağları, sık ormanları, çıplak kayaları, uçurumlu dereleri, her ağacının, her taşının dibinden su sızan yaylaları incelikle betimlenir.

Eserin kişileri de Gürcistanlılardır:

Kerim Baba – Borçalılı çobandır; altmış yaşında, kısa boylu, göğsü ve kürekleri enli, canı sapasağlam, gençliğinde çok yiğit ve koçak olmuş, fikri zikri daim avda, şikârdâ dolaşmıştır. Tüfeği babası Gafar Kişi'den kalmıştır: "Yiğit atadan yiğit oğluna bir tüfek, bir de at kalır". Tütek-ney çalardı: Borçalı pelengleri-kaplanları hakkında şirin sohbetleri, bayatı-şikesteleri dilinden düşmezdi.

Ayırım kızı – Borçalılı şımarık gençtir.

Oruç – Borçalılı çobandır; ney çalmakla sürüleri geri döndürebilir.

Selman Kişi – Borçalılı arabacıdır...

Şaik'in "Göbelek" / Mantar, "İki Ailenin Mahvı", "İki Mustarip yahut Azap ve Vicdan", "İntihar mı Yaşamak mı", "Taşkın" yapıtları da (Şaik 2005/1, 55–63, 464–494) (Şaik 2005/2, 151–163) olay örgüleriyle Gürcistan'a bağlıdır.

"Borçalılı Emin Ağa" (1915)

"Borçalılı Emin Ağa: Eski Kaçağın Anıları" adlı eser, belgesel tarzlı bir hikâyedir. Eser, 1915'te Rusya'nın Tula şehrinde Rusça yayımlanmıştır. Kitabın bir nüshası Gürcistan Milli Kütüphanesi'nin nadir yayınlar arşivinde bulunmaktadır (GMK 1915).

Eseri Rusçadan Azerbaycan Türkçesine Süleyman Efendi ile birlikte çevirip yayınlattık (Kanevskiy 1997, 2–3) ve bilimsel olarak çözümledik (Memmedli Ş 2000, 186–188). Eseri Abbas Abdullah Hacaloğlu da Azerbaycan Türkçesine tercüme ederek yayınlattı (Kanevskiy 2010).

Kitabın ön sayfasında ve sonunda Я. Каневский / Ya. Kanevskiy imzası vardır. Adı geçen yazarın Yakov İvanoviç Kanevskiy olduğu hususunda bilgilere ulaştık – "İnkılâba Kadarki Rusya Tarihi Günlüklerde ve Anılarda" kitabı, Moskova 1983, s 2683 (<http://www.runivers.ru>) (<http://www.grwar.ru>). Adı geçen Yakov Kanevskiy (1875–1937), Krasnodar diyarı Tversk vilayeti Kanevsk mintıkası doğumludur. 1895'te topçuluk okulunu bitirmiş, Mayıs 1906

tarihinden Kafkas topçu taburunun kurmay yüzbaşısı olmuştur. 1906'da Mihaylovsk topçuluk akademisinden mezun olmuştur. 1909'dan yüzbaşı rütbesiyle Tula silah fabrikasında imalathane reisi, 1915'te albay rütbesinde fabrikanın baş tekniği, 1919 yılında İjevsk şehrinde fabrika yöneticisi görevlerini üstlenmiştir. Beyaz harekât denilen devrimci eylemlere katılmıştır (<http://www.grwar.ru>).

Kanevskiy'in kimliğini belirlemek için kitaptaki “Celaloğlu kasabasında akrabalarımın misafiri idim” (GMK 1915, 7) deyişi ipucudur. O zamanlar Gürcistan'a bağlı olan Celaloğlu / Voronsovka ve İnceoğlu / Mihaylovka mıntıklarında yaşamış Molokan Ruslar, kaynaklara göre, buraya dini tarikat vesilesiyle Pokrovka, Mihaylovka, Kanev kasabalarından getirilmişlerdir.

Bu kitabın yayımlanmasında ünlü Rus yazar Lev Tolstoy'un katkısı olduğu, eserin başlangıcının yazım denetimini onun yaptığı bildirilir (Rüstemzade 1984, 58). Lev Tolstoy'un 1910 yılında vefat ettiği ve kitabın 1915 yılında yayımlandığı göz önünde bulundurulduğunda, eserin 1906 yılında hazırlanmaya başlandığını (GMK 1915, 3) ünlü yazarın, bu kitabın el yazısıyla tanıştığını düşünebiliriz. Tolstoy, dini bakışlarını Duhobor-Molokanların inançlarına uygun saymıştır ve ona göre Gürcistan'daki Duhobor-Molokanların durumuyla ilgilenirmiş, telif ücretlerinin bir kısmını onlara göndermiştir.

Emin Ağa, Celaloğlu'daki sürgün Duhobor-Molokanlarla dostluk, hatta akrabalık bağında bulunmuştur. Birinci eşi Büyükhanım'ın vefatından sonra Celaloğlu Molokanlarından Anna Nikolaevna ile evlenmiştir. Tolstoy ile Emin Ağa'nın Yakov Kanevskiy aracılığıyla tanışma ihtimali olabilir.

Eserin içeriğinden anlaşılmaktadır ki, Kanevskiy, daha çok derleyen, göçürücü, yayımcıdır; söyleyen, yazan, yani müellif Emin Ağa Hacallı'dır. Eserde onun edebî katkısı daha çok hissediliyor.

Kitabın ilk bölümünden: “Bütün gün kümede oturası olduk. Şu arada Emin Ağa bana bizzat kendi yaşamını konuşmaya başladı; bu sohbet orada bitmedi, ben Kafkas'tan döndükten sonra da yazışma şeklinde ve sonraki görüşlerde devam etti” (GMK 1915, 5).

Eserin belirli bölümlerini Emin Ağa, Rusça hatıralar şeklinde yazıp, Kanevskiy'e göndermiştir. Emin Ağa, gimnaziyada Rusça okumuştur, yani

Ruşçası mükemmel idi. Hikâye önce Kanevskiy'in diliyle, sonra ise esas olay örgüsünü içeren kısımlar Emin Ağa'nın diliyle anlatılıyor.

Yapıtın önsözü Kanevskiy'e, sonraki esas metin Emin Ağa'ya mahsustur, kanaati ortaya çıkar. Y. Kanevskiy, Emin Ağa hakkında eser yazmak niyetini bizzat kendisine iletmiş ve bilgileri bizzat kendisinden yazılı şekilde almıştır.

Eserde Gürcistan'ın görünümü, Emin Ağa'nın anılarından ve konularından kaynaklanmıştır. Yapıtın belgeselliğine delalet eden başlıca bilgi, başkişi Emin Ağa'nın gerçek şahsiyet olmasıdır. Anlatılan olayların zamanı, mekânları, kişileri somut olarak belirgindir. 1906 yılı ilkbaharı olayların zaman açısından başlangıç noktasıdır.

Yapıt, Emin Ağa'yı tanıtmaya başlar: “Bu güzel, yakışıklı adam, kendi nazikliğiyle, zarifliğiyle herkesi hayran koyardı, buna göre onun mertliği daha doğal görünürdü; zevkle giymişti; güzel silahı dikkat çekerdi; kalpağı daha yakışıklı idi” (GMK 1915, 3).

Eserde Emin Ağa kendi serüvenlerini anlatır: “Gençliğim coşkun geçmiştir. Çok eziyetlere katlanmışım. Şimdi, Allah'a şükür, huzur içindeyim, talihimden pek memnunum” (GMK 1915, 8). Bununla da, belgesel hatıra tahkiyesi devam eder.

Eser boyunca Emin Ağa, itibar sahibi, yurtsever, sözü geçerli, mert, ileri görüşlü bir aydın olarak tanıtılır. “İnsanda en kıymetli şey onun adıdır, düşünüyorum... Bir yerde ki beni herkes tanır, ben görüldüğümde oturan kalkar, yatan uyanır, böyle memleketi nasıl bırakıp gidesin. Daha yaşa dolmuşum, bir de ne vakit yad diyarda yine de Emin Ağa olacağım? İşte, ona göre istemem ki, vatandan irak düşüm” sözleri (GMK 1915, 8) onun vatan sevgisini anlatmaktadır.

Anlatıda diyarın toplumsal durumu, tarih olayları, yiğit erenler Samed Ağa, Aslan Ağa, Kör İsmail, Halay Bey, Hacı Halıl Ağa ve başkaları hakkında, toy-düğün ve tören örfleri, at ciridi, çığitlik-güreş, ova-dağ geçimi, Ermeni-Müslüman çatışması ve Emin Ağa'nın Türkiye gezileri hakkında birtakım bilgiler yer almaktadır.

Yapıttaki Akbulak, Akdağ, Akkalafa, Arıklı, Başgeçit, Fahralı, Kepenekçi, Lök Candar, Sarpkaya, Sarvan, Şiştepe, Şülöyür, Yastıkar gibi yer isimleri eserin Borçalı kaynağını da güçlendirir.

Burada Borçalı atasözlerinden atıflar vardır: “Başkalarının peşince sürünmektense, kendi kavmin önünde git”, “Hançeri kınında saklayamazsın”, “O ateşi söndür ki, elbiseni yakar” vb.

Eserin sanatsal özelliği imgeseldir. “Sorsalar kimdir en özgür insan, derim: kaçak. O düşünmez yarın sağ mı kalacak, intihası bugün zaferden sonra şahlık eder, ona her yerde baş eğerler” (GMK 1915, 56).

Suna ceylan göndermesi hassaslıkla açılıyor: “İlginçtir, ceylanlarda önde giden erkek yok, dişi ceylan olur; bak ona yerli insanlar suna ceylan derler. Suna çok zarif, aziz demektir. Suna ceylan genç dişi ceylandır. Onun kendi yavrusu yoktur, genç gücünü hiç yana sarf eylemez, bu vesileyle de tüm ceylan destesinin kaygısını çeker... Suna önde birkaç şimşeksi sıçrama yapar, tüm deste onun peşince koşar” (GMK 1915, 105).

Eserin öykü dili, biçemi Borçalı konuşma tarzının Rusça çevirisi izlenimi bağışlar.

Burada bölge ağzından çoklu sayıda kelimeler, deyişler kullanılıyor: Allah saklasın, aynalı, baykuş, ceylan, gavır, hoş geldin, hurcun, kelağayı, kirve, kısmet, sağdıç, soldıç, suna, tela...

Gürcistan'daki Türklerin hikâyeye türündeki 1920 öncesi eserleri dönemin Abdullah Şaik'in, Reşid Bey Efendiev'in ders kitaplarındaki küçük hikâyeler, ayrıca Türk edebiyatının Tanzimat ve Milli Edebiyat evreleri temsilcileri Ahmed Midhat Efendi'nin, Ömer Seyfettin'in, Nabizade Nazım'ın, Ali Canib Yöntem'in, Refik Halit'in ve başkalarının eserlerini çağrıştırır.

Eğitimci nasirlerin minyatür hikâyeleri yalnızca didaktik içeriklidir. Bu hikâyelerde hayatın gerçek manzarasını, edebî öyküleme sanatkârlığını, tipik ortamı, tipik karakteri göremesek de, didaktik düşünceleri telkin ettiği için önemlidir.

Bu yapıtlarda töre kuralları, öğütsel içerik üstünlük teşkil eder. Bilgi, erdem, hayırseverlik, helallik, insan severlik, hoşgörü yüce değerler olarak sunulur.

Yazar, çocukların, gençlerin doğa ve toplum olaylarını idrak etmelerine, bilim yeniliklerini benimsemelerine özen göstermiştir.

Minyatür-küçürek hikâyeler, okulun, didaktik yöntemlerin talep edilmesinden, Ceditçilik ders usulünün ihtiyacından doğmuştur.

3.3. Gazetecilik ve Edebî Eleştiri

Gürcistan'daki Türklerin gazetecilik faaliyetleri gerçekçi ve demokratik nitelik arz etmiş, edebî eleştiri ise bir eğilim şeklinde gözlemlenmiştir.

Gürcistan'da Türkçe basın yayın faaliyetlerinin başlangıç döneminde 1832 yılı Tiflis İhbarı, 1845–1849 yılları Kafkas'ın Bu Tarafının Haberi resmi bültenleri, 1879–1880 yılları Ziya, 1880–1883 yılları Ziyâî Kafkasiye, 1883–1891 yılları Keşkül, 1903–1905 yılları Şarkî Rus, 1906–1917 yılları Molla Nesreddin, 1908–1917 yılları Mazhar, 1918 yılı Al Bayrak, 1918–1919 yılları Gelecek, 1919 yılı Tartan Partan, Yeni Dünya, 1919–1920 yılları Gençler Yurdu, 1920–1921 yılları Şafak, Vatan gazete ve dergileri önemli yer tutar.

Bu sıralamaya Hüseyin Minasazlı'nın Tiflis'te Rusça yayımlanmış olduğu 1907 yılında Ogni / Alevler, 1909–1910 yıllarında Yejenedelnoe Obozrenie / Haftalık İcmal dergi ve gazetelerini, ayrıca Batum'da yayımlanmış Sedaî Millet, İslam Gürcistanı gazetelerini, Tiflis'te faaliyet göstermiş Ziya, Şark, Gayret matbaalarını da ekleyebiliriz (Ekberov 1968) (Mişiev 1987) (Memmedli Ş 1988) (Çobanlı 1998) (Memmedov R 2000) (Borçalı Z 2004) (Ağacankızı 2006).

Tiflis'teki Türk ve Rus dilli matbuatlarda Gürcistanlı müelliflerden Ömer Faik Nemanzade, Hüseyin Minasazlı, Ali Mirza Senanî ve diğerlerinin edebî eleştirel makaleleri, edebiyatın güncel meseleleri, edebiyat temsilcilerinin yaratıcılık özellikleri hakkında yazıları bulunmaktadır.

Gürcistanlı Türk gazeteciler edebiyatın kuramsal-estetik ölçütlerini, edebî sürecin gelişim yollarını inceleyen, onu yönlendiren büyük ebatlı makaleler yazmasalar da, edebî görüşlerini daha çok ders kitaplarına, mecmualara yazdıkları mukaddimeleriyle, matbuat sayfalarında yayınlattıkları makaleleriyle, gazetecilik yazılarıyla yaymışlardır.

Mirza Şerif Mirzaev (1860–1937)

1882'de Gori öğretmen seminariyasını tamamlamış, yirmi seneden fazla bir zaman Tiflis'teki Aliye Rus-Müslüman mektebinde, aynı zamanda Kafkas Askeri İdaresi bünyesinde subaylar için Doğu dilleri kurslarında dersler yürütmüş, yaklaşık 25 yıl askeri memur, on üç yıldan

fazla bir zaman yayın işleri komitesinde Doğu dilleri üzerine sansür görevlerini üstlenmiştir.

1918–1919 öğretim yılında Tiflis'te Şeyh Nizami yüksek dereceli iptidai okulunda öğretmenlik yapmış, sonraları Bakü Devlet Üniversitesi'nde öğretim üyesi kadrosunda bulunmuştur.

“Kafkas'ta Türk Matbuatının Tarihinden” ve “Kafkas'ta Türk Neşriyatının Tarihi Üzere Materyaller” kitapları vardır.

“Muallim, mütercim, gazeteci, bilim insanı ve memur olarak faaliyet göstermiş Mirza Şerif Mirzaev, Gürcistan Türklerindedir. 1860'ta Tiflis'te doğmuştur” (Zeynalzade 1993, 4).

Keşköl, Novoe Obozrenie, Kavkaz gazetelerinde makaleler, tiyatro oyunları hakkında yazılar yayınlamıştır.

Makalelerinde dönemin ciddi toplumsal meselelerine değinmiş, Yakın Doğu ülkelerinin toplumsal-siyasal hayatını ışıklandırmış, Rus şair Aleksandr Griboedov'un İran'da katli hususunda Farsça kaynakları araştırmış, Doğu bilgilerinin kıymetli kelimelerinden örnekler getirmiş, Müslüman kadınlar arasında maarifin yayılması hakkında mülahazalarını bildirmiş, kadın şair Hurşitbanu Natevan'ın, şair Mehdikulu Vefa'nın eserlerini incelemiştir.

1918–1920 yıllarında Tiflis matbuatında yazıları, Ömer Faik'in haksız tutuklanmasına, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin tarihine, Ermenilerin esassız toprak iddialarına, Gürcistan–Azerbaycan samimi ilişkilerine ait makaleleri cesaretli kalem sahibi olduğunu doğrular.

Rus matbuatındaki “Karabağ” makalesinde Karabağ'ın, onun Şuşa kentinin gerçek tarihini bir daha hatırlatarak, tutarlı deliller getirmiştir: “Müslüman dünyasına her taraflı yeteneğe sahip çoklu kültür hadimleri vermiş Karabağ, aynı zamanda tüm Güney Kafkas'ın estetik müzik merkezidir”. Gazeteci, Karabağlı ünlü şairler Vakıf, Zakir, Asi, Növres, Fatma Hanım, Vefa ve diğerlerinin eserlerini Azerbaycan Türk edebiyatının kıymetli hazinesi olarak değerlendirir.

Makalenin sonunda ise şunları söyler: “Karabağ Ermenilerinin ve Türklerinin dinç yaşamalarını isteyen namuslu adamlar içtenlikle el uzatıp, kendi geçmiş yaklaşımlarını yenilesinler. Ara karıştırıcı gazetecilere gelince, onlar bilmedikleri ve iyice anlamadıkları komşuluk münasebetlerine haksız engel olmasınlar” (GMK 1919).

“Gürcü–Müslüman Münasebetleri” makalesinde gazeteci-yazar, iki komşu halkın ortak sorunlarına yaklaşımını açıklamış, onları kargaşalı günlerde birliğe davet etmiştir (GMK 1919).

Ömer Faik Nemanzade (1872–1937)

Mirza Celil: “Faik olmasaydı, Molla Nesreddin olmazdı” der (Zamanov 1979, 156). Ömer Faik Nemanzade, Mirza Celil Memmedkuluzade ile birlikte dönemin en güçlü gazetecisi olarak değerlendiriliyor.

Nemanzade'nin gazetecilik faaliyeti İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi, Tiflis'te yayınlanan Şarkî Rus gazetesi ve Molla Nesreddin dergisi, kısmen de diğer matbuatlarla ilgili olmuştur (Çitil 2013–2018).

Tiflis'i şöyle tanıtmıştır: “Ah, Tiflis! Türkçe matbuat neşri için ne münasip, ne değerli yer. Burası Türk âleminin merkezi!” (Nemanzade 2006, 323).

Molla Nesreddin mecmuasının yanı sıra aynı zamanda Bakü'de yayımlanmış Açık Söz, Hayat, İrşat, Terakki, Ahıska'da Türkçe yayımlanmış Adıgün Kolhozcusu, Bağban, Komünist, Rençper vd dergilerde, gazetelerde yazılar yazmıştır. Boş, Faik, Mozalan, Nemanzade, Ömer Faik, Lağlağı, Derdimend, Heyrani, Deli, Çoban, Ümitvar imzalarını kullanmıştır.

Gazeteciliğinde temel ilke vatanseverliktir. Bu, Şamil Kurbanov'un vurguladığı gibi, “vatana, halka bağlılıkta, halkın manevi değerlerine ihtirash, kaygılı münasebette ifade edilmiştir” (Nemanzade 2006, 15).

Maarifçilik düşüncesini savunmuştur. “Her millet marifet ile yaşar, cehalet ile yok olur” ilkesini benimseyerek, “Derdimiz ve Dermanımız” adlı makalesinde cesaretle şunları ifade eder: “Bizi adam edecek, bugünkü gaffletten, sefaletten kurtaracak, bar bar bağırdığımız medeniyete dâhil edecek bir vasıta, sebep varsa, o da ancak ve ancak mektepler, medreseler ve matbuattır, bir sözle, maariftir” (Nemanzade 2006, 62).

Gazeteyi âlemin aynası, zamanenin keskin kılıcı, cismi hayatın ruhu, milletin ölçüsü görerek, 1905'te Tiflis'te yayımlanan “Davet” kitabında şunları yazmıştır: “İstedığımız bu marifet ve rahatın kapısı ancak matbaa, matbuattır, maarifi milliyedir” (Nemanzade 2006, 67).

Ömer Faik'in çağrısı: “Hepimiz çalışmalıyız ki, çetin manalı Arabî, Farsî sözlerin yerine Türkçe sözler yazalım”. Üç dört yaşındaki

yavruların da bildikleri ana, ata, bacı, çörek, eşik, gök, kardaş, sevgi, su, Tanrı, yer, yeşil, yoldaş gibi sözcüklerin yerine mader, peder, hemşire, nan, astana, sema, birader, muhabbet, ab, Hakki Teâla, zemin, sebze, refik sözcüklerini kullanmayı, yazmayı kendilerine bir “hünerî şerefrazlık” düşünenleri eleştirerek, talep etmiştir ki, “öz Türk dilimizin âleminde Türk serfini hâkim etmeliyiz”. Halk için yazılan kitapların mümkün mertebe toplum diline yakın olmasını önemsemiştir: “Gerek mümkün mertebe sade yazmağı adet edip, başkalarına ibret, örnek olalım” (Nemanzade 2006, 73).

Gazetecilikle maarifçiliği birbirini tamlayan iki önemli araç, öğretmeni milletin terakki düzeyi, okulu istikbalin umut yeri olarak değerlendirmiştir (Nemanzade 2006, 87).

Çeşitli makaleleriyle milleti düşündüren meselelere temas etmiştir.

Bir Avrupa pedagogundan şu alıntıyı anımsatmıştır: “Bana mükemmel bir alfabe veriniz, mükemmel bir dil vereyim; mükemmel bir dil veriniz, mükemmel bir medeniyet vereyim”.

Ömer Faik Nemanzade; “İstibdat cehennemini söndürüp yerine azatlık bahçesi, dünya cenneti kurmak ne kadar çetin ise, alınan azatlığı saklayıp devam ettirmek bir o kadar, belki ondan daha artık çetindir”. “Geliniz biz de ecdadımızın hakiki torunları olduğumuzu bildirip Türklüğümüzü, Müslümanlığımızı ispat edelim”. “Milletin yaşaması dili iledir. Dil yokluğu millet yokluğudur... İnanmıyorum ki, dilini sevmeyen milletini sevsin. Çünkü dil milletin tek nişanıdır, millet sevgisinin birinci alametidir. Dilini sevmeyenin yüreğinde milletseverlik duygusu aramak istiottan bal tadı beklemeye benzer”. “Milletimizi sevmek için en ileri dilimizi sevmeliyiz... Muhabbetlerimizin en üst katına dil muhabbetini çıkarmalıyız” der (Nemanzade 2006, 128, 134, 203).

“İçtimai felsefenin başı özünü tanımak felsefesidir; milletini bilmek ilmidir” ilkesini vurgulayan (Aslan B 2000, 113) (Kardeş Kömeği 2002) (Nemanzade 2006, 240) Ömer Faik, millet sevgisiyle onun dilini sevmeyi bir düzeyde tutmuştur. Dili sevmek söyleyince bu dilin saydamlığını korumak koşuluyla onu gururla kullanmayı kastetmiştir. Duru bir Türkçeyi savunmuş ve dili sevmekle vatanseverliği aynı kefeye koyarak, arı bir Türk dilinin önemine değinmiştir.

Erdemli ve cesaretli bir Türkçüdür. Bu doğrultuda onun 1917 yılında Doğu Anadolu Türk zararzedelerine Azerbaycan'ın yardımı amacıyla

yayımlanmış قارداش كوممكى Kardeş Kömeği mecmuasındaki “Ben Kimim?” makalesini özetleyelim.

Öncelikle, Ömer Faik'in hitap biçimlerine göz atalım: “Ey Türk”, “Sen ey Türk”, “Ey özünden habersiz Türk”, “Ey özünü yitirir, unuttur derecede misafirperverlik, özgelere hürmet gösteren Türk”, “Ey sade yürekli Türk”...

Yazarın Türk oğluna seslenişlerinden parçalar:

“Sen her şeyi öğrenmek istediğin halde niye birce şeyi, yani özünü bilmek istemiyorsun! Niye özvarlığından, öz vücudundan, öz soy ve neslinden haberin yok? Niye sana kimsin dedikleri vakit hakiki cevabında aciz kalıyorsun? Niye sadece diye bilmiyorsun ki, ben Türküm? Niye diye bilmiyorsun ki, Şiilikten, Sünnilikten, Babilik'ten evvel sen Türk idin. Şimdi de Türk'sün ve bundan sonra Türk kalacaksın. Senin bu Türklüğüne ne Şiilik ne Babilik ne de dinsizlik mani olamaz”.

“Sen ey Türk! Ne akidede, ne meslekte olursan ol, hamişe Türk'sün! Sen gerek bilesin ki, dünyada halen Şii, Sünni, Babi, Şeyhi adları yok iken sen vardın. İslamiyet Arabistan kumluklarında doğmadan evvel bile sen Altay'ın eteklerinde etrafın güzelliğine temaşa edip zevk alıyordun. Orada uzun seyir ve seyahatlere hazırlanıyordun”.

“Ey özünden habersiz Türk! Medeniyet eserleri, nizam, idare, asayiş usulü yasak kanunları henüz Bağdat, Şam, Paris ve Londra'da yok iken senin yurdunda var idi”.

“Senin öz tatlı dilini çığırından çıkarıp acınacak hale salan Arap alfabe ve yazısından evvel senin gökçek alfaben ve yazın vardı”.

“Yahşi yâdına sal ki, senin ruhun, senin kanın, senin düşüncen, senin varlığın henüz senin özünde iken sen bugünkü gibi dilsiz, yazısız, yani milli nişanesiz değildin”.

“Bestir, bestir, ey Türk, bir az ayıl... Vücudunu, varlık ağacını saran dikenleri, sarmaşıkları, yad ağaçların yapraklarını, dallarını kır, at, kurtul, kurtul. Vücuduna Allah'ın güneşi, havası değsin. Başını bir az yukarı kaldır. Özvarlığını, öz vücudunun kıymetini bil. İndiye kadar yâdlar için, özge varlıklar ve vücutlar için özünü helak etmişsin, barı bundan sonra olsa, ayıl, bir özüne gel, öz gününe çalış”.

“Ey Türk, zamanımız özge zamandır. Eğer bundan sonra özümüzü tanımayıp kalırsak, korkarım ki, geç ayıldığımız vakit sağalıp yiğitçe yaşamaya vücudumuzda kuvvet ve takat kalmamış ola”.

“Ey Türk, geçmişlerinden ibret al, halen vücudun sağlam iken, yaşamaya istidadın var iken, fırsat elde iken, asil vücudunu tanı, kadrini anla. Ey Türk, yahşi bil ki, bugünkü mahşerin suri İsrail'i ilme, milli ittihadada davet ediyor”.

(Azerbaycan Edebiyatı 1993/4) (Kardeş Kömeği 2002, 35) (Nemanzade 2006, 239–240) (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/eklenti/11049,omerfaig>)

Ömer Faik'in kelime kadrosunda erdem anlamında gayret sözcüğü çok etkindir. Yönettiği matbaaya Gayret ismini rastgele vermemiştir. Makalelerinde gayret ve ümmet kelimeleri birbirinin tamlamaları gibi çoğu zaman yan yana kullanılmıştır.

Hüseyin Minasazlı (1881–1932)

Sarvan kasabasındandır. Profesyonel gazeteci olarak bilinir. Tiflis'in Rus dilli gazetelerinde, dergilerinde yayımcılık yapmıştır. Edebî eleştiriyile de meşgul olmuştur. Muhitte edebiyat bilimcilerinin birincillerinden sayılır.

Ord. Prof. Dr. Kemal Talıbzade, Hüseyin Minasazlı'nın çeşitli sanat meseleleri hakkında makaleleriyle öncül tenkidin gelişimine katkılarını özenle değerlendirmiştir (Talıbzade 1984, 128). Şamil Kurbanov, onu “20. asır matbuatımızın tarihinde önemli mevki tutan orijinal simalardan” biri olarak nitelendirmiştir (Kurbanov 1974, 36).

Minasazlı'nın hayat ve yaratıcılığını araştırmış Şamil Kurbanov, Arif Aliev onun edebî eleştirel makalelerini de bilimsel tahlil süzgecinden geçirmişlerdir (Kurbanov 1974) (Aliev A 1999).

Tiflis'te 1907 yılında Ogni / Alevler edebi-bedii dergisinin, 1909–1910 yıllarında Yejenedelnoye Obozrenie / Haftalık İcmal gazetesinin yayımcı-başyazarı olmuştur.

1900–1910 yıllarında matbu yazılarının anahtar mihverini halkın eğitim ve kültürünün gelişimi, kadın eğitimi ve özgürlüğü, anadilinin öğretimi ve duruluğunun korunması, öğretmenlerin yetiştirilmesi, hayırseverlik ve başka önemli konular teşkil etmiştir. Gazeteciliğinde etkili fikir ön plandadır. Önemli konulara müracaatı, makalelerine seçtiği başlıklardan da anlaşılır. Çağrışımlı başlıklar ilk bakışta okuyucunun dikkatini çekmiştir: “Çoklu Meselelerden”, “Eski Mesele”, “Meseleye Dair”, “Mücadele”, “Müslümanlar Arasında”, “Vacip Mesele” gibi.

Tiflis, Bakü gazetelerindeki yazılarıyla kalemini ünlü yazarların yaratıcılıklarının incelenmesi yönünde de denemiştir.

Klasiklerden Mirza Fethali Ahundzade hakkında önemli fikirler ileri sürmüştür. Mirza Fethali'nin eserlerindeki komik sahnelerin akışında cehalete karşı mücadelenin, “yazarın ruh halinden karanlık âleme akan gözyaşlarının” açıkça sezildiğinin altını çizmiştir (Minasazov 1982, Kurbanov Ş 1991, 111).

Çağdaşı ve arkadaşı Mirza Celil'in ölümsüz “Ölüler” trajik komedisini, “hayatın karanlık ve göze görünmez yanlarını son derece dürüst yansıtan levhalar, halk yaşayışının birçoklarına sır kalan ilginç manzarası canlanır” diyerek önemsemiş, Müslümanların içinde bulunduğu gerçekliği tüm yaraları, cehaleti, bu yaraları doğuran sebepleri açıklaması bakımından değerli bir eser olarak kıymetlendirmiştir. “Ölüler” eserini Doğu halkları edebiyatında yeni olgu olarak değerlendiren, “Ölüler”in kişi kadrosunu, hayatı temsil eden tipler olarak adlandıran eleştirmene göre bu facia, hüznü bir hakikattir; halkı gelişime, terakkiye götürmek amacını güden, dönemin gerçek eksiklerine üzümlere kahkahayla gülen eser olarak görmüştür.

Sabir'e “Azerbaycan şiirinde yeni edebiyat ekolünün kurucusu” tanımını yakıştıran Minasazlı: “Halkını hadsiz sevgiyle seven, onun dertlerine kederlenen, işkencelerinden azap çeken Sabir hayat nağmesi okumuştur, Müslümanları uykudan uyandırmaktan ötürü ufukta tan yıldızı gibi parlamış, gelecek günlerden müjde yetirmiştir” der. Sabir algısının derinliğini, netliğini özenle vurgulamıştır.

Önem verdiği Gürcü edebiyatına da ilkeler penceresinden dikkat kesilmiştir. Bu açıdan ünlü yazarın, millet babası sıfatıyla anılan İlya Çavçavadze hakkında fikirleri özgünlük arz eder. Gürcü halkının büyük evladı, 1907 yılında öldürülürken Gürcüce *ობსო* İsar / Neşter gazetesinde Minasazlı “Gürcü şiirinin bayraktarı İlya Çavçavadze'nin feci ölümü dolayısıyla Müslümanların bir grubu adından kardeş Gürcülere samimi kalpten derin hüznü” ifade etmiştir.

Tiflis'in *Закавказье* Zakavkazye / Güney Kafkasya gazetesinde Minasazlı, İlya Çavçavadze hakkında başka bir makale yayınlamıştır. Doğu'nun dahi şairi Sadi'nin “Bu dünya bir aynadır, her gelen bakar gider” kelamını anımsatmış ve bu hikmetli sözleri Gürcü şairi için: “Adamlar ebediyete kavuştuğunda bu ayna dünyada yankılarını bırakıp

giderler, kimileri çirkin yankılarını, kimileri güzel, ışıklı yankılarını. Birincileri sonraki kuşaklar lanetlerler, ikinciler ise kuşaklarda kendilerinin ölümsüz karakterleri önünde kutlu ihtiram hisleriyle yaşarlar. Gürcü halkı için İlya Çavçavadze, böyle insan, kendi adını şiirleriyle ebedileştiren insandır” diyerek önemine ilgi çekmiştir (Minasazov 1982) (Kurbanov Ş 1991, 117).

Bu değerlendirme sonunda Minasazlı, İlya Çavçavadze'yi Gürcü halkının olduğu gibi Müslümanların da sevimsi olarak tanıtmıştır. Bununla ilgili değerlendirmesi şöyledir: “Yetenekler hep insanlığa mahsustur ve onlarla herkes kıvanç duyar. Kafkas oğlu, ovaların, dağların nağmekârı, vatanını, ne zamansa bayındırlaşacak vatanını hadsiz derecede seven, Kafkas şiirinin bayraktarı, sevginin, inanın ve kudretin ince tellerinden hazin teraneler koşan şair, meğer biz Müslümanlara da aziz değil mi? Ve meğer bu ezgicinin ürettiklerinde biz kederli duygularımızın, ağır azaplarımızın yankısını bulmuyoruz mu?” (Minasazov 1982) (Kurbanov Ş 1991, 117).

Minasazlı'nın bu retorik sorularının her biri doğrudan mantıklı kanıtlardır. İlya Çavçavadze, Türklerin samimi dostu olmuş, Borçalı kazasını çok dolaşmış, Karapapaklarla ülfette bulunmuş, yayımladığı *ივერია* İveria gazetesinin 16–17 Kasım 1890 sayılarında *ბორჩალის მახრას* “Borçalı Kazası” başlıklı makalede bölgenin o zamanki coğrafi konumunu, Borçalı Türklerinin yaşam tarzlarını dile getirmiştir (GMK 1890/244; <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/51198/51199>).

Minasazlı makalesinde: “Biz Müslümanlara kendi şairlerimizden, halk inançlarımızın, kederimizin ifadecilerinden duymaya alıştıklarımızı İlya Çavçavadze'nin temiz Doğu elemine uyumlaşan eserleri de söyler ve nihayet, etkileyici ilhamın halim yankıları bizde de mutlu geleceğe ışıklı umut doğurur” ifadelerine yer verir (Minasazov 1982).

Minasazlı eleştirmen gözüyle, İlya Çavçavadze'yi Gürcü şiirinin bayraktarı, çimenlerin, dağların terennümcüsü sıfatıyla değerlendirir. Gürcü şairin edebî istidadının ürünlerini sevginin, inancın, kudretin hazin ezgileri ve doğu âlemine köklenen eserler olarak adlandırır. Gerçekten, millet babası olarak tanımlanan büyük şair, Gürcü edebiyatında yeni oluşumun kurucularından biri, milli gerçekçi edebî düşüncenin yönetici gücü olarak bilinir. Onun şiirlerinde Doğu'ya özgü derin hüznün, aşk duyguları ve kahraman tipleri etkindir.

Minasazlı, edebiyatın gayesini hayatın aynası, saadet ülküsünün ışığı olarak belirlemiştir. “Hakikat her zaman keskin olur”, “Mücadele şikâyet değil” ilkelerini savunan Minasazlı'nın mülâhazalarında: “Amacımız yatmış bilinçleri uyandırmak, imkân dâhilinde onları imgeler, resimler ve sahnecikler aracılığıyla etkilemektir”. “Dil ne kadar halk konuşma tarzına yakınsa, demek, bir o kadar sanatsaldır; ne kadar doğru yazsanız, bir o kadar size hürmet ederler, ne kadar yalın yazsanız, bir o kadar sizi iyi anlarlar”. “Tiyatro medeniyete ve terakkiye giden merdivenin bir basamağıdır”. “Kadına alışveriş malı gibi bakan halk, hiçbir zaman medeni halk olamaz” der (Minasazov 1982, 139–140).

Gerçekçi edebiyat geleneklerini destekleyen Minasazlı, edebiyata yüksek ölçütlerle yaklaşmış, edebiyattan güncel içeriklerini edebiyat kamuoyuna taşımaya özen göstermiştir. Eleştirmeni en çok edebiyatın zamanla ilişkisi, konu ve tür çeşitliliği, halk yaşamını kudretlice yansıtabilme düşüncesi meşgul etmiştir.

4. TİYATRO ESERLERİ

1870'li yıllarda sahnesini açmış olan Tiflis Türk tiyatrosunun faaliyet tarihi zengindir (Hacıev 1980) (Memmedli Ş 2018).

Türk-İslam âleminde tiyatro edebiyatının temelini atan Mirza Fethali Ahundzade (Akpınar 1994, 494) şöhretli komedilerini Tiflis'te yazmıştır.

“Uyanan Asya'dan çok çok önce uyanmış Asya feryadı, sesi, belgesi ve olgusu Mirza Fethali Ahundzade ta kendisidir. O, tarihlerin ve kıtaların, Asya'nın ve Batı'nın, orta asırların ve yeniçağın kesiştiği bir kavşakta bulunuyor, Kafkas'tan, Tiflis'ten Doğu'ya bakıyor” (Karaev 1999, 175).

Tiflis edebiyat muhitinin olgunluğundan Borçalılı aydınlar, yazarlar da nasiplerini almışlardır. 1870'lerden 1920 yılına kadar Tiflis Türk tiyatrosunda Azerbaycan, Gürcü, dünya dramaturgisinden seçme eserlerle birlikte, Osmanlı Tanzimat Dönemi tiyatro oyunlarından seçmeler de sunulmuştur: Namık Kemal'in “Vatan yahut Silistre”, “Zavallı Çocuk”, Şemseddin Sami'nin “Demirci Gave”, Abdülhak Hamit'in “Hint Kızı” vd. Bu oyunlarda Bahçeli Meherrembeyov, Ali Kurbanov, Ali Mirza Nerimanzade, Cihangir Şahtahtılı, Eşref Yüzbaşov, Eynali Sultanov, Hüseyin Minasazlı, İbrahim İsfahanlı, Memmed Cafer Caferov, Memmed Tağı Alaskerov, Mirza Ali Abbasov, Mirzahan Kuluev, Möhsün Senanî, Mustafa Merdanov, Selman Nerimanzade, Seyfeddin Seyidov, Süleyman Kayıpzade, Yunus Nerimanzade gibi sahne mücahitleri oyunculuklarıyla sanat gayreti göstermişlerdir (Hacıev 1984).

Gürcistanlı Türk tiyatro yazarlarına Azerbaycan dramaturgisinin olduğu gibi, Osmanlı Türk tiyatrosunun da etkisi olmuştur. Bu doğrultuda Namık Kemal'in “Vatan Yahut Silistre”, “Zavallı Çocuk”, “Kara Bela”, Ahmed Vefik Paşa'nın “Zor Nikâh”, “Kadınlar Mektebi”, Abdülhak Hamid Tarhan'ın “İçli Kız”, “Hint Kızı”, “Zeynep”, Şemseddin Sami'nin “Ahde Vefa”, “Gave” tiyatro oyunlarını söyleyebiliriz. Bu eserlerin Gürcistan'da Türk tiyatro yazarlarının özellikle aile konulu eserlerine etkisinin büyük olduğunu belirtmeliyiz.

Tiflis Türk sahnesinde gösterilmiş yapıtları iki kısımda sınıflandırabiliriz:

a- Azerbaycan'dan gelip Tiflis'te edebî faaliyette bulunmuş yazarların tiyatro oyunları,

b- Bilvesile Gürcistanlı yazarların tiyatro oyunları.

Birinci öbekteki tiyatro oyunlarına: Asker Görani'nin “Kocalıkta Yorgalık”, Celil Memmedkuluzade'nin “Ölüler”, Hüseyin Cavid'in “Ana”, “Şeyh Senan”, Mir Rövsen Efendizade'nin “Tiflis Seferleri”, Mirza Rehim Ehrabi'nin “Muhammed Ali Mirza Kacar”, “İslamiyet Otağı”, “İran'da Yağma”, “Avrat Maişeti”, Reşid Efendiev'in “Kan Ocağı” gibi eserleri örnek verebiliriz.

İkinci gruptaki tiyatro oyunlarına ise: Ali Mirza Nerimanzade'nin okul öğrencileri için küçük sahne oyunları, Kerim Şerifli'nin “Akvalideyin”, “Kebin”, “Musibetli Zinyet”, “Muhammed Ali Şah yahut Settar Han”, Mirza Ali Abbasov'un “Sultan Mahmut Gazneli”, “Fahredden Kişi”, “Devreî Saltanatî Enuşirevan Adil yahut Tagî Kesra”, “Yusuf ve Zeliha”, Mirzahan Kuluev'in “Aşk ve Azatlık”, Neriman Nerimanzade'nin “Nadanlık”, Tehmasip Kulubeyov ile Hüseyin Kasimov'un “Rüstem ve Söhrap” gibi eserleri örnek verebiliriz.

4.1. Tarih Konulu Tiyatro Oyunları

Mirza Ali Abbasov (1870–1943)

Tiflisli Mirza Ali Abbasov, Tiflis tiyatro sahnesinde eserleri bizzat seyretmiş ve bizzat kendisi de tiyatro eserleri kaleme almıştır. Bu açıdan o, Azerbaycan edebiyatında tarih konulu tiyatronun öncüleri Neriman Nerimanzade'nin, Ebdürrehim Hakverdiev'in takipçisidir.

Tiflis Türk tiyatrosunun muktedir oyuncusu, yönetmeni, drama yazarı olarak bilinir. Tiflis Türk tiyatrosunda Nadir Şah, Otello karakterlerinin benzersiz oyuncusu sayılmış, Ağa Muhammed Şah, Elmansur, Fon Moor, Gave, Hacı Kamber, Hacı Kara rollerinde başarı göstermiştir. Sanat mirasında “Arşın Mal Alan”, “Dağılan Tıfak”, “Demirci Gave”, “Hacı Kara”, “Haydutlar”, “Kaçak Kerem”, “Nadir Şah”, “Otello”, “Ölüler”, “Şeyh Senan” eserlerine yönetmenliği de mühim yer tutar. Tiyatro oyunları: “Devreî Saltanatî Enuşirevan Adil yahut Tagî Kesra”, “Fahredden Kişi”, “Sultan Mahmud Gazneli”, “Yusuf ve Zeliha”dır.

“Devreî Saltanatî Enuşirevan Adil yahut Tagî Kesra” (Enuşirevan Adil'in Saltanat Devri yahut Kesra Sarayı) adlı eseri dört meclisli faciadır. Mayıs 1916'da tiyatrodaki sunumuna müsaade edilmiştir.

Eserde konu, İran Sasanlılar sülalesinin meşhur temsilcisi Hüsref Enuşirevan Kesra'nın hükümdarlık dönemini kapsar. Oyunda olayların önemli bir kısmı Kesra Sarayında vuku bulur. Karakter kadrosunda Enuşirevan Kesra, babası Şah Kubat, Enuşirevan'ın oğulları veliaht Hürmüz, Abuzer, ayrıca Buzercümevir, Darab, Faruk, Ferhenk, Kerşived, Mehran, Mezdek, Şirzad ve başkaları da yer alır (GMA 1916).

Eserde saray ve adalet meselesi öne çıkar. Şikâyetçiler, şaha hitapla: “Zulmet basmış dünyanı, çık bir gör bu tufanı” derler (GMA 1916, 89). Facianın sonunda elçiler şaha peygamberin mektubunu getirirler. Enuşirevan, oğulları Abuzer ve Hürmüz'ün kolları üstünde can verir.

Doğu halkları edebiyatlarında olduğu gibi, Abbasov'un tiyatro eserinde de Enuşirevan, adil hükümdar olarak sahneye çıkarılmıştır.

“Sultan Mahmud Gazneli” faciası dört perde, beş tasvirten ibarettir (AEE 1915). İlk kez 1915 yılında sanatseverlerle buluşmuştur. Adından da anlaşıldığı üzere, eserde Türk kökenli Gazneliler devletinin kurucusu Sultan Mahmud'un faaliyeti konu edinilmiştir. Burada Sultan Mahmud, yenilmez fatih, mahir siyasetçi, ilim ve kültürün terakkisine gayret gösteren hükümdar tipini temsil eder.

Sultan Mahmud huzurunda olan şairler Firdevsî, Hakanî, Unsurî, Escüdî, Enberî karakterleri vardır. Hakanî, sultan huzurunda şiirlerini okur, şahenşahi adalete, ibadete çağırır.

Esrede Firdevsî, “Şehname”sini Mahmud Gazneli'ye sunar. Sultan, Şehname'deki İran–Turan savaşlarının görünümünden, zulme karşı çağrı ruhundan incinir, fakat sonra şaire beyitlerinin sayısı kadar altın verilmesini emredir. Sultanın bahşişi şairin memleketine ulaşır ulaşmaz Firdevsî'nin cenazesi şehrin büyük kapısından mezarlığa doğru çıkarılır. Behram Gür, sultanın elçisine: “Bu, Firdevsî'nin cenazesidir, şimdi buradan gedersin Gazne'ye, şu paraları da götürürsün şahın huzuruna ve dersin ki, Firdevsî'yi Gazne yılanı ısırmıştır” söyler.

Kerim Şerifli (1878–1918)

Gürcistan'daki Türkçe edebiyat ortamında tarihsel konulu önemli tiyatro oyunlarından biri de Kerim Şerifli'nin “Muhammed Ali Şah yahut Settar Han” piyesidir.

Borçalı Sarvan köyünden bey ailesindedir. Tiflis'te gimnaziya, Gori kentinde seminariya bitirmiştir. Tiflis Türk tiyatrosunda roller

üstlenmiştir. Edebî faaliyetine şiirler yazarak başlayan Kerim Şerifli, sonra hikâye, makale ve tiyatro yazarak devam etmiştir. “Akvalideyin” / Ebeveyne Saygısız, “Kebin” / Nikâh, “Muhammed Ali Şah yahut Settar Han”, “Musibetli Zinyet” adlı dört sahne eseri vardır.

“Muhammed Ali Şah yahut Settar Han”, tarihsel konulu trajedidir. Diğer adı kandırma, dolandırma anlamında “Aldatma”dır. 20. yüzyıl başlarında İran'daki siyasal olayları konu edinmiştir.

Kacarlar sülalesinden Muhammed Ali Şah'ın İran meclisini silah gücüne kapatması, halkın istibdada karşın yenilmez mücadelesi yansıtılmış, Tebriz isyanı önderleri Settar Han'ın, Bağır Han'ın, Mir Bahadır Cenk'in, Recep Ağa'nın da karakterleri esere taşınmıştır.

Eser ilk ve son kez Tiflis'te 1914 yılında Bakü tiyatrosunun aktörü Hüseyin Araplinski'nin Gürcistan turnesi zamanında onun katılımıyla sahnelenmiştir. Ünlü oyuncu, yazarla sıkı sanat ilişkisinde çalışmış, Tiflislilerin isteğini ön görerek, eseri sahneye çıkarmaya müyesser olmuştur (Hacıev 1984, 76). Settar Han rolünü Hüseyin Araplinski, diğer rolleri Tiflis artistleri Eşref Yüzbaşov, İbrahim İsfahanlı, Memmed Tağı Alaskerov, Mirza Ali Abbasov üstlenmiştir.

Piyeste inkılâp çığılığı güçlüdür:

“Vezir: – Kibleî âlem, ne vakte dek bunun arsızlığına sabredeceksin? Emir verin, cellâtlar bunu rahatlasınlar.

Recep Ağa: – Öldürün! Sizin peşeniz kan dökmektir, hilelik, baykuşluktur. Öyle zannedersiniz, beni öldürtmekle sizin şahlığınız muhkem berkarar kalacaktır? Hayır, benim gibi binlerle halk fedaileri ayağa kalkıp bugün, sabah sizi kendi cezanıza çattıracaklar.

Şah: – Götürün, zindana salın, sübh tezdin başını kestirin.

Recep Ağa: – Götürün. Millet yolunda, vatan uğruna bir kurban da kesin... Lanet sana!”²¹³ (Tağıev R 1981, 2)

Tiflis Türk tiyatrosunun öncülerinden olmuş, Gürcistan devlet sanatçısı İbrahim Hüseyinzade İsfahanlı'nın hatıralarında eserin sahnelenmesine ilişkin şu bilgiler yer alır:

“Beşinci perde başladı. Bu perdede metin üzere Sığat'ül İslam rolünde Eşref Yüzbaşov sahnede Muhammed Ali Şah'ın yüzüne tükürdü ve dedi:

– Sen ümmi Hakan'ın oğlusun.

²¹³ dek – değin; bihayâlık – namussuzluk; peşeniz – mesleğiniz; sabah – yarın

Bu esnada salon bayağı karıştı. Bir yandan, salondaki çar polisleri, diğer yandan, Tiflis İran konsolosluğunun cenapları perdenin yarıda salınmasına nail oldular.

Zaten temâşada şu perdede Muhammed Ali Şah'ın son sözü şöyleydi:

– Götürün. Bu vatan mücahidini parça parça edin.”²¹⁴ (GMA 1959, 55)

Ünlü mizah şairi Sabir de şiirinde Muhammed Ali Şah'a ümmi Hakan oğlu, yani şah annesinin oğlu diye hitapta bulunmuştur (Sabir 2002, 133). Kerim Şerifli de bu ifadeyi çağrışımlı olarak yerinde kullanmıştır.

22 Nisan 1914 tarihinde Ehrabî'nin “Muhammed Ali Mirza Kacar” piyesiyle birlikte, içerikçe benzer olan Şerifli'nin “Muhammed Ali Şah yahut Settar Han” eserinin de oyunu yasaklanmış, hatta 5 Mayıs'ta eserin müsaade nüshası yazardan geri alınmıştır (GMA 1914, 99, 116, 120). Eserdeki heyecanlı çağrı dolayısıyla Kerim Şerifli, Sibirya'ya sürgüne gönderilmiş, döndükten sonra da kurşuna dizilmiştir.

4.2. Sosyal ve Eğitimsel Konulu Tiyatro Oyunları

Okullaşma, eğitimcilik ilkeleri dönemin sosyal sorunlarının başında gelir. Buradan hareketle tiyatro yazarlarının en çok başvurdukları konulardan birisi sosyal ve eğitim konularıdır. Bu açıdan Neriman Nerimanzade, Şerif Kerimli ve diğerlerinin tiyatro oyunları dikkati çeker.

Neriman Nerimanzade (1870–1925)

Tiflis doğumludur. 1890–1891 eğitim-öğretim yılında Kızılhacılı köyünde öğretmenlik yapmıştır. Sonra Bakü'ye göç ederek, etkin siyasal, edebî faaliyette bulunmuştur. Hikâye, tiyatro ve roman yazmıştır (Adıgüzel H 2004) (Nerimanov 2005). “Nadanlık”, “Dilin Belası”, “Nadir Şah”, “Şamdan Bey” gibi tiyatro eserleri vardır (Akpınar 1994, 60).

“Nadanlık” trajikomedisi ilk tiyatro eseridir. Bu eserini Kızılhacılı köyünün hayatından izlenimleri şekillendirmiştir. Kızılhacılı'da öğretmenliği döneminde Karapapakların yaşam tarzıyla yakından

²¹⁴ çat(tır) (mak) – ulaş(tır) mak; ümmi Hakan – Hakan'ın anne tarafı; parça parça edin – parçalayın

tanışlığı yazarın edebî kişiliğini önemli düzeyde etkilemiştir. Borçalı'ya bir elinde alfabe kitabı, bir elinde yazar kalemi ile gelmiştir.

Sonralar yazar, dostu İsmail Mursakulov'a gönderdiği telgrafta Kızılhacılı'yı: “Beşeriyetin geri kalmış hissesine var gücümle yardıma koşmak fikri kalbimde ilk kez başkaldırdığı köşe” diyerek ihtiramla değerlendirmiştir (Ahmedov 1982, 24) (Nerimanov 2004, 8).

Eserin 1894 yılı ilk baskısının mukaddimesinde: “Mezkûr eseri yazmama sebep Kafkas Müslümanlarının ekserinin bimerifet ve nadanlığı oldu” der (Nerimanov 2004, 8).

Anlatılan olay örgüsü Kızılhacılı köyünde vuku bulur. Hatta eserde köydeki saygın kişilerin isimleri bile aynen geçer. Konu Kızılhacılı köyünün hayatındandır (Ahmedov 1982, 126).

Eserin kişi kadrosundaki aksakallılar Ağakişi, Hacı Abdullah, Kurban Ali, Molla Kasım, Mursakulu Ağa, Niyaz Ali; yiğitler İsmail, Mensur, Pirverdi, Şamil, Tarıverdi, Veli; kadınlar Gülperi, Yeter ve diğerlerinin Kızılhacılı'da yaşamış kişiler olduğu bilinmektedir. Öğretmen Mehemed Ağa'nın prototipi yazarın ta kendisidir.

Yazar, cahilliğin türettiği felaketlerin edebî manzarasını çizmiş, yurttaşlarını, soydaşlarını okuryazarlığa teşvik etmiştir.

Mehemed Ağa'nın yanında köylülerin dilekçe yazdırdıkları sahne: Birisi hırsızlık yapmıştır; birisinin oğlu başkasının nişanlısını kaçırmıştır; birisinin oğlu bir Ermeni “dığası” öldürmüştür; birisinin kardeşi komşunun ot tayasına ateş vurmuştur. Bunlar köy geçiminin sıradan olguları, aynı zamanda cehaletin görüngüleridir.

Eğitimsizlik eserin muhtevasındadır, yerel mekânla ve yerel durumla doğrudan ilgilidir.

Eserden örnekler:

“Mehemed Ağa: – İki aydır gelmişim, bu vakte kadar ancak iki şakirt gelmiştir. Bunlarla ne edeceğim. Güçle değil ki, muallimi bu ülkede özlerine düşman hesap ederler. Ah! Başım fikir etmekten çatlar”²¹⁵.

“Kurbaneli: – Neyleyim, derler okumaktan bir fayda yoktur. Okuyan sarsak olur, aklını kara bozar derler... Biz istemeğiz ki, okuyandan sonra

²¹⁵ şakirt – okul öğrencisi; muallim – öğretmen

eksin, biçsin. Biz isteriz ki, kulluk adamı olsun, çinovnik olsun”²¹⁶ (Nerimanov 2004, 22, 24).

“Hacı Abdullah: – Bizim adam okumaya uşak vermez... Herkesin bir derdi var: birinin uşağı karamal otarır, diğerininki koyuna gider, biri yer eker. Uşaklarını sana versinler, işleri nece olsun? Ondan maseva, doğrusu, Rusça okuyan düz yoldan çıkar”²¹⁷ (Nerimanov 2004, 25).

Cehalet karanlığında ışın gibi parlayan Ömer, Borçalı'da dönemin münevver gençliğinin tipikleşmiş karakteridir. Yaşlıları gibi eşkıyalık yapmaz, kervan önü kesmez. “Benim nazarım maişete ayrı, onlarınki ayrıdır” der. Ömer'in amacı yurttaşlarını cehaletten kurtarmaktır. Oysa kendisi cahilliğin kurbanı olur, cahillik kurşununa muhatap olur.

Eserden bir diyalog:

“Ömer: – Sarvan mahalında taze şkola açmak isterler. Ona göre naçalnik tevakki eder ki, her kes isterse, şkolayı dikmekten ötürü pul bağışlasın.

Hacı Abdullah: – Bizim böyle bu şkoladan mı?

Ömer: – Beli.

Hacı Abdullah: – Gör sen Allah, ne sarsak sarsak işler görürler”²¹⁸ (Nerimanov 2004, 42).

Hacı Abdullah, Sibirya'ya sürgüne gönderilen Tarıverdi'ye on manat yardımında bulunduğu halde, “neyime lazım ki şkola açılır” der.

Dramaturg, karakterlerin dilinden Gürcistan'ın köylerinde o vakit faaliyet göstermiş az sayıda yeni tipli okulda “ancak sağı ve solu tanımaktan ötürü” okuduklarını eleştirmiştir. Okulun, öğrencilere teknik ve tıp alanında gerekli dersleri vermesi gereksinimini önemle vurgulamıştır.

“Nadanlık”, yazılı edebiyatta Borçalı ağızını yansıtan ilk eser olarak da önemlidir. Ağakişi, Evvelinci Terekeme, Gülperi, İkinci Terekeme, İsmail, Kôha, Kurban Ali, Veli, Yeter ve başka karakterlerin konuşmalarındaki Borçalı ağızından kelimeler, deyimler şöyle dökülür: ala andırlarını, merete kalmışlarını götür ayran yemekten karnımda ayran ağacı bitti, başına at tepip, boynu kırılmış, çenesini boş koyup danışır,

²¹⁶ sarsak – aptal, serseri; kulluk adamı – kamu çalışanı; çinovnik – memur

²¹⁷ uşak – çocuk; karamal – sığır; koyuna gider – koyun otarır; yer eker – çiftçilik yapar; nece – nasıl; ondan maseva – ondan başka

²¹⁸ şkola – okul; naçalnik – reis; tevakki – rica; pul – para; beli – evet

çöreği kesilmesin, derenin Ermenisi, Ermeni dıĝası, eli bala mı batıp ki seninki de yaĝa bata, eppekten zaddan ver zokkumlanak, gede, geti görüm, helbet, halkın arvadları, kökün kesilsin, kanıram, karnın cırılısın, karnını balık gibi yarram, on yol, pişmiş toyuğun gülesi gelir, pula kızırĝanmıyasan, sen de yanı iş mi görürsen, vızillattım, yalandan palandan, yazacaksan dana vb.

4.3. Toplumsal Konulu Tiyatro Oyunları

Tarihsel konulu “Muhammed Ali Şah yahut Settar Han” tiyatro oyunuyla ün kazanmış olan Kerim Şerifli toplumsal konulu tiyatro eserleri de yazmıştır. Bunlar: “Akvalideyin”, “Kebin” ve “Musibetli Zinyet” eserleridir. “Musibetli Zinyet” en çok ilgi çekenidir.

Eserin tek nüshası elde edilmiştir. Burada eser “fiil vaka olmuş ahvalat” olarak sunulur, yazılış tarihi 1912 / h 1330 olarak gösterilmiştir (KYK 1912). Nisan 1914'te Kafkas Yayın İşleri Komitesi, bu eserin tiyatrolarda oynanmasına izin vermiştir (GMA 1914, 93, 94).

Eserin olay örgüsünün dramatik düğümü, Hacı Rehim Aĝa'nın evinde kendi kendine konuşmasıyla başlar. Yetmiş yaşındaki kumaş tüccarı Rehim Aĝa, kendi deyişiyile, kocalıkta yorgalık, yani ihtiyarlıkta rahvanlık yaparak, on dört yaşındaki Zinyet ile evlenmek ister. Sonra Hacı Mustafa kendi evinde müflisleşmesinden yakınıdır. Falcı Telli'nin Zinyet için görücülüĝe gitmesi onun isteĝince gerçekleşir. Hacı Mustafa, parasına, servetine susayıp Rehim Aĝa'ya kızını vermeye rıza olur. Böyle başlayan olaylar gittikçe gerilir. Mustafa'nın evinin önündeki güzel bahçede Zinyet ile talebe Rüstem Bey, birbirilerini sevdiklerini söyleyerek sözbirliĝi ederler.

Sahnede Hacı Mustafa, karısı Tükezban, hizmetçi Beşir görünürler. Hacı Mustafa, kızının, karısının itirazlarına rağmen, düğün hazırlığına başlar. Devam eden perdede Rüstem Bey'in evinde onunla arkadaşı knyaz Giorgi, Müslümanların dertleri hususunda sohbet ederler. Seyyid'in, Terekemelerin buraya gelişleriyle bu dertler açılır. Beşir, Zinyet'in yaşlı, halden düşmüş Rehim Aĝa ile evlendirileceğini Rüstem Bey'e haber verir. Bununla da olayların düğümü, gerilimi doruk noktaya ulaşır. Mustafa'nın evinde Zinyet, kuş gibi kafese konulduğunu düşünerek azap

çeker. Zinyet'i kaçırmaya gelen Rüstem Bey'i Hacı Mustafa'nın bekçileri kurşunla vururlar. Âşık, sevgilisinin dizleri üstünde can verir.

Son perdede olay örgüsü Rehim Ağa'nın evinde devam eder. Zinyet ona tabi olmaz, tüfeği duvardan alıp intihar eder.

İzleyen mecliste Rehim Ağa'yı ve Hacı Mustafa'yı el-ayakları kelepçeli halde yüce dağ başındaki kaleye getirirler. Kalede Hacı Mustafa'nın Rehim Ağa'yı boğarak pencereden atmasıyla ve Mustafa'yı yıldırım vurup öldürmesiyle eser son bulur (KYK 1912).

“Musibetli Zinyet” acı gerçekliğin önünde ışıklı ülkünün yenilgisini veren trajik bir eserdir. Bu facia ile Mirza Fethali Ahundzade'nin, Necef Bey Vezirli'nin, Neriman Nerimanzade'nin, Haşim Vezirli'nin, Ebdürrehim Hakverdi'nin, Asker Görani'nin, Celil Memmedkuluzade'nin, Hüseyin Cavid'in ilgili eserleri arasında benzerlikler hissediliyor. Bu uyum, bir yandan içerik-süje, diğer yandan karakterlerin özellikleri açılarından sergileniyor.

Eser toplumsal gerçeklik, trajik çakışmalar için malzeme barındırır. “Musibetli Zinyet”te eskilikle yenilik, cehaletle aydınlık arasındaki çelişki verilir. Aydınlanmaya olan ihtiyaç gündeme getirilmek istenir. Talebeler Rüstem Bey, Giorgi, gimnaziya öğrencileri Zinyet, Necabet ve diğerleri yeniliğin; şehrin baş tüccarı Rehim Ağa, müflisleşmiş tüccar Hacı Mustafa, Falcı Telli ve başkaları ise eskiliğin temsilcileridir.

Eserin anahtar yanı, olayların Borçalı gerçekliğine bağlılığıdır.

Başkişi Zinyet, Azerbaycan dramaturgisindeki Ahundzade'nin Nisa Hanım, Perizad, Sona, Sekine, Nerimanzade'nin Hatice, Vezirli'nin Yeter, Saadet, Cavid'in Meral karakterlerinin edebî izcisi konumundadır. Zinyet, mücadelesiyle, cesaretiyle kader seleflerinden üstündür. 13–14 yaşındaki bu temiz kalpli kız cehaletin, servet düşkünlüğünün kurbanı olmuştur.

Ahundzade'nin Sekine karakteri önce: “Gönle ki güç yoktur” deyişine inandığı, sonra cesarete gelerek: “Yahşi değil, bibi! Sana ne zaman izin vermişim ki, beni Ağa Hesen'e veresin?” dediği gibi²¹⁹ (Ahundzade 1988, 198), Şerifli'nin Zinyet'i de kendisinin yetmiş yaşındaki zengin Rehim Ağa ile evlendirilmek istediğini duyunca hukuksuzluğundan, cahiller elinde kalmasından, kuş gibi kafeste çırpınmasından yakınarak: “Atacan, yazığım, beni pula satma... Öyle hesap eyle ki, bir kulum, azat edersin”.

²¹⁹ yahşi – iyi; bibi – hala

Gittikçe bu yalvarış ciddileşip, ithama dönüşür: “Bir böyle zulüm, musibet hiç yanda görünmemiş. Atacan! Yahşi bilirim, kara pul seni aldatıp, görürüm. Bir ayıl, atacım, ayıl, gör ne edersin... Ancak bu işi bir cahil görür, pula uyup kızını satar”²²⁰ der (KYK 1912).

Zinyet, halden düşmüş ihtiyara yar olmak istemez, Rehim Ağa'ya tabi olmaz, benliğini, hakkını savunmak adına tabancayla kendisini öldürür.

Zinyet, milli edebiyatta Necef Vezirli'nin Saadet'inin ve diğer karakterlerin takipçisi olarak eğitimci aydın kız tipidir. O, gimnaziyada okuyan üç Müslüman kızdan birisidir, kendi zekâsıyla, marifetiyle diğerlerinden seçilir ve her yıl birer altın madalya ile ödüllendirilir.

Genç kız, yüzünü sahneye dönerek: “İlmi okudukça her şeyi bilirsin. Okumayıp kör gibi olursun... Biz Müslümanların geride kalmalarına sebep ilimsizliktir” der (KYK 1912).

Eserden bir parça:

“Zinyet: – Bizim Müslümanların gününe yanardım. Onların, çocukların cehalette kaldıklarını düşünürdüm.

Rüstem Bey: – Hüda ya, görgülen işin harasıdır ki, on üç yaşında çocuk ilim okumakla kendi milletinin haline yanar. Zinyetçiğim! Ben de senin gibi dertliyim. Ben de تنها kalanda hep milletimizin, halkımızın gününe yanarım” (KYK 1912).

İkinci olumlu karakter olan talebe Rüstem Bey, Zinyet'in sevgilisi olmanın yanı sıra, aynı zamanda onun bir nevi hayat öğretmeni, yardımcısı, eğitimci aydın meslektaşısıdır. Onlar aynı amaçlar doğrultusunda yaşarlar. Her görüştüklerinde millet derdi çekerler, milletin terakkisi hakkında düşünürler.

Eserin bitiş kısmında Rüstem Bey'in öldürülme sahnesi, Neriman Nerimanov'un “Nadanlık” trajikomedisindeki bitiş çağrıştırır.

“Nadanlık”ta Ömer: “Beni nadanlık, avamlık, bimarifetlik gülleledi”²²¹ (Nerimanov 2004, 60) diye ah çektiği gibi, “Musibetli Zinyet”te Rüstem Bey'in ölüm anındaki monologu da etkilidir: “Ey cehalet içinde alışan insanlar, ey mevhumat kurbanları, ey ışıklı dünyadan muradı gözünde giden gençler... Ey cehalet, cahillik elinde

²²⁰ atacan – babacığım; pul – para; aldatıp – kandırmış; ayıl – uyan

²²¹ nadanlık, avamlık – cahillik; bimarifetlik – marifetsizlik; gülleledi – kurşunladı

inleyen cemiyet... Belki gelecekte biz mazlum milletin haline civanlar kalsınlar” (KYK 1912).

Rüstem Bey'in muhatap olduğu namert kurşun, aslında cehaletin, zalimliğin kurşunudur. Ölüm anındaki sahnede Rüstem Bey: “İhtiyatsız oldum” itirafıyla mücadelesinin zayıflığını, cehalete daha ciddi direniş göstermenin gerekliliğini itiraf eder.

Bu karakter milli dramaturgide Ahundzade'nin Eziz Bey, Hacı Nuru, Şahbaz Bey, Nerimanzade'nin Mehemed Ağa, Ömer, Yusuf, Niyaz Bey, Vezirli'nin İskender Bey, Selman Bey, Eşref Bey, Fahreddin Bey karakterleriyle aynıdır. Onlar gibi, Rüstem Bey de zulmet saltanatında bir ışıktır. Cehaletin kökünü Vezirli'nin Eşref Bey'i “ahkâmî şeriatın unutulmasıyla”, ilimsizlikle, adapsızlıkla çağrıştırdığı gibi, Şerifli'nin Rüstem Bey'i de “cemiyetin nadanlık elinde inlemesinde” görür.

Yazarın gazap silahının hedefi toplumsal atalettir. Eserde cehaletin temsilcisi Rehim Ağa'nın yaşına bağdaşlaşmayan aşka düşmesi komikleşmesine, gülünç duruma düşmesine yol açar. Perde, Rehim Ağa'nın sahneye çıkmasıyla açılır ve yine Rehim Ağa'nın vahim ruhsal çığılığıyla kapanır. Kendisinin itiraflarından da anlaşılmaktadır ki Rehim Ağa, kimini ağlar koymuş, kiminin evini tarumar etmiş, haramlıkla var devlet kurmuştur. Onu kendi zulümlerine göre cehennem korkusu rahat bırakmaz, ama yine de ihtiyar çağında genç kızla evlenmek hevesine düşer. Rehim Ağa, müflisleşmiş Mustafa'nın tamahkârlığına hali olduğu için kötü niyetinin gerçekleşeceğine umutludur.

Rehim Ağa, bilerek ve anlayarak günahlar işletir. Genç Zinyet'in musibetine vesile olan Rehim Ağa, bizzat kendisine şöyle seslenir: “Ey cellât Hacı Rehim Ağa, hacılığın, ağalığın sana haram olsun. Ne kadar nahak kanlar döktün, nice nice evler yıkıp, kapılar bağlı koydun. Ahırda da kendi elinle, kendi ayağınla teleye düştün. Allah'ın kahır, ettiğim emellerin cezalarıdır, çekeceğim”²²² (KYK 1912).

Hacı Mustafa da Rehim Ağa'nın “kendi adamıdır”, serveti elinden çıkmış ağadır. Sahneye şu sözlerle çıkar: “Allah Teâlâ'nın bir dağarcık pulu var, kâh onun beline bindirir, kâh da bunun, kâh birisini ağlatır, kâh da diğerini güldürür. Bu fani dünyanın devletine bel bağlamak olmaz... Bir vakit var idi ki, elimi neye uzatırdım, pul olurdu. Amma indiye işim

²²² nahak – haksız; neçe – nice; bağlı – kapalı; ahırda – sonunda; tele – tuzak

tutmaz. Mesela, buraya kızıl dökülüp, elimi ona uzatan gibi toprak olur, cinbata çıkar. Bilmem, ne edim, ne çare kılım”²²³ (KYK 1912).

Rehim Ağa'nın görücü /elçi göndermesi Hacı Mustafa için sevindirici bir haber olur: “Hacı Rehim Ağa çok yaşasa bundan sonra iki veya üç yıl yaşayacak. Zinyet'i veririm, tüm mal devlet bana kalır... 70 yaşında olmasın, 90 yaşında olsun, benim cebime pul girsin” der (KYK 1912).

Kızının yalvarışlarına, halkın tembihine rağmen, aceleyle düğün tedariki görür. Hatta evinin dört yanında bekçiler görevlendirip, Zinyet'in sevdiği Rüstem Bey'i namertçesine öldürtür ve kızını Rehim Ağa'nın evine gönderir.

Hacı Mustafa'nın feci kaderine cimrilik neden olur. Hacı Mustafa, milli dramaturgünün Hacı Kara, Hacı Kamber karakterlerine bağlanır.

Yardımcı karakterlerden Falcı Telli, Rehim Ağa'nın ihtiyarlıkta şımarıklığını duyunca sevinir ki, eline fırsat düşmüş, Rehim Ağa'ya kandırarak, para kazanacaktır. Falcı Telli, Yolcu Derviş karakterleri kurnaz hileler kullanırlar. Telli de, Yolcu Derviş de, Mustafa'nın karısı Tükezban da, hizmetçi Beşir de bir yandan cahilliğin temsilcileri, diğer yandan bu cahilliğin, geriliğin sembolik tipleridir.

Bitişte Kaçak Mehmed'in Hacı Mustafa'ya ve Rehim Ağa'ya erdemlik, adalet divanı düzenlemesi, Hacı Mustafa'yı ruhların incitmesi ibretli sahnelerdendir. “Zulümle abat olan, sonunda berbat olur” özdeyişi eserde birkaç kez vurgulanır. Karşıt konumdaki her iki taraf – hem eskilik, atalet, hem de yenilik, terakkiye eğilim yenilgiye uğrar. Zafer ise ışıklı yarınlara ve adalete olan inançtır.

Rüstem Bey'in, Giorgi'nin timsallerinde Türk ve Gürcü halklarının aydın zümrelerinin ışıklı yarınlara namına mücadeleleri inandırıcılıkla betimlenir. Onlar konuşmaları esnasında milletin halini tartışırlar.

Rüstem Bey'in köylü Terekemelerle görüşmesi Borçalı görünümüyle dikkati çeker. Bu sahne Ahundzade'nin “Lenkeran Hanının Veziri” komedisinde hanın huzuruna şikâyetçilerin gelişi (Ahundzade 1988, 104–106), Nerimanzade'nin “Nadanlık” eserinde Mehmed Ağa'ya köylülerin dilekçe yazdırmaları (Nerimanov 2004, 30–32) sahnelerini anımsatır. Şerifli'nin sahneye çıkardığı Terekemeler, Borçalı sakinleri,

²²³ pul – para; devlet – servet; bel bağlamak – güvenmek; kızıl – altın; cinbata çıkar – kaybolur

Rüstem Bey'in köylüleridir. Rüstem Bey, çocukluk yaşlarında babasıyla birlikte Borçalı'daki evine gider, bu Terekemelerin yanında eğlenmekten, at binmekten usanmaz.

Rüstem Bey ile Terekemeler geçimlerinden, sorunlarından, çocuklarının meşguliyetinden içtenlikle sohbet ederler: “Çölün işi manşır değil mi? Cüt ekerler, kotana giderler, harava işletirler”²²⁴ (KYK 1912).

Genelde Zinyet Hanım'ın ve Rüstem Bey'in fikir dünyalarında bir sorunlar yumağı olan asıl konu eğitim problemleridir:

“Zinyet Hanım: – Perverdigâra, ne güzel olurdu ki, cemi Müslüman çocukları okuyaydılar.

Rüstem Bey: – Belki gelecekte biz mazlum milletin haline civanlar kalsınlar” (KYK 1912).

Rüstem Bey, köylerdeki okulları merak edince Borçalılılar, öğretmenlerin özensizliğinden yakınır.

Onlardan birisi Rüstem Bey'e şunları aktarır: “Muallim var ama okutmuyor. Ben özüm o muallimin yanına şkolaya gittim. Çok vaktini boş geçirtirdi, balkonda zadda durup, o yan, bu yana boylanırdı... Her yıl geçtiklerini tazedden bir yıl da geçirdi. Defterleri ucuz alıp birini dört kapığe satırdı, kitabı da keyfi nasıl istese öyle satırdı”²²⁵ (KYK 1912).

Rehim Ağa ve Mustafa eskimiş anlayışın taraftarları olsalar da, yeniliğin etkisi onlardan da yan geçmemiştir. Her ikisi kızlarını gimnazyada okuturlar. Şöyle düşünürler: “Biz de gerek çocuklarımızı okudak, ondan ötürü ki, bu dünyada ilimsiz adam çetinlikle ömrünü geçirir”²²⁶ (KYK 1912).

Şerifli, Borçalılıların eğitime meyilli olduklarını, fakat bilgili, becerikli öğretmenlerin azlığının bu isteklere engel olduğunu algılayarak, yurttaşlarını her tür zorluğa sine gerip, eğitim öğretimi etkinleştirmeye seslemiştir. Faciada karşıt tarafların mücadelesi “uçurum dereeler” üzerinde kurulur, olay örgüsü hatlarından birisi eskiliğe kinayeli nefret, ikincisi yeniliğe didaktik beğeni mahiyetindedir.

Terekeme karakterleri Ali'nin, Bedel'in, Cafer'in, Sefer Ali'nin konuşmaları, Borçalı ağzı olarak edebî diyalektizm örnekleridir. Buradaki

²²⁴ manşır – belli; kôtan – saban, pulluk; harava – (araba) at arabası

²²⁵ okutmur – okutmuyor; şkola – okul; zad – falan; boylanırdı – bakıverirdi; kapık – kuruş; nece – nasıl

²²⁶ okudak – okutalım; çetinlikle – zorlukla

aye, dayna, hancarı, meetel, manşır, harava, müfte, doğram doğram, ağrın alım vd deyimler eserde Borçalı özgünlüğünü sağlar. Bu ağız unsurlarından dil-üslup oluşturulması, kişiliklerin daha bariz şekilde açılması, Karapapaklara özgü coğrafi etnik görünümün güçlendirilmesi, Terekemelerin psikolojisini baskın bir şekilde verebilme amacını taşır.

Nitekim söz konusu tiyatro oyunu yazılı edebiyatta bölge ağzını yansıtan Neriman Nerimanzade'nin “Nadanlık” komedisinden sonraki ilk eserlerden biri olarak da önemlidir.

Şerifli'nin “Akvalideyin”, “Kebin” adlı eserleri ne yazık ki kayıptır.

“Akvalideyin” komedisi aile-geçim, didaktik eğitim içerikli olmuştur. Akvalideyin, Arapça ebeveyne saygısızlık gösteren evlat anlamındadır.

“Kebin” komedisine gelince, Gürcistan arşivinde sansürün materyalleri arasında bu eserin sahne sunuşuna müsaade belgesi vardır ve burada eser dört perdeden, beş meclisten ibaret piyes olarak tanımlanır (GMA 1916, 4, 5). Kulam Memmedli 1850–1920 yıllarının piyesleri arasında bu eseri de göstermiştir (Memmedli K 1975, 560).

Gürcistan edebiyat alanında dramaturginin gelişiminde oyuncu, tiyatro yönetmeni Mirzahan Kuluev'in “Mehebbet ve Azatlık” / sevgi ve özgürlük piyesi (GMA 1914), Ali Mirza Nerimanov Tiflisli'nin okul öğrencileri için küçük sahne oyunları (AEE 1907), öğretmen Tehmasip Kulubeyov ile Hüseyin Kasımov'un “Rüstem ve Söhrap” komedisi (GMA 1916) bu konu başlığımız altında zikredilecek eserlerdendir.

Yazarlar tiyatroyu bu bölgede halkı aydınlatma aracı olarak önemsemişlerdir. Burada vücuda gelmiş tiyatro eserleri arasında tarih konulu piyesler daha çoktur. Yazarlar, tarih vakalarını sahneye taşımakla özgürlük, istiklal ideallerini, arzu-dileklerini de yansıtmışlardır. Milli realist dramaturginin gelişiminde önemli süreç sayılan trajedi türü bahsedilen dönemde yeni ile eskinin, bireyle toplumun keskin çelişkisinin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Edebiyatta trajiği türü sosyal belanın kuvvetli olduğu ortamda yeninin, ilerici olanın mücadelesine rağbeti artırmıştır.

SONUÇ

Gürcistan'daki Türkçe edebiyat faaliyetinin tarihsel sürecinin araştırılması, bir yandan, milli edebiyat hazinemizin, edebiyat bilimimizin zenginleştirilmesi, diğer yandan da, komşu, dost ülkede yaşayan yarım milyonluk soydaş topluluğun zengin manevi varlığının, edebî birikiminin tanıtılmasına imkân tanır.

Coğrafi konuma göre Gürcistan'a bağlı etnik mekânda Türklerin genetik saflığı, Gürcü toplumuyla bütünleşmesi, bu mekânda edebî varlığın şu tipik niteliklerini sağlamaktadır: ezellik, güzellik, özellik.

Ezellik dedikte arkaiklik düşünülür; bu, Gürcistan'daki Türkçe edebiyat ürünlerinin köklü geçmişe sahip olduğunu göz önüne serer.

Güzellik nitelendirmesi estetik yetkinliği çağrıştırır; bu, bölgede edebiyat geleneklerinin dağınık olmayıp, sürekli, tam bir kültür düzeni olmasıyla, muhitin edebî verilerinin estetik değeriyle ölçütleşir.

Özellik, bölgesel özgünlükte ifadesini bulur; bu, bölgede ve şu edebiyat muhitinde sanatın, edebî sözün, edebî faaliyetin, edebî sürecin benzersiz oluşum, evrim, gelişim yolu geçtiğiyle kanıtlanır.

Gürcistan Türklerinde edebiyat gelenekleri hem nicelik hem de nitelik açısından zengindir. Bu, şairlerin, yazarların, edebiyat ürünlerinin çokluğuyla, içerik açısından önemli eserlerin meydana çıkmasıyla ve edebî türlerin çeşitliliğiyle açıkça ortaya konulmuş durumdadır.

Gürcistan'da Türk edebiyat geleneklerinde üstün, dominant konumu lirik-coşkulu şiir, özellikle de saz-âşık şiiri tipleri tutmuştur. Türk hece şiir ölçüsünün ana tipleri olan, Türkün gönül nağmesi hesap edilen mani-bayati, giraylı, koşma Borçalı edebiyat geleneklerinde en yaygın edebî biçimlerdir. Bu şekillerde etkinliği sağlayan unsurlardan en önemlisi bu tiplerin saz makamlarına, sazın tellerine uyumluluğudur. Hece ölçüsü ile yazılmış metinlerde özgün tezatlar, teşbihler, epitetler uygulanmıştır.

Saz şairlerinin şiirlerinin temel konusu memleket sevdasıdır. Aşk konusuna, güzelin methine çok sayıda şiirler yazılmış ve söylenmiştir.

Gürcistan Türk edebiyat geleneklerinde şiir daha etkin yer tutmasıyla birlikte, edebî nesrin, dramaturginin, edebî eleştirinin, gazete yazarlığının da önemli ölçüde varlığı gözlemlenmiştir. Edebî nesrin varlığı 20. yüzyılın başlarında belirli bir olgunluk kazanmıştır. Bu olgunlaşmayı

Tiflis'te Azerbaycan Türkçesi ile gazeteler, dergiler, kitaplar yayımlaması, Tiflis'te Türk tiyatrosunun faaliyeti, bu tiyatroya Osmanlı tiyatrosunun etkisi sağlamıştır. Bu nedenle edebiyat ocakları penceresinden bakıldığında yeni edebî türlerin bütünleşmesi süreci en çok Tiflis'te süregelmiştir. Gürcistan Türk edebiyat muhitinde nesir yazarlığı çoğunluğu Tiflis'te edebî yaratıcılıkla uğraşan Neriman Nerimanzade, Ömer Faik, Emin Hacallı, Mirza Hüseyin Hesenzade, Ali Mirza Senanî, Mirza Ali Abbasov, Mirzahan Kuluev, Kerim Şerifli gibi müelliflerin çalışmaları ile özgün niteliklere ulaşmıştır.

Meseleye edebî tür takipçileri açısından yaklaşırsak, 1920 öncesine ait tespit ettiğimiz muhitin 163 temsilcisinden şiir temsilcisi (kalem şairi, saz şairi, âşık) 150 kişi, oransal hesapla %92; nesir temsilcisi (nasir-dramaturg, nasir-gazeteci, dramaturg) yalnızca 7 kişi, oransal hesapla %4,3; nazım-nesir temsilcisi (şair-nasir, şair-dramaturg, şair-gazeteci, şair-nasir-gazeteci) 6 kişi, oransal hesapla %3,7 olduğu görülmektedir.

Geleneksel türler arasında 135 temsilciden şairler 110 kişi, oransal hesapla %81,5, üstat ve yaratıcı âşıklar 25 kişi, oransal hesapla %18,5'tir.

Yeni türler arasında da çoğunluğu hikâye yazarı 7 kişi, drama yazarları 7 kişi, eleştirmen gazeteci 2 kişi olarak tespit edilmiştir.

Nazım biçiminde kısmen de olsa Kazım, Sadık ve Senanî'nin divan şiiri tarzına yaklaştıkları; Karanî'nin ve Dollu Abuzer'in dinî içerikli şiirler yazdıkları; Güller Peri, Üveyler Allahverdi, Mehmed Şindili, Allahverdi Leleoğlu, Mirza Mehdi Velizade, Miskin Veli, Molla Kasım, Alhas Hacallı, Miskin Nebi ve Ağacan'ın daha çok lirik-coşkulu şiirler vücuda getirdikleri; Muhakker ve Mecruh'un mizahlı şiire yöneldikleri; Emin Hacallı'nın olay örgülü şiir ortaya koydukları saptanmaktadır.

Nesirde daha çok hikâye türü, bu türün de gerçekçi eğitimci minyatür hikâye ve romantik hikâye tipleri ortaya çıkmıştır. Bu türdeki ürünlerin söz konusu birinci tipinde Mirza Hüseyin Hesenzade ve Ali Mirza Nerimanzade'nin eğitimcilik idealleri; ikinci tipinde Ömer Faik ve Hüseyin Minasazlı'nın vatanseverliği önemseyen örnekleri dikkati çeker.

Elde olan 11 tiyatro eserinden piyes türünde dört eser, facia (trajedi) türünde dört eser, komedi türünde iki eser, küçük tiyatro oyunu şeklinde bir eser olduğu görülür. Sahne eserleri çoğunlukla tarihsel konulardadır. Küçük tiyatro oyunları aile ve yaşam-geçim konularını ele alır.

Tüm bu bilgilerden elde edilen sonuçlar şöyle sıralanabilir:

1- Edebi-estetik ölçütlerle değerlendirmelerle, Gürcistan'da Türk edebiyat geleneklerinin derin köklü bir geçmişe dayandığı görülecektir. Gürcistan'da Türk edebî varlığı ulu çağlardan bu yana ozanlığa, ozan kökenli âşıklığa dayalıdır ve onun kaynakları Türk Oğuz folklor definesiyle, ortaçağların Tiflis Türk-İslam kültürü temsilcilerinin edebî miraslarıyla zenginleşerek devam etmiştir. Geleneksel âşık destan-anlatılarında Gürcistan görünümü edebiyat geleneğinin ipuçlarıdır. Destanlardaki Tiflis tasavvuru Borçalı-Karayazı mekânını kapsamıştır.

2- Konargöçer yaşam tarzının bir sonucu olarak edebiyat metinlerinde de dağ-ova denliğinin varlığı dikkati çeker. Edebî metin üreticilerinin ova-dağ arasında uzanan yollar boyunca, masal, mani, koşma, türkü, destan söylemeleri; pınarlar üstünde saz-söz meclisleri kurmaları mekân-kültür ve yaşayış ile edebî metin arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu edebiyat ürünlerinden bölge insanının yaşam koşulları, duyuş biçimleri, hayat karşısında tavır alışları, insani ilişkilerinin düzeyleri, psikolojik ve sosyolojik yapıları gözlemlenebilir.

3- Kopuz ve meydansazı Gürcistan'daki Türk manevi kültürünün anahtar enstrümanı olarak işlev görür ve bölgenin edebiyat hayatı saz makamlarından, âşık şiirinden besinlenerek, ozan şiiri tarzında daha geniş ürünlerin ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Bu bakımdan şairlerin yaratıcılıklarına saz uyumlu coşkunluk eşlik etmiştir.

4- Gürcistan'da Türkçe yazılı edebî süreç, özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında etkin olmuştur. Bu dönemde coşkulu şiirin zenginliği, şairlerin sayıca çokluğu, şiir şekillerinin çeşitliliği, belirli edebiyat çevrelerinin etkinliği görülür. Bölgenin özgün imzasını belirleyen sanatçıların yaratıcılıklarında manevi enginlik, yurt sevgisi, vatan özlemi, gurbet üzüntüsü, sevginin ulviliği, dönemin sorunlarından yakınma, aile ve geçim başlıca konular olarak öne çıkar. Onların şiir repertuarlarında giraylı, koşma, tecnis, divani, kıfılbent, muamma, harbe zorba, bayatı, gazel, destan türleri daha geniş yer tutar.

5- Bölgede şiirsel süreçlerin tipolojik ölçütleri, Borçalı edebiyat geleneklerinin etkisi Ahıska-Ağbaba-Borçalı-Kars-Gazağ-Sulduz-Urmu edebiyat ağında önemli yer tutmuş, belirli anlamda da üstünlüğü ele almıştır. Tarih ve soy birliği bakımından akraba bölgelerin edebî gelenekler ağı, genetik bağlılık düzleminde gelişmiştir.

6- 20. yüzyıl başlarında Gürcistan'da Türk edebiyat muhitinde gerçekçiliğin gelişimiyle ilgili olarak yeni edebî türlere (öykülü şiire, mizahlı şiire, edebî nesre, dramaturgiye, edebî eleştiriye, gazeteciliğe) ilgi artmıştır. Bu, bir yandan muhit dışı (Azerbaycan, Osmanlı edebî düşüncesindeki gelişimlerin etkisi), öte yandan da, muhit içi (muhitin edebî yeniliklere hazırlık düzeyi) etmenler neticesinde oluşmuştur. “Molla Nesreddin” gerçekçi demokratik edebiyat akımının Gürcistan'da da takipçileri yetişmiş ve Gürcistanlı Mollanesreddincilerin yazıları, şiirleri içerik, yapı ve tür bakımlarından bahsi geçen ekolün örneklerini ortaya koymuştur. Anlatmaya dayalı edebî türlerden roman, bu dönemde henüz görülmemekle birlikte, psikolojik, minyatür hikâye türleri daha çok eğitim yönünde gelişmiştir.

Gürcistan'da Türkçe coşkulu şiirde Mirza Mehdi, Abuzer, Nebi, Ağacan; öykülü şiirde Emin Hacallı; mizahlı şiirde Muhakker, Mecruh; edebî nesirde Ömer Faik, Hüseyin Minasazlı; dramaturgide Kerim Şerifli; ayrıca edebî eleştiride ve gazete yazarlığında Hüseyin Minasazlı, Ömer Faik, Şerif Mirzaev gibi isimler dikkati çeker.

Bu dönemde realizm, eleştirel realizm, hatta demokratik gerçekçilik gelenekleri belirli kıvamda gelişmiştir. Romantizm edebiyat akımının gelenekleri ise sadece etkileşim düzeyinde kalmıştır.

7- Edebî kişilerin çoğunluğu köy-kasaba çevresinde, az bir kısmı ise başta Tiflis olmak üzere şehir ortamında yetişmişlerdir. Ozanların, halk şairlerinin şiirlerinde aşk, doğa, gurbet, kahramanlık, mertlik, öğreticilik, sevgi, toplumsal sorunlar, vatanseverlik konularına daha fazla yer verilmiştir. Edebiyata Borçalı konusunun gelişi bu dönemlere aittir. Yazarların, şairlerin Borçalı mekân imgesine sıklıkla yer vermeleri, bir yandan, sistem-yazar, şair arasındaki diyakronik yaklaşımların göstericisi iken, diğer yandan, Borçalılıların ata yurt sevgisinin semiyotik ifadesi olur. Bu uygulamalar Gürcistan'da Türkçe edebiyat muhitini edebî karakter niteliğinde özümsemeye olanak sağlamıştır.

8- Gürcistanlı Türkler arasında edebî gidişat, Sovyet yönetimi döneminde de güdümlülük kuralları düzleminde gelişimini sürdürmüştür. Gürcistan'da kalıcı bağımsızlık dönemini kapsayan günümüzde de yeni özgünlükler süregelmektedir. Ziya Borçalı, İlyas Efendiev, Osman Sarıvelli, Hüseyin Arif, Hidayet Bayramlı, Tahir Hüseyinov, Veli Aliev, Hüseyin Saraçlı, Han Kemandar, Alhan Karayazılı, Abbas Abdullah, İsa

İsmailzade, Mövlüd Süleymanlı, Eyvaz Borçalı, Vilayet Rüstemezade, Eflatun Saraçlı, Zelimhan Yakup, Abbas Abdullah, Mülkedar Nadir, Elbeyi Celaloğlu, Saadet Buta, Derviş Osman, Nizami Saraçlı, Knyaz Aslan, Rafik Hümmet, Nizami Memmedzade ve daha pek çok isim tarafından Borçalı konusu şiir, poema, povest, hikâye türleriyle geniş ölçüde işlenerek edebiyat koluna dönüşmüştür.

9- Gürcistan Türklerinin 1920 sonrası edebiyat faaliyetinin en gözde ismi, halk şairi / devlet sanatçısı unvanlı Zelimhan Yakup'tur. Zelimhan Yakup'la birlikte 1920 sonrası edebiyat muhiti zenginleşmesine katkıda bulunan şairler, nasirler, dramaturglar, mütercimler, edebiyat bilimcileri şunlardır: Mehmed Muhakker, Mirza Hesen Mecruh, Sadi Bey Arif, Neman Memmedli, Hüsnüye Hacızade, Rıza Şahveled, Yahya Karabağlı, Aliyar Karabağlı, Ziya Borçalı, Veli Toma, Hidayet Bayramlı, Memmed Hüseyin Bahtiyarlı, İsa Sadık, Ali Sengerli, Süleyman Efendi, Dünyamalı Kerem, Veli Aliev, Meded Coşkun, Nesip Yusifoğlu, Hesen Tateroğlu, Adil Mişiev, Meded Çobanov, Valeh Hacılar, Behram Mehdi, Tariel Garipli, Alihan Binnetoğlu, Alihan Düşkün, Arif Mustafazade, Ayvaz Ellezoğlu, Yunus Nevruz, İslam Hacıoğlu, Elman Sarvan, Ağabala Azeri, Zümrüd Orhan, Osman Ahmedoğlu, Mayka Metin, Yusuf Yusifli, Mecid Borçalı, İmir Memmedli, Mehmed Hesenli, Kasım Abbaseli, Bahtiyar Rüstemli, Kurban Ezizli, Zerger Musa, Ali Abbas, Çoban Reşid ve diğerleri.

Yine bu evrenin önemli saz şairleri ise şunlardır: Hoca Mehmed, Sadık Sultanov, Hındı Memmed, Mehmed Aslıoğlu, Tehle Novruz, Şair İbad, Hüseyin Saraçlı, Dede Emrah, Alhan Karayazılı, Han Kemandar, İbrahimhalil Lecbeddinli, Allahyar Feğan, Aslan Kosalı, Reşid Hacallı, Mehmed Sadaklı, Nureddin Kasımlı, Ahmed Sadaklı, Ali Fahrallı, Deryayınur, Yetim Mahmud, Zahid Elempaşalı, Ramın Karaev, İlyas Çemberli, Nargile Mehdieva ve diğerleri.

Hazırda Rafik Hümmet, Alihan Yahyaoğlu, Allahverdi Tekleli, Rızvan İsmailzade, İbrahimhalil Tamı, Binnet Alioğlu, Hidayet Hüseyinli, Siyavuş Uygun, Mirza Memmedoğlu, Tapdık Yolcu, Afik Muhtaroglu, Nazım Muhtaroglu, Akif Hansultanlı, Ebdüleli İbrahimsoy, Nizami Memmedzade, Nurafiz, Hanemir, Şövkət Dağlarkızı, Elmuraz Köçerli, Vakıf Seyyah ve başkaları Gürcistan'da Türkçe edebiyat gelenekleri devam ettirmektedirler.

Gürcistan doğumlu olup Azerbaycan'da yaşamış ve yaşayan, Azerbaycan edebiyatının gelişimine de katkılarda bulunmuş Adil Babaev, Aliyar Karabağlı, Abbas Kireçli, Rıza Şahveled, Ehed Hüseyinov, Kemal Talıbzade, Cemal Mustafaev, Celal Abdullaev, Penah Helilov, Abbas Hacıev, Dilara Alieva, Eflatun Saraçlı, Veli Osmanlı, Eldar Eloğlu, Tahir Hüseyinov, İsa İsmailzade, Eyvaz Borçalı, Mevlüd Süleymanlı, Vilayet Rüstemezade, Abbas Abdullah, Hamlet İsaşanlı, Şamil Kurbanov, Akif Bayramov, Sabir Aliev, Hemid Veliev, Saadet Buta, Bedirhan Başgeçitli, Elhan Memmedli, Şahbaz Şamioğlu, İsmail Ömerov, Arif Emrahoğlu, Telman Nezerli, Razım Memmedli, Neriman Ebdülrehmanlı, Knyaz Aslan, Şerif Kerimli, Hazangül, Nizami Saraçlı, Tofik Karakaya, Reşid Fahralı, İtimat Başgeçit, Samed Karaçöp, Esed Tehleli, Hacan Hacısoy, Yaşar Veliev, Şeref Celilli, Semender Almemmedli, Dilsuz Musaev, Hemzeli İlyas, Müşfik Çobanlı, Hezi Hesenli, Ilgar İlkin, Diyanet Osmanlı, Paşa Babakerli, İftihar Piriev, Fikret Mursakulu, Hüseyin Fahralı, Şamil Şafaklı ile Estonya'da yaşayan Hakani Kayıplı, Gürcistan Türk edebî kaynağından beslenen isimlerdir.

Gürcistan Türk Yazarlar Cemiyeti, Çeşme edebiyat topluluğu, ilçe gazeteleri bünyesinde edebiyat dernekleri, Gürcistan Yazarlar Birliği Azerbaycan Bölümü, Azerbaycan Yazarlar Birliği Gürcistan Şubesi, Gürcistan Âşıklar Birliği gibi kurumlar; Gürcistan'da Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmış “Aşar Mecmuası”, “Kıvılcım”, “Kızıl Şafak”, “Tan Yıldızı”, Genç Nesil”, “Çeşme”, “Çenlibel”, “Qarapapaqlar” gibi edebiyat dergilerini bu vesile ile hatırlatmak isteriz. “Yeni Fikir”, “Işık Yol”, “Yeni Kent”, “Borçalı”, “Diyar” gibi gazeteler Gürcistan coğrafyasında Türk edebiyat geleneklerinin görünürlüğünü sağlamışlardır. Yayın hayatını sürdüren “Gürcistan” / “Sovet Gürcüstanı”, “Region Press”, “Sözün Işığı”, “Ümit” ve “Yeni Yol” gazeteleri, “Qarapapaqlar”, “Körük” dergileri burada edebiyat geleneklerinin yükselişine destek veren süreli yayınlardandır.

10- Gürcistan'da Türkçe edebiyat gelenekleri, bir bütünsellik içinde kültürel ve edebî faaliyetleri yönlendiren kaynak olarak algılanmaya açıktır. Konunun araştırılmasında edebî estetik ölçütlere ve coğrafi bölgesel özelliklere odaklanılması önem arz etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abbasova, Mihriban 2006. Borçalı Mahalının Tarihi (История Борчалинского махала). Bakü, Sabah neşriyat
- Abdulla, Abbas 1996. Şiirler. Hazırlayan Fatma Akpınar. İstanbul, MEB yay
- Abdullaev, Tofik 1991. 16. Asrın Türk Dilli Abidesi: Bevazici'nin Kevam'ül et-Tabir Eseri ve Leksikası. Doktora Tezi. Bakü
- Acaloğlu, Arif 1976. "Borçalı Bayatları". Edebiyat ve İncesanat, 50. Bakü
- Acaloğlu, Arif 1988. Azerbaycan Mitolojik Metinleri. Bakü, Elm neşriyat
- Acaloğlu, Arif 2011. "Gürcistan Türkleri Folklor Malzemesi Üzerine Mitolojik Açından Değerlendirmeler". Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni. Ordu
- Adıgüzel, Hüseyin 2004. Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız. İstanbul, İleri yay
- Adıgüzel, Mürsel 2016. Karapapak Öyküleri. İstanbul, Dahi yay
- Adıgüzel, Sedat 2007. "Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nesreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular". Bilig, dergi, 41. Ankara
- Adıgüzelli, İlyas 2014. Borçalı'nın Sadaklı Dünyası. Bakü, Azerbaycan neşr
- AEE 1818. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. D118/7523. تاریخ نادری Tarihî Nadir. Kâtip Mehemed Sadık Bey Yadigâroğlu Tiflisî
- AEE 1829. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B2656/4281/10546. شهریار Şehriyar
- AEE 1838. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B207/1825. Mirza Mehdi Astrabadî, انشاء İnşa. Kâtip Abbas bin Molla İsmail
- AEE 1841. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B1757/3382. جنگ Cönk. Tertip Seyid Mirza, Koçulu köyü
- AEE 1842. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B2037/3662. بوستان Sadi Şirazî, Bustan. Kâtip Süleyman bin Talip, Serban köyü
- AEE 1848. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. IX/397. عوامل التعبير Hubeyş Tiflisî, Kevam'ül'üt Tabir
- AEE 1877. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B1158/2781. انشاء مرغوب İnşâî Meğrip. Mustafa ibn Ahund Molla Süleyman Tiflisî
- AEE 1902. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. A83/526. جنگ Cönk
- AEE 1907. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü. XVI/718/4856. Ali Mirza Senanî Tiflisî. نصيحة الاطفال Nasihat'ül Etfal. Tiflis, Gayret matbaası

- AEE 1912. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. XII/342, XVI/709. Mirza Hüseyn Hesen-zade, تمام الیفا Tamam Elifba. Tiflis, Gayret
- AEE 1913. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. XII/344/6177. Ali Mirza Senanî, Tiflis medresesi muallimi. نصیحة الاطفال Nasihat'ül Etfal. Tiflis
- AEE 1914. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. X/847/3454, XII/573/1182. Hüseyn Hesen-zade. اوچ حکایه Üç Hikâye
- AEE 1915. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B884/2. Mirza Ali Abbasov. سلطان محمود غزنوی Sultan Mahmud Gazneli
- AEE 1916. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B883/1. Mirza Ali Abbasov. دورة سلطنة انوشیروان عادل Devreî Saltanatı Enuşirevan Adil yahut Tagî Kesra
- AEE 1918. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. تارتان پارتان Tartan Partan. Tiflis
- AEE 1928. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. M12/6129. Celalî Memmed
- AEE 24/207. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. 24/207/Q26/509. Zabit
- AEE 24/351. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. 24/351. Şiirler
- AEE A298. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. A298. جنگ Cönk
- AEE B114, B685, B1251, B1335, B1757, B1987, B1858. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. Cönkler
- AEE B2277. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. B2277/3902. Şehriyar ile Senuber
- AEE D13/7574. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. D13/7574. Hubeyş Tiflisî. لغت قافیت اشعار Lügat-e Kafiye-ti Aşar
- AEE D13/9989. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. D13/9989. Hubeyş Tiflisî. كوامل التعبير Kevamül'üt Tabir. Musul 1549
- AEE D2142. Azərbaycan Elyazmaları Enstitüsü. D2142. بیان السنن Hubeyş Tiflisî, Beyan'üs-Sinaat
- AEİ 1914. Azərbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi. Ziyeddin Efendiev Koleksiyonu 533/63/64. جنگ بیاض Cönk-Beyaz
- AEİ 1924. Azərbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi. Aliyar Karabağlı Koleksiyonu. 255/6/009. Yeni Yol, gazete. Şair Namaz
- AEİ 1926. Azərbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi. Aliyar Karabağlı Koleksiyonu. 527/160. İsa Borçalı
- AEİ 1930. Azərbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi. Aliyar Karabağlı Koleksiyonu. 527/161. Namaz Seferov. Ahmed Hancallıoğlu
- AEİ 1947. Azərbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi. Aliyar Karabağlı Koleksiyonu. 527/204. Abbas Kireçli. Borçalı Şairleri

- AEİ 1963. Azerbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi. Ziyeddin Efendiev Koleksiyonu. 533/2/4/143. Tiflis'te Yaranmış Azerbaycan Edebiyatı
- AEİ 1980. Azerbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi. 533/614. Mecruh
- AFE 1936. Azerbaycan Folklor Enstitüsü Arşivi. 490/1014. Köroğlu. Gürcistan Seferi
- AFE 1962. Azerbaycan Folklor Enstitüsü Arşivi. 445. Âşık Garip. Kaynak kişi Mehemed Süleymanov, Taştepe köyü. Derleyen Safura Yakubova
- Ağacan 2006. Deryadır Ummandır Şair Ağacan. Bakü, Borçalı neşriyat
- Ağacan 2013. Şiirleri, Ağacan ile Güllüzar. Qarapapaqlar, dergi, 68. Tiflis
- Ağacankızı, Gültekin 2006. Gürcistan Matbuatında Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri. Bakü, Elm neşriyat
- Ağbaba, Avtandil 2012. Ağbaba–Çıldır Âşık Muhiti. Bakü, Elm ve Tahsil
- Ahmedoğlu, Allahverdi 2003. Şiirler. Bakü
- Ahmedoğlu, Ferman 2010. Birinci Demircihasanlı Şindiler. Bakü, Zerdabi
- Ahmedov, Teymur 1982. Neriman Nerimanov. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Ahundzade, Mirza Fethali 1988. Komediler. Hız Yavuz Akpınar. İzmir
- Akpınar, Yavuz 1994. Azeri Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul, Dergâh yay
- Alasania, Giuli 2013. Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler. Tercüme Nanuli Kaçarava. Trabzon, Karen
- Alaskerova, Teyyibe & Sadıkova, Cemile 1988. “Hubeyş Tiflisî ve Loğeti Kavafı Eseri”. Azerbaycan Bilimler Akademisi Haberleri, 1. Bakü
- Albayrak, Recep 2002. Borçalı Toponimleri. Erdem, dergi, 19/40. Ankara
- Albayrak, Recep 2004. Kafkasya-Borçalı Yer Adları. Ankara, Berikan yay
- Aliev, Arif 1999. Hakikate ve Hayata Sadakat (Алиев, Ариф, Верность правде и жизни). Bakü
- Aliev, Esed 2012. 19.–20. Asrın Evveleri Gürcistan Azerbaycanlılarının Aile Maişeti. Bakü, Elm ve Tahsil neşriyat
- Aliev, Esed. 1995. Gürcistan Azerbaycanlılarının Manevi Medeniyeti. Bakü
- Aliev, Halil. 1998. Gürcistan'ın Türk Menşeli Toponimleri. Gence
- Alieva, Dilara 1958. Azerbaycan Gürcü Edebî İlişkileri Tarihi (Из истории азербайджанско грузинских литературных связей). Bakü
- Alieva, Dilara 1981. Yürek Bir Dilek Bir. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Alieva, Dilara 1990. “Köroğlu'nun Yeni El Yazma Nüshası”. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 68. İstanbul
- Alieva, Lale 1994. Mehemed'in Şehriyar Eseri. Doktora Tezi. Bakü, ADÜ
- Alkan, Gamze 2016. Gürcistan Türklerinden Bir Şair: Rafik Hümmet. Lisans Tezi. Ardahan Üniversitesi
- Almemmedli, Semender 2000. Fahralı Tek Ağır İlim Var Benim. Bakü

- Alptekin, Ali Berat 1989. Çıldırli Âşık Şenlik Bibliyografyası. Ankara
- Alptekin, Ali Berat 1999. Kirman Şah Hikâyesi. Ankara, Akçağ yay
- Alptekin, Ali Berat 2013. Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı. Ankara, Akçağ
- Altunkaynak, Erdoğan 2015. Kars Halk Âşıkları. Ankara
- Alyılmaz, Cengiz 2015. “Gürcistan'daki Türkler ve Türk Eserleri”. Yeni Türkiye, dergi, 78/8. Ankara
- Alyılmaz, Semra 2003. Borçalılı Bilim Adamı, Eğitimci, Şair Valeh Hacılar. Ankara
- Alyılmaz, Semra 2017. “Borçalı Edebî Muhiti Üzerine”. Türk Dünyası, 43
- Anadolu Âşıkları 1993. Tertip K. Kulueva. Bakü, Azərneşr
- Aragvispireli, Şio 1914. Eserleri, 5 (თბილელედი). Tiflis
- Araslı, Hemid 1956. 17.–18. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. Bakü, Elm
- Arpaçay Köylerinden Derlemeler 1976. Derleyenler S. Olcay, B. Ercilasun, E. Aslan. Ankara, TDK yay
- Artun Erman 2012. Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı. Adana, Karahan
- Aslan, Ahmet Ali 2017-a. Ardahan-Çıldır-Göle Nağılları. Konya, Kömen
- Aslan, Ahmet Ali 2017-b. Arpaçay Nağılları. Konya, Kömen yay
- Aslan, Betül 2000. Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği ve Bakü Müslüman Cemiyetî Hayriye'si. Ankara, AKM yay
- Aslan, Ensar 1975. Çıldırli Âşık Şenlik. Ankara, Sevinç yay
- Aslan, Ensar 2000. “Âşık Şenlik'in Hikâyelerinin Konularının Kaynakları”. Âşık Şenlik Sempozyumu, 22–23 Mayıs 1997 Bildirileri. Ankara
- Aslan, Ensar 2007. Çıldırli Âşık Şenlik. Ankara, Maya Akademi yay
- Âşık Alasker 2014. Bütün Eserleri. Tertip G. Zimistanoglu. Bakü, Ol neşr
- Âşık Emrah 2009. Haktan Gelen Saz. Tertip Musa Nebioğlu. Bakü
- Âşık Garip 1999. Azerbaycan Halk Destanı. Kaynak kişi Aslan Kosalı. Hazırlayan Nazım Hidayetoğlu. Trabzon, Türksesi yay
- Âşık Garip ile Şah Senem 2007. Hazırlayan Adnan Özyalçiner. İstanbul
- Âşık Şenlik 1954. Derleme Akay Beşmart. Ankara, Yeni Matbaa yay
- Âşık Şenlik 1960. Divanı. Derleyen İslam Erdener. Kars, Bugün yay
- Âşık Şenlik 1969. Değişmeler. Hazırlayan O. Özbek. Ankara, Ayyıldız yay
- Âşık Şenlik 2006. Divanı, Hayatı, Şiirleri, Atışmaları, Hikâyeleri. Derleme H. Çetinkaya. Hazırlayan A. B. Alptekin, M. N. Coşkun. Ankara
- Âşıklardan Halk Hikâyeleri 2011. Derleyen Timur Yılmaz. Ankara, Eğitim
- Âşıkoğlu, İsmail 1964. Âşık Şenlik. İzmir, Kovan yay
- Aşırılı, Mehebbet. vd 2003. Kürüstü Demircihasanlı. Bakü, Nurlan neşriyat
- Ata Yıldız, Naciye & Turan, Fatma Ahsen 2017. Türk Dünyası Âşık Edebiyatı. Ankara, Gazi Kitapevi yay

- Ateş, Ahmed 1945. "Hicrî 6.–8. Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler".
Türkiyat Mecmuası, dergi, 7–8/2. İstanbul
- Aydoğ, Orhan 1998. Karapapaklar, seminerler çalışması. Malatya
- Azerbaycan Âşık Şiirinden Seçmeler 2005/1. Tertip Ehliman Ahundov vd.
Bakü, Şerq Qerb neşriyat
- Azerbaycan Âşıkları 1930/2. Tertip Hümmet Alizade. Bakü, Azərneşr
- Azerbaycan Destanları 1965. Tertip E. Ahundov, M. H. Tehmasip. Bakü
- Azerbaycan Destanları 2005/3. Tertip Ehliman Ahundov. Bakü, Lider
- Azerbaycan Destanları 2005/4. Tertip M. H. Tehmasip. Bakü, Lider
- Azerbaycan Edebiyatı 1993. Başlangıcından Günümüze Türkiye Dışındaki
Türk Edebiyatları Antolojisi, 1, 2, 3, 4. Ankara, KB
- Azerbaycan Edebiyatı Antolojisi 2008. Borçalı. Tertip Ali Abbas. CBS neşr
- Azerbaycan Folkloru Antolojisi 2000. Tertip Hikmet Ebdülhelimov vd. 4.
cilt. Bakü, Seda neşriyat
- Azerbaycan Folkloru Antolojisi 2011. Borçalı Folkloru. Tertip Valeh Hacılar.
Bakü, Nurlan neşriyat
- Azerbaycan Folkloru Külliyyatı 2012. Destanlar, cilt 20. Kaynak kişi Aslan
Kosalı. Tertip Elhan Memmedli. Bakü, Elm ve Tahsil neşriyat
- Azerbaycan Halk Bayatları: Borçalı 1998. Çeviri Zezva Medulaşvili.
Literaturuli Sakartvelo (აზერბაიჯანული ხალხური ბაიათები:
ბორჩალო, ლიტერატურული საქართველო), 30. Tiflis
- Azerbaycan Halk Destanları 1961. Tertip Ehliman Ahundov. 2. Bakü
- Azerbaycan Halk Efsaneleri 1985. Tertip Sednik Paşa Pirsultanlı. Bakü
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri 1978. Çevriyazı Semih Tezcan. Ankara
- Azerbaycan Kadın Şairleri Antolojisi 2005. Tertip Ezize Ceferzade. Bakü
- Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi 1982. 1. Bakü, Elm neşriyat
- Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi 1988. 6. Bakü, Elm neşriyat
- Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler 1987. Bakü, Elm
- Azerbaycan Yurt Bilgisi 2008. Tıpkıbasım, 1–36. Ankara, TDK yay
- Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları 2006. Tertip Ezize Ceferzade.
Hazırlayan Cengiz Alyılmaz. Ankara, Belen
- Bakihanov, Abbaskulu 2001. Gülistanî İrem. Bakü, Möminin neşriyat
- Balkaya, Adem 2014. Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Divani Türü. Ankara
- Baskakov, Nikolay 1965. "Karapapaklar veya Terekemeler ve Onların
Dilinin Öğrenilmesi" (Баскаков, Николай, "Карапапахи, или терекеме,
и изучение их языка", Краткие сообщения Института народов Азии,
65). Moskova

- Bayatı 2013. Bin Bir Bayatı. Tercüme Zezva Medulaşvili (1001 ՅՏՏՏՏ). Tiflis
- Bayatı, Koşma, Tecnis 1988. Tertip Elhan Memmedli. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Bayramlı, Arzu 2011. “Şair Nebi”. Azerbaycan, dergi, 11. Bakü
- Bayramov, Adilhan 2015. Sanat, Sanat Mabetleri, Sanat Fedaileri. Bakü
- Bayramov, Aslan 2000. Oğuz Elinden, Ozan Dilinden. Bakü, Elm neşriyat
- Bayramov, Nevruz 2009. Gürcistan'da Azerbaycan Mektepleri Tarihi. Tiflis
- Bedirhan, Yaşar 2014. “12. ve 13. Yüzyıllarda Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Eden İlim ve Fikir Adamları”. Turkish Studies, dergi, 9/7. Ankara
- Beyazıtılı, Mesim 2015. Tertip Mahmud Kamaloğlu. Tiflis. Üniuersal yay
- Bin Yılın Yüz Şairi 2000. Azerbaycan Şiiri Antolojisi. Tertip Anar, Yavuz Akpınar. Ankara, KB yay
- Bir Sinede İki Yürek 1981. Gürcü Şiirinde Azerbaycan. Bakü, Yazıcı neşr
- Boratav, Pertev Naili 1931. Köroğlu Destanı. İstanbul, Türkiyat Enstitüsü
- Boratav, Pertev Naili 1982. Folklor ve Edebiyat, 1. İstanbul, Adam yay
- Boratav, Pertev Naili 1988. Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği. İstanbul
- Boratav, Pertev Naili 2000. İzahlı Halk Şiiri Antolojisi. İstanbul, Tarih Vakfı
- Borçalı Ansiklopedisi 2001. Tertip Müşfik Çobanlı. Bakü, Borçalı neşriyat
- Borçalı Âşıkları 2005. Tertip Mahmud Kamaloğlu vd. Bakü, Nurlan neşr
- Borçalı Folklor Örnekleri 2013/1. Derleme, tertip Valeh Hacılar, Elhan Memmedli. Bakü, Elm ve Tahsil neşriyat
- Borçalı Folklor Örnekleri 2013/2. Tertip Elhan Memmedli. Bakü
- Borçalı Folkloru 1996. Tertip Valeh Hacılar. Bakü, Azerneşr
- Borçalı Folkloru Antolojisi 2009. Tertip A. Abbas, M. Bayramov. Bakü
- Borçalı Folkloru Antolojisi, Destanlar 2009. Tertip A. Abbas, M. Bayramov. Bakü, Dan Ulduzu neşriyat
- Borçalı Latifeleri 1999. Tertip Azade Abbaskızı, Musa Çobanov. Bakü
- Borçalı, Emin Ağa 2016. Bestir, Uyan. Bakü, Borçalı İctimai Cemiyeti
- Borçalı, Nebi 2013. Sığındım Mevla'ya. Toplayan Hüseyinkulu Memmedli. Tertip Elhan Memmedli. Bakü, Çırac neşriyat
- Borçalı, Ziya 1999. Zabit Tahallüslü Şair. Bakü, Çaçıoğlu neşriyat
- Borçalı, Ziya 2004. Tiflis Azerbaycan Matbuatı Tarihinden. Bakü, Borçalı
- Bozalkanlı, Hüseyin 1987. Destanlar, Hikâyeler. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Bozalkanlı, Hüseyin 1989. “Gürcistan Seferi”. Azerbaycan, dergi, 8. Bakü
- Budak, Ziyadhan 2010. Yel Dağında Kalan İzler. Bakü, Vetan neşriyat
- Budakov, Budak & Gaybullaev, Kıyaseddin 2008. Gürcistan'da Türk Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügati. Bakü, İsmail neşriyat
- Bünyadov, Ziya 1993. “Karapapaklar”. Borçalı, dergi, 1. Bakü

- Caferoğlu, Ahmet 1934. "Azeri Halk Edebiyatında Âşık Garip Destanı". Azerbaycan Yurt Bilgisi, dergi, 31–32. İstanbul
- Caferoğlu, Ahmet 1942. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar: Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları. İstanbul, TDK, Bürhaneddin
- Caferoğlu, Ahmet 1971. "Karapapaklar". Türk Ansiklopedisi, 21. Ankara
- Caparidze, Goça 1990. "8.–14. Yüzyıllarda et-Tiflisî Nisbeli Müslüman Ünlüleri". Matsne, dergi (ჯაფარიძე, გოჩა, მუსლიმი მოღვაწეები ათ თიფლისის ნისბით, მაცნე), 1. Tiflis
- Caparidze, Goça 2012. Gürcistan ve Yakın Doğu Tarihi Araştırmaları (ჯაფარიძე, გ. ძიებანი საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში). Tiflis, Mhedari yay
- Cavahişvili, Miheil 1970. Eserleri (თხზულებანი). Tiflis
- Ceferov, Eliaga 2011. "Köroğlu Destanının Tiflis Varyantı". Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2. İstanbul
- Ceferov, Nizami 1991. Fuzulî'den Vakıf'a Kadar. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Celaloğlu, Elbeyi 2010. Göy Erleri Yahut Borçalı Türkleri Etnik Tarihi. Bakü, Vetem neşriyat
- Cemşidov, Şamil 1990. Kitabî Dede Korkut. Ankara, KB yay
- Cenubi Azerbaycan Edebiyatı Antolojisi 1988. 3. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Çakaloğlu, Cengiz 2011. Yemen'den Dönemeyen Bir Karapapak: Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mihrali Bey. İstanbul, Kitabevi yay
- Çavçavadze, Aleksandre 1986. Eserleri (ქავჭავაძე, ა. თხზულებანი). Tiflis
- Çelik M. Fahrettin 1942. "Büyük Halk Şairlerimizden Çıldırli Âşık Şenlik". Tanrıdağ, dergi, 9, 11, 13. İstanbul
- Çelik, M. Fahrettin 1941. "Karslı Âşıklardan Çıldırli Âşık Şenlik". Doğuş, dergi, 17/58. Kars
- Çemberli, Ali 2003. Bahtın Beni Saldı Benden Aralı. Bakü
- Çenlibel 2003. Edebî Mecmua. Tertip Ebdülali İbrahimsoy. Tiflis, Çenlibel
- Çeşme 1980. Edebî Mecmua. Tiflis, Merani yay
- Çetinkaya, Haydar 1971. "Posoflu Zülali ile Şenlik Karşılaşması". Türk Folklor Araştırmaları, dergi, 269. İstanbul
- Çiftçi, Özcan 2015. Karapapak Türklerinin Tarihi, Gelenek ve Görenekleri. YLT. Edirne, Trakya Üniversitesi
- Çitil, Rıdvan 2013–2018. "Ahıskalı Numanzade'nin Matbuat Hayatı". Bizim Ahıska, dergi, 31–49. Ankara

- Çlaidze, Lia 1978. Köroğlu Eposunun Gürcü Versiyonu (ზღაძე ლია, კოროღლის ეპოსის ქართული ვერსია). Tiflis, Metsniereba yay
- Çlaidze, Lia 1994. Köroğlu Gürcistan'da. Çeviri Hacali Necefoğlu, Habib İdrisi. Erzurum, Taş Medrese yay
- Çobanlı, Müşfik 1994. Çağdaş Borçalı Edebî Mektebi. Bakü, Azerbaycan
- Çobanlı, Müşfik 1998. Gürcistan'da Azerbaycan Matbuatı. Bakü, Tahsil neşr
- Çobanlı, Müşfik 2016. Gürcistan'da Azerbaycan Edebiyatının İnkişaf Meyilleri. Doktora tezi. Bakü, EA
- Çobanov, Meded 1977. Azerbaycan Şairleri Gürcistan hakkında. Bakü
- Çobanov, Meded 1979. “Şair Allahverdi Miskin”. Sovet Gürcüstanı, gazete, 143. Tiflis
- Çobanov, Meded 1998. Borçalı Şivelerinin Sözvarlığı. Bakü, Tahsil neşr
- Çobanov, Meded & Çobanlı, Müşfik 2012. Borçalı Toponimleri. Bakü
- Çobanov, Meded & Çobanlı, Müşfik 2013. Azerbaycan Gürcü Edebî Alakaları. Bakü
- Dadaşzade, Araz 1980. 18. Asır Azerbaycan Lirikası. Bakü, Elm neşriyat
- Dan Ulduzu 1987, 1989. Edebî Mecmua. Tiflis, Merani yay
- Dedem Korkut 2015. Kitabî Dedem Korkut Âlâ Lisâni Tâifeî Oğuzân, Dresden Nüshası tıpkıbasımı. Çevriyazı Yunus Zeyrek. Eskişehir
- Destanlar 1993. Toplayan Ehliman Ahundov. Bakü, Azerneşr
- Dizdaroğlu, Hikmet 1967. “Âşık Şenlik Üzerine”. Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, 220. Ankara
- Durbilmez, Bayram 2006. “Somut Olmayan Kültür Mirasi: Halk Hikâyeciliği ve Kars Yöresi Âşıkları”. Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Sempozyumu Bildirileri. Gazi Üniversitesi. Ankara
- Durmuş, Mitat 2002. “Bolşevik İhtilâlinden Sonra Azerbaycan Edebiyatında Şiir ve Poema Türü”. Türkoloji Dergisi, XV/1. Ankara
- Durmuş, Mitat 2008. “Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve Molla Nesreddin Dergisi”. Turkish Studies, 3/7
- Durmuş, Mitat 2011. “Karşılı Halk Ozanlarının Şiirlerinde Osmanlı Algısı”. Uluslararası Gazi Kars Şehrengizi Sempozyumu, Bildiriler Kitabı. Ankara, Aygül Ofset yay
- Durmuş, Mitat 2017. “Ahıska Türklerinin Manilerine Yansıyan Bireyin Ontolojik Güven Alanlarının Tahrip Edilmesi ve Vatan Özlemi”. Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu, Bildiriler, 1
- Dündar, Selahettin & Çetinkaya, Haydar 2004. Terekemeler / Karapapak Türkleri. Ankara, Dündar Eğitim yay
- Edebî Gürcistan 2007. Hazırlayan Rafik Hümmet. Tiflis, Üniversal yay

- Edebî Gürcistan 2012. Tertip Rafik Hümmet, Neriman Ebdürrehmanlı. Tiflis
- Efendiev, Ziyeddin 1960. “Zabit Mahlaslı Şair”. Sovet Gürcüstanı, 42. Tiflis
- Efendiev, Ziyeddin 1962. “Şair Muhakker”. Sovet Gürcüstanı, 86. Tiflis
- EHK 1881. Eflatun Hüseyinoğlu'nun Koleksiyonu, Marneuli, Keşeli. Musa Veled Mahmud. Rubailer
- EHK 1914. Eflatun Hüseyinoğlu'nun Koleksiyonu, Marneuli, Keşeli. Molla Mehemmed Musazade. شفاعة نامه Şefaatname, h 1332
- Ekberov, Ali Zebun 1968. Büyük Dostluk Sayfaları. Bakü, Azereşr
- Ekici, Metin 2004. Türk Dünyasında Köroğlu. Ankara, Akçağ yay
- Enverli, Nesimi 1999. Borçalı'da Yurt Yeri İmirhasan. Bakü, Zaman neşr
- Ercilasun, Ahmet Bican 1983. Kars İli Ağızları. Ankara, Gazi Üniversitesi
- Ergin, Muharrem 1953. “Dede Korkut Kitabı Üzerine”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 5. İstanbul
- Ergun, Muharrem 1989. “Gürcistan Azeri Âşıkları”. Milli Folklor, 4, Ankara
- Erol, Ali 2005. Abdulla Şaik Talıbzade, Hayatı, Sanatı, Eserleri. İzmir
- Ersoy, Mehmet Akif 2001. Safahat. Ankara, Akçağ yay
- Esat Bey 1929. “Âşık Şenlik yahut Usta Şenlik”. Türk Yurdu, 17–18
- Esedova, Sedakat 2010. Anadolu Türkleri Yaşayan Dili ile Azerbaycan Dilinin Borçalı Şivelerindeki Ortak Sözler. İstanbul
- Eyvazlı, Kemandar 1985. “Şair Alhas Ağa”. Sovet Gürcüstanı, 111. Tiflis
- Fahrallı, Reşid 2001. Oğuz İli Fahrallı. Bakü, Ebilov neşriyat
- Feyzioğlu, Yücel 2012. Doğrubay ile Eğribay, Kıpçak-Özbek-Terekeme Masalları. İstanbul, Kardeş yay
- Ganizade, Sultan Mecid 1986. Gelinler Hamaili. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Garriev, Baymuhammet vd 1990. Göroğlı Türkmen Gahramançılık Eposu. Aşgabat
- GEE 1930. Gürcü Edebiyatı Enstitüsü Arşivi. 681. Âşık Garip (აშუღ გარობი). Kaynak kişi Aslan Blaidze
- Gelimli Gidimli Dünya 1983. Tertip Bahtiyar Vahabzade, Rehber Beşirli. Bakü
- GEM 1895. Gürcü Edebiyatı Müzesi Arşivi. 5988/2. Gürcüce ve Türkçe Şiirler (ლექსები ქართულ და თათრულ ენებზე)
- GEM 1899. Gürcü Edebiyatı Müzesi Arşivi. 22998–22301. შივლა (Şivga)
- GMA 1914. Gürcistan Milli Tarih Arşivi. 480/2/1054/1061. Kafkas diyarı sahnelerinde oynanmaya müsaade edilmiş eserler hakkında
- GMA 1916. Gürcistan Milli Tarih Arşivi. 480/2/1064. Kafkas diyarı sahnelerinde oynanmaya müsaade edilmiş eserler hakkında

- GMA 1959. Gürcistan Tiyatro Müzesi Arşivi. 3/98/15049/5. Hüseyinzade, İbrahim, Tiflis Azerbaycan tiyatrosu tarihi, hatıralar
- GMK 1830. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 417/09. Zubarev, Dmitri, “İnsan ile Yılan Masalı”, Тифлисскія ведомости Tiflis Haberleri, gazete (Зубарьев Д. Сказка о человеке и змее), Tiflis
- GMK 1851. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 67/09. Polonskiy, Yakov, “Demircihasanlı”, Кавказъ Kavkaz, gazete (Полонский, Яков, Демурчасалы), Tiflis, 1
- GMK 1878/147. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 34/09. Mtatzmindeli, Z. “Köroğlu”, Droeba (მთაწმინდელი ზ. ქორთული). Tiflis, 147
- GMK 1878/193. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 34/09. Bavreli, Solomon, “Ardahan'dan”, Droeba (ბავრელი ს. არტანბიდან), Tiflis, 193
- GMK 1890/244–245. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 042/09. “Boğçalı Kazası”, ივერია İveria, gazete (ბორჩალოს მაზრა). Tiflis, 244–245
- GMK 1890/442. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 442/09. Velizade, Mirza, “Haydut Köroğlu Hakkında Söylence”, SMOMPK, mecmua (Велизаде, Мирза, Предание о разбойнике Кероглы, СМОМПК). Tiflis
- GMK 1899. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 442/09. “Masallar”, SMOMPK, mecmua (Сказки, СМОМПК), 26. Tiflis
- GMK 1906. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 67/09. Oroçini, P. “Köroğlu”, Кавказъ Kavkaz, gazete (Опочини П. Короглы). Tiflis
- GMK 1915. Gürcistan Milli Kütüphanesi. R57878/4. Kanevskiy, Ya. Emin Ağa Boğçalı (Каневский Я. Эминъ Ага Борчалинский). Tula
- GMK 1919. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 446/09. Mirzaev, Şerif, Makaleler, Грузия Gürcistan (Мирзаев, Шериф, Статьи), 59, 79, 93. Tiflis
- GMK 1920. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 2770/099. Mehemed Rızaoğlu, Şiirler, وطن Vatan, mecmua, 1. Tiflis
- GMK 1922. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 5. korpüs. Mehemed Rızaoğlu, Şiirler, ينى فكر Yeni Fikir, gazete. Tiflis
- GMK 1924. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 5. korpüs. Mehemed Rızaoğlu, Mehemed Ali, Şiirler, Işık Yol, gazete, 24.03, 03.10. Tiflis
- GMK 1927. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 5. korpüs. اشعر مجموعهسى Aşar Mecmuası. Mehemed Rızaoğlu, Şiirler
- GMK 1928. Gürcistan Milli Kütüphanesi. 5. korpüs. 45. Şemsülcedid, “Âşık Şenlik”, Dan Yıldızı, dergi, 4–5. Tiflis
- GMM 1902. Gürcistan Milli Müzesi Doğu Koleksiyonu. 3062. Mir Seyfeddin Seyidov, خذاین الاطفال Hezainül Etfal. Tiflis

- GMM 1909. Gürcistan Milli Müzesi Doğu Koleksiyonu. 73/09. Borçalılı kadının giyim kuşam takımı, sunucu Emin Hacıaliev
- GMM 1912. Gürcistan Milli Müzesi Doğu Koleksiyonu. 1359. بسدی، اوین! Emin Hacıaliev, Bestir Uyan, milli hikâye, şiir. Tiflis, Şark
- GMM 1920. Gürcistan Milli Müzesi Doğu Koleksiyonu. 2472. Mehemed Rızaoğlu, Kölagir köyü, ایل شعرلری, ÉL Şiirleri. Tiflis, Şark
- Gocaeva, Gülnara 2002. Gürcistan Azerbaycanlıları Tahsili Tarihi. Tiflis
- Gocaeva, Gülnara 2007. “Sivas Borçalı Halk Edebiyatında”. Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu. Bildiriler, 2
- Gökçimen, Ahmet 2014. “Koroğlu Destanı Türkmen Varyantında Kafkas”. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 52
- Gökçay, Orhan Şaik 2007. Dedem Korkut'un Kitabı. İstanbul, Kabalcı yay
- Grişaşvili, İoseb 1985. Eserleri, 3 (გრიშაშვილი ი. თხზულებანი). Tiflis
- Gültekin, Mustafa 2004. Latif Şah Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma. Yüksek Lisans tezi. Gaziantep Üniversitesi
- Güneş, Bahadır 2013. Gürcistan Borçalı Karapapak Terekeme Ağzı. Doktora Tezi. Erzurum
- Gürcü Fars Tarihsel Belgeleri 1955. Çeviri Vladimer Puturidze (ქართულ სპარსული ისტორიული საბუთები). Tiflis
- GYM 1794. Gürcistan Yazmalar Merkezi. L49. افسانه قضا و قدر Mehemed Sadık Tiflisî, Efsaneî Kaza ve Kader, h 1208
- GYM 1827. Gürcistan Yazmalar Merkezi. L41. گلزار افکار, افسانه قضا و قدر Mehemed Sadık Tiflisî, Efsaneî Kaza ve Kader, Gülizarî Efkâr, h 1242
- GYM 1856–1859. Gürcistan Yazmalar Merkezi. L140. كتاب جلالی کوراوغلی Kitabî Celalî Koroğlu
- GYM 1894. Gürcistan Yazmalar Merkezi. S–2385, S–2519. Şiirler ve şarkılar, Türkçe, Gürcü harfleriyle (ლექსები და სიმღერები)
- GYM L92. Gürcistan Yazmalar Merkezi. L92/III. Müseddesî Sadık
- Hacallı, Alhas & Hacallı, Reşid 1998. Köklerden Budaklara. Bakü, Qafqaz
- Hacıaliev, Emin Ağa 2005. “Bestir, Uyan”. Qarapapaqlar, dergi, 2. Tiflis
- Hacıev, Abbas 1980. Tiflis Edebî Muhiti. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Hacıev, Abbas 1984. Tiflis Azerbaycan Tiyatrosu. Bakü, Işık neşriyat
- Hacıeva, Maarife 2004. Türk Âşıkları. Bakü, Elm neşriyat
- Hacılar, Valeh 1991. Folklorumuzun Ufukları. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Hacılar, Valeh 2001. Mihrali Bey Tarihi Hakikatlerde. Tiflis

- Hacılar, Valeh 2005. Gürcistan'da Türk Halk Edebiyatı Ananeleri. Bakü
- Hacılar, Valeh 2007. Azerbaycan Gürcü Folklor Alakaları. Tiflis, Ünersal
- Hacılar, Valeh 2009. "Karapapak Türk Mitolojisinin Yapısı Üzerine Araştırmalar". Bilig, dergi, 49. Ankara
- Hacılar, Valeh 2010. "Ahılkelekleli Hasta Hasan". Bizim Ahıska, 18. Ankara
- Hacılı, Asif 1992. Garibim Vatanda: Ahıska Etnik Kültürü. Bakü, Gençlik
- Hacılı, Asif & Poladoğlu, Aydın 2001. Ahıska Türk Folkloru. Ankara, AKM
- Hacılı, Asif 2009. Ahıska Türkleri Vatan Bilgisi. İstanbul, Ahıska Ajans yay
- Hacılı, Asif 2014. Ahıskalı Âşık Molla Mehemmed Sefili. Bakü, Mütercim
- Hakan, Ersin 2013. Kars Karapapakları / Terekemeleri. İzmit
- Hakkı Hesen-zade, İsmail 1937. "Hatıra". Revolyusiya ve Kultura, 1. Bakü
- Han Kemandar 2012. Tertip Musa Nebioğlu. Bakü. Elm ve Tahsil neşr
- Hasta Hasan 2009. Hayatı, Şiirleri. Tertip Valeh Hacılar. Tiflis
- Hekimov, Mürsel 1983. Azerbaycan Âşık Edebiyatı. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Hekimov, Mürsel 1986. Halkımızın Deyimleri ve Duyumları. Bakü, Maarif
- Helilov, Penah 1993. Kitabî Dede Korkut İntibah Abidesidir. Bakü, Gençlik
- Hemidov, Ziyafeddin 2015. Fahrallı Nece Varsa. Bakü, UniPrint neşr
- Hesenov, Letif 2010. "Borçalı Âşık Müziği". Ozan Dünyası, 2. Bakü
- Hındı Memmed 2001. Meydanda Merdi Merdane. Bakü, Borçalı neşr
- Hubanlı, Ferhad 2010. "Âşık Musa Karaçöplü". Qarapapaqlar, 38. Tiflis
- Husrevi, Furud 2011. تاريخ ایل قاراپاپاق Karapapak İli Tarihi. Urmu, Yazneşr
- Hüseynoğlu, Eflatun 2017. "Geçmişten Kalma Değerlerimiz". Gürcüstan, gazete, 11.08. Tiflis
- İbrahimli, Haleddin 2006. Gürcistan Azerbaycanlıları (Ибрагимли Х. Азербайджанцы Грузии). Moskova
- İbrahimov, Eldeniz 2014. Gürcistan Azerbaycan İlleri. Bakü, Şerq-Qerb
- İbrahimsoy, Ebdülali 2002. Karayazı'da Maarifçilik Harekâtı. Tiflis, Çenlibel
- İdrisi, Habib 1994. Çoktur Köroğlu'nun Yaşı. Erzurum, Taş Medrese yay
- İmamverdiev, İlgar 2004. Azerbaycan Âşık İfacılığı Sanatının Seciyeli Hususiyetleri. Bakü, Şirvanneşr
- İsabalıkızı, Tinatin 1999. Borçalı Âşık Muhiti. Bakü, Elm neşriyat
- İsmailzade, Rizvan 2010. Gürcistan'da İslam Abideleri. Marneuli, Ehli Beyit
- İsrafilov, Vakif 2005. Azerbaycan Oronim ve Hidronimlerinin Gürcistan Alanı. Bakü, ADPÜ neşr
- İzgi, Cevat 1998. "Hubeyş Tiflis". İslam Ansiklopedisi, 18. İstanbul
- Kacar, Mahal 2002. Borçalı Mahalı ve Karakent Kosalar Eli. Bakü, Çaşıoğlu
- Kaçagan ili 2002. Editörler N. Süleymanov, P. Emircanov. Bakü, Tefekkür
- Kafkasyalı, Ali 2006. İran Türkleri Âşık Muhitleri. Erzurum, Eser yay

- Kafkasyalı, Ali 2012. “Karapapak Türkleri”. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 48. Erzurum
- Kahramanov, Cihangir & Aliev, Rüstem 1979. “Kevamül üt Tabir ve Onun Müellifi”. Elyazmaları Hazinesinde, 5. Bakü
- Kahramanpur, Yusuf 2007. فرهنگ عامه ایل قاردهپاپاق Karapapak İli Kültürü. Urmu, Yazneşr, h 1385
- Kalafat, Yaşar 1999. “Karapapak Türklerinde Halk İnançları”. Türk Kültürü, dergi, 37/431. Ankara
- Kalafat, Yaşar 2005. “Karapapaklar”. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 49. Ankara
- Kamaloğlu, Mahmud 2006. Karapapaklar Lehçesi Sözlüğü. Bakü, Nurlan
- Kamaloğlu, Mahmud 2016. Karşı Âşık İslam Erdener. Bakü, Poligrafist
- Kamaloğlu, Mahmud 2018. Âşık Sadık. Bakü, Borçalı neşriyat
- Kanevskiy, Y. 1997. “Emin Ağa Borçalı”. Çeviri Süleyman Süleymanlı, Şureddin Memmedli. Gürcüstan, gazete, 8–39. Tiflis
- Kanevskiy, Y. 2010. Emin Ağa Borçalı. Çeviri Abbas Abdulla. Bakü
- Kara, Teymur 1981. Gürcistan'da Azerbaycan Şivelerindeki Kadim Türk Sözcükleri. Doktora tezi. Bakü
- Karabağlı, Aliyar 1965. “Dostluk Köprüsü Poemasının Müellifi”. Azerbaycan Muallimi, gazete, 42. Bakü
- Karaçöp 1995. Edebî Etnografik Toplu. Tertip N. Ebdülrehmanlı. Bakü
- Karaçöplü, Hacı Veli 2006. Ben Hakk'ın Yolunu Tuttum. Bakü, Kanun
- Karaçöplü, Musa 2010. Musa İlden Aralanmaz. Bakü, Çınar-Çap neşr
- Karaev, Yaşar 1999. Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı. İstanbul, Ötüken yay
- Karaev, Yaşar 2002. “Karabağ Edebî Muhiti”. Medeni Maarif, 8–9. Bakü
- Karataş, Turan 2004. Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü. Ankara
- Karayazılı, Alihan 2010. Tabiat Alhan'ı Bir de Yaratmaz. Bakü, Çarşıoğlu
- Kardeş Kömeği 2002. 1917 Neşri. Transliterasyon Nezaket Kafkaslı. Bakü
- Kasımlı, Meherrem 1996. Âşık Sanatı. Bakü, Ozan neşriyat
- Kasımlı, Meherrem 2002. “Âşık Sanatında Destancılık”. Gobustan, 4. Bakü
- Kasımzade, Feyzulla 1966. 19. asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. Bakü
- Kaya, Doğan 1984. “Bir Destan Kahramanı Mihrali Bey”. Halk Kültürü, 4
- Kaya, Doğan 1997. “Koroğlu Kollarının Yeni Varyantları”. Türklük Bilimi Araştırmaları, dergi. Sivas
- Kaya, Doğan 2016. “Âşık Bayram Denizoğlu'nun Mihrali Bey Hikâyesi”. Erciyes, dergi, 39/457. Kayseri

- Kayıpzade, Hüseyin Efendi 1989. Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Aşarına Mecmuadır, 2. Bakü, Elm
- Kayıpzade, Hüseyin Efendi 2013. Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Aşarına Mecmuadır, 4. Bakü, Elm ve Tahsil
- Kekelidze Yazmalar Enstitüsü 1969, 1977, 1978. Arap, Türk ve Fars Yazmalar Katalogları, AC, K, L Koleksiyonları. Tertip Tsisana Abuladze vd (კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტის არაბულ, თურქულ და სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგები). Tiflis
- Kekelidze Yazmalar Enstitüsü 2002. Arap Yazmalar Katalogu, L Koleksiyonu. Tertip Tsisana Abuladze vd (Каталог арабских рукописей Института рукописей имени Кекелидзе). Tiflis
- Kemaloğlu, Muhammed 2012. “Terekeme Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1–2
- Kengerli Alieva, Aybeniz 2008. Azerbaycan'da Romantik Türkçülük. İstanbul, Doğu Kütüphanesi yay
- Kerem, Dünyamalı 2009. Koçulu. Bakü, Nurlan neşriyat
- Kerimli, Vugar 2005. Ozanların Söylemeleri. Bakü, Sumgayıt neşriyat
- Kerimov, Hafız 2017. Azerbaycan Âşık Musikisinin İnkişafında Borçalı Mektebinin Rolü. Doktora tezi. Bakü
- Kerimzade, Ferman 1987. Çaldıran Dövuşü. Bakü, Yazıcı neşriyat
- KHK 1939. Kars Halk Kütüphanesi Arşivi. Doğuş, dergi. Kırzı K. “Kars'a söylenen tapşırmasız şiirler”, 1/42. Kars
- KHK 1966. Kars Halk Kütüphanesi Arşivi. Kars İli, özel sayı. Hacı İsa
- KHK 1974. Kars Halk Kütüphanesi Arşivi. Kars İli, 114–117. Çetinkaya, Haydar, “Ardahanlı Âşık Karanî ile Khavet Köylü Hasta Hasan'ın Karşılaşması”. Kars
- Kırzıoğlu M. Fahrettin 1972. Karapapaklar: Borçalı Gazağ Uruğunun Kür Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış. Erzurum
- Kırzıoğlu M. Fahrettin 1977. “Tiflis–Borçalı Sancağı Karabulak Köyü Defteri”. Türk Folklor Araştırmaları, 338. İstanbul
- Kırzıoğlu, M. Fahrettin 1958. Edebiyatımızda Kars. İstanbul, Işıl yay
- Kızılvenkli, Ali 2006. Eserleri. Bakü, Avrasya Press neşriyat
- Kireçli, Abbas 1993. “Borçalı Şairleri Hakkında”. Borçalı, dergi, 1. Bakü
- Kirmanî, Övhededdin 1968. Menâkıpî Evhadeddin Fahri Kirmanî. Tahran
- Korkmaz, Ramazan 2015. Çıldır Folklor ve Etnografyası. Ankara, Karadeniz
- Kosalı, Aslan 2009. Âşık Aslan'ın Ozan Dünyası. Tertip Vahid Ömerli. Bakü
- Koşmalar 1929. Tertip Süleyman Rüstem, Memmed Rahim. Bakü, Azereşr
- Köçerli, Feridun 2005. Azerbaycan Edebiyatı, 1. Bakü, Avrasya neşriyat

- Köroğlu 1929. Hazırlayan Veli Hulufu. Bakü, Azernesır
- Köroğlu 2005. Hazırlayan İsrail Abbaslı, Behlül Abdulla. Bakü, Lider neşri
- Köroğlu 2010. Gürcü Diline Tercüme Eden Zevva Medulaşvili (ქოროღლი, თარგმნა ზეზვა მედულაშვილი). Tiflis, Üiversal yay
- Köroğlu 2017. Gürcistan Ahıska Türklerinden Köroğlu Destanı. 1929 Veli Hulufu neşri. Tertip Yegâne İsmailova. Bakü, Tofik neşriyat
- Köroğlu Destanı 1973. Anlatan Behçet Mahir. Derleyenler M. Kaplan, M. Akalın, M. Bali. Erzurum, Atatürk Üniversitesi yay
- Köroğlu Paris Nüshası 2005. Hazırlayan İ. Abbaslı. Bakü, Şerq Qerb neşri
- Köroğlu Tiflis Nüshası 2005. Çevriyazı D. Alieva, E. Tofikkızı. Bakü, Seda
- Köroğlu, Halık 1983. Orta Asya, İnan ve Azerbaycan Halkları Eposunun Karşılıklı İlişkisi (Короглы Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана). Moskova, Nauka yay
- Kul Allahkulu 1983. “Gitti”. Azerbaycan, dergi, 3. Bakü
- Kurbanov, Şamil 1974. Açılmamış Sayfalar. Bakü, Gençlik neşriyat
- Kurbanov, Şamil 1991. Ömrün Fikir Dünyası. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Kurbanov, Şamil 1992. Ömer Faik Nemanzade. Bakü, Gençlik neşriyat
- Kurbanov, Tacir 2014. Ağbaba Âşık Muhiti. Bakü, Elm ve Tahsil neşri
- Kuşçu, İbrahim & Kuşçu, Oruç 2003. Borçalı'nın Söz Hazinesi. Bakü
- KYK 1912. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Şerifli, Kerim, Musibetli Zinyet
- KYK 1929. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Muhakker, شعرلر Şiirler Defteri
- KYK 1959. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Efendiev, Ziyeddin, Zabit hakkında
- KYK 1961. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Efendiev, Ziyeddin, Muhakker
- KYK 1978. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Âşık Garip. Kaynak kişi Hüseyin Saraçlı
- KYK 1983–2003. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Derlemeler. Kaynak kişiler: Mayka Nebi kızı (1906 doğumlu, Kölagir); Mehemed Kerimov (1906 doğumlu, Kölagir); Tovuz Azimova (1910 doğumlu, Tiflis); Hakikat Gerekmekli (1933 doğumlu, Sarvan); Cihangir Orucov (1945 doğumlu, Karabulak)
- KYK 1998. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Allahverdi Miskinoğlu, Şiirler defteri
- KYK 1999. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Abuzer, Şiirleri
- KYK 2000. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Velizade, Mirza, Şiirler. Kaynak kişi Şamil Abdullaev, Kosalı Nazarlı köyü
- KYK 2001. Kitap Yazarı Koleksiyonu. Âşık Memmed Bağır Soğanlıklı. Repertuar defteri. Kaynak kişi Deryayınur, Soğanlık köyü
- Lebeddinli, İbrahim 1999. Kendim Lebeddin'dir, Özüm İbrahim. Tiflis
- Lermontov, Miheil 1938. Âşık Garip. Rusçadan çeviri İ. Nefisi. Bakü

- Mahfuz, Hüseyin Ali 1975. “Aşarü Hubeş et Tiflisî”. MMLADm, L1/2. İstanbul
- Mahmudov, Penah 1976. “Âşık Şenlik”. Edebiyat ve İncenanat, 50. Bakü
- Makas, Zeynelabidin 1999. “Âşık Şenlik'in Borçalı Seferi”. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 6. Konya
- Makas, Zeynelabidin 2000. Çağdaş Azerbaycan Âşık Şiiri Biçimleri. İstanbul, Kitapevi yay
- Mehdi, Behram 1980. “Güller Peri”. Sovet Gürcüstanı, gazete, 55. Tiflis
- Mehdi, Behram 1983. “Gurbetten Ses”. Sovet Gürcüstanı, gazete, 114. Tiflis
- Mehdi, Behram 2001. “Ziya Borçalı”. Gürcüstan, gazete, 12–13. Tiflis
- Mehdieva, Sevil 1991. Yazılı Destanların Dili. Bakü, Elm neşriyat
- Mehmed 2006. Şehriyar. Tertip Eliyar Seferli. Bakü, Şerq Qerb neşr
- Mehmethanoğlu, Cemal 2011. Türkiye'de Azerbaycan Türkleri. İzmir
- Memmedkuluzade, Celil 1967. Eserleri, 3. Bakü, Elm
- Memmedli, Elhan 1984. “Güller Peri ve İsmail–Kızıyeter Destanı”. Gobustan, 4. Bakü
- Memmedli, Elhan 2014. Şair Nebi Borçalı: Hayatı, Sanatı. Bakü, Nurlan
- Memmedli, Hüseyinkulu 1963. “Şair Nebi”. Sovet Gürcüstanı, 116. Tiflis
- Memmedli, Hüseyinkulu 1999. Dedem Korkut Gezen Yerdı Bu Yerler. Bakü, Elm neşriyat
- Memmedli, Hüseyinkulu 2002. Görüm Fahrılı'nın Biri Olsun Beş. Bakü
- Memmedli, Kulam 1975. Azerbaycan Tiyatrosunun Salnamesi. Bakü, Yazıcı
- Memmedli, Kulam 1977. İmzalar. Bakü, Azerneşr
- Memmedli, Kulam 1987. Neriman Nerimanov, Hayat ve Yaratıcılığı Salnamesi. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Memmedli, Şureddin 1988. 19. Yüzyıl Gürcü Matbuatında Azerbaycan Edebiyatı. Doktora tezi. Bakü
- Memmedli, Şureddin 1991. Parçalanmış Borçalı. Bakü, Azerneşr
- Memmedli, Şureddin 1996. Alınyazımız. Tiflis, Samşoblo yay
- Memmedli, Şureddin 2000. Borçalı Edebî Muhiti. Bakü, Elm neşriyat
- Memmedli, Şureddin 2001. Gürcistan Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Gelenekleri (საქართველოს აზერბაიჯანელთა ლიტერატურული ტრადიციები). Tiflis, Azri yay
- Memmedli, Şureddin 2002. Edebî Borçalı. Bakü, Borçalı neşriyat
- Memmedli, Şureddin 2003. Azerbaycan Edebiyatının Borçalı Kolu. Tiflis
- Memmedli, Şureddin 2004. Borçalı – Ahıska – Kars Edebî Çevresi. Tiflis

- Memmedli, Şureddin & Tanrıverdi, Mustafa 2008. “Kars İslam Şurası'nın İlk Reisi Borçalılı Emin Ağa”. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2. Kars
- Memmedli, Şureddin & Gocaeva Gülnara 2009. “Gürcistan Türklerinin Kars'a ve Türkiye'nin Diğer Bölgelerine Göç Hareketleri”. 2. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, Kars 2008, Bildirileri
- Memmedli, Şureddin 2010. “Âşık Şenlik ile Kuşçu Abbas Karşılaşması”. Ozan Dünyası, dergi, 1. Bakü
- Memmedli, Şureddin 2011. “Borçalı'nın Türk Dünyasına Bahşettiği Ünlü Âşık Şenlik”. Ozan Dünyası, dergi, 6. Bakü
- Memmedli, Şureddin 2015. “Borçalı Türklerinin Halk Edebiyatında Osmanlı Sevdası”. Sobider – Sosyal Bilimler Dergisi, 2/4. Malatya
- Memmedli, Şureddin 2016. Gürcistan'da Türkçe Âşık Şiiri Gelenekleri. Saarbrücken / Almanya, Lambert Academic Publishing
- Memmedli, Şureddin 2018. Azerbaycan Gürcü Tiyatro Ülfeti. Bakü, Borçalı
- Memmedli, Zelimhan 2017. Borçalı Destanı. Bakü
- Memmedoğlu, Mirza 2012. Ahundzade ve Gürcistan. Bakü, Tahsil neşriyat
- Memmedoğlu, Mirza 2017. Kadim Tiflis. Bakü, Kanun neşriyat
- Memmedoğlu, Mirza 2018. İkinci İrakli ve Hudu Borçalı. Tiflis
- Memmedov, Elbrus 2013. Tarihi Borçalı Arazisindeki Abideler. Tiflis
- Memmedov, Kerem 2009. “Borçalı Çarlık Rusya'nın İşgali Devrinde”. Qarapapaqlar, dergi, 2/20. Tiflis
- Memmedov, Razım 2000. Gürcistan'da Azerbaycan Matbuatı ve Edebî Muhit. Bakü, Xezer neşriyat
- Memmedov, Zakir 1994. Azerbaycan Felsefesi Tarihi. Bakü, İrşat neşriyat
- Memmedzade, Nizami 2008. Saz Emrah'ı Aktarır. Tiflis, Tbilisis stamba
- Memmedzade, Nizami & Kamaloğlu, Mahmud 2015. Gürcistanlı Azerbaycanlı Journalistler. Tiflis, Üniversal yay
- Mert, Osman 2004. “Gürcistan Borçalı Karapapaklarının Eğitim Tarihine Dair”. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 11/2. Erzurum
- Minasazov, Hüseyin 1982. Seçilmiş Eserleri (Минасазов, Гусейн, Избранные произведения). Bakü, Yazıcı
- Mir Celal & Hüseyinov, Feridun 2000. Örneklerle 20. Asır Azerbaycan Edebiyatı. Hazırlayan K. Yavuz, E. Ülgen. Ankara, Akçağ yay
- Mirahmedov, Eziz 1988. Edebiyatşinaslık Terimleri Lügati. Bakü, Maarif
- Mirza Bala 1966. “Kara-Papak”. İslam Ansiklopedisi, 10. İstanbul

- Mişiev, Adil 1987. Azerbaycan Yazarları ve Tiflis Edebî İçtimai Muhiti. Tiflis, Ganatleba yay
- Molla Nesreddin 2009. 5. cilt, Transliterasyon. Bakü, Çınar Çap neşr
- Muradov, Vidadi 2014. Gazağ-Borçalı Bölgesinin Halıcıları. Bakü
- Mümtaz, Selman 1927. ائل شاعرلری ÉL şairleri. Bakü, Azerneşr
- Mümtaz, Selman 1935. ÉL Şairleri. 1, 2. Bakü, Azerneşr
- Mümtaz, Selman 2005. Azerbaycan Edebiyatı, 1: ÉL Şairleri. Bakü, Nurlan
- Namazov, Kara 1990. “Koroğlu Hakkında”. Edebiyat ve İncesanat. Bakü
- Namazov, Kara 2004. Âşıklar. Bakü, Seda neşriyat
- Namazov, Kara 2013. Ozan Âşık Sanatının Tarihi. Bakü, Elm ve Tahsil
- Nasrattınoğlu, İrfan Ünver 1989. “Gürcistan'dan Gelen Sesler: Tan Yıldızı”. Yeni Defne, dergi, 8/91–93. Ankara
- Nasrattınoğlu, İrfan Ünver 2003. “Terekemeler-Karapapaklar”. Karınca, dergi, 798. Ankara
- Nebiev, Azad 2004. Azerbaycan Âşık Mektepleri. Bakü, Nurlan neşriyat
- Nebioğlu, Musa 2011. “Şair Ağacan Hakkında”. Ozan Dünyası, 1/4. Bakü
- Nemanzade, Ömer Faik 2006. Seçilmiş Eserleri. Bakü, Şerq Qerb neşr
- Nerimanoğlu, Kamil Veli 1980. İlimizden Obamızdan. Bakü, Gençlik
- Nerimanoğlu, Kamil Veli 1988. İlin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı. Bakü, Gençlik
- Nerimanov, Neriman 2004. Seçilmiş Eserleri. Bakü, Lider neşriyat
- Nerimanov, Neriman 2005. Seçme Makaleler. Hazırlayan Hüseyin Adıgüzel. İstanbul, İleri yay
- Nesibli, Lokman 2003. Borçalı ve Problemleri. Bakü, Borçalı neşriyat
- Nesiboğlu, Rövsen vd 2006. Kökten Budağa. Bakü, Nurlan neşriyat
- Nezirli, Şemistan 2004. General Yadiğârov Kardeşleri. Bakü, Şirvanneşr
- Oğuz, M. Öcal 1998. “Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının 19. Yüzyılı”. Pertev Naili Boratav'a Armağan. Ankara, KB yay
- Oğuz M. Öcal & Ekici, Metin vd. 2013. Türk Halk Edebiyatı. Ankara
- Onk, Nizamettin 1986. “Çıldır Âşık Şenlik ile Âşık Kılıççı Mustafa”. Türk Dünyası Araştırmaları, dergi, 42. İstanbul
- Ozan Kerimli, Azad 1993. “Abuzer”. Gobustan, dergi, 1–2. Bakü
- Ozan Kerimli, Azad 1994. “Çıldır Âşık Mektebi Hakkında Bilgiler”. Azerbaycan Musikisi, Tarih ve Muasır Devir, mecmua, 2. Bakü
- Ömerli, Vahid 2001. Karayazı, Gürcistan'da Türkler. Bakü, Çaşoğlu neşr
- Ömeroğlu, İladi 2008. Borçalı Latifeleri. Bakü, Nergiz neşriyat
- Ömeroğlu, İladi 2011. Başgeçit'te Kızılkilse Kendi. Bakü, Nergiz neşriyat
- Ömerov, İsmail & Çobanlı Müşfik 1997. Borçalı Âşıkları. Bakü, Tahsil neşr
- Özdemir, Ahmet 1993. Cönklerden Günümüze Halk Şairlerimiz. İstanbul

- Özkan, Fatma 2015. “Türkçenin Karapapak Terekeme Ağzındaki Eski İzleri”. *Türkbilig*, dergi, 30. Ankara
- Özkan, İsa 2014. “Karapapak Türkleri ve Âşık Şenlik'in Şiirlerinde Destansı Motifler”. *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yaşar Kalafat'a Armağan. Ankara
- Papakçı, Zihni 2010. *Terekemeler / Karapapaklar*. İstanbul, Su yay
- Paşaev, Emrulla & Bayramov, Nevruz & Gocaeva, Gülnara 2012. *Gürcistan'da Azerbaycan Mektepleri*. Tiflis, Stamba yay
- Pirsultanlı, Sednik Paşa 1990. 19. Asır Azerbaycan Âşık Yaratıcılığı. Bakü
- Pirsultanlı, Sednik Paşa 1992. “Ozan Âşık Mektepleri Hakkında Kayıtlar”. *Milli Folklor*, dergi, 15. Ankara
- Pirsultanlı, Sednik Paşa 2010. *Azerbaycan Âşık Yaratıcılığına Dair Araştırmalar*. Bakü, Azernesş
- Pirtshalava, Samson 1990. *Tarih Gölgeleleri* (ფორცხლავა, სამსონ, ისტორიული ლანდები). Tiflis, Merani yay
- Refik, Selim 1933. “Nigâristanlı Âşık Sadık'ın Bir Şiiri”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, dergi. İstanbul
- Reichl, Karl 2014. *Türk Boylarının Destanları*. Çeviri Metin Ekici. Ankara
- Rızavî, Mehdi 1992. *ایل قاراپاپاق* Karapapak ili. Farsça. Tahran, h 1370
- Rüstemli, İbadet 1993. “Şehriyar Destanının Müellifi”. Borçalı, 1. Bakü
- Rüstemzade, Rüstem 1984. *İl Kahramanları Halk Edebiyatında*. Bakü
- Sabir, Mirza Alekber 2002. *Hophopname*. Bakü, Turan neşriyat
- Sadıklı, Mehemed 2007. *Şiirler ve Destanlar*. Bakü, Nurlan neşriyat
- Sadıklı, Mehemed 2010. “Mihrali Bey”. *Qarapapaqlar*, özel sayı. Tiflis
- Sadikov, Memmed 2010. *Gürcistan Respublikası'nda Azerbaycanlıların Sosyal İktisadi ve İçtimai Siyasi Vaziyeti*. Bakü, Tahsil neşriyat
- Sakaoğlu, Saim 2014. *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*. Konya, Kömen yay
- Sakaoğlu, Saim vd 2000. *Azerbaycan Âşıkları ve Halk Şairleri Antolojisi*, 1. Ankara, AKM yay
- Saraçlı, Eflatun 1979. “Şehriyar Hakkında”. 20. Asır Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri, 1. Bakü
- Saraçlı, Eflatun 1983. *Abdulla Şaik*. Bakü, Gençlik neşriyat
- Saraçlı, Eflatun 1992. “Borçalı Edebî Muhiti”. *Edebiyat Gazeti*, 7. Bakü
- Saraçlı, Hüseyin 1992. *Şiirler, Söylemeler*. Tertip Süleyman Süleymanlı. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Saraçlı, Hüseyin 2016. *Nağmeli Sinemde Yüz Destan Yatır*. Tertip Musa Nebioğlu. Bakü, Elm ve Tahsil neşriyat

- Sarişvili, Edişer 1980. Azerbaycan Köroğlu Elyazması Dilinin Fonetik Morfolojik Tahlili (Фонетико морфологический анализ языка азербайджанской рукописи Кероглы). Doktora Tezi. Tiflis
- Sarvan, Memmed 1998. Ulu Borçalı. Bakü, Elm neşriyat
- Sarvan, Memmed & Nebioğlu, Musa 2003. Borçalı. Bakü, Nurlan neşriyat
- Seçme âşık şiirleri 2011. Tertip Ilgar İlkin. Bakü, Nurlan neşriyat
- Seferli, Eliyar & Yusifov, Halil 2008. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. Bakü, Ozan neşriyat
- Sinauridze, Manana 1977. Bolnisi İlçesi Arkeolojik Öğrenilmesi Sonuçları (Результаты археологического изучения Болнисского района). Tiflis
- Sönmez, Beşir 2006. İndimola Mihrali Bey Yemen'e. İstanbul, Dilek yay
- Sultanov, Mahyeddin 1979. "Çıldırılı Âşık Şenlik'in Borçalı Seferleri". Sovet Gürcüstanı, gazete, 14. Tiflis
- Süleymanlı, Süleyman & Sultanov, Mahyeddin 1980. "Mirza Hesen Mecruh ve Molla Nesreddin Jurnalı". Sovet Gürcüstanı, 124, 125. Tiflis
- Süleymanov, Kahraman 2005. "Kul Karanî". Qarapapaqlar, 2. Tiflis
- Şahgulaşvili, Giorgi 1987. Eski Tiflis Şiiri Tarihinden (შაყულაშვილი, გიორგი, ძველი თბილისის პოეზიის ისტორიიდან). Tiflis
- Şaik, Abdulla 1978. Eserleri, 5. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Şaik, Abdulla 2005. Seçilmiş Eserleri. 1, 2. Bakü, Avrasya Press neşriyat
- Şamioğlu, Şahbaz 1997. Borçalı'da Etnik Prosesler ve Milletlerarası Münasebetler. Bakü, Mütercim neşriyat
- Şamioğlu, Şahbaz 2002. Borçalı'da Edebiyat ve Edebî Medeni Hayat. Bakü
- Şamioğlu, Şahbaz & Şahbazkızı, S. 2011. Gürcistan'da Türk Yaşayış Mıntıkları, Başgeçit'in Türk Menşeli Oykonimleri. Bakü, Mütercim
- Şamil, Ali 2007. "Karapapaklarda Nevruz". Bilge, dergi, 13/50. Ankara
- Şamil, Ali 2012. Ahıskalı Hasta Hasan. Bakü, Elm ve Tahsil neşir
- Şamiloğlu, Muzaffer 1999. Karapapaklar / Karakalpaklar. Ankara
- Şerif, Eziz 1977. Geçmiş Günlerden. Bakü, Azerneşir
- Tağiev, İmdad 1994. Karayazıname. Bakü, Tahsil neşriyat
- Tağiev, Rafael 1981. "İnkılap Karankuşu". Azerbaycan Gençleri, 59. Bakü
- Talıbzade, Kemal 1984. Azerbaycan Edebî Tenkidi Tarihi. Bakü, Maarif
- Tanrıku, Dilgam 2004. Sertçala Muğanlı. Bakü, ÜniPrint neşriyat
- Tanrıverdi, Ezizhan 2002. Kitabî Dede Korkut ve Garp Lehçesi. Bakü
- Tanrıverdi, Mustafa 2009. Karapapakların Anadolu'ya Göçü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, Gazi Üniversitesi
- Taş, Rahim 2015. Atam Anam Ay Terekeme. Ankara, Gece Kitaplığı yay

- Taşlıova, Âşık Şeref 2008. Âşık Şeref Taşlıova'dan Derlenen Halk Hikâyeleri. Hazırlayan F. Türkmen, N. Tan, M. M. Taşlıova. Ankara
- Tehle Çökeği Edebî Antolojisi 2012. Tehle'denim Özüm Dağlar. Bakü
- Tehle, Nevruz 2003. Dağlar Eğil Yar Görünsün. Bakü, Nurlan neşriyat
- Tehmasip, Memmed Hüseyin 1972. Azerbaycan Halk Destanları. Bakü, Elm
- Telli Saz 1986. "Tehle". Sovet Gürcüstanı, gazete, 132. Tiflis
- Telli Saz 1988. "Kürüstü." Sovet Gürcüstanı, gazete, 12. Tiflis
- Telli Saz 1990. "Şair Ağacan". Sovet Gürcüstanı, gazete, 114. Tiflis
- Telli Saz 1993. "Deller". Gürcüstan, gazete, 47. Tiflis
- Telli Saz 1994. "Kölagir". Gürcüstan, gazete, 2. Tiflis
- Telli Saz 1997. "Şair Zabit". Gürcüstan, gazete, 29–30. Tiflis
- Telli Saz 2003. "İsa Borçalı". Gürcüstan, gazete, 39. Tiflis
- Telli Saz Üstatları 1964. Tertip Ehliman Ahundov. Bakü, Azernes
- Tiflis Eyaleti Mufassal Defteri 2001. Borçalı ve Gazağ, 1728 Yılı. Giriş, tercüme ve notlar Şahin Mustafaev. Bakü, Pedagogika neşriyat
- Tiflisî, Hubeş 1976. Mesleklerin Beyanı. Farsçadan Rusçaya tercüme G. P. Mihaleviç (Тифлиси Х. Описание ремесел, Байан ас санаат). Moskova
- Todua, Magali 1971. Gürcü Fars Etütleri. 1 (თოდუა, მაგალი, ქართულ სპარსული ეტიუდები). Tiflis, Metsniereba yay
- Tozlu, Selahetin 2006. "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar". KaraM – Karadeniz Araştırmaları, dergi, 9. Ankara
- Türk Halk Şiirinden Seçmeler 1980. Tertip Memmed Aslan. Bakü, Gençlik
- Türkay, Fuat 2011. Karapapaklar: Karapapak Hamidiye Alayları ve Mihrali Bey. İstanbul, Cem Ofset yay
- Türkçe Yazmalar Katalogu 2004. Tertip Tsisana Abuladze, Marine İluridze (თურქულენოვანი ხელნაწერთა კატალოგი), Tiflis, Kvirioni yay
- Türkmen, Fikret 1995. Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma. Ankara, Akçağ yay
- Türkoğlu, İsmail 2001. "Karapapaklar". İslam Ansiklopedisi, 24. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı
- Türksoy, Seyfullah 2007. "Ulu Borçalı ve Karapapaklar". First Business, dergi, Mayıs-Haziran. İstanbul
- Üstat âşıklar 1983. Tertip Paşa Efendiev. Bakü, Gençlik neşriyat
- Vahabzade, Bahtiyar 1982. Borçalı Başgeçit Dağlarında Kaynayan Çeşme. Vatan Ocağının Isısı. Bakü, Gençlik neşriyat
- Vakıf, Molla Penah 2003. Yaralı Turna. Tertip Memmed İsmail. Ankara
- Valehoğlu, Fahri 2005. Karapapaklar ve Onların 19. Asır Harp Tarihi. Bakü

- Valehoğlu, Fahri 2013. Tiflis Guberniyasında Azerbaycanlılara Karşı Kütleli Kırğınlar. Bakü, Turan neşriyat
- Veliev Hemid 1984. Azerbaycan Folkloru ve Edebiyatı Gürcü Menbelerinde. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Veliev, Dünyamalı 2013. Borçalı İncileri – Kasımlı. Bakü, Terakki yay
- Veliev, Ellez 2011. Borçalı'da Kadim Örmesen İli. Bakü, Nergiz neşriyat
- Veliev, Kaşem 1991. Âşık Şenlik'in Hayatı, Muhiti, Yaratıcılığı. Doktora Tezi. Bakü, ADPI
- Veliev, Kaşem 2012. Çıldırılı Âşık Şenlik. Bakü, Azerneşr
- Veliev, Vakif 1981. Kaynar Söz Çeşmesi. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Vügarlı, Vügar 2000. Soğanlık Köyü Şivesinin Lügati. Bakü
- Yakubova, Safura 1968. Azerbaycan Halk Destanı Âşık Garip (Якубова, Сафура, Азербайджанское народное сказание Ашыг Гариб). Bakü
- Yalman Yalgın, Ali Rıza 1939, 1940. “Çukurova: Köroğlu'nun Gürcistan Seferi”. Görüşler, dergi, 1939, 20–21, 22; 1940, 25–26, 27. Adana
- Yardımcı, Mehmet 2015. Başlangıcından Günümüze Türk Halk Şiiri. İzmir
- Yardımcı, Mehmet 2016. “Borçalılı Âşıklarla Şenlik Kolundaki Âşıkların Yakınlıkları”. Türkiye–Gürcistan Bektaşî Kültürü ve Ozanlar Uluslararası Sempozyumu, Tiflis
- Yazar, Sadık 2016. “İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki El Yazmalarının Katalogu”. Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 26/1, 339–446
- Yegâne, İsa 2001. Karapapak ili (ایل قاراپاپاخ) ÉL-î Karapapak). Tebriz, Şems
- Yeniaras, Orhan 1994. Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş. İstanbul, Özel yay
- Yetim Gürcü 1999. Seçme Şiirleri (იეთიმ გურჯი, რჩეული ლექსები). Tiflis
- Yılmaz, Salih 2007. Türkiye ve Kafkasya'da Yaşayan Karapapak / Terekeme Türkleri Tarihi ve Kültürü. Ankara, Prizma Press yay
- Yurdakul, Mehmet Emin 2002. Hayatı ve Eserleri. Ankara, Yeryüzü yay
- Yusifli, Yusuf 2011. Gürcistan Azerbaycanlılarının Edebiyat Tarihi. Tiflis
- Yüksel, Adem 2006. “Nadide Bir Halk Hikâyemiz”. Korkut Ata, dergi, 4/4. 2. Erzurum, Atatürk Üniversitesi
- Zamanov, Abbas 1979. Emel Dostları. Bakü, Yazıcı neşriyat
- Zeynalzade, Ağarefi 1993. “Mirza Şerif Mirzaev”. Gürcüstan, 36. Tiflis
- Zeyrek, Yunus 2001. Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri. Ankara, Uyum yay
- Zeyrek, Yunus 2006. Ahıska Araştırmaları. Ankara, Kozan Ofset yay

- <http://analoq.az/arasdirma/5098-shar-agacan-haqnda> (erişim 8.1.2018)
- <http://asiksenlik.com> (erişim 8.1.2018)
- <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/9253> (erişim 18.1.2018)
- <http://dogankaya.com> (erişim 18.1.2018)
- <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/161500> (erişim 8.1.2018)
- <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/161845> (erişim 8.1.2018)
- <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/191332> (erişim 8.1.2018)
- <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/51198/51199> (erişim 8.1.2018)
- <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/69619> (erişim 8.1.2018)
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/eklenti> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.ahiska.org.tr> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.azkurs.org/i-m-z-a-l-a-r-a.html?page=11> (erişim 8.1.2018)
- <http://www.borchali.net> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=7958> (erişim 8.1.2018)
- <http://www.isaozkan.com/dosyalar.pdf> (erişim 8.1.2018)
- <http://www.karapapak.com> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.karapapakyurdu.blogcu.com> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.mehmet.yardimci.net/icerik/akademik/302> (erişim 8.1.2018)
- <http://www.millifolklor.com/pdfviewer.aspx?> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.motifakademi.com/Makaleler/1210089002> (erişim 8.1.2018)
- <http://www.rulit.me/books/azerbajdzhancy-gruzii-read> (erişim 8.1.2018)
- <http://www.runivers.ru/bookreader/book58767/#page> (erişim 8.1.2018)
- http://www.tdvia.org/dia/maddesnc.php?=hubeyş_Tiflisi (erişim 8.1.2018)
- <http://www.terekemekarapapakturkleri.com> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.turansam.org/makale.php?id=140> (erişim 18.1.2018)
- <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s6/6.pdf> (erişim 8.1.2018)
- https://wikivisually.com/lang-az/wiki/eli_sultanzade (erişim 8.1.2018)
- <https://www.facebook.com/eflatun.kesheli/posts/1559301367522755>
- <https://www.turkedebiyati.org/conk/> (erişim 18.1.2018)
- <https://www.youtube.com/watch?v=2cABphovJME> (8.1.2018)